Припрему ове свеске суфинансирало је Министарство просвете,
науке и технолошког развоја Републике Србије.

Главни и одговорни уредник
Др Јасмина Ахметагић, научни саветник

Уређивачки и редакцијски одбор
Проф. др Wolfgang Rohrbach, академик, Беч
Проф. др Татъяна Сеньюшкина, Симферополъ
Проф. др Андрей Мохов, Севастополъ
Проф. др Наталия Николаевна Муравъева, Ростов-на-Дону
Проф. др Екатерина Ентина, Москва
Проф. др Шак Б. Ханиш, Сан Дијего
Проф. др Франсис Корблен, Париз
Проф. др Геновева Пушкас, Женева
Проф. др Луј де Сосир, Нојшател
Проф. др Фредерик Тортера, Монпеље
Проф. др Киара Мелоне, Верона
Проф. др Филип Васершаид, Берлин
Проф. др Антониј Васиљевич Миронович, Пољска
Проф. др Марко Атлагић
Проф. др Маријана Дукић Мијатовић
Проф. емеритус др Живота Радосављевић
Проф. др Драган Танчић
Проф. др Ванда Божић
Проф. др Миодраг Гордић
Проф. др Обрад Стевановић
Проф. др Тиодор Росић
Проф. др Љиљана Марковић
Проф. др Снежана Гудурић
Проф. др Тијана Ашић
Проф. др Бошко Сувајџић
Проф. др Урош Шуваковић
Проф. др Далибор Елезовић
Проф. др Јасмина Новокмет
Проф. др Весна Минић
Проф. др Мирко Томасовић, Фоча
Проф. др Недељко Станковић, Тузла
Проф. др Оља Арсенијевић
Проф. др Драган Поповић
Доц. др Александар Мартиновић
Доц. др Јелена Иртљага
Доц. др Стефан Анчев, Велико Трново
Доц. др Тодор Галунов, Велико Трново
Доц. др Жарко Браковић
Др Јасмина Ахметагић
Др Предраг Терзић
Др Драгана Јањић
Др Марија Јефтимијевић Михајловић
Др Весна Зарковић
Др Ивана Женарју Рајовић
Др Иван Бецић
Др Милица Јотов
Др Далибор Велојић
Др Мирјана Бечејски
Др Гордан Бојковић
Др Александар Павловић
Др Бојан Шево
Др Звездана Елезовић
Др Ана Стишовић Миловановић
Др Ена Мирковић
Др Јован Симијановић
Др Петар Ристановић
Др Ана Мумовић

Editor-in-chief
Jasmina Ahmetagić, PhD, Full Research Professor

Editorial Board
Professor Wolfgang Rohrbach, PhD, academician, Wienna
Professor Tatyana Senyoshkina, PhD, Simferopol
Professor Andrey Mokhov, PhD, Sevastopol
Professor Nataliya Nikolaevna Muravyeva, PhD, Rostov-on-Don
Professor Ekaterina Entina, PhD, Moscow
Professor Shak B. Hanish, PhD, San Diego
Professor Francis Corblin, PhD, Paris
Professor Genoveva Puskas, PhD, Genève
Professor Louis de Saussure, PhD, Neuchâtel
Professor Frédéric Torterat, PhD, Montpellier
Professor Chiara Melone, PhD, Verona
Professor Philipp Wasserscheidt, PhD, Berlin
Professor Antony Vasilievich Mironovich, PhD, Poland
Professor Marko Atlagić, PhD
Professor Marijana Dukić Mijatović, PhD
Professor Emeritus Života Radosavljević, PhD
Professor Dragan Tančić, PhD
Professor Vanda Božić, PhD
Professor Miodrag Gordić, PhD
Professor Obrad Stevanović, PhD
Professor Tiodor Rosić, PhD
Professor Ljiljana Marković, PhD
Professor Snežana Gudurić, PhD
Professor Tijana Ašić, PhD
Professor Boško Suvajdžić, PhD
Professor Uroš Šuvaković, PhD
Professor Dalibor Elezović, PhD
Professor Jasmina Novokmet, PhD
Professor Vesna Minić, PhD
Professor Mirko Tomasović, PhD, Foča
Professor Nedeljko Stanković, PhD, Tuzla
Professor Olja Arsenijević, PhD
Professor Dragan Popović, PhD
Assistant Professor Aleksandar Martinović, PhD
Assistant Professor Jelena Prtljaga, PhD
Assistant Professor Stefan Ančev PhD, Veliko Trnovo
Assistant Professor Todor Galunov, PhD, Veliko Trnovo
Assistant Professor Žarko Braković, PhD
Jasmina Ahmetagić, PhD
Predrag Terzić, PhD
Dragana Janjić, PhD
Marija Jeftimijević Mihajlović, PhD
Vesna Žarković, PhD
Ivana Ženarju Rajović, PhD
Ivan Becić, PhD
Milica Jotov, PhD
Dalibor Velojić, PhD
Mirjana Bečejski, PhD
Gordan Bojković, PhD
Aleksandar Pavlović, PhD
Bojan Ševo, PhD
Zvezdana Elezović, PhD
Ana Stišović Milovanović, PhD
Ena Mirković, PhD
Jovan Simijanović, PhD
Petar Ristanović, PhD
Ana Mumović, PhD

Лектори
Др Јелена Војиновић Костић
Муниба М. Дреković

Lectors
Jelena Vojinović Kostić, PhD
Muniba M. Drekoviće

Издавач
Институт за српску културу, Приштина – Лепосавић
e-mail institut.skp@gmail.com

УДК 008

Компјутерска обрада и штампа GID „Pi-press“, Пирот

Тираж 100

Publisher
Institute for Serbian Culture, Priština – Leposavić
e-mail institut.skp@gmail.com

UDK 008

Computer Text Processing and Print GID „Pi-press“, Pirot

Circulation 100

Сви чланци објављени у часопису *Баштина* су рецензирани.

All articles published in the journal *Baština* are reviewed.

Виньета на корицама
Призренско четворојеванђеље, јеванђелист Марко

Дизајн насловне стране Петар Ђуза

Vignette on the Covers
The Prizren's Four Gospels, Evangelist Marko

Cover page design by Petar Đuza

YU ISSN 0353-9008
ISSN (Online) 2683-5797

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ

ГЛАСНИК

БАШТИНА

ВОЛУМЕН 33 • СВЕСКА 59

ПРИШТИНА – ЛЕПОСАВИЋ
2023.

САДРЖАЈ

ЈЕЗИК И КЊИЖЕВНОСТ

Јасмина М. Ахметагић, *Парабола о анимусу: „Кнез са тужним очима“* 15

Радомир В. Ивановић, Ана М. Зечевић, *Проблематика и апоретика као вид литературолошке бинарне опозиције* 25

Горан П. Коруновић, *Етика побуне у „Великом Мештру свију хуља“ Мирослава Крлеже* 39

Рејхана И. Селмановић, *Роман који се уврће у себе: Паралелно читање „Istočnog Diwana“ Џевада Карахасана и приповетке „Симон чудотворац“ Данила Киша* 49

Јелена М. Војиновић Костић, *Законски оквир и испитивања осумњичених за кривична дјела са становишта лингвистике* 61

Јелена Б. Бабић Антић, Мелина М. Николић, *Развој истраживања односа језика и рода у англофоној и српској литератури* 71

Милена М. Видосављевић, *Значај мултимодалности у онлајн настави српског као страног језика* 81

Валентина М. Гавриловић, Маријана М. Продановић, *Културе у преводу ка очувању аутентичног израза у процесу књижевног превођења* 93

Светислав Ђ. Рајшић, *Српска емигрантска књижевност у Аустралији 1941–1991* 105

ПОЛИТИКОЛОГИЈА, СОЦИОЛОГИЈА, ПРАВО И ЕКОНОМИЈА

Реља Б. Жељски, Зоран В. Малбашић, *„Албанство“: Етничко и верско у процесу албанске националне интеграције* 123

Марко М. Парезановић, *Маркус Волф, херој и страдалник хладног рата* 133

Душан З. Јеротијевић, Бекир М. Дудић, *Односи Србије и других балканских земаља од Берлинског конгреса до 1908. године* 147

Ванда Б. Божић, Драган Љ.Танчић, *Проблеми примене васпитних налога у Републици Србији – Методолошки и кривичноправни приступ* 157

Нада М. Радушки, *Национални, језички и верски идентитет становништва Србије* 171

Соња М. Лучић, *Дигитализација културног наслеђа и ауторско право* 185

Анка С. Булатовић, Боро Р. Нинић, *Предности за инвестирање у Босни и Херцеговини у односу на земље из окружења* 199

Боривоје В. Балтезаревић, Весна Н. Балтезаревић, *Митолошки наратив у видео играма као облик медијске промоције културе* 211

Невена Д. Красуља, Гордана В. Ђуретић, *Економски и социјални аспекти организационог понашања у постковид ери* 219

Звездан В. Стојановић, Бојан Н. Шево, *Примери вјештачке интелигенције у промовисању и заштити културног наслеђа са освртом на стање у Босни и Херцеговини* 235

Теодора Љ. Живадиновић, *Кривично дело убиства кроз историју кривичног права* 245

ИСТОРИЈА

Драгана Ј. Јањић, Горан М. Јанићијевић, *Архаичне основе некадашњих цркава са подручја данашње Тимочке епархије у области Црне Реке* 257

Ђорђе Н. Ђекић, *Правни положај синова у Скадарском статуту* 285

Весна С. Зарковић, *Прилике у Пећкој кази (1899–1901)* 293

Иван М. Бецић, *Нишки новчани заводи у банкарском систему Краљевине Југославије* 311

Вукашин Д. Дедовић, *Прослава Дана Светога Саве у српским школама у Скопском санџаку крајем XIX и почетком XX века* 325

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

Звездана М. Елезовић, *Почеци савременог српског ликовног образовања на Косову и Метохији* 345

ИСТОРИЈА КУЛТУРЕ

Владан П. Станковић, Бојан Н. Шево, *Православни празници: Баштина српске културе* 353

Бобан С. Дашић, Радмила Р. Тркља, *Улога културе у евроинтеграцијама Србије* 365

ПЕДАГОГИЈА

Ивана Б. Симијоновић, Слађана Т. Видосављевић, *Утицај чинилаца еколошког васпитања и образовања на развој еколошке свести кроз наставу природе и друштва* 377

Милош Д. Поповић, Јасна Д. Поповић, *Степен и квалитет повезаности моторичких способности и џудо техника* 385

Светлана Р. Главинић, Ивана Д. Ристић, *Квалитет живота ученика са сметњама у развоју у инклузивном образовању* 395

ПРИКАЗИ

Српска политичка мисао у новом веку (Драган Симеуновић, Историја српске политичке мисли: нови век. Нови Сад: Православна реч, 2019, 587 стр.) Издавачка кућа Православна реч из Новог Сада 411

Грачаница, сјај уметности у доба краља Милутина (Изложба: Галерија САНУ, 21. децембар 2022 до 26. фебруар 2023. Аутор изложбе и каталога: Александра Давидов Темерински) 415

Рецензенти овог броја 419

CONTENT

LANGUAGE AND LITERATURE

Jasmina M. Ahmetagić, *The parable of the animus: The prince with the sad eyes* 15

Радомир В. Ивановић, Ана М. Зечевић, *Проблематика и аporетики как виды литературной бинарной противопозиции (литературный триптих Мирьяны Бечейски)* 25

Goran P. Korunović, *The ethics of rebellion in Miroslav Krleža's the grand master of all scoundrels* 39

Rejhana I. Selmanović, *A novel that swirls around: parallel reading of Karahasan's „Eastern Diwan" and „Simon The Miracle Worker" by Danilo Kiš* 49

Jelena M. Vojinović-Kostić, *Legal framework and interviews of criminal suspects from the point of view of linguistics* 61

Jelena B. Babić-Antić, Melina M. Nikolić, *Development in the research of language and gender in anglophone and Serbian literature* 71

Milena M. Vidosavljević, *The importance of multimodality in online teaching of Serbian as a foreign language* 81

Valentina M. Gavranović, Marijana M. Prodanović, *Cultures in translation: toward preserving authentic expression in literary translation* 93

Svetislav Đ. Rajšić, *Literature od Serbian immigrant in Australia 1941-1991* 105

POLITICAL SCIENCE, SOCIOLOGY, LAW, ECONOMICS

Relja B. Željski, Zoran V. Malbašić, *„Albanianism": The ideological foundation of Albanian irredentism* 123

Marko M. Parezanović, *Markus Wolf – hero and victim of the Cold War* 133

Dušan Z. Jerotijević, Bekir M. Dudić, *Relations of Serbia and other Balkan countries from the Berlin Congress to 1908* 147

Vanda B. Božić, Dragan Lj. Tančić, *Problems of implementation of educational orders in the Republic Serbia – methodological and Criminal law approach* 157

Nada M. Raduški, *National, linguistic and religious identity of the population in Serbia* 171

Sonja M. Lučić, *Digitization of cultural heritage and copyright* 185

Anka S. Bulatović, Boro R. Ninić, *Advantages for investment in Bosnia and Herzegovina in relation to surrounding countries* 199

Borivoje V. Baltezarević, Vesna N. Baltezarević, *Mythological narrative in video games as a form of media promotion of culture* 211

Nevena D. Krasulja, Gordana V. Đuretić, *Aspects of organizational behavior in the Post Covid era* 219

Zvezdan V. Stojanović, Bojan N. Ševo, *Application of artificial intelligence in the promotion and protection of cultural heritage with reference to the situation in Bosnia and Herzegovina* 235

Teodora LJ. Živadinović, *The crime of murder throughout the history of Criminal law* 245

HISTORY

Dragana J. Janjić, Goran M. Janićijević, *Archaic architectural foundations of the former churches from the area of today's Timok diocese in the Black river (Crna reka) area* 257

Đorđe N. Đekić, *Legal status of male offspring according to the Skadar statute* 285

Vesna S. Zarković, *The situation in Peć Kaza (1899–1901)* 293

Ivan M. Becić, *Niš money institutions in the banking system of the Kingdom of Yugoslavia* 311

Vukašin D. Dedović, *The celebration of the Day of Saint sava in Serbian schools in Sandžak of Skopje at the end of the XIX and the beginning of XX century* 325

HISTORY OF ART

Zvezdana M. Elezović, *The beginnings of modern Serbian art education in Kosovo and Metohija* 345

HISTORY OF CULTURE

Vladan P. Stanković, Bojan N. Ševo, *Orthodox christianity holidays: heritage of Serbian culture* 353

Boban S. Dašić, Radmila R. Trklja, *The role of culture in Serbia's eurointegration process* 365

PEDAGOGY

Ivana B. Simijonović, Slađana T. Vidosavljević, *The influence of factors of environmental education on the development of environmental awareness through the teaching of science* 377

Miloš D. Popović, Jasna D. Popović, *Degree and quality of the connection of motor skills and judo techniques* 385

Svetlana R. Glavinić, Ivana D. Ristić, *Quality of life of students with developmental disabilities in inclusive education* 395

VIEWS

Serbian political thought in the new century (Dragan Simeunović, History of Serbian political thought: the new century. Novi Sad: Pravoslavna reč, 2019, 587 pages) Publishing house Pravoslavna reč from Novi Sad 411

Gračanica, the glory of art in the age of King Milutin (Exhibition: SANU Gallery, December 21, 2022 to February 26, 2023. Author of the exhibition and catalog: Aleksandra Davidov Temerinski) 415

Reviewers of this issue 419

Језик и књижевност

УДК 821.163.41.09-32 Андрић И.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-42283

Оригинални научни рад

*Јасмина М. АХМЕТАГИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ПАРАБОЛА О АНИМУСУ: „КНЕЗ СА ТУЖНИМ ОЧИМА“**

„Човек стварно има довољно разлога да се боји
оних безличних сила које пребивају у несвесном“
(К. Г. Јунг)

Апстракт: Кратку причу Иве Андрића „Кнез са тужним очима“ тумачимо као параболу, иако је она досад жанровски одређивана као легенда и антибајка. Управо је за параболу карактеристично учешће читаоца у креирању значења, које у овој Андрићевој причи остаје у извесној мери изван текста. Параболом се сугерише поука, она је наговештена и има више од једне могућности тумачења, а Андрић је загонетност своје приче повећао неодређеношћу тона, те приповедачевом иронијом која се прелива на све ликове. Тематизујући психолошки проблем пројекције и посебно указујући на његову улогу у стварима срца, Андрић сеналази на оном терену о коме је К. Г. Јунг писао са становишта аналитичког психолога. Стога пажњу посвећујемо осветљавању централне улоге коју архетип анимуса има у женином несвесном љубавном избору и њеном страдању.

Кључне речи: Иво Андрић, „Кнез са тужним очима“, парабола, архетипови, анимус, сенка, пројекција.

„Кнез са тужним очима“ (1920) је, уз „Жену од слонове кости“, насталу у приближно истом времену, необична прича, када се посматра у контексту касније доминантне приповедне струје Иве Андрића. Ако је у „Жени од слонове кости“ приповедно згушњавање остварено уз помоћ јунаковог сна, који и јесте у средишту приче, „Кнез са тужним очима“ се налази у близини бајке и легенде, на шта је у српској науци о књижевности већ указано, односно параболе, што ће овде бити предмет ближег испитивања. Ове су приче сродне и по својој теми: обе осветљавају деловање архетипова[1] колективно несвесног на судбину централних протагониста.

* Научни саветник, ahjasmina@yahoo.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-47/2023-01/200020 од 3. 2. 2023. године.

1 Архетипови су „форме или слике колективне природе, који је појављују отприлике на целој земљи као конституанте митова и истовремено као аутохтони, индивидуални продукт несвесног порекла“ (Јунг 1977, 4: 133). „Архетип по себи нити је добар нити је зао. Он је један морално индиферентан нумен, који тек у судару са свешћу постаје једно или друго, или чак противречно дејство“ (Јунг 1977, 4: 54).

Реч је о аними и анимусу, посебно нуминозним архетиповима, јер су„набијени психичком енергијом и (…) теже да нас емоционално запоседну“ (Сенфорд 2020: 23), а „представљају есенцијални градивни материјал у психичкој структури сваког мушкарца и жене“ (Сенфорд 2020: 15).

Андрић своју причу започиње типичном конвенцијом бајке („Био једном један кнез“), али и разарањем те конвенције, у истој реченици: „(али уистину био, не да ја то тек тако причам)“ (Андрић 1997, 14: 110). Приповедач у првом лицу, који се тако оглашава у уводној реченици, на крају се позива на извор у коме је записана прича о тужном кнезу и његовој судбини коју он овде само преноси а, судећи по томе, реч је о легенди. Ипак, ако поставимо питање о функционалности приповедачевог уверавања у истинитост испричаног, које се налази на оквирима, жанровско одређење ће бити другачије. Скретање пажње на жанровске конвенције представља сигнал читаоцу да ствари не узима здраво за готово. Успостављањем комуникације са рецепијентом, писац се окреће жанру параболе, која је у свом класичном (библијском) облику увек имала два нивоа. Први ниво представља „иницијални параболични догађај“ (Дуршлак 1980: 7), који је заправо дијалог, говорни чин у коме се стварају услови за појављивање другог нивоа – саме приче. Приповедач својим непосредним обраћањем на почетку ставља читаоца у позицију слушаоца, а на крају га, цитирањем наводног извора, поново подсећа на себе: он успоставља дистанцу у односу на причу, али не и на читаоца, чију пажњу на такав начин усмерава.„Парабола захтева од читаоца да учествује у креирању значења. Стога значење делимично лежи изван текста у динамичној интеракцији између наратора и читаоца, текста и контекста“ (Гаулер 2000: 29).

„Кнез за тужним очима“ и семантички, својим несрећним крајем, одудара од типичне бајке, али и својом сведеношћу, приповедањем само једног догађаја, са малим бројем ликова и без епизода. У нашој је науци о књижевности „Кнез са тужним очима“ одређиван и као антибајка, односно „трагична бајка“ (Јолес 1978: 172), јер се у њој не збива „чудесно, па и натприродно појављивање изненадног и свемогућег спаса“ (Бијелић 2016: 252), а јавља се и „својеврсно анти-наравоучение које на неки начин примером указује на то шта не би требало чинити како би се избегла ова поменута опасност, а не шта би ипак требало учинити да би се стигло и до награде“ (Бијелић 2016: 253). Међутим, и у параболи основни заплет може бити комичан и трагичан: „у комичном постоји један узлазни покрет ка благостању и протагониста се укључује у ново или обновљено друштво. У трагичном заплет иде ка катастрофи и протагонисти постају изоловани од друштва“ (Гаулер 2000: 23).

Парабола нема препознатљива спољашња обележја, осим што се начелно одређује као кратка форма, нити је прецизно диференцирана од алегорије и бајке (често се сматра варијантом алегорије). И легенда је такође кратка и једноставна, „приказује углавном један догађај, или једног јунака, са обавезном поентом на крају“ (Поповић 2010: 395), односно сва је сведена на садржај.

У дефинисању параболе присутне су неодређености и парадокси, а изненађујуће је мали број критичких радова који је стављају у средиште пажње (Дуршлак 1980: 2). За разлику од алегорије, која представља „структурални принцип фикције“ (Фрај 1965: 13) али не конституише засебан жанр, парабола – у основи стилска

фигура као и алегорија – ипак се сматра краћом књижевном врстом „која помоћу кратке, измишљене и алегоријске приче (…) доноси углавном морално-дидактички садржај“. За разлику од басне, парабола „се креће у узвишенијим моралним сферама“, а не у свакодневном животу, у њој „наступају људи“, а не животиње и њено значење „често захтијева објашњење“. У параболи је стил „узвишен, озбиљан и пун реторичких средстава“ (ур. Стамболић 1986: 522). Параболе показују огромне варијације и велику флексибилност тако да је готово немогуће ставити их под заједнички назив, зато што то сугерише непостојећи једноставан образац (Гаулер 2000: 17).

Иако је западноевропска књижевност структуру овог књижевног жанра извела пре свега из Христових новозаветних парабола, и тај облик у коме су јој параболе познате у многоме је трансформисан, у односу на њихову изворну природу, у процесу састављања јеванђеља и снабдевања Христових парабола додатним објашњењима (Дуршлак 1980: 96).

Мада су у свим поменутим облицима (и бајци, и легенди, и параболи) ликови сведени на фигуре, парабола једноставним наративом у коме су догађаји и ликови тек скицирани илуструје универзалне истине, говори о моралним проблемима и преиспитује вредности. Али док неке параболе дају пример, друге су више откривалачке (Гаулер 2000: 17). Параболом се сугерише поука (по свом постанку, она припада дидактичној књижевности), али не постоји једно, унапред дато значење које се дешифрује тумачењем, већ мноштво могућих, наговештених, тако да је парабола и средство узмицања од баналности, односно експлицитности поруке.

Делокализација је типично и моћно средство придавања универзалног смисла причи, али иодлика параболичног наратива, који често има изразит схематски карактер:кондензован заплет, обухватно место збивања, презентација схематски могућег света из којег често произилазе искази о значењу, детаљи и карактеризација (Дуршлак 1980:54). Са временом и простором на исти начин поступају и бајка и парабола и легенда: све их карактерише одсуство конкретизације. У „Кнезу са тужним очима“ једино је важан проток времена („Прође доста времена“ – Андрић 1997, 14: 111) у коме и долази до промене у јунацима. Међутим, управо се у параболи често јављају ликови који доносе погрешну одлуку (какав је и овде случај), пате због последица, те њихова судбина постаје парадигматична порука слушаоцима.

Збивања у Андрићевој причи ситуирана су у једну малу кнежевину, која је „мања него једна добра шетња“ (Андрић 1997, 14: 110), ликови су лишени властитих имена, али и детаљних особености: представљени су само оном доминантном страном којом учествују у описаном догађају. Тако је кнез препознатљив по својим лепим, тамним и тужним очима, које опсењују и заводе, а које приповедач ипак иронијски описује, казујући да су његове беоњаче имале модар тон „као у младе телади или јектичавих девојака из провинције“ (Андрић 1997, 14: 110). Осим што има изванредно малу кнежевину и „велике мисли“ о томе како да је учини срећном, а иза којих следе ситне делатности без посебног значаја, кнез је фигура која изазива дивљење, те често долазе путници издалека само да му се поклоне. У својој кнежевини кнез је забранио да се једу плодови са крушке дивљаке, највећег стабла

у земљи, због чега је и добило име „Најслађе Воће". Тако се у причи налази реминисценција на старозаветну забрану у рајском врту, чије кршење је трајно изменило људску судбину. У Андрићевој причи реч је о крушки и непознат је разлог забране – стабло је посебно већ као највеће у кнежевини. Заправо је важна само чињеница забране, јер се на тај начин успоставља веза са библијским предлошком и сигнализира се да је реч о поруци чије је значење универзално.

Судбински обрт у кнежевој судбини настаје као последица несрећног заљубљивања у њега сликареве жене, а потом и њеног одљубљивања, када схвата да је била заведена и преварена. Кнежева судбина јетако, и у тренутку када он проживљава светле дане, и у часу када пада у немилост (ослепљен, свргнут с власти, усамљен, гладан и бос) у тесној вези са осећањима која изазива у другима. Андрић тематизује психолошки проблем пројекције – а пројекција подразумева „да се наши сопствени унутрашњи психички садржаји запажају у спољном свету и код других, али не код нас самих" (Шторх 2011: 86) – посебно указујући на његову улогу у стварима срца, и то чак и оних појединаца који у свему осталом могу показивати и имати изразиту самосвест и снажан интегритет. Тако сеналази на оном терену о коме је К. Г. Јунг писао са становишта аналитичког психолога. Жена у причи је слободоумна, али подлеже кнежевом утицају у највећем степену.

Сликарева жена се заљубљује у кнеза таквом снагом да напушта свој дотадашњи живот како би га посветила кнезу. „Ја морам да идем њему, да му служим својим тијелом и својом душом", говори жена свом дотадашњем партнеру, сликару, с којим је живела у љубави и слози, „ненавикла на лаж и претварање" (Андрић 1997, 14: 111). Као и о свим другим ликовима, и о жени знамо врло мало: све пре њеног заљубљивања у кнеза стаје у неколико редака, да би се тој емоцији и њеном развоју дало највише простора у причи. Па ипак, и у тих неколико редака, уобличен је карактер који по својим дотадашњим изборима не припада уобичајеном реду женских судбина. Најпре, она са сликарем живи невенчана, а када са заљуби у кнеза она то, без одлагања, саопштава дотадашњем партнеру и одлази, што упућује на виши ниво еманципације но што је уобичајен за ту средину (на пример, сви су зачуђени што се жена осмелила да слободно приступи кнезу док седи крај „Најслађег Воћа"). У начину на који се разилазе жена и сликар садржан је сав квалитет њихових личности, али и узајамног односа (мада је приповедачев коментар двозначан), нарочито када се тај растанак упореди са оним између жене и кнеза, који их одводи у страдање. „Од кад су записане прве приче не памти се да је било двоје достојнијих љубавника који су се љепше растали пред злом, које може сваког да задеси" (Андрић 1997, 14: 111). Зашто се онда ова жена, која има довољно интегритета да призна своје емоције и довољно снаге да напусти дотадашњи уређен живот, не окреће на исти начин од кнеза, када њене емоције нестану и када га она види у правом светлу?

Реч је о дијаметрално различитим емоцијама које жену везују за сликара и за кнеза, и у оцртавању тог односа – жениног несвесног љубавног избора, у коме одлучујућу улогу игра архетип, анимус – треба и видети централни циљ ове Андрићеве параболе, јер је чињеница да се „процес заљубљивања може објаснити дубинском психологијом" (Шторх 2011: 117) и да је анимус „тај који преузима кормило када је реч о заљубљивању" (Шторх 2011: 101). Између односа дубоке

љубави и заљубљености која је импулсиван, несвестан чин, разлика је огромна као и разлика између искрености, поштења, мира и мирног разлаза који одликује женин однос са сликаром и односа насталог пројекцијом, у коме након повлачења пројекције, долази до огорчености и осећања преварености. А то зло, наглашава приповедач, „може сваког да задеси“ (Андрић 1997, 14: 111), додатно универзализујући поруку приче.

О томе како анима, односно анимус могу да се испреч између партнера, и како су одговорни за разарање бракова, опсежно је писао К. Г. Јунг – у откривању психологије полова, природе мушког и женског и „лежи један од најважнијих доприноса швајцарског психијатра“ (Сенфорд 2020: 9). И анима и анимус „представљају функције које свести посредују садржаје колективно несвесног“ (Јунг 2018: 34); анимус је у психи жене „компензујућа фигура мушког карактера“ (Јунг 1977, 2: 224),„сложена архетипска представа мушкарца“, једним делом „наследно детерминисана“, а другим делом уобличена од искуственог материјала у раним развојним фазама (Требјешанин 2011: 35). Анимус је, дакле, женина унутрашња мушка фигура коју она пројектује „онда када се нађе за то одговарајући носилац пројекције. Подсвест покушава да унутрашњу слику што је могуће више изједначи са спољном сликом“ (Шторх 2011: 117).„Пројекција Анимуса изазива феномен заљубљивања (…) ми се не заљубљујемо у мушкарца, него у један део наше сопствене личности. Ми не сусрећемо принца из бајке, него једноставно сами себе“ (Шторх 2011: 117).

О централном лику приче – а његова средишња улога истакнута је и насловом – једва да што знамо, осим судбине саопштене у најопштијим цртама, која садржи нагли обрт из среће у несрећу, а да сам кнез не учествује на одлучујући начин ни у једном ни у другом. На врхунцу славе побуђивао је дивљење, у часу када ослепљује од женине пљувачке – а пљувањем у очи жена исказује свој нови, разочаран поглед на тог мушкарца – он пада у општу немилост да се није могло „наћи ни једно псето које би га водило, него је куцао штапом по свијету, гладан и бос“ (Андрић 1997, 14: 112). За обе ситуације одговорне су његове очи, о којима такође не знамо много, осим да су лепе, тужне и да изазивају снажан утисак у другима. Од свих могућих улога које су традиционално приписиване очима – а оне могу бити злокобне, свевидеће, мистичне, урокљиве (види: Купер 2004, Шевалије 2009), уз то што су огледало душе – овде је истакнута искључиво моћ коју личност задобија над другима, на основу утиска које остављају његове очи. Фокус је стављен на туђу очараност, за шта су одговорни они који је осећају, а не сам кнез.

> „Често су чак из најдаљих земаља долазили путници да се поклоне кнезу тужних очију; он би их примао, гледао, трепћући и у забуни шта да им рече, а они су одлазили очарани дубином његова погледа и дубоким значењем његове шутње“ (Андрић 1997, 14: 110).

Тужне кнежеве очи остају једина чињеница о њему – већ дубина његовог погледа није објективна истина, већ утисак који о њему формирају други, као што и у његово ћутање уписују дубока значења. Судећи по кнежевом трептању и збуњености, незнању шта да каже, за такав утисак не постоје истински разлози. Ироничне приповедачеве опаске и наглашавање да је кнез само прихватао положај у који га туђи

тисци и очекивања доводе, указују на то да је кнез далеко безначајнија личност од фигуре у коју узраста посредством туђих пројекција. Истина је, међутим, да он све те утиске присваја, а чињеница да и није ништа по себи, већ тек скупљач туђих утисака, његову позицију одређује као нарцистичку.

Ипак, његова одговорност у завођењу сликареве жене не постоји – мада се стиче утисак да постоји нека мистерија, неко замаћијавање очима – па исто тако не постоји одговорност ни у промени њеног утиска. „И догоди се једном да је кнежев поглед пао на једну жену као сјена у којој се она разбоље" (Андрић 1997: 14, 110). Разбољевање је овде изједначено са заљубљивањем. Жена напушта сликара и одлази да служи кнеза, у дословном смислу те речи, што је доводи у кнежеву непосредну близину, али не у партнерски однос са њим, за којим жена жуди. У фокусу Андрићеве приче је збивање које се свакодневно понавља између мушкараца и жена: пројектовање, очекивање и разочарење које се поистовећује са осећањем преварености. Тренутак у коме жена „први пут видје негову малу лубању, уска плећа и никакве ноге" (Андрић 1997: 14, 111) не садржи објективне истине о кнезу, само о њеним утисцима. Жена је фокализатор у оним тренуцима у којима сагледава кнежев непријатан физички изглед, тако да њен накнадни поглед на кнеза и даље остаје њен лични доживљај – сада у контрасту са стањем очараности у коме се налазила – а не чињенично стање. До тих нових утисака жена и доспева услед незадовољене жудње. Са анимусом, архетипском фигуром која је одговорна за заљубљивање – „када се жена заљуби, она свој Анимус пројектује на смртног мушкарца" (Џонсон 1983: 71) – не може се живети: у тренутку када у однос уђе стварност, пројекције се повлаче, а најчешће испуњавају негативним предзнаком, јер је темељно својство архетипова њихова двозначност. Анимус је „љубоморни љубавник, коме увек успева да уместо стварног човека у први план стави мишљење о њему, мишљење чије се безусловно спорне основе никада не подвргавају критици" (Јунг 1977: 2, 227). Пресудан моменат који жену окреће од кнеза јесте незадовољена сексуална жудња, која овде симболизује немоћ успостављања истинског односа. Кључни догађај (сексуално одбацивање) треба разумети симболично. Жена дуго толерише положај у коме се налази, а који је држи у кнежевој близини, али не и у заједништву с њим. Када њене нагонске потребе нарасту, тај захтев постаје ултимативан. Да жена уистину не види кнеза, јасно је по приповедачевом исказу да кнез „није много марио за жене ни за друге разоноде" (Андрић 1997: 14, 110). Природно је стога што он не одговара на женине нагонске потребе: она му је говорила „више врелим дахом него нејасним речима", али је наилазила само на његов поглед и ћутање. Подстакнуто незадовољеном жудњом збива се женино освешћивање. Сексуалност овде метонимијски замењује укупност стварног живота, реалност једног односа (на то упућује нараторово иронизирање женине сексуалне глади: „има дана у години кад се жена не може задовољити погледом. У нашим књигама није записан број тих дана, јер он није код свих жена једнак. Али свака их има" – Андрић 1997: 14, 111). То је тренутак у коме жена уместо етеричне слике жели кнеза као човека од крви и меса, односно тренутак када је нужно „спуштање љубави на земљу" (Џонсон 1983: 195), што је у причи симболизовано сексуалношћу. Са анимусом нико не може да оствари „земаљску, практичну непосредност" (Џонсон 1983: 196), која је основ за

развој љубави и истинског односа. Андрић приказује жену распету између стварног и идеализованог партнера, а њено страдање као последицу неразабирања у стварима срца, односно непознавања саме себе.

Када напушта сликара, жена улаже у своју илузију, која не може да издржи тест реалности: у тренутку када кнез не испуни њено очекивање, она је скрхана болом, кајањем (јер се сећа своје некадашње среће) и одлучна у томе да се освети. Пошто кнез не одговара на њену сексуалну жудњу, у жени се активира негативни пол пројектованог анимуса: слика о кнезу је промењена, она поима властиту несрећу, али не прихвата одговорност за првобитну перцепцију. Напротив, спроводећи своју освету испуњена презиром, она пљује кнезу у очи, одређујући тиме и своју и његову даљу судбину.

Пљувачка је симбол „стварања и уништења. Исус лечи болесне својом пљувачком (Јован 9, 6). Јов говори о непријатељима који му пљују у лице (Јов 17, 6) (…) Пљувачка се представља као излучевина обдарена магијском или натприродном моћи са двоструким дејством: сједињује или растаче, лечи или загађује“ (Шевалије 2009: 725). Пљувачка је традиционално „противотров за урокљиве очи“ (Купер 2004: 134). Индикативно је да Исус пљувачком исцељује слепца – жена постиже обрнуто, чиме Андрић не само иронизира женину отровну огорченост, већ сигналима који су библијске провенијенције (рајско дрво, чудесно исцељење, жанр параболе) указује на наопакост приказаног света. „Најслађе Воће“ у кнежевини на коме још стоји забрана алудира на женин повратак у рај посредством заљубености, али се испоставља да је то имагинарни рај, тражен на погрешан начин и на погрешном месту.

Прича о жени ухваћеној анимусом одвија се на фону опште заводљивости кнежевих очију, које делују на људе и изван његове кнежевине. Другим речима, пројекција која је психолошки механизам заљубљивања сагледана је овде у контексту пројекције која влада међуљудским односима и на ширем плану. Кнежеви поданици и задивљени посетиоци из далека славе кнеза, „уређење његове државе и све дарове које му је Бог дао“ (Андрић 1997: 14, 112), мада о тим даровима у овој краткој причи читалац не сазнаје ни реч. И то није случајно, ако је већ споредни лик, сликар описан као „весео и пун неке нутарње ватре у животу и раду“, „човјек велике душе“ (Андрић 1997: 14, 111), мада загонетност Андрићеве приче у доброј мери почива на неодређености тона, те приповедачевој ироније која се прелива на све ликове.

Када жена приступа кнезу, док окружен својом свитом седи под „Најслађим Воћем“, њу више не очарава кнежев поглед – иако је, насупрот првом сусрету, када је казано само да је кнежев поглед пао на њу, у том тренутку, кнез посматра „очима које очаравају и заустављају“, али над женом више немају моћ. Након што је пљунула у очи кнезу, жену „разнесоше на мачеве“, а ослепљени кнез је убрзо свргнут. Мржња и одвратност коју је ширио око себе „била је једнака његовој некадашњој моћи“ (Андрић 1997: 14, 112). Завршавајући причу реченицом из извора на који се позива – „… јер је пљувачка овакве жене довољна да се отрује цијела војска највећег цара, а камоли не једног човјека“ (Андрић 1997: 14, 112) – приповедач у први план истиче поенту у вези са променом која је захватила жену а не „поуку младићима“ за коју тврди да је извор такође садржи. Тако доследно оцртава процес

пројекције и повлачења пројекције, који је опсежно објаснила дубинска психологија: „После фазе заљубљености долази фаза повлачења пројекције Анимуса", односно тренутак поимања да „он није онај за кога смо га у почетку сматрали" (Шторх 2011: 118). Жена не разрешава кризу (а њен би први развојни задатак био да еманципује унутрашњу слабу жену, а потом и „да открије у себи мушке особине које је пројектовала" у кнеза – Шторх 2011: 118), што је основ за развој личности, свесности и целовитости (оно што Јунг назива индивидуација), будући да сву одговорност сваљује на кнеза, доживљавајући себе као жртву.

Уосталом, ако кнежеве очи не говоре истину о његовој личности (заводљивост која долази од њих утиче на то да се његове речи чине мудрим и дубоким, иако то оне по себи нису), онда се оне налазе у функцији огледала: оне не изражавају ништа, већ се у њима огледа посматрач и његова фантазија. Тако се сликарева жена сусрела са својом унутрашњом фигуром коју је пројектовала на кнеза. Сликарева жена се заробљава пројекцијом.

Ипак, ако је кнез оно што виде други – а ништа по себи – онда у њему можемо видети оног кушача о коме се говори у Новом завету. Исус је тај који ђавола назива „кнезом овог света": „Јер иде кнез овог света, и у мени нема ништа" (*Јеванђеље по Јовану* 14: 30). Ђаво је празан, празнина у коју се уливају људске слабости, те се тако појављује као онај који искоришћава слабости људског срца. Исус је неподложан корумпирању: његова је снага у одсуству слабости („и у мени нема ништа"). Уосталом, Христ је она целовита личност која симболизује идеал сопства који се налази на крају пута индивидуације, о коме говори Јунгова дубинска психологија. Жени је таква чистота недостижна, јер је она далеко од самоспознаје, те у њеном страдању пресудну улогу имају два архетипа: једно је анимус, а друго сенка („нежељене и неразвијене карактеристике наше личности" – Сенфорд 2020: 18),[2] која код еманципованих, тзв. јаких жена често представља супротност њеној видљивој снази – то је слаба унутрашња жена, чији је анимус по дефиницији патријархални анимус, онај који обезвређује женска својства и недоступан је).[3] Коначно, сликарева жена своју одлуку доноси из сенке, из потребе коју јој испоручује управо та слаба унутрашња жена, те одлази да служи кнезу, како би касније постала жртва одбацивања, што је један од типичних образаца (в. Шторх 2011).

Кнез је, уосталом – ма колико мала била његова кнежевина – по својој функцији владар, фигура ауторитета, чија је персона дистанцирана и моћна. Мотив ероса у овој причи сигнализира да кнез не може у целини да понесе женину пројекцију – када се он открива као етеричан, лишен силине сексуалности, показује се и природа анимуса којег је жена пројектовала. Коначно, када се жена својом сексуалном жудњом окрене ка кнезу, то и даље није деловање посредством властите женске снаге, већ захтев који би више одговарао мушком принципу.

Мешајући у себи својства легенде, бајке и антибајке, Андрићева прича – како показује овде предочена интерпретација – ипак један круг појава представља помоћу

2 „Сенка је, по правилу, само нешто ниско, примитивно, неприлагођено и нелагодно, а не неко апсолутно зло. Она садржи и детињаста или примитивна својства" (Јунг 1977, 4: 169)

3 „Највећи непријатељ јаке жене је у њој самој, у њеном несвесном, а то је овај негативни *патријархални Анимус* који презире жене и гледа на њих са висине" (Шторх 2011: 11).

другог круга појава, захтевајући од читаоца разумевање скривеног пренесеног значења. „Парабола је метафоричан језик који не може бити (за разлику од алегорије) парафразиран концептуалним терминима“ (Гаулер 2009: 29).

Андрић даје један свет који личи на наш, али се удаљава од њега елементима чудесног (фантастично мала кнежевина, очи чудесног квалитета). Ако је љубав „снага у нама која афирмише и вреднује друго људско биће какво он или она јесте“ (Џонсон 1983: 191), онда је Андрићева прича парабола о трајном неспоразуму између полова у процесу заљубљивања, када се и мушкарац и жена фокусирају на пројекцију, а „страст и љубав коју осећамо за наше пројекције је рефлексивна, циркуларна љубав која је неизбежно усмерена назад на нас“ (Џонсон 1983: 194). Посредством љубави човек настоји да оствари рај (алузија на Еден садржана је у забрањеној воћи на којој још стоји забрана), али се стално суочава са кушачем, који је у исти мах мера његове остварености и целовитости и његов унутрашњи лик.

ИЗВОР

Андрић 1997, 14: Иво Андрић, „Кнез са тужним очима“, *Кућа на осами, Сабрана дела, књиīа 14,* Београд, Просвета, 110–112.

ЛИТЕРАТУРА

Бијелић 2016: Дивна Бијелић. *Семиоīика краīке форме у īрози Ива Андрића*. Докторска дисертација брањена на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду. Доступно на: https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/11442

Гаулер 2000: David B. Gowler. *What are they saying about the parables?* New York: Paulist Press.

Дуршлак 1980: Audrey Durchlag, *Toward a Poetic of Parable.* University of California, Berkley. PhD. Dissertation.

Јолес 1978: Andre Jolles, *Jednostavni oblici*, Zagreb: Studentski centar Sveučilišta u Zagrebu.

Јунг 1977, 2: Karl Gustav Jung. *O psihologiji nesvesnog*. Odabrana dela K. G. Junga, knjiga druga, Novi Sad: Matica srpska.

Јунг 1977, 4: Karl Gustav Jung. Psihološke rasprave. Odabrana dela K. G. Junga, knjiga četvrta, Novi Sad: Matica srpska.

Јунг 2018: Karl Gustav Jung. *Aion*. Podgorica: Narodna knjiga, Beograd: Miba books.

Купер 2004: Džin Kembel Kuper. *Ilustrovana enciklopedija tradicionalnih simbola*. Beograd: Nolit.

Поповић 2010: Tanja Popović. *Rečnik književnih termina*. Beograd: Logos Art: Edicija.

Свеīо īисмо Сīароīа и Новоīа завјеīа. Београд: Британско и иностранo библијско друштво, 1995.

Сенфорд 2020: Džon Senford. *Nevidljivi partneri: kako anima i animus u svakome od nas utiču na naše partnerske odnose*. Novi Sad: Psihopolis institut.

Требјешанин 2011: Ž. Trebješanin, *Rečnik Jungovih pojmova i simbola*, Beograd: Zavod za udžbenike, HESPERIAedu.

Фрај 1965: Northrop Frye. "Allegory". *Encyclopedia of Poetry and Poetics*, ed. Preminger, New York: Princeton University Press.

Стамболић 1986: Miloš Stambolić (ur). *Rečnik književnih termina*. Beograd: Nolit, Institut za književnost i umetnost.

Џонсон 1983: Robert A. Jonson. *WE: Understanding the Psychology of Romantic Love*. New York: Harper Collins Publishers.

Шевалије/Гербран 2009: Žan Ševalije, Alen Gerbran, *Rečnik simbola*, Novi Sad: Stylos art.

Шторх 2011: Maja Štorh. *Ćežnja jake žene za jakim muškarcem*. Beograd: Zavod za udžbenike.

Jasmina M. AHMETAGIĆ

THE PARABLE OF THE ANIMUS: *THE PRINCE WITH THE SAD EYES*

Summary

In The *Prince with the Sad Eyes*, the short story that we will here interpret as a parable in the context of Jung's theory of archetypes, Andrić shows a woman torn between her real and idealized partner, and her suffering as a consequence of a lack of discernment in the matters of the heart, a lack of self-knowledge, and most of all, the influences of the archetypes of the collective unconscious – the animus and the shadow.

Andrić thematizes projection as a psychological mechanism of falling in love, which rules interpersonal relationships in other contexts, too. Through this woman's infatuation with the prince, Andrić sheds light on phenomena that take place between men and women every day: projecting, expecting, and disappointment experienced as betrayal. One cannot live with the animus, the archetypal figure responsible for falling in love: once a relationship becomes reality (sexuality is here a metonymic replacement for the whole of their real life, the reality of a relationship) all projections start disappearing and in most cases, are replaced with their negative counterpart, as archetypes are essentially dual in meaning.

In a parable about the permanent misunderstanding between sexes in the process of falling in love, Andrić uses biblical signals (the tree of knowledge, miraculous healing, the genre of the parable) to point to the wrongness of the depicted world, that is the imaginary heaven, pursued in the wrong way and in the wrong place.

Key words: Ivo Andric, The Prince with the Sad Eyes, parable, archetypes, animus, shadow, projecting.

Рад је предат 17. јануара 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09 Бечејски М.
821.163.41.09"19"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-43031

Оригинални научни рад

*Радомир В. ИВАНОВИЋ**

*Ана М. ЗЕЧЕВИЋ***
Музичка школа „Јосип Славенски", Београд

ПРОБЛЕМАТИКА И АПОРЕТИКА КАО ВИД ЛИТЕРАТУРОЛОШКЕ БИНАРНЕ ОПОЗИЦИЈЕ
(Књижевнонаучни триптихон Мирјане Бечејски)[1]

Апстракт: Студија је посвећена двема књигама студија и огледа Мирјане Бечејски (1978), као и специјалистичкој монографији о есејистици Данила Киша. Осим „Увода", „Закључка" и „Бележака", рад садржи још три међунасловима одвојена одељака:

- Први одељак је посвећен књизи – *Земаљски и небески знаци* (2013, стр. 303). Први део (састављен од 5 прилога) је посвећен тумачењу и разумевању поезије, а други део (састављен од 6 прилога) тумачењу и разумевању прозе и поезије.

- Други одељак је посвећен монографији – *Нулта дисциплина Данила Киша* (2020, стр. 447), тачније речено процесу есејизације свих родова, врста и жанрова којима се Киш бавио.

- Трећи одељак је посвећен новој књизи студија и огледа – *Неки стварни и могући светови* (2022, стр. 296). У њој је анализирано десетак идеографема: хронотоп, наративни идентитет, контраприповест, металепса, емпатија, симпатија, постмодерна и тако даље.

Кључне речи: тематика, мотивика, проблематика, апоретика, продукциони модел, рецептивни модел, теорија, историја, критика, поетика, компаратистика, културологија.

УВОД

„Сви су резултати смртни,
само је проблематика вечна."
И. Секулић

Истраживачи који се баве историјатом идеја унисоно тврде да је XIX век протекао у знаку „историзације свести", док је XX век протекао у знаку „теоретизације свести". Крај процеса историзације представља занимљиво компонована књига

---

* Академик МАНУ и САНУ.

** Постхумно приредила рад, доктор театролошких наука, anazecevic@gmail.com

1 Овај рад академик Радомир Ивановић усмено је саопштио на промоцији књига Мирјане Бечејски Нулта дисциплина Данила Киша и Неки стварни и могући светови, одржаној на 65. Међународном београдском сајму књига 25. 10. 2022. године, при чему је код себе имао једну, по свој прилици старију верзију рукописа. Рукопис пронађен у заоставштини припремљен је за прекуцавање и означен као четврта верзија, написана у периоду од 1. до 5. новембра 2022. године, што значи да ју је аутор сматрао коначном верзијом текста. Међутим, он је у резимеу нагласио да рад садржи одељак у коме су издвојени извори и литература, што у овој рукописној верзији, а ни у прегледаној заоставштини академика Радомира Ивановића, нисмо пронашли. Тај одељак, као и парентезе, саставили смо сами на основу цитата и експлицитних библиографских смерница у тексту. (Прим. А. З.)

Фердинанда Бринетјера – *Evolutions des genres l' istoire de littérature* (1889), а крај процеса, књига Ханса Георга Гадамера – *Похвала теорији* (1996). Гадамерова теоријска гледишта зналачки су оспорили Антоан Компањон књигом – *Демон теорије* (1998) и Жан-Мари Шефер – *Зашто фикција?* (1999).

Српски теоретичари и типолози књижевне критике поделили су последњих 17 деценија (1850–2022) на неколико карактеристичних типова: „филолошку критику" (В. С. Караџића), „природну критику" (С. Вуловића), „вредносну критику" (Љ. Недића), „естетичку критику" (Б. Поповића), „импресионистичку критику" (Ј. Скерлића), „историјску критику" (П. Поповића), „стваралачку критику" (И. Секулић), „постмодернистичку критику" (А. Јеркова, М. Пантића и других) и „књижевнотеоријску критику" (М. Радуловића). Најзанимљивија и делима најбогатија је „историјска критика" П. Поповића, која подразумева чак четири поддисциплине: „биографску критику", „критику укуса", „критику текста" и „компаратистичку критику".

У другој половини XX века све три уже дисциплине науке о књижевности добиле су сопствене теорије: а) теорија теорије књижевности названа је метатеоријом; б) теорија књижевне историје заснована је књигама *Књижевност као систем* Клаудија Гиљена (1971) и *Теорија књижевне историје* Клауса Улига (1982), в) а теорија књижевне критике књигама – *Теорија критике* Мари Кригер (1982) и Милана Радуловића – *Видови српске књижевне критике (О природи и смислу књижевности)*, I, 1978, и *Критичка свест у књижевној критици* (1984). При томе се не сме запоставити допринос бројних других теоретичара критике: А. А. Ричардса, Ш. К. Ренсома, Н. Фраја, Р. Велека, С. Дубровског, А Тибодеа и П. Де Мана, у страној, као и Н. Кољевића, С. Петровића, С. Марића, М. Палавестре и других, у домаћој књижевности. Природи критике посветио сам две књиге студија и огледа – *Критички методи* (1975) и *Књижевна критика као десета муза* (2007). Управо тим поводом С. Марић у књизи *Протејска свест критике* (1972) резолутно тврди: „А како је прилагођавање позајмљене теорије и метода врло компликована работа, редак је данас критичар који истовремено није и теоретичар" (1972: 295).

Књижевнонаучни развој у XXI веку постаје много комплекснији него што би се очекивало. Наиме, након више књига о постмодерни, а нарочито након књига Линде Хачион – *Поетика постмодернизма (Историја, теорија, фикција)*, 1988, Тери Иглтона – *Илузије постмодернизма* (1997) и Михаила Епштејна – *Постмодерна* (1998), већ на почетку XXI века дошло је до смене двеју значајних научних парадигми: *постмодернизма* у *студије културе*. Многе од глобалних премиса *постмодернизма* и даље су у употреби, док основне премисе *студија културе* још увек нису теоријски сасвим прецизно дефинисане, било да је у питању супстанцијална, било релацијска теорија. Као оријентир сопственог начина промишљања литературолошких феномена и ноумена, М. Бечејски наводи књиге Снежане Милосављевић Милић – *Виртуелни наратив* (Ниш, 2016) и Мирјане Бојанић Ћирковић – *Читалац у науци о књижевности* (Ниш, 2020).

Само се по себи разуме да се већ на основу композиционе и конструкционе схеме анализиране трилогије могу констатовати нека од глобалних стваралачких опредељења. Ту пре свега мислим на урођена и стечена стваралачка искуства

и сазнања, енормни напор да хармонизује делове прилога који се односе на продукциони модел са деловима који се односе на рецептивни модел, у који улаже максимум своје интелектуалне, креативне и интуитивне енергије. Ауторка почетну пажњу придаје процесима вредновања и превредновања, као и процесима делимичне иновације и модернизације поступака који се у подједнакој мери односе на теоријску и примењену раван садржаног значења и тумачења.

Са сигурношћу се може закључити да ауторка довољно пажње посвећује делима националне (српске) и делима опште (светске) књижевности. То практично значи да она све више пажње, из књиге у књигу, посвећује оним искуствима и сазнањима које Станислав Винавер назива „личним акцентом", што увелико помаже и развоју сопствених аналитичких и синтетичких способности, док с друге стране жели да покаже и фазе стваралачке метаморфозе које временом доживљава. Имајући на уму однос априорне, синхроне и апостериорне концепције, без икаквих тешкоћа се може закључити да највише аналитичке домете М. Бечејски остварује специјалистичком монографијом – *Нулта дисциплина Данила Киша* (2020), а да за њом знатно заостају обе књиге студија и огледа. Укратко речено, двема књигама студија и огледа она презентује своје високе аналитичко-синтетичке способности, а само монографијом о Кишу она репрезентује сопствени допринос кишологији као мултудисциплинарној области духовних делатности.

ЗЕМАЉСКИ И НЕБЕСКИ ЗНАЦИ

Мирјана Бечејски (1978) припада оном типу критичара који подједнаку пажњу поклања сваком одабраном делу и свакој примењеној аналитичкој методи, настојећи да макар у најкраћим цртама радозналом читаоцу представи основне циљеве или мање вредне аналитичке интенције које читаоцу жели да саопшти. Стога су обе књиге студија и огледа снабдевене одговарајућом критичком апаратуром и прилозима који увећавају број информација. У критичком првенцу *Земаљски и небески знаци* „матичну ћелију" представљају „Напомене аутора" (стр. 281–287), поговор „Херменеутички кодови Мирјане Бечејски" (Јефтимијевић Михајловић 2013: 269–278) и изводи из рецензија (на левој и десној клапни корица).

Садржај првог дела књиге „Поезија као 'велика нарација'" састављен је од три прилога посвећена поезији и поетици неосимболисте Алека Вукадиновића, затим поезији и поетици истакнутог македонског песника Анта Поповског, као и поетици и естетици познатог српског и црногорског модернисте и уједно припадника социјално ангажоване књижевности Риста Ратковића (стр. 9–115). Други део књиге – „Мит о небеским и земаљским знацима" састављен је од шест тематско-мотивски различитих прилога. Први је посвећен Косовском миту у савременој поетици, други Грачаници као новом митском и поетском ткиву и инспиративном подстицају књижевној и ликовној уметности, трећи тумачењу реторике наслова (земаљским и небеским знацима), четврти трагичном и виталистичком осећању живота, поеми *Чарнојевићи* Душана Костића, пети романсијерском диптихону историјског романа *Певач* Бошка Петровића, а шести (мета)теорији савременог теоретичара Петра Милосављевића (стр. 119–251).

Најисцрпнију и најчитанију оцену аналитичарских домета у критичарском првенцу дала је М. Јефтимијевић Михајловић у огледу „Херменеутички кодови Мирјане Бечејски“ (2013: 269–278). Настојећи да обухвати обе равни анализе, она на почетку сведочи о теоријској равни изучавања:

> „Пажљивим читањем књижевних огледа Мирјане Бечејски дâ се уочити лакоћа и акрибичност којима се креће кроз проучавану материју, својствено само добрим познаваоцима књижевне теорије и естетике, с посебним даром записивања оних референцијалних тачака које чине поетичку основу дела. Такође, евидентна је способност и упорност с којом су успостављени и интерпретативни кодови њене критичарске перспективе, доследно и с једнаком марљивошћу усађени у сваки научни оглед“ (Јефтимијевић Михајловић 2013: 269).

Истовремено, ауторка огледа се осврће и на друге аспекте теоријске равни, тврдећи:

> „Детаљна аналитичка интерпретација, занимање за унутрашњу *енергију* стваралачког чина, поетски и метапоетски аспект дела, формална организација, семантичка структура дела, историјски и митски микро и макроконтекст, само су неке од одредница методологије критичарског духа и дела Мирјане Бечејски. Различити методолошки подстицаји теже у суштини истом циљу – откривању суштине, *целовитости* и *целине* књижевног дела“ (Јефтимијевић Михајловић 2013: 278).

Истоветно мишљење о стваралачкој методологији и примењеним аналитичким методама саопштава и рецензент – Јасмина Ахметагић. Она упућује на значај компаративистичког поступка, примењеног у студији „Избор по сродству: Вукадиновић и Маларме“ (стр. 53–70), што јој даје право да закључи:

> „Уз то, књига Мирјане Бечејски је густо саткана, несвакидашње богата скупина студија које су довољно сродне да укажу на ауторкину аутентичну и доследну истраживачку страст, али и довољно различите да открију ширину њеног знања и његове примене у истраживачком послу“ (У: Бечејски 2013: д. клапна; в. Ахметагић 2013).

Занимљиво је напоменути да и „Предговор“ другој књизи студија и огледа – *Неки стварни и могући светови* (стр. 11–21) такође може да послужи као „матична ћелија“, што реципијенту омогућава да издвоји низ најважнијих поетичких, естетичких и стваралачких опредељења која су формирана након детаљног ауторкиног упознавања водећих европских аналитичких парадигми (од руског формализма, преко француског структурализма, немачке феноменологије, до поетике постмодернизма). Прво опредељење те врсте представља замена синтагме *систем* и *систематизација*, које препоручују филозофија и психологија стварања, синтагмом *проблем* и *проблематизација* (у том погледу упутно је видети књиге *Филозофске основе науке* Михаила Марковића, 1981, и *Психологија знања* Николе Милошевића, 1989).

То практично значи да је М. Бечејски свесрдно усвојила мишљење Жана Бофреа из књиге – *Увод у филозофије егзистенције* (1971), у којој аутор пише: „Систем значи

да ништа више није неизвесно“ (1977: 43); док умна И. Секулић предлаже замену симболике *круīа* (система) новим симболом – *спиралом* (ознаком дијалектичности), било да је у питању парадигматика, било синтагмика. Друго, значајно глобално опредељење представља ауторкина подршка процесу *актуелизације* у односу на процес *аутоматизације* (који је био у средишту интересовања Прашке лингвистичке школе, на челу са Б. Ховранском). Процес *актуелизације* подржао је свесрдно реномирани македонски лингвиста Блаже Конески, који у сопственој есејистици даје предност процесу *фиксације* над процесом *перцепције*.

У другој фази стваралачке метаморфозе М. Бечејски све више инклинира ка оној врсти кишологије која даје предност теоријски заснованој анализи над анализом примењене равни. Будући да је кишолог који једино примењује афирмативни метод, то је она све више подлегла неодољивој сугестивности Данила Киша као „учитеља енергије“. На то упућује паралелизам двају аутора. У веома познатој књизи *Час анатомије* Киш је записао: „Јер при данашњем стању наше књижевне критике и наше књижевне теорије – стању које не обећава никакав бољитак – говорити о својим књигама књижевнотеоријски није више никакав хир, него нужност“ (2005: 7). Поводећи се за Кишом, М. Бечејски у „Предговору“ саопштава своје критичко *вјерују* у следећем пасусу: „Оно што те текстове највише повезује управо је наглашено занимање за савремена теоријска, првенствено за наратолошка истраживања, уз иманентно преиспитивање шта поменуте теорије чине за разумевање конкретног књижевног дела“ (стр. 11).

Повремено ауторка повлађује Кишу и када прослављени писац није у праву. У добро конципираној али недовршеној студији „Читалац и наративна металепса у роману *Мансарда*“ (стр. 92–124) ауторка греши када *Мансарду* назива „романом“ (уместо „повешћу“), док наративну прозу М. Андрића *Проклеīа авлија* назива исправо „повешћу“, мада она има десетак страница више од *Мансарде*. И у овом случају ауторка је била заведена погрешном изјавом Д. Киша, саопштеном у виду веома сугестивно формулисаног коментара: „Тај мој кратки роман (Мансарда), писан у првом лицу, јесте, на неки начин, и моја властита интелектуална и сентиментална биографија, снимак мојих младалачких ’година учења’, мојих немира и побуна. […] Јер писац пише, заправо, за свог читаоца, за читаоца по својој мери“ (стр. 124; в. Киш 2005: 144–145). По мерилима савремене генологије (од С. Скварчињске, преко П. Павличића, до Т. Брајковића) погрешно је употребљавати одредницу „кратки роман“, јер она не постоји. Роман наиме, има тачно одређен број премиса (када је у питању квалитативна подела, као и када је у питању квантитативна подела). Јудит Лајбовиц и Шломит Римон-Кенан тврде да „роман“ мора имати најмање 150 страница штампаног текста или преко 52000 употребљених речи. Исту грешку прави и Б. Пекић тврдећи да је сваки књижевни текст више од 50 страница већ „кратки роман“! *Мансарда* и *Псалам 44* садрже око 95 страница и могу бити само повести, што би требало коначно исправити.

Бинарна опозиција земаљски и небески знаци су најстарија бинарна опозиција, нарочито уколико имамо у виду процес фотогоније, космогоније и теогоније. Ову идеју ауторка је преузела од У. Ека, који тврди да се крајњи полови опортунитета код појединих стваралаца и мислилаца временом међусобно удаљавају,

док се код других они временом приближавају све до „Кузанусове тачке“, на којој се коначно мире (као што тврди Бранко Миљковић). На такво решење упућује и занимљива књига Паула Фајербенда – *Наука као уметност* (1984), у којој аутор постојећу дијаду претвара у монаду.

ЕСЕЈИСТИКА И ПРОЦЕСИ ЕСЕЈИЗАЦИЈЕ

Значајну прекретницу у књижевноаналитичком сазревању М. Бечејски представља трогодишње похађање докторских студија на Филозофском факултету у Нишу (2011–2013). На крају студија започела је израду докторске дисертације – *Есејистика и критика Данила Киша*, али је докторанткиња веома инвентивно поступила када је изоставила део о критици. Нова верзија (*Есејистика Данила Киша*) успешно је одобрена 2016. године пред Комисијом коју су чинили: Дејан Милутиновић (ментор), Јован Делић, Јасмина Ахметагић, Снежана Милосављевић Милић и Јелена Јовановић (чланови). Кишове есејистичке радове ауторка је поделила у две групе: прву чине књиге објављене за пишчева живота: *По-етика* (1972), *По-етика*, књига друга (1974), *Homo poeticus* (1983) и *Час анатомије* (1978), а другу, постхумо издате: *Varia* (изузев приповедака), 1995, *Складиште* (изузев приповедака), 1995, *Живот, литература* (1990) и *Горки талог искуства* (1990), као и још неколико прилога који нису ушли у *Сабрана дела* (2006–2007) или су у њих ушли у скраћеним варијантама.

У свим сегментима специјалистичке монографије *Нулта дисциплина Данила Киша* (2020, стр. 447 зборничког формата) М. Бечејски показује напоре и дисциплинованост стваралачког духа и исцрпљивање значења ужих целина и њихових одсека. Монографија је подељена у девет целина: I „Увод“, II „Пролегомена за теорију есеја“ (састављена од 12 прилога), III „Одбрана поезије (Рана есејистика 1957–1971)“, састављена од седам прилога, IV „Одбрана прозе (Зрела есејистика 1971–1983)“, састављена од шест прилога, V *Час анатомије*, састављена од седам прилога, VI „Париски период (Есејистика 1983–1989)“, састављена од пет прилога, VII „Закључна разматрања“ (три прилога), VIII „Литература“ (два прилога) и XIX „Прилози“, састављена од четири прилога. У одмеравању доприноса проучавању продукционог модела (Д. Киша) у односу на рецептивни модел (десетине самосталних издања о писцу) постоји јасна основна намера ауторке: да одржи паралелу између та два модела и уз напомену да теорија есеја има предност у односу на анализу пишчеве есејистике, будући да специјалистичко тумачење жанрова и врста у теоријској равни претходи примењеној равни анализе, што се такође може применити и на поступак вредновања и интерпретације у дисертацији.

Већ при првом сусрету са монографијом о Д. Кишу читаоцу постаје јасно да постоје три врсте концепције: априорна, синхрона и апостериорна. Такође му је јасно да је ауторка паралелно примењивала *хронолошку* и *типолошку* поделу есејистике, о чему сведочи завршни одељак друге целине „Периодизација есејистике Данила Киша“ (стр. 82–85): „Рана есејистика (1957–1971)“, „Зрела есејистика (1971–1983. и 1983–1989)“ и „Париски период (1983–1989)“. Почасно место, сасвим исправно (као пета целина) заузима позната књига *Час анатомије*

(стр. 255–319). О тој комплексној тематици и проблематици писао сам више и систематичније у следећим прилозима: „Филозофија и психологија стварања Данила Киша“, објављен у *Сйоменӣци Данилу Кишу* (2005), „Естетичка, поетичка и критичка опредељења Данила Киша“, објављен у зборнику радова: *Данило Киш – осамдесе̄т го̄дина од ро̄ђења (1935–2015)*, 2016. године. Такође сам о томе писао и у аутобиографском запису „Сећања на Данила Киша“ (2016), објављеном у књизи *– Венац од тӯђа за Данила Киша* (2016), коју је приредио Миливоје Павловић и која је одмах потом преведена на више страних језика (мађарски, француски и италијански).

Настојећи да одвоји есејистику од критике, М. Бечејски прихватљиво тврди да се процес разграничавања двеју духовних делатности показује као јалов посао, јер су есејистички слојеви чврсти и вишестрано проткани поетичким и критичким, на шта указују њени најранији радови, попут „(Мета)теоретичар Петар Милосављевић“ (у критичком првенцу, стр. 227–251), као и студија „Есејизација као интегративни процес у књижевном делу Данила Киша“, која представља део анализиране монографије, најпре објављена у зборнику радова о Данилу Кишу (2016: 164–82). Она је подељена у осам сразмерно уједначених одељака: 1. „Есеј, есејизам као културна појава и есејизација културе“, 2. „Кишово схватање појма есеј: Есеј и по-етика“, 3. „Есејизација романа“, 4. „Есејизација новеле и циклизоване збирке новела“, 5. „Есејизација критике и критичког промишљања књижевности“, 6. „Есејизација разговора“ и 7. „Есејизација као ’нова митологија’“.

Аналогно идиографеми *по̄етика*, ауторка користи идеографему *essai*. То практично значи да је ауторка до те мере продрла у начин стварања и промишљања о створеном у великом броју врста и жанрова којима се Киш истовремено бави, а посебно оним које савремена генологија дефинише као аутопоетичке или аутореференцијалне коментаре. Она је у потпуности прихватила Кишово инсистирање на процесу усаосећавања (Eenphülung) и теорији усаосећања (Einphündgsteorie). У разговору „Не верујем у пишчеву фантазију“ (1989) Киш тим поводом пише:

> „Религија, филозофија и поезија покушавају да дају одговор на то питање. Кад кажем *по̄езија,* имам на уму књижевност у целини. Али, ни религија, ни филозофија, ни поезија нису у стању да нас својим одговорима убеде. У сва три случаја имамо посла само с формама поетске трансформације нашег трагања за одговором на та егзистенцијална питања. Науку, овом приликом, изостављам. Али, и наука за коју многи још увек мисле да ће пре или касније решити све суштинске проблеме, представља, у крајњој линији, само још један поетски покушај да се разумеју људи и ствари“ (Kiš 2007c: 347).

Очигледно, Киш је начело „Полиграфија као нагон“ преузео од руских формалиста (претежно од В. Б. Шкловског), али је с подједнаком интелектуалном, креативном и интуитивном радозналошћу прихватио резултате француског структурализма, англосаксонске „нове критике“, као и резултате постструктурализма, егзистенционализма и гносе (за себе је тврдио да је „скептични гностик“). То се најбоље види у његовим репрезентативним прилозима, као што су:

„О симболизму“, „Питање перспективе“, „Шарл Бодлер“, „Пол Валери“, „Сви гени мојих лектира“, двема студијама: „Отпори и догма“ и „Јабуке. Њутн. Поезија“, низу изванредно обликованих разговора („Џојсовско прогонство“, „Удео чуда и труда“), као и предговора и поговора појединим издањима. Апофтегму да уметничко дело представља „амалгам чуда и труда“ видимо из писма Марије Цветајеве упућеног Борису Пастернаку.

О постојању априорне концепције, разраде до најмањих детаља у монографији *Нулта дисциплина Данила Киша*, илустративно сведочи употреба „композиционе и конструкционе схеме“, коју је ауторка узела из књиге руског научника Бориса А. Успенског, најпре из књиге *Поетика композиције* (Москва, 1970), а затим из српског издања ове књиге, обогаћене допуном – *Семиотика иконе* (Београд, 1974), коју је приредио и превео Новица Петровић.

Надаље, ван сваке сумње је запажање да М. Бечејски припада кругу кишолога који се у највећој могућој мери служе искључиво афирмативном методом. О томе сведочи податак да нимало пажње у монографији није посвећено антикишологији као интердисциплинарној делатности, као ни оним ауторима који су критички тврдили о неким од Кишових грешака видних у процесима – а) генерирању поетских идеја и б) деловању њиховог спектра. Реч је о значајним књигама Драгана М. Јеремића, пре свих осталих, као и о књигама Н. Васовића. На значај Јеремићевог стваралачког опуса, много доцније, указивали су критичари и писци попут Ј. Делића, Р. В. Ивановића, В. Висковића, Е. Коша, М. Лалић, Ј. Ахметагић и низа других.

Због низа познатих околности (од нехата књижевне критике и разних страхота од пандемије) мало критичара се изразило о монографији ове провенијенције. О узорно писаној монографији М. Бечејски *Нулта дисциплина Данила Киша* сведоче ретки кишолози и ретки теоретичари. Тако на пример, Дејан Милутиновић тврди:

> „Будући да се у његовој есејистици рефлектују не само по-етичке преокупације једног писца него и многи проблеми савремене књижевности, уметности и друштва који су и данас актуелни, то је ова књига значајна за проучавање једног сегмента националне и опште културе у коме су се смењивале идеје“ (У: Бечејски 2020: л. клапна; в. Милутиновић 2020; Милутиновић 2021: 324).

Јасмина Ахметагић, као да наставља започету расправу, пише у истом тону:

> „Мирјана Бечејски проучава естетску функцију два наизглед супротна процеса у његовом опусу, који су у критичкој литератури о Кишу помињани узгред, с подразумевањем, понекад и произвољно: *есејизација нарације* и *наративизација есејистичке прозе*“ (У: Бечејски 2020: д. клапна; в. Ахметагић 2020).

У „Извештају о оцени докторске дисертације“, који се чува у Архиву Филозофског факултета у Нишу, на сâмом крају саопштено је следеће мишљење:

> „Систематским приступом есејистичком опусу Данила Киша, Мирјана Бечејски остварује увид у његове тематске, по-етичке и идејне преокупације, те на нов начин осветљава везу између његове есејистике и белетристике, чиме употпуњује изучавање књижевног дела овог великог писца, пружа потпунију основу за његово

вредновање и указује на могуће смерове даљег истраживања. Како је поручавање Кишове есејистике у исти мах и проучавање главних књижевних и идејних токова савремене књижевности и културе, то је допринос науци ове дисертације неупитан" (Образац бр. 6 од 11. 7. 2016).

У препоруци финансијеру и издавачу анализиране монографије – „Рецензија рукописа књиге *Нулта дисциплина Данила Киша*" (2019, рук. стр. 4) саопштио сам истоветна мишљења и судове као и цитирани теоретичари (в. Ивановић 2020).

ОДНОС РЕАЛИЈА И ИДЕАЛИЈА

Двадесетогодишње бављење стручним и научним радом у Институту за српску културу Приштина – Лепосавић М. Бечејски може се поделити у два периода. Први је трајао пуну деценију (2004–2013). Тада је објавила прву књигу студија и огледа – *Земаљски и небески знаци* (2013, стр. 303), а други нешто краће (2014–2022). Тада је објавила монографију – *Нулта дисциплина Данила Киша* (2022, стр. 295), којом се уврстила у ред познатих кишолога, као и нову књигу студија и огледа – *Неки стварни и могући светови.* Она је снабдевена био-библиографским прилозима, по захтевима савремене науке о књижевности.

М. Бечејски припрада типу аналитичара који посебну пажњу придају епистемологији као теорији сазнања, а у знатно мањој мери аксиологији као теорији вредновања и превредновања, о чему занимљиво пише Миодраг Радовић у књизи Књижевна аксиологија: *Проблеми и теорије књижевног вредновања у двадесетом столећу* (1987). Заузета анализом и испуњавањем априорно одређених циљева, ауторка мање пажње посвећује синтези, тако да поједини прикази неминовно захтевају наставак истраживања. С једне стране посматрано, она не води дословно рачуна о периодизацији националне књижевности, јер не сведочи о припадности анализираних писаца групи репрезентативних (као што су Андрић и Киш) и групи мање познатих писаца (као што су Неле Карајлић, Марко Видојковић и Љиљана Бинићанин). У том погледу она се ослања на већ познату ранг-листу у српској књижевности, односно на „залеђину разумевањима", како би рекао К. Р. Попер.

Тешкоће настају у студији „Хронотоп Косова и Метохије у поезији Милице Јефтимијевић Лилић" (стр. 23–42), у којој ауторка расправља о односу поетике времена и поетике простора, обједињене композитном идеографемом – *хронотоп* (по М. М. Бахтину) и тим поводом пише: „уметност и књижевност прожети су хронотопским вредностима разних степена и облика. Сваки мотив, сваки издвојив моменат уметничког дела представља такву вредност". „Преиспитујући Бахтинову тврдњу", ауторка указује на три доминантна тока у поезији М. Ј. Лилић, који се међусобно преплићу: 1. љубав, жена и свакодневица, 2. стихована (ауто)поетичка промишљања и коло песничке традиције и 3. традиција, завичај и сеобе.

Наредни међунаслови: „Позадина интимистичке лирике", „Огледало стварног простора и времена" и „Симболички хронотоп" показују да је ауторка савесно и систематично проучавала све до тада објављене збирке песама М. Ј. Лилић

(*Мрак, избављење*, 1995, *Хибернација*, 1998, *Одвијање свитка*, 2009, *Путопис коже*, 2003, *Посланице Одисеју*, 2017, Партенон звездама зидан, 2015 и Чарање, 2009), као и многе репрезентативне песме објављене у њима („Ресавски ноћник", „Сањарим пределе оскоруша", „Улазак у легенду", на пример), али је основни књижевно-научни задатак – да се поезија М. Ј. Лилић, стварана у последњих неколико деценија истражи у контексту савремене српске поезије – остављен свесно и вољно, за неку другу прилику, на шта је обавезује и резолутни закључак анализиране студије. Надаље, ауторка се у уводној студији помно и дословно бавила правцима митологизације, демитологизације и ремитологизације Косовског мита. Теоријску експертизу ауторка документује бројним и вредним примерима из поезије М. Павловића, В. Поне, Р. П. Нога, М. Ракића и других. У закључку она пише:

> „Поред старих косовских симбола који ступају у нове односе са традиционалном уметношћу, наша савременост створила је и неколико аутентичних, или је, чешће, из језичког памћења и хришћанске симболике реактивирала нове низове, које се тек усвајају и које ће моћи да сле́де тек будући истраживачи. То је најбољи показатељ да се права култура не прима из посредничких руку, већ се узима са извора" (стр. 173).[2]

Везаност М. Бечејски за теорију рецепције видна је још и у специјалистичкој монографији о Д. Кишу. Таква врста интересовања показује се у великој мери и у прилозима друге књиге студија и огледа (2022) посвећеним истом писцу као примарној ауторкиној инспирацији. У огледу „Кишеви концепти читаоца и Киш као читалац" (стр. 81–91) ауторка најпре набраја неколико врста читања: „помно читање", „хоризонт очекивања", „онтологија читања", као и неколико врста читалаца: „наивни читалац", „упућени читалац", „пажљиви читалац", „одани читалац", „проницљиви читалац" и други, све до „читоца овлашћеног да суди и пресуђује". О томе занимљиво пише Миодраг Радовић у књизи – *Компаратистички квартет* (2014), посвећеној најреномиранијим српским компаратистима – Миодрагу Ибровцу, Драгиши Живковићу, Зорану Константиновићу и Драгану Недељковићу. Очигледно је да у типологији читалаца М. Бечејски иде Кишовим стопама, који је у спису „О узвишеном" саопштио следеће становиште:[3] „Одиста, слушалац који је наслутио оно што му нисте казали постаје за вас више него слушалац – помоћник и пријатељ... Рећи му све као глупаку, значи очигледно ругати се његовој интелигенцији" (Kiš 2007b: 185). На обраћање слушаоцу а не читаоцу упућују и последњи редови „Предговора" М. Бечејски: „У том духу, ова књига подржава уверење да је књижевност најстварнија стварност, јер њена истина рађа и пресликава и наше друге, некњижевне светове. Стога је посвећујем онима који су обдарени даром *слушања*" (стр. 21).

Пратећи теорију рецепције из књиге Соње Томовић Шундић – *Проблем рецепције у савременим естетичким теоријама* (1996) до докторске дисертације Мирјане Бојанић Ћирковић – *Читалац у науци о књижевности* (2020), а на основу сопствених

2 Реч је о огледу „Земаљски и небески знаци" објављеном у истоименој књизи. (Прим. А. З.)

3 Киш је, у ствари, из списа Псеудо-Лонгина „О узвишеном" то становиште усвојио. (Прим. А. З.)

искустава и сазнања у стваралачкој пракси, ауторка тим поводом закључује: „Да је *читање* кључна реч за разумевање његове поетике, сведоче и чињенице да је Киш један од малобројних писаца који у својој прози *приказују* сâм чин читања, мајсторски дочаравајући читалачко урањање и наративну емпатију" (стр. 86). Међутим, Киш је очигледно веома држао и до „уметности слушања", на што упућује породица: приповедач–слушалац–пре-приповедач, која своја искуства и сазнања мора саопштити у сваком новом нараштају читалаца и слушалаца (Ф. Де Санктис тврди да се у том периоду – од 15 до 20 година – и целокупан лексички фонд једног књижевног језика радикално обнавља, тако да сваки нови нараштај мора стећи сопствена искуства и сазнања, и створити сопствену основу вредновања глобалних белетристичких и научних вредности). То практично значи да би сваку дискусију о књижевним феноменима и ноуменима било потребно после две деценије – започети испочетка.

Посматрано са наратолошког аспекта, нова књига студија и огледа – *Неки стварни и могући светови* показује највећи број апстрактних аналитичких способности – у студији „Читалац и наративна металепса у роману *Мансарда*" (стр. 92–124). Књига је састављена од једанаест неуједначено остварених наративних целина. У њој је теоријски приступ у свему надређен примењеној равни анализе, што се нарочитом снагом показује у слоју посвећеном вредновању и превредновању Кишовог литерарног првенца. Она је подељена у три целине: 1. „Дефиниција и типологија металепсе у савременим теоријама изучавања", 2. „Металепса у *Мансарди*" и 3. „Добар читалац". Веома зналачки ауторка анализира петнаестак врста металепсе, пратећи енормно богату литературу о металепси. Међутим, део који се односи на сâму повест *Мансарда* показује како се ауторка, због претеране апологије писцу и његовом делу, не одлучује да примени и метод негативне критике, већ само метод афирмативне критике, као што то чини у већем делу студија монографије уопште узевши. Наиме, тачно је да *повест* (а не *роман*) *Мансарда* представља диван пример да се прате два процеса: а) процес генерирања поетских идеја и б) процес генерирања писчевог текста, али је изостала исправна књижевно-естетска валоризација, јер *Мансарда* представља Кишово дело са најмање литерарно-естетичких вредности.

Позната је чињеница да Д. Киш показује посебно дивљење према делу И. Андрића. Ширећи круг тема, проблема и апорема, М. Бечејски је анализирала Андрићево дело као узорито, примерено свим постојећим врстама интерпретација (од филолошке до херменеутичке). Она најпре занимљиво анализира приповетку „Аска и вук", а затим и повест *Проклета авлија* – у огледу „Зашто је Андрић *убио* вука (Наративна емпатија и симпатија у приповеци 'Аска и вук' Иве Андрића)", стр. 147–163, и у студији „Приповедне инстанце, фокализатори и наратери у *Проклетој авлији* Иве Андрића" (стр. 213–254). Третирајући „Аску и вука" као уметник песму, ауторка је успутно поменула низ аутора са сродним делима из усмене и писане књижевности. Таква су дела Шчедрина, Езопа, Доситеја, Толстоја, Крилова, Ла Фонтена, Л. Де Винчија и других. Истовремено ваља закључити да су веома умесно и функционално коришћене две различите књиге – Сузан Кин и Дејвида Лоџа о емпатији и симпатији.

ЗАКЉУЧАК

У трима до сада објављеним књигама Мирјана Бечејски је показала широку лепезу интелектуалне, имагинативне и интуитивне радозналости. Током две протекле деценије она је стрпљиво и без журбе развијала своје урођене и усавршавала стечене дарове, искуства и сазнања, што се може лако илустровати навођењем коришћене литературе и извода. Поштујући захтев који нуде научници који се баве филозофијом и психологијом стварања, она је још у иницијалној фази посебну пажњу посветила типу стваралаца који припадају синдрому *„пчела“*, као и онима који припадају синдрому *„паук“*. У првом случају писци попут Киша, после темељне припреме за писање, сав свој стваралачки потенцијал посвећују сопственим, постојећим и латентним изворима стваралачке енергије, о чему сведоче стихови његове „Песме“:

„Једном кад луде младости полет
доспе на неку пусту (пусту) голет,

а нигде крова и нигде отклоњења,
само што изнесеш из свог давног бића“

(Kiš 2007a: 50).

И сâм Киш, а и многи од кишолога заједно са њим, у које убрајам и М. Бечејски, стриктно су инсистирали на „поетици сажимања“, те стога критичари пишу да је Киш писац „изабраних дела“. Насупрот томе, као илустрација синдрома *„паук“* узима се драгоцено и значењима богато дело Борислава Пекића, писца „сабраних дела“, који инсистира на опширности и томе додаје још две књиге аутопоетичких коментара (уз сеитологију *Златно руно* и диптихон *Атлантида*). Међутим, Пекић је свестан дубоке зависности двају наведених синдрома, а тим поводом пише:

> „21. Свако дело има властито начело по коме је изграђено, па би свако морао имати своју, *ексклузивну* теорију која га објашњава. Кључ који отвара само његова врата. Заједничким калаузом неке теорије покушати, неко дело отворити значи: или калауз сломити, или дело разбити“ (1993: 28; Курзив Р. И.).

Нудећи нову и прихватљиву хронолошку и типолошку поделу Кишове есејистике, М. Бечејски показује да је свесрдно усвојила мишљење Јулије Кристеве – да је свако дело повезано са другим делом истог аутора, као и мишљење Д. Киша да се сваком новом књигом исправљају претходно објављене књиге. На тај начин аналитичар открива сасвим нова поља „номадског духа“, о којима зналачки пишу Кенет Вајт у *Номадском духу* и Рози Брајдоти у *Номадским субјектима*, посебну пажњу посвећујући идеографемама: *номадски дух*, *геопоетика* и *психопоетика*.

Стога се поуздано може тврдити да ће у трећој фази стваралачке метаморфозе (2023–2033) Мирјана Бечејски посветити нужно интересовање новим дисциплинама: филозофији и психологији стварања, с једне, поетици и естетици, с друге, и компаратистици и културологији, с треће стране. То практично значи да ће по истој методологији писања претходне монографије, могу очекивати нове монографије о Бориславу Пекићу (сеитологији романа *Златно руно*) или Иву Андрићу

(*Знакови поред пута*), будући да располаже свим потребним искуствима и сазнањима. Она би на тај начин потврдила мишљење „принца француске поезије" Стефана Малармеа, коме се Киш дивио, који је мишљења – да писац читавог живота пише само једну, судбински важну књигу:

„Све на свету постоји да би се написала једна књига, а свака написана књига постоји да би се испунила једна судбина."

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Ахметагић 2013: Јасмина Ахметагић. „Рецензија рукописа књиге Земаљски и небески знаци." Архив Института за српску културу Приштина – Лепосавић, Регистратор бр. 50/2013.

Ахметагић 2020: Јасмина Ахметагић. „Рецензија рукописа књиге Нулта дисциплина Данила Киша." Архив Института за српску културу Приштина – Лепосавић, Регистратор бр. 257/2020.

Бечејски 2013: Мирјана М. Бечејски. Земаљски и небески знаци*: књижевни огледи и студије*. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Бечејски 2020: Мирјана М. Бечејски. Нулта дисциплина Данила Киша. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Бечејски 2022: Мирјана М. Бечејски. Неки стварни и могући светови: књижевне студије и огледи. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Бечејски 2016: Мирјана М. Бечејски. „Есејизација као интегративни процес у књижевном делу Данила Киша." Данило Киш: осамдесет година од рођења (1935–2015): радови са научног скупа Подгорица, 15–16 октобар 2015. Уредник Радомир В. Ивановић, Одјељење хуманистичких наука, књ.7. Подгорица: ЦАНУ, 165–182.

Bofre 1977: Žan Bofre. *Uvod u filozofije egzistencije.* Preveo Zoran Zec. Beograd: BIGZ.

„Извештај о оцени докторске дисертације" Мирјане Бечејски, Архив Филозофског факултета у Нишу, образац бр. 6 од 11. 7. 2016. <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/7739/Becejski_Mirjana.pdf?sequence=7&isAllowed=y>, приступљено 15. 2. 2023.

Ивановић 2020: Радомир В. Ивановић. „Рецензија рукописа књиге Нулта дисциплина Данила Киша." Архив Института за српску културу Приштина – Лепосавић, Регистратор бр. 257/2020.

Kiš 2005: Danilo Kiš. Čas anatomije. Sabrana dela Danila Kiša: u redakciji Mirjane Miočinović, knjiga osma. Beograd: Prosveta.

Kiš 2007a: Danilo Kiš. *Pesme, Elektra.* Priredila Mirjana Miočinović. *Sabrana dela Danila Kiša: u redakciji Mirjane Miočinović,* knjiga jedanaesta. Beograd: Prosveta.

Kiš 2007b: Danilo Kiš. *Varia.* Priredila Mirjana Miočinović. *Sabrana dela Danila Kiša: u redakciji Mirjane Miočinović,* knjiga dvanaesta. Beograd: Prosveta.

Kiš 2007c: Danilo Kiš. *Gorki talog iskustva.* Priredila Mirjana Miočinović. *Sabrana dela Danila Kiša: u redakciji Mirjane Miočinović,* knjiga petnaesta. Beograd: Prosveta.

Јефтимијевић Михајловић 2013: Марија Јефтимијевић Михајловић. „Херменеутички кодови Мирјане Бечејски." Поговор у: Мирјана Бечејски, Земаљски и небески знаци, Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, 269–278.

Марић 1972: Сретен Марић. *Протејска свест критике.* Београд: Нолит.

Милутиновић 2020: Дејан Д. Милутиновић. „Рецензија рукописа књиге Нулта дисциплина Данила Киша." Архив Института за српску културу Приштина – Лепосавић, Регистратор бр. 257/2020.

Милутиновић 2021: Дејан Д. Милутиновић. „Есејистика Данила Киша. (Мирјана М. Бечејски, Нулта дисциплина Данила Киша, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић 2020, стр. 445)." Зборник Матице српске за књижевност и језик, књ. 69, св. 1/2021, 321–325.

Пекић 1993: Борислав Пекић. Време речи. Приредио Божо Копривица. Београд: БИГЗ: СКЗ.

Радомир В. ИВАНОВИЋ
Ана М. ЗЕЧЕВИЋ

ПРОБЛЕМАТИКА И АПОРЕТИКИ КАК ВИДЫ ЛИТЕРАТУРНОЙ БИНАРНОЙ ПРОТИВОПОЗИЦИИ

(*Литературный триптих Мирьяны Бечейски*)

Резюме

Исследование посвящено двум книгам исследований и эссе Мирьяны Бечейски (2013 и 2022), а также специализированной монографии по написанию эссе Данила Киша (2020 г.). Она разделила многочисленные заголовки на несколько разделов:

- Во „Введении" автор занимается исследованием модели производства и рецепции в современной литературе.

- Второй раздел посвящён книге *Знамения земные и небесные* (2013, стр. 303). Он посвящает восемь статей изучению поэзии и три – изучению прозы.

- Третий раздел посвящён монографии *Нулевая дисциплина Данила Киша* (2020, стр. 447), т.е. процессу эссеизации всех жанров, типов и жанров, которыми занимался Киш.

- Четвёртый раздел посвящён книге исследований и размышлений *Некоторые реальные и возможные миры* (2022, стр. 295). Он разрабатывает идеографы: хронотоп, нарративная идентичность, контрнарратив, металепсис, эмпатия, симпатия, постмодерн.

- Пятый раздел содержит источники, основную и дополнительную литературу.

Ключевые слова: тема, мотив, проблематика, апоретика, производственная модель, рецептивная модель, теория, история, критика, поэтика, компаративистика и культурология.

Рад је предат 23. фебруара 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 821.163.42.09-32 Крлежа М.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-42477

Оригинални научни рад

*Горан П. КОРУНОВИЋ**
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

ЕТИКА ПОБУНЕ У „ВЕЛИКОМ МЕШТРУ СВИЈУ ХУЉА" МИРОСЛАВА КРЛЕЖЕ

Апстракт: У раду се тумачи обликовање феномена побуне у Крлежиној новели „Велики Мештар свију хуља". У фокусу тумачења је унутрашња трансформација главног јунака, Љубе Краљевића. Анализира се путања његове свести, од одбијања одговорности за друштвена збивања до амбивалентног стања које обједињује револуционарни етос и стање немоћи. Посебан аспект интерпретације представља испитивање етичких импликација бунтовног становништа главног јунака издвојене Крлежине новеле.

Кључне речи: Мирослав Крлежа, побуна, етика, експресионизам, насиље.

Новела „Велики Мештар свију хуља", настала у раној Крлежиној стваралачкој фази (1919), представља једно од смисаоних жаришта његовог новелистичког опуса. На мотивском плану издвојена новела је делимично скопчана са антиратним *Хрватским богом Марсом*, будући да су ратни догађаји у позадини радње. Ипак, своју препознатљивост дугује лику Љубе Краљевића, лику младића који интензивно перципира урушену друштвену стварност.[1] Издвојеном Крлежином тексту вреди се вратити из разлога што се интерпретацијом обликовања бунтовне Љубине рефлексије, његовог специфичног друштвеног (не)деловања и етичких импликација такве друштвено-политичке позиције, може назначити у којем виду је Крлежа – у раној фази стваралаштва – књижевноуметнички решавао питања моралне димензије друштвено-политичког активизма и пасивизма. Крлежа, као аутор који је у својим књижевним делима интензивно тематизовао сусрет етичког и политичког аспекта егзистенције, у „Великом Мештру свију хуља" пружа уметнички сугестиван пример надилажења једнодимензионалних књижевних приступа питањима друштвено-политичког, односно комунитарног живота. То је остварено својеврсном генезом, у неколико „корака", унутрашњег стања главног јунака, те следствено томе променом етичких смерница његове егзистенције.

* Доцент, g.korunovic@gmail.com

1 Љубо Краљевић је свакако један од примера „моралног неурастеника", парадигматичног јунака Крлежиног стваралаштва, препознатљивог по динамичном, нестабилном унутрашњем животу и по критичкој упућености на морална питања, на етичко устројство друштва/цивилизације (Brajović 2020: 207–210).

ПРВИ „КОРАК": ПРИСИЛА ЕТИКЕ ОДГОВОРНОСТИ

На почетку новеле, Љубо Краљевић бива предочен као представник генерације која је била премлада да учествује у Првом светском рату, што за последицу има његова интензивна самопреиспитивања:

Ја нисам крив ни систему, ни лудници, ни клаоници, ни рату, ни ичему (...) А зашто ме мучи савјест? Из дана у дан савјест ме све јаче ждере, и све то бива неподношљиво (...) У мени је један нагон који још нема одређене форме, али који ме сили да се бацим пред догађаје као куниh пред макину, и да ме догађаји смрве! (...) У овај исти моменат док осјећам живо у себи грозан нагон који ме у пропаст вуче, ја се цијелим својим здравим мозгом буним против тога. Јер не тиче ме се све то што се данас догађа, субјективно савршено ништа, Ништа нисам ја крив! (Крлежа 1982: 41).

Главни јунак, дакле, бива растрзан између два пола своје свести. С једне стране је репресија савести, тј. етика одговорности[2] одређена максималистичким захтевима, од које Краљевић настоји да се дистанцира, својом афективном реакцијом откривајући интензитет дејства савести. С друге стране, постоји отпор према деловању описаног осећања одговорности, оправдаван „здравим мозгом" („Јер не тиче ме се све то што се данас догађа"). У случају Краљевића, одговорности претходе афективно-предјезички, предсвесно-аморфни флуксеви који изискују друштвено-симболичко форматирање, у својој преплављујућој снази наводећи јунака на мисао о виолентно-субверзивном чину („Треба да развијем максимум своје моралне енергије и да се опрем. Треба да узмем бомбу, да отпутујем у Беч па да треснем њоме у Бургу", Крлежа 1982: 42).

Занимљиво је да је аргумент против етике одговорности мисао „здравог мозга", категорија која, колико год у себи садржи рудиментрано-фразеолошку, апроксимативну конкретизацију и метафоричну замену за логичко мишљење, поседује и импликације о грађански/комунитарно прихватљивом мишљењу субјекта. Наспрам таквог грађански/разумски прихватљивог мишљења, можемо претпоставити ирационално/неразумно повезивање узрочно-последичних веза у емпиријској стварности, односно претпоставио би се субјект чије расуђивање није у оквирима скале релевантних аксиолошко-идеолошких становишта заједнице. Улога „здравог мозга", којим Краљевић нехотице уводи обрисе емпиристичке епистемологије – будући да не препознаје опипљиви доказ сопствене уплетености у мрежу политичко-историјских условљености – додатно је профилисана субјективизованим становиштем Краљевића да га се не тичу надлична/глобална друштвена питања, тј. да се она одигравају мимо његовог радијуса интереса. У тој тачки свести – на коју се главни јунак не враћа до краја новеле – остварена је нехотична и провизорна

2 Дистинкцију између етике уверења и етике одговорности назначио је Макс Вебер. Носилац етика уверења сматрао би етичким свако деловање, независно од последица, које чини да „пламен чистог уверења (...) не утрне" (Вебер 1998: 177). С друге стране, етика одговорности подразумева да субјект не може „на друге пребацити последице свог властитог делања док год може да их предвиди" (Вебер 1998: 177). Другим речима, етика одговорности последице личног деловања чини морално повлашћеним критеријумом у односу на било које идеолошке узусе који би оправдали (не)морално дело.

коресподенција са једним модерним видом моралности који представља један од почетака рационалистичко-либералног мишљења. Посреди је моралност и заснивање сопства локовско-бентамовске провенијенције јер „реално сопство је 'неекстензивно'; оно се налази само у моћи да фиксира ствари као објекте" (Tejlor 2008: 265). У таквом контексту очекује се да „будемо свесни активности *свог* мишљења или *својих* процеса навикавања тако да би могли да се ослободимо своје непосредне везаности за њих и да их објективизујемо" (Tejlor 2008: 270).[3]

ДРУГИ „КОРАК": ПОВИШЕНО ПЕРЦЕПТИВНИ СУБЈЕКТ

У наставку главни јунак добрим делом напушта сугерисану идеолошко-етичку трасу. Краљевић је ипак јунак који типолошки припада експресионистичком спектру карактеризације, што подразумева активирање ирационално-визионарских аспеката субјективности и поред провизорног императива самоспознаје („Максимум моралног напора био би да се развијем до последње међе властитих субјективних способности (...) Хоћу да се развијем! Да сазнам себе!", Крлежа 1982: 41). Отуд претпостављена самоспознаја, која би могла бити предуслов друштвено-политички далекосежног и превратничког деловања, бива декомпонована пре свог коначног реализовања услед експанзивног радијуса Краљевићеве перцептивности, услед перцепције стварности до нивоа препознавања – како се самом протагонисти чини – позадине догађаја која узмиче пред емпиријском потврдом.[4]

Кроз искуство које проблематизује релеванцију чулне перцепције, Љубо Краљевић, дакле, са недовољно ауторефлектованим али ипак присутним метафизичким нервом, неурастенично интерпретира доживљене аудитивне надражаје. У њима препознаје звук који се објављује над недохватном природом ствари, звук као својеврсна сублимација неспознатљивог плана емпиријске стварности. Осим што ова пренапетост типолошки није изненађујућа за протагонисту произашлог из експресионистичког окриља, аудитивни аспект искуства овде носи и посебну семантичку димензију и може представљати, хајдегеријански казано, особени „зов савести", својеврсну звучну/метафоричну кондезацију присиле одговорности која врши опресију над сопством протагонисте. Јер, „'Оно' зове против очекивања, чак и против воље" (Hajdeger 1985: 323), оглашавајући се као „губитак у својој

3 Краљевић се, дакле, кроз неурастеничну динамику свести – у настојању да избегне *непосредну везаност* за друштвене догађаје и у намери да *објективизује* унутрашње присиле – провизорно заустави у делимично хибридном етичко-рефлексивном моделу, једним делом манифестованом у одјецима утилитаристичке моралности која привилегованим третира бентамовски „принцип корисности", базиран на уверењу „да људи желе срећу или задовољство, а избегавају бол" (Tejlor 2008: 482)..

4 Парадигматична је у том смислу деоница новеле која је у вези са судбином „покојне фрајле, покојне гласовирачице из пивнице": „Али кад је свијећа немирно запалацала по старом политираном покућству (...) онда, у оној кобној тишини, свијетлој и поноћној, јасно се чуло како однекуд из дубљине, испод земље, капају акорди. (...) Акорди који плачу над безданим провалијама, нешто што пјева над свим стварима у којима су, као у црној урни, покопане давне тајне. (...) Јест! То није обмана. Фрајла је мртва. Објесила се давно, а њену пјесму слуша Краљевић о поноћи" (Krleža 1982: 44).

нелагодности" (Hajdeger 1985: 325) – што све могу бити појмовно уопштени описи ситуације Краљевића – уз специфично хајдегеријанску идеју да „савест беседи једино и стално у модусу *ћутања*" (Hajdeger 1985: 322; истакао Г. К.).

Сходно експресионистички профилисаној осетљивости главног јунака, хајдегеријански „зов савести" у „модусу ћутања" транспонују се у субјективни осећај *буке*, односно у утискивање савести у чулни/перцептивни план субјекта. Бука/савест инвазивно запоседа комуникативно-посредничко поље између субјекта и Другог, односно субјекта и света. Отуд не чуди да речи које „у себи носе доживљај брујања, свирања, звоњења, укратко гласа људског или инструменталног", у „Великом Мештру" су „необично густо заступљене" (Frangeš 1986: 248).[5] Његова чула тако постају додатно осетљива и отворена за интензивнију и продорнију перцепцију емпиријске стварности, што у крајњој резултанти продукује визију повезаности партикуларних искустава и најширег цивилизацијског контекста:

Јавља се видовитост чудесна која од времена на вријеме зна да узнемири Краљевићеву фантазију. Све речи, све гесте, све кретње, сви облици и звуци који су кроз Краљевићев мозак протицали као кроз посуду, сада се у мозгу укрућују као неоспорне чињенице (...) Погледи му се као копља пробијају кроза стијене, и он гледа кроза зидове, кроз ормаре и кроз туђе, непознате душе као кроз прозирне кристале, и он види све до очајности јасно и осјећа како стоји миран, здрав и тријезан у лудници апсолутној која се већ тако сабласно луда ждере вјековима, а зове се у хисторији најновијег времена: сувремена цивилизација (Krleža 1982: 60).

У свему овом има својеврсног аутолегитимисања субјекта као средишта децентрирано-дисперзираног света, јер иако Краљевић себе препознаје као монаду имплицитно егалитарну са непрегледним мноштвом других монада, себе и разликује пробуђеном свешћу екстензивног квалитета, својством које није често у свету непремостивих разлика између инстанци моћи и експлоатисаних друштвених слојева. Субјект/Краљевић тако постаје „место" из којег се може стићи у било коју тачку симултанистички заковитлане стварности. Такво у основи (нео)романтичарско постављање субјекта, еманирајуће перцептивно-рефлексивне снаге, у провизорно средиште света који је у Великом рату остао без аксиолошко-метафизичког ослонца, одраз је Краљевићеве унутрашње генезе. Другим речима, визионарски поглед кроз зидове туђих станова и допирање до „непознатих душа" представља упечатљив симптом радикалне промене конфигурације „унутрашњег света" главног јунака, самим тим и етичког оквира његове рефлексије и друштвеног деловања.

---

5 За назначени контекст су парадигматични редови: „Цијела кућа звони од тих болова као утроба глазбала, а од толико људи у кући само ја их чујем!" (Krleža 1982: 46). У наставку, Краљевић ту *буку* именује као „глазбени вихор" (Krleža 1982: 53). Таква бука се у наставку трансформише и објективизује у низ експлоатисаних и унесрећених живота, у кумулативне слике изведене у смењивању ширег (панорамско-каталошког) и ужег (наративно-ситуационог) плана, у слике које значајно дестабилизују унутрашњи свет главног јунака: „Краљевића је ствар необично узрујала, и он се бјесомучно кидао (...) важнији елементи су се оборили на њ као камење: она јадна учитељица, ампутирана и силована; објешени поп и његова дјеца ожигосана и презрена; слијепи официр (...); објешена фрајла у пивници и многи други несретни кретени, све је то поразило Краљевића до дна његове моралне равнотеже" (Krleža 1982: 53).

ТРЕЋИ „КОРАК": УПОЗНАВАЊЕ ВЕЛИКОГ МЕШТРА

У наставку главни протагониста уочава да хаотична, дисторзирана стварност није без специфичне „режије", није без надређујућег принципа који регулише друштвени поредак и управља смеровима партикуларних егзистенција до њиховог уништења. Најпре се рађа уверење да је „непознат и невидљив Нетко (...) водио и фрајлу Марту Клајнмајерову у точној евиденцији", да је „њој спремао (...) срамотни финале, логично и промишљено, у непознату сврху, од првог дана њеног порода до данас" (Krleža 1982: 49). Таквом слутњом, подстицаном утварним акордима мртве сусетке Марте, призива се интригантна фигура Непознатог Неког (в. Lasić 2022), односно означитељ који наводи на мисао да означена компонента поседује одређено својство недохватно дискурсу, издигнуто из емиријско-антрополошке равни. Значење фигуре Непознатог Нетког у „Великом Мештру" временом се кондезује у конкретну институцију (Погребни завод) и њеног директора (Шеф завода), Великог Мештра.

Путања Краљевићеве свести, услед идеје о утицају Шефа Погребног завода на целокупни живот заједнице, завршава у параноичној оптици,[6] која подржана понорно-тегобним, профаним епифанијама, препознаје ратом декомпонован симболички поредак као изнова успостављен по мери Шефа и његовог Погребног завода. Таква параноична перспектива последица је, дакле, распада „очинског симболичког ауторитета, Имена-Оца", што „доводи до појаве нове фигуре Господара (...) свемоћног Злог Генија који контролира наше животе. У тој се фигури Имагинарно (привид) и збиљско (параноје) преклапају, захваљујући укидању праве симболичке дјелотворности" (Žižek 2006: 310). Уместо симболичко-означитељске мреже Закона наступа неухватљиви принцип завере чија далекосежна моћ врши уплив и у динамику мисли параноичног субјекта („господин Шеф треба прије тога да сатре његову нормалну свијест, онда ће тек успијети да га забије у свој сандук", Krleža 1982: 110).

Параноично становиште истовремено и промашује и погађа своју мету. Јер, иако Шеф, у контексту Великог рата, није једини одговоран за панораму несрећа које су репрезентоване у новели, Краљевићево фокусирање на Шефову друштвену улогу открива посебан генеративни фактор новог друштвеног поретка у којем се јасно кристалишу и непремостиво диференцирају жртве/експлоатисани и инстанце моћи. Реч је о акумулацији капитала која деперсонализује и дехуманизује појединца, подређујући симболички поредак стицању профита.[7] Главни јунак слути да ће

6 Краљевић, у својој високоповишеној перцептивности, примећује да откад је Шеф преузео Погребни завод, „град је полудио. Стигле су мистичне депеше, планули су пожари по граду, нахрупиле су чете, а људи су почели да умиру у кору, пијано и луђачки" (Krleža 1982: 95). Осим тога, Шеф се уселио „насупрот Краљевићевој кући у гломазну зградурину (...) Он станује у првом кату, тако да Краљевић лако може да види у његов стан" (Krleža 1982: 95). То за последицу има да је протагонист приметио како „између најмање црне десператне мисли и Ха-пе-зеа (Погребни завод, прим. Г.К.) постоји нека невидљива веза. Отрован је зрак тим невидљивим погребним мислима" (Krleža 1982: 97) а само дејство Погребног завода на друштвени живот више није само у перципираним манифестацијама („Не видиш их нигдје, а свуда их има", Krleža 1982: 95). Више о књижевном обликовању параноје у: Ахметагић 2020.

7 Предисторија Шефа, Великог Мештра, сведочи о томе да су и идеолошко-политичке борбе у служби капиталистичке логике експлоатације – Шеф је током боравка на Далеком истоку

Шеф читаво друштво „преко Ха-пе-зеа лиферовати великој интернационалној фирми 'Skelet and Comp'" те „је почео да се из петних жила бори против тајанствено иностране, непознате, заправо *метафизичке* иницијативе тих тајанствених 'интересних сфера' које (...) убијају јер им је то чист четрдесет и петпостотни добитак" (Krleža 1982: 110; истакао Г. К.). Протагонист заправо слути да постоји „солипсистичка способност партеногенезе" Капитала те да

О судбини читаве популације а понекад и читавих земаља каткад одлучује 'солипсистичка' спекулативна игра капитала који слиједи логику профита и посве је индиферентан спрам тога како ће његово кретање утјецати на друштвену стварност (...) ријеч је о *метафизичком плесу капитала* који самог себе покреће омогућујући промјене у стварном животу и катастрофе (Žižek 2008: 16–17; истакао Г.К.).

Описана, епохално симптоматична смена метафизичког хоризонта искуства новим принципом функционисања Капитала – метафизички недохватним иако урођеним у друштвено-егзистенцијалну емпирију – бива у тексту назначена и посредством уобличења фигуре Шефа. Велики Мештар замењује врховну надналавну инстанцу кроз препознатљиву модернистичку технику „снижавања" и дискретне пародије, кроз алегорично-гротескну конструкцију у којој Он сам има свог „пророка", Мозеса, грбавог рачуновођу, обликованог уз дискретни готско-демонизовани хабитус.[8]

ЧЕТВРТИ „КОРАК": ОД ПРОТЕСТА ДО „БОЖАНСКОГ НАСИЉА"

За каквим моралним одговором Краљевић посеже након свих ових увида? Промишљајући раније о самоубиству сусетке Марте и утварним акордима из њене собе, главни јунак је дошао до закључка – уз алузију на кантијанску етику дужности која се „зрцали" у звезданом небу над нама, односно у „нашем звезданом подријетлу" – да је *протест* „вјечан и стоји необорив у вјечности, исконскији од *акције*" (Krleža 1982: 66–67; истакао Г.К.). Профилисање категоричког императива у Краљевићевој интерпретацији подразумева да је протесту, апелативно-дискурзивном гесту, дата привилегована позиција у односу на непосредну, ангажовано-политичку праксу, тј. протест постаје „максима" индивидуалне „воље" која се може указати као принцип „свеопштег законодавства" (в. Kant 1979). *Протест* је пре него *акција* универзално „доступан" и у партикуларним манифестацијама поновљив вид моралног деловања.

„био онда негдје у унутрашњости Кине и тамо аранжирао револуције", да би омогућио великој интернационалној фирми 'Skelet and Comp' да зарађује „на велико с лешинама и труплима од буне и колере" (Krleža 1982: 108). Из свега тога произлази и однос према радничког класи („Отпушта људе сваки час, сву силу, ни за што! И када он неког отпусти, тај више не може нигдје да нађе посла", Krleža 1982: 102).

8 „Краљевић мора да прати Мозеса горе под кров у његову собицу, а боји се те куће и има осјећај да је ту некоћ текла крв. Злочин вири из оних црних слијепих прозора, а јабланови шуме у тмини и пријете као укочени (...) те је све непријатно, ледено и антипатично" (Krleža 1982: 107).

Главни јунак своју борбу против завере Шефа и „метафизичког плеса Капитала" спроводи, дакле, протестом, односно писањем „Велике Оптужбе". Реч је тексту који је протагонист „хтио да прочита господину Шефу да би му доказао како га је прозрео и раскринкао" (Krleža 1982: 111). Велики Мештар се, донекле парадоксално, указује као велики Други који би требало да легитимише успешност доказа о неморалности сопственог деловања, односно објављује се као инстанца моћи која на крају односи превагу и у сопственом симболичком раскринкавању и поразу. Упитност такве Краљевићеве етике добрим делом произлази из тога што својом „Великом Оптужбом" подручје борбе задржава у апстрактно-дискурзивној равни, тиме провизорно уклањајући из етичког „видокруга" искуство експлоатисаних, сводећи га на фактор аргументације у затвореној петљи полемике са великим Другим.

Друга смерница Краљевићеве етике експлицирана је на следећи начин:

Добро би било кад бих ја могао бити фанатик и реагирати на директну озлиједу директно и учинити сада у овај час ово: истрчати на ходник и почети проповиједати једну дубоку и велику вјеру, вјеру пламеног вјетра. (...) Духнут ће пламени вјетар и спржит ће читав град, а послије тога бит ће Срећа и Модра Тишина! (Krleža 1982: 82).

У завршници новеле, са кулминацијом параноичног стања, Краљевић афективно позива на оружани отпор („Да се боримо до последњег човјека!", Krleža 1982: 123), на чин који се може метонимијски повезати са „пламеним вјетром" који ће „спржит (...) читав град" (Krleža 1982: 123). Ношен том мишљу која му се „учинила (...) неодољивом" (Krleža 1982: 123), Краљевић је изашао у ходник и позивао, ипак, у знатно другачијем регистру („У помоћ! У помоћ! У помоћ!, Krleža 1982: 123).

Кроз узорно активистичко-експресионистички интониран топос вере „пламеног вјетра", Краљевић призива на инвестирање афективно-ирационалних флуида у поље комунитарног и јавног ангажмана, флуида који би, у друштвено-политичкој реализацији, имали револуционарно-превратничку снагу, поништавање старог поретка великог Шефа и рађање новог света, такође интонираног у експресионистичком кључу. Ипак, када се на крају новеле Краљевићев позив на побуну трансформише у позив у помоћ, тиме се не потврђује само да и главни јунак припада већини експоатисаних и угрожених, већ и да његов „вишак" свести, преточен у параноидну перспективу, нема капацитета – бар када је партикуларни Краљевићев случај посреди – да добије друштвено-политички делатни облик.

Вратимо ли са на провизорно проповедање вере „пламеног вјетра", уочљиво је да у назнакама дејства силе пламеног ветра постоји кореспонденција са библијским сликама манифестације Божјег гнева, са апокалиптичним представама насиља које долази из наднаравног, надземаљског извора и означава крај једног и почетак другог света. У том случају је, дакле, реч о „божанском насиљу" које се излива по носиоцима одређеног дестабилисаног симболичког/етичког поретка, манифестујући се у непрегледној, узвишеној надмоћи и резултату који не оставља трага од декадентног симболичког/етичког система. Узмемо ли у обзир то да Краљевић не пројектује решење својих етичких дилема у поље религијског светоназора, вера „пламеног вјетра" отуд – осим што је, књижевнотиполошком смислу,

парадигматичан експресионистички топос, ватрени флуид који сажеже старе вредности и представља предуслов рађања новог човека – у свету главног протагонисте постаје метафора за импулс радикалног друштвено-политичког отпора, за револуционарну праксу која у својој реализацији све етичке модусе *подређује* потирању старог света. Такво „божанско насиље" „спржит ће читав град" под Шефовом контролом, с тим што је јасно да оно не би било управљано из божанске инстанце већ би било спуштено у политичко-историјску раван и ношено на валовима незадовољства експлоатисаних класа.[9]

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА: У ПОТРАЗИ ЗА ПРАКСАМА ОТПОРА

Љубо Краљевић кроз читаву новелу осећа „зов савести", на почетку указан у виду етике одговорности, затим трансформисан у експресионистичком „руху" као *бука* друштвене експлоатације, на крају рачван у неколико етичко-егзистенцијалних модуса. Најпре, у протест као универзалистички устројен и привилегован морални одговор појединца, затим у императив револуционарног преврата, односно „божанског насиља" које измешта револуционарни субјект из поља етичке одговорности, до суноврата волунтаризма и вере „пламеног вјетра" у позицију жртве. Крлежа у „Великом Мештру свију хуља" заправо предочава унутрашњу

9 У намери расветљавања феномена „божанског насиља" и његове еманације у повесно-друштвеној равни, без повезаности са наднаравним извором, Бењамин бележи: „Као што се у свим подручјима миту супроставља бог, тако се и митском насиљу супроставља божанско насиље. У ствари, оно је њена супротност у свим појединостима. Ако митско насиље успоставља право, божанско насиље га поништава (...) ако прво прети, друго удара; ако је прво крваво, друго је бескрвно убилачко (...) Укидање правног насиља своди се (...) на огрешење пуког природног живота, огрешење које невиног и несрећног живог човека предаје испаштању. Ово испаштање 'поравнава' његову кривицу и ослобађа кривца, али не од кривице, већ од права" (Benjamin 2018: 91).
Мислити „божанско насиље" значи, дакле, мислити о искуству које је с оне стране Закона, које потире питање правне одговорности оних који су мета „божанског насиља", остављајући их истовремено обележеним као кривце, изложене виолентном таласу апокалиптичних размера, таласу који је несводив на било који симболички/етички поредак. Или, прецизније казано, такво политички-повесно отелотворено „божанско насиље" надилази законски поредак и апарате моћи Државе, тј. „системско насиље" Државе (разумевано у аналогији са митским насиљем), испостављајући се као виолентна манифестација природног права које критеријум *праведности* ставља изнад критеријума *слободе* (Raić 2016: 7–32). У насилном налету задобијања нове праведности, „за човека, међутим, није подједнако могућно ни толико хитно да одлучи о томе кад је чисто насиље у одређеном случају било стварно насиље. Јер само митско, а не божанско насиље моћи ћемо као таквог са извесношћу схватити, осим ако није реч о изузетним дејствима: човеку није сама по себи очигледна снага насиља које ослобађа од греха" (Benjamin 2018: 101). Другим речима, насилно-превратнички чин – који би у револуционарном облику Догађаја, бадјуовски казано, могао бити политичко-повесна појава „божанског насиља" – учесницима тог чина, жељним нове праведности, не гарантује и владавину критеријумима посредством којих би препознали своје деловање као „божанско насиље". Јер, као што „не постоји велики Други који би јамчио за његову божанску нарав; ризик његовог тумачења и схватања као божанског у потпуности је на леђима субјекта", тако и „одлука о убијању, угрожавању или чак губитку властитог живота доноси се у апсолутној самоћи, без великог Другог који би нас штитио. Ако такво насиље и јесте изван-морално, оно ипак (...) актеру не даје дозволу за убијање с анђеоском недужношћу" (Žižek 2008: 155–156).

трансформацију субјекта који своју повишену моралну сензитивност није преобразио у друштвено делотворне праксе. Посматрано у ширем контексту Крлежиног стваралаштва, Љубо Краљевић се указује као још једна фигура која не успева у потпуности да се еманципује од своје егзистенцијалне/друштвене позиције. Крлежа, као аутор и интелектуалац који је врло често промишљао о промени света, у „Великом Мештару свију хуља" предочава у којој мери може бити непремостив распон између револуционарне интенције и њене потенцијалне реализације, откривајући и да такву друштвено дисфункционалну позицију прати и некохерентно етичко оправдање.

ИЗВОР

Krleža 1982: Miroslav Krleža. „Veliki Meštar sviju hulja". *Novele*. Sarajevo: Oslobođenje, 41–123.

ЛИТЕРАТУРА

Ахметагић 2020: Јасмина Ахметагић. *Знаши унаиред: ūараноја у срūској књижевносūи*. Лепосавић: Институт за српску културу.

Benjamin 2018: Valter Benjamin. „Prilog kritici nasilja". Preveo Milan Tabaković. *Benjaminova kritika nasilja*. Priredio Petar Bojanić. Novi Sad: Akademska knjiga; Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju. 25–103.

Brajović 2020: Tihomir Brajović. *Pedagoška fikcija*. Zagreb: Meandarmedia.

Вебер 1998: Макс Вебер. *Духовни рад као ūозив*. Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Žižek 2006: Slavoj Žižek. *Škakljivi subjekt*. Preveo Dinko Telećan. Sarajevo: Šahinpašić.

Žižek 2008: Slavoj Žižek. *O nasilju*. Preveo Tonči Valentić. Zagreb: Naklada Ljevak.

Kant 1979: Imanuel Kant. *Kritika praktičkog uma*. Preveo Danilo N. Basta. Beograd: Bigz.

Lasić 2022. „Netko" <https://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1933> 3. 10. 2022.

Paić 2016: Žarko Paić. „Walter Benjamin i mistika božanskog nasilja: pravednost vs. sloboda?". Političke perspektive. 6. 3, 7–32.

Tejlor 2008: Čarls Tejlor. *Izvori sopstva*. Prevela Sofija Mojsić. Novi Sad: Akademska knjiga.

Frangeš 1986: Ivo Frangeš. „Stvarnost i umjetnost u Krležinoj prozi (Novela: 'Veliki Meštar sviju hulja')". *Nove stilističke studije*. Zagreb: Globus.

Hajdeger 1985: Martin Hajdeger. *Bitak i vrijeme*. Zagreb: Naprijed.

Goran P. KORUNOVIĆ

THE ETHICS OF REBELLION IN MIROSLAV KRLEŽA'S *THE GRAND MASTER OF ALL SCOUNDRELS*

Summary

The paper interpreted the formation of the phenomenon of rebellion in Krleža's novella *The Great Master of All Scoundrels*. The focus of the interpretation was the inner transformation of the main character, Ljubo Kraljević. The trajectory of his consciousness was analyzed, from the refusal of responsibility for social events to the ambivalent state that unites the revolutionary ethos and the state of impotence. In this transformation of the main protagonist's consciousness, an important role plays the typical expressionistic visionary state of the subject.

A special aspect of the interpretation represents the examination of the ethical implications of the main character's rebellious standpoint. Ljubo Kraljević places himself in the center of the decentralized modern world and, after paranoid states, at the end of the novella he comes to the idea of "divine violence", at the same time not leaving the position of a victim of the social order. In the novella, Krleža actually shapes a subject who, although reaches a specific revolutionary ethic, is left without ways and practices to overcome his subordinate position in the social hierarchy.

Key words: Miroslav Krleža, rebellion, ethics, expressionism, violence.

Рад је предат 31. октобра 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 821.163.4(497.6).09-31 Карахасан Ц.
821.163.41.09-32 Киш Д.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-41339

Оригинални научни рад

*Рејхана И. СЕЛМАНОВИЋ**
Универзитет у Новом Пазару, Нови Пазар

РОМАН КОЈИ СЕ УВРЋЕ У СЕБЕ: ПАРАЛЕЛНО ЧИТАЊЕ „ISTOČNOG DIWANA“ ЦЕВАДА КАРАХАСАНА И ПРИПОВЕТКЕ „СИМОН ЧУДОТВОРАЦ“ ДАНИЛА КИША

Апстракт: Рад указује на интертекстуалне везе између Карахасановог романа „Istočni diwan“ и Кишове приповетке „Симон Чудотворац“, прве у тематској збирци „Енциклопедија мртвих“, засноване на тематским, мотивским и структуралним сличностима. Документарност као препознатљив постмодернистички поступак карактерише оба књижевна дела, и резултира демистификацијом основног текста. Тако се наглашава постмодернистичка тенденција да текст тежи другом тексту као одразу стварности или идеје. Усложњавањем приче, уметањем текстова који се уписују један у други, осигурава се структура која подражава идеју оба књижевна дела да из Истине произилазе варијације и да свака има свој однос према истини док гради неку другу причу, односно варијанту или Илузију.

Кључне речи: Цевад Карахасан, Данило Киш, интертекстуалност, документарност, архетип, Истина, Илузија, палимпсест, гностицизам.

Необична структура „Istočnog diwana“Цевада Карахасана у извесном смислу наликује на један од доминантних мотива романа - чудновату игру квадрата, који се уцртавају један у други, док присутног не одвуку у неки потпуно мистичан свет. Квадрати су, заправо, сачињени од троуглова на чијем тројству су засноване главне приче „а у тој игри трокута и квадрата, открива се и Карахасаново трагање за оним темељним духовним амбијентом – геометријском основом свијета. Квадрат је геометријски симбол арапског духа, као што је трокут европског“ (Џелиловић 1991: 873). Прича која се прича унутар приче, а која, опет, за оквире има неку нову причу, резултира непрекидним, архетипским понављањем у времену које није линеарно. Вртоглава понављања мотива, расплитање и поновно уплитање нарације, произвољност фабуле, изазивају осећај понирања у језгро приче, езотеријско урањање у дубине из којих се излази тако што се читалац враћа на почетак, на причу о Мукафи и Бегзади и на Сулејманово читање и тумачење рукописа. Тачније, нагађање и запитаност да ли је то (Тевхидијева) машта или се све заиста и десило,

* Мастер асистент, r.selmanovic@uninp.edu.rs

што додатно отвара питање фикције и факције, као и положаја *ūприче* у историји. Разноврсност дискурса и уланчавање прича производе замршену структуру и наизглед збркане, недовољно организоване текстове.

„Приповедна структура романа је толико компликована да нам се на први поглед може учинити недовољно прегледном. Средишњи троугао је састављен од три међусобно повезане приче које су варијације на исту тему, односно некакви одрази у огледалу, а на крају се испостави и то да обе прве – попут ретроспектива односно погледа уназад–заправо извиру из треће. Поред тога у њих су уплетене још уметнуте приче“ (Унук 2007: 3).

Прича усложњена уметањем текстова који се уписују један у други, заснована је на идеји да из истине произилазе варијације и да свака има свој однос према истини док гради неку другу причу, односно варијанту или Илузију.

Наслов Карахасановог романа кореспондира Гетеовом познатом „Западно-источном дивану“, што је прва од цитатних веза усмерених ка овом делу, а упливом у тај текст, и ка делима персијских и арапских песника и мистика. У „Postscriptumu“„Енциклопедије мртвих“ Киш наводи: „Кад реч диван не би захтевала светлије боје и ведрије тонове, ова би збирка могла носити поднаслов Западно-источни диван, са јасним ироничним и пародијским контекстом“ (Киш 2011: 155). Диванска форма и тон негују нарочит однос према причи и причању, расплитању и поновном уплитању нарације у језичко-значењско клупко, што оба књижевна дела препознају као праву форму. Текст се претапа у палимпсест, читање примарног текста подразумева, штавише, захтева препознавање и истраживање подтекста и прототекста, јер једино тако прича бива заокружена у смисаону и симболичку целину.

Роман „Istočni diwan“ је подељен на три целине од којих је свака насловљена по историјској личности која је њен главни јунак: арапски писац персијског порекла, ал Мукафа, суфијски мистик ал Халац, и ат Тевхиди, филозоф. Смена наратора у роману осигурава увид у различите перцепције проблемских питања дела. Нарације се допуњавају и преплићу, негирају и релативизују, приповедање се из хронолошког преиначује у ретроспективно, епистоларни дијалози бивају смењени унутрашњим монолозима јунака.

Сулејман, најироничнија и најбаналнија парафраза Газвана (уједно и његовог помоћника, јер се свака прича удаљавањем од прве додатно усложњава), наратор је трећег, али и први читалац предходна два дела романа. За Карахасана је експлицитни читалац нападно невидљив, он причу објашњава њом самом, рукописом који је откривен, сврсисходан, прочитан још у оквиру приче. Рукопис је намењен оном ко га открива. Тренутак када Рустем *чита* Мукафино писмо, кад потоне у вртлог занесен игром цртица и слова која се исписују сама, може се, у духу мистичних идеја романа, тумачити као отварање једне од спона међу световима, јер Рустем *види* књигу коју пише неко други, Тевхиди, по свој прилици. Релативност времена се претапа у арабескну семантику потенцијалних светова, фикције и фактативности, које Карахасан модификује вишеслојним кодирањем текста, а онда и смењивањем објективних и субјективних наратора. Мотив књиге која се исписује сама еквивалентан је идеји „Енциклопедије мртвих“, да је сваки

човек главни јунак бар једне приче која се о њему пише неовисно о његовој вољи или знању. Неуништивост текста коју Булкаков синкретизује у идеју да рукописи не горе, постаје мантра постмодернистичке књижевности. Текст се усложњава демистификацијом и различитим поступцима бива усмераван ка неком другом, књижевном или некњижевном тексту, али не престаје да постоји. Демистификација Карахасановог текста садржана је у „Регистру имена и појмова“ који није класични појмовник, већ је наставак уплетања *докумената* о стварним особама у потку о ништа мање стварним јунацима приче која се понавља кроз (књижевну) историју. „О пишчевом слободном односу према фактографској грађи на којој почива „Istočni diwan“– лексикографски додатак на крају књиге садржи податке о којима роман не говори ни реч – сведочи изабрана приповедна перспектива“(Ахметагић 2019: 42).

Прича која извире из друге приче релативизује првобитну поуку, раскринкава природу адаба, кратких поучних прича, наводећи на закључак да нема коначне или јединствене поуке. Константни страх који јунаци осећају, стрепња над нечим што се наслућује, њихова исцрпљујућа анксиозност, сви расути и сабрани страхови, слутње и нерадости произилазе управо из релативности. Јунаци константно стрепе услед непомирености са идејом да је трајање пролазно, али и да је пролазност збуњујуће релативна наспрам обећане вечности и коначности. Дуалистичке идеје се потискују у замршену подсвест текста, али извиру из мистичних прича о чудима. Документарност као препознатљив постмодернистички поступак карактерише „Istočni diwan“. „Регистар имена и појмова“, приложен на крају књиге представља (још) једну варијанту прича о мистицима Мукафи, Халацу и Тевхидију, као и Рабији која се на поетичан, ироничан, али и недокументаран начин доводи у везу са св. Терезом. Управо та недокументарност, несвојствена регистрима имена, раскринкава овај регистар као нову причу која се *уписује* у предходне.

> „Нема знакова који би посвједочили Рабијине левитацијске способности, нити има доказа о неком божанском вјеренику, али би се сигурно могла написати лијепа парабола на основи Рабијине успоредбе са св. Терезијом Авилском (XVI ст.). На примјер: св. Терезија везе, конци јој се, против њезине воље и мимо цртежа на платну слажу у смирену арабеску;а понекад док у сумрак снатри над ђерђефом, сјећа се младости у којој је била свирачица. Сјећасе младости коју није проживјела, али је памти и разумије захваљујући истој оној љубави којом разумије и прима свог божанског Вјереника” (Карахасан 1989: 416).

Личности побројане у регистру нису расветљене објективним приступом њиховом животу и деловању, већ се мистификација наставља и усложњава тиме што се *документ* комбинује с причом, предајом о тој личности и њеном животу. „У постмодернистичком писму, текст никада не успева да се наметне: чинећи у њему шта год жели, разарајући његову логику, постмодерни аутор (иначе мртав) постаје највидљивија инстанца у тексту“ (Ахметагић 2006: 26). Карахасан и Киш се само наизглед повлаче пред текстом, заправо су веома присутни, имплицитно усмеравају приче и њихове одразе ка жељеном смеру.

> „У „Симону Чудотворцу“ Киш се поиграва документом (фактом) и квазидокументом (фикцијом) кроз наративни и метанаративни говор, чиме истовремено постиже уверљивост приче и ослобађа се „баласта страница“, што нам је поступак познат из његових ранијих збирки“ (Бечејски, 2012: 99).

Документарност као поступак од значаја у Кишовом стваралаштву садржана је у „Postscriptumu“ који аутор дописује као вид демистификације основног текста, чиме основни текст урушава, или макар маргинализује са становишта односа према стварности. Тако се, свакако, наглашава постмодернистичка тенденција да текст тежи другом и другачијем тексту као одразу или као суми *свих* стварности, пре него стварности као несумњивој датости. У „Post scriptumu”Киш објашњава „сличност Симонове шизме, изложене у причи, са једним одломком из Бориса Суварина, писаним 1938! Ево тог одломка: „Стаљин и његови поданици увек лажу, у сваком тренутку, у свакој прилици; и како увек лажу, више и не знају да лажу. А када свако лаже, нико више, лажући, не лаже“ (Киш 2011: 155). Стаљинова идеологија је заснована на страху, непослушни се кажњавају, лаж се услед страха прихвата као истина. Кратка али ефектна напомена из „Post scriptuma“ преображава приповетку „Симон Чудотворац“ у алегорију о људском злу, причу о кривцу и ратним жртвама. Она декодира текст и преиначава га у критику тоталитаризма, ратног једноумља где се Стаљин, *харламија и убица,* терети за лаж, заправо, за фабриковање Илузије. Лаж је основа сваког зла, пажљиво негована Илузија. Стаљиновом наводном ставу да је смрт милиона статистика, Киш супротставља идеју да је свака смрт појединачно вредна историјског, или бар литерарног, памћења.

> “Јер Елохим, творац неба и земље, човека и жене, змије и птице, творац свега живог, онај који је уздигао планине изнад мора, онај који је створио мора, реке и океане, зелене траве и хлад палми, сунце и кише, ваздух и ватру, то је Елохим, бог праведности. А тај чији вам наук проповедају Петар и Јован и Павле и њихови ученици, то је харамија и убица. И све што вам говоре о њему и његовој владавини Јован и Павле, Јаков и Петар, све је то лаж, о почуј, народе самаријски! Њихова изабрана земља је лаж, њихов је Бог лаж, њихова су чудеса лажна. Они лажу јер им је лажан и њихов Бог у кога се куну, стога они лажу у сваком часу, и, ушавши тако у големи колоплет лажи, више ни сами не знају да лажу. Где сви лажу нико не лаже. Где је све лаж ништа није лаж” (Киш 2011: 34).

Киш релативизује казивања о Симону, хришћанске легенде о Симону Магу, зачетнику гностичког учења, осигуравају богат подтекст, а форма легенде одговара идеји *мноīихисīина,* даклен еистина, јер је легенда непостојана и често има неколико верзија,“ Киш није случајно узео као документарну основу приче две хришћанске легенде о смрти Симона Мага. Њихову веродостојност доводи у питање већ и сама чињеница да обе не могу бити истините“ (Бечејски 2019: 573). Оваквом формом иронизира недоследности јеванђељских предаја. Главне тачке *īрича* су јасно истакнуте, Симон и Софија сусрећу Петра и ученике, након кратке расправе Симон изводи чудо, а Софија изговара кључне речи (готово) непромењено. Недоследности које се јављају у *īреношењу* и *īамћењу* приче о Симону наглашавају

произвољност приче у историји и појачавају ефекат поновљених реченица и предмета, као што су шал и конопац, или броја шест, на ком Симон инсистира (обећава да ће досегнути шесто небо, тражи да буде закопан у рупу шест лаката дубоку). Симон симболизује архетипску побуну и реминисенција је на првог побуњеника, а Петар је чувар догме. Религија је ослобођена духовности и представљена као задрта идеологија и доктрина, иако „је прошло **тек**[1] седамнаест година после смрти и чудесног ускрснућа Исуса Назарећанина" (Киш 2011: 7). Све што наткриљује њена начела и каноне мора бити санкционисано. Петар се прибојава могућности да Симон заиста изведе чудо, он не разликује истину и заблуду, зато што суштински није спознао Истину. Конопац, који Симон носи око струка и који користи при успињању у небо, цитатна је реминисенција на конопце које су фараонови магови бацали пред омађијане посматраче. Људи су угледали змије, а Мојсије је *видео* конопац.[2] Страх произилази из немогућности да се јасно сагледа Истина, а онај који осећа страх неминовно производи страх. И зато лажући, јунаци и опсенари производе наводну истину. Догматизам је супституција за веру. У ироничној атмосфери „Симона Чудотворца", Истина је неухватљива. Јеванђелисти бележе верзију, причу је немогуће пренети у целини, а причу о Симону преносе посматрачи, стварајући мит.

ЈУНАЦИ И ЊИХОВИ ОДРАЗИ

„Једно око му је било веће од другог, што је његовом лицу давало помало сарказтичан израз. У левом је уву носио златну минђушу: змија која гута свој реп" (Киш 2011: 31). Симон Чудотворац недвосмислено поседује обележја и симболику старог света и принципа. Уроборос или змија која гута свој реп, је симбол магије, врачања, али и вечног круга, животног циклуса који из рађања производи умирање, из умирања рађање. Архаични религиозни принцип древних народа, основа политеистичке представе да из смрти васкрсава живот, сукобљава се са ранохришћанским представама о васкрсењу. Оно што је за једног човека Истина, за другог лако може бити Илузија. Увећано, истакнуто око симболички упућује на представе о Антихристу, лажљивцу, кога ће верујући препознати по дефектном оку.[3] Говориће као да проповеда Истину, а шириће лаж и Илузију.

---

1 Истакла ауторка рада.

2 Реминисенције на текст Кур'ана представљају богат и махом неистражен слој Кишовог стваралаштва (недовршени роман „Легенда о спавачима" и истоимена приповетка која је део „Енциклопедије мртвих", али и многи мотиви који одликују Кишово стваралаштво). У означеном пасусу говоримо о реминисенцији на кур'анску предају о Мусау, Мојсију, који даје предност фараоновим чаробњацима да бацањем конопаца и штапова, који се наводно претварају у змије, докажу способност да изведу чудои тако се изједначе са њим. *„Баците ви!", рече он, и одједном му се причини да се конопи њихови и штапови њихови због врџбине њихове крећу* (Ку'ран, Та-На, 66). У старозаветној верзији овог догађаја, споменути су само штапови, не и конопац.

3 „По исламском веровању то је биће које ће доћи пред крај света и одвести у заблуду огроман број људи. Имаће само једно око а на челу ће му верници моћи прочитати реч „неверник". На крају ће га убити Исус. Дедал представља исламску верзију вере у долазак Антихриста" (Ђаковац 2006: 115).

„Они вам нуде, наставља Симон, вечно спасење, ја вам нудим сазнање и пустињу. Ко хоће нека ми се придружи“ (Киш 2011: 30). Симон нуди *сазнање* што је иронична реминисенција на први грех, али и *пустињу*, која је асоцијација на дуго лутање Јевреја. У оба случаја наведени симболи су у спрези са огрешењем о Божије забране. Јунаци Симон и Петар су засновани на контрастима и представљају опасност један по другог, један је опсенар, други чувар реда. Симон је самотњак кога прати само посрнула жена, а Петар достојанственик кога верно прате и опонашају ученици. Они су архетипски непријатељи, али их повезује низ асоцијативних подударности. Име Симон је хебрејског порекла, означава оног који *чује*. Име Светог Петра је Симон Петар. Тако ова прича заправо има два Симона као што сваки од њих има две стране. Симон је заговорник дуализма, слободне мисли и говора, но, врло је неповерљив према свему што одступа од његове перцепције света и постојања. Петар потискује идентитет побуњеника, остаје *камен*, али не у вери и хришћанској љубави за ближњег свог, колико у чврстој одлуци да не одустане од својих уверења.

> „Гледао је у тај бели облак, жмиркајући очима како би се отарасио обмане којој је насео васцели пук. Јер ако је она црна силуета што се ближи облаку и небу заиста Симон, онда су Његова чуда и истина хришћанске вере само једна од истина овога света, не и једина; онда је свет тајна, онда је вера обмана, онда више не постоји сигуран ослонац за његов живот, онда је човек тајна над тајнама, онда је јединство света и стварања непознаница“ (Киш 2011: 7).

Петар свој страх препознаје као опасан јер производи *сумњу*, зато га потискује. Његова грубост према Симону је заправо кажњавање побуњеника у њему самом. У Петру се јавља страх од јереси, гностицизма који је срж Симоновог учења, ослањање на чула која су овоземаљска, па самим тим и варљива. „Испричана са различитих тачака гледишта, Кишова верзија даје потпуно другачији смисао хришћанским легендама од којих је преузео фабулу. Стално смењивање субјеката фокализације (екстерног приповедача, Симона и Петра, те бројних хришћанских и паганских, пристрасних и „непристрасних“ сведока уноси сумњу у постојање једне – хришћанске – истине о Симону Магу и отвара пут оним тумачењима у којима је гностички учитељ жртва и *прогоњени*, а хришћански учитељи *прогонитељи* (Бечејски 2019: 575). Двојност њихових бића, заснована на антагонизмима, одговара Карахасановој интерпретацији спољашњег и унутрашњег у човеку. Када су у складу, спољашње и унутрашње производе мир у човеку и око њега, док свака инкомпатибилност та два, Карахасановом детерминантом утврђена, елемента људског састава резултира нескладом. У књизи есеја „О језику и страху“, Карахасан наводи да“ религија проглашава стварност опонашањем модела који ствара текстом, односно тврди да стварност опонаша текст. Али и религијски текст има за коначан циљ једнозначност, односно подударност мишљења свих реципијената“ (Карахасан 2007: 89). Кишов Петар одговара Карахасановом Газвану. Он је побуњеник који се вратио реду, пригрлио закон и доктрину, решен да не допусти да други крену путем слободне воље и произвољне интерпретације.

> „Доста је мени више чудеса”, викао сам на њега кад је био већ далеко од моје куће, „нико мене неће правити будалом и распрскавати се из чиста мира, а онда спокојно пловити низ ријеку као да се одмара” (Карахасан 1989: 204).

Газван се као јунак приче разлаже на три архетипа о прогонитељу, чувару догматског реда, утеривачу страха као природног елемента који по Карахасану детермише људску природу и мотивише сва људска деловања. Газван је јунак који опсесивно тежи реду, хаос га плаши и збуњује, али га такође заноси и привлачи. Потреба за редом је архаична и архетипска: свет је настао из хаоса, успостављањем реда добио је своју сврсисходност и законе. Рушење закона неминовно враћа метежу, што емира страже ужасава чак и кад је реч о метафоричном хаосу. Газван себи дозвољава повремена искорачења из законима омеђаног света, онда када одлазећи Рабији слуша музику (што у исламу није дозвољено) или ужива у заводљивој игри њених руку, што су први наговештаји побуне. На нивоу свесног, дневног и јасног, на нивоу *еīа*, Газван је емир страже, онај који чува законе и кажњава преступнике. Потребу за смислом, складом и рутином условљава страх од ноћи, од бесмисла, од праисконског *ида*, од богохулних идеја због каквих годинама друге затвара и кажњава. Газван се плаши Халаџа, плаши га идеја да постоји човек који се не боји другог, па ето ни њега који влада дантеовским сферама тврђаве. Плаши га помисао да се може живети без страха, јер тако се човек не може припремити за смрт, а смрти се не боји једино онај који верује да је неће искусити. Газван је осмислио концепт тврђаве (својеврсног *īулаīа*), сковао архитектонски план Дантеовог пакла, распоредио затворенике у различите *крūове*, то јест ћелије сразмерно јачини преступа, и са готово поетским заносом осмислио и одредио њихове казне. Ово Газванову природу открива као еготистичну.

Стварањем Халаџовог двојника, претапањем идентитета једног човека у другог, Газван опонаша али и иронизира стварање човеково. Халаџовог двојника не бира по физичкој сличности већ по скупу разлика које су такве да наговештавају истост. Било који човек може бити одређени човек, идентитет је флуидан. Човек који треба да постане Халаџ мора избрисати себе, поверовати да никад није постојао, па тако накарадно обликован и створен наставити да живи међу људима по које више неће бити опасан јер није *ūрави* Халаџ. Али управо то концепт деидентификације чини парадоксалним.

Газван из првог дела књиге, Мукафин Газван, представља синтезу савременог детектива и јунака из персијских и арапских усмених предања. Он је једноставнија, али и моралнија верзија Газвана. Његов однос према злочину је вођен разумом: све што један човек замисли, други може да реши. Газван је методичан, у послу се води логиком. Његов помоћник је недорастао свом Учитељу, чега је Газван невесело свестан, но, објашњавајући ученику природу злочина и логичку везу између ствари, Газван константно размишља што га чува од замки једноумља и предрасуда. Помоћник другог Газвана је савестан ученик, он је онај који наткриљује Мајстора, што овог љути и узнемирава. Трећи Газван се растапа на два јунака, на Сулејмана и Тевхидија, који ритуалом призива оног чији је архетип. Но, у трећем делу романа одрази прича као да се све више удаљавају од прве приче

коју рефлектују, па су најслабији и најлабавије повезани са њом. Јунаци су готово гротескни, разобличени, апсурдни.

Тако је Рабија, јунакиња која је заснована на архетипском моделу Рабије ел Адевије, чувене суфијске песникиње из Басре, најпотпунија у лику Бегзаде. У свим осталим јунакињама Рабија је само одраз, бледа праслика. Што се роман више уврће у себе, она постаје не одраз слике, већ одраз одраза, бледа рефлексија прве јунакиње. Бегзада је јунакиња у којој су оваплоћене идеје о савршеној љубави, она је једна од ретких јунака који стапају своје унутрашње ја са спољашњим и зато живи у складу са собом и са другима. Јунакиње-одрази, Газванова Рабија, свирачица Рабија скривена иза застора, Сеџида, проститутка коју Техвиди назива Рабијом док јој ритуално приповеда о *ïравој* Рабији која није разумела суштину (његове) љубави, удаљавају се од праслике до те мере да носе само основне карактеристике, као што су име или уметнички сензибилитет, што код последње јунакиње упадљиво изостаје.

Јунакиња која је вођена пркосном љубављу према Симону је Софија, "у документима позната као робиња и проститутка Хелена из Тира, а у причи названа Софија Проститутка" (Бечејски 2019: 571). Јунакиње се спајају у прототип женског принципа као покретача света. Архетип су жене. Не мајке, сестре, сапатнице. Оне су нападно ослобођене плодности, веза са њиховим телима је заснована на женствености, не на потенцијалном мајчинству. Боље познају законе *овоī* света, поједностављују их и материјализују својим телом. Бегзада пушта Мукафу да оде, њена љубав је ослобађајућа. Софија верно прати Симона све до тренутка његове смрти, тад наричући и проклињући одлази у пустињу. "Анонимни аутор истиче да је Хелена/ Софија у ствари „Симонов женски дупликат", што је стара вавилонска идеја о исконском Пару, о мушком и женском религијском принципу у коме жена сапостоји с мушкарцем" (Бечејски 2019: 571). Обе јунакиње живе у складу са својом природом, са својим унутрашњим бићем, што им даје снагу да се супротставе околини, Бегзада свом оцу, а Софија Симоновим непријатељима.

„А Софија рече: Узми овај шал. Тамо горе је хладно као на дну бунара" (Киш 2011: 37). Принцип небеског и земаљског су у Софијиној интерпретацији света изједначени, што асоцира на древни, нехришћански, а у савременом периоду све препознатљивији као ционистички симбол. Мистични принцип по ком је *īоре* исто што и *доле*, провејава кроз приче о Симону Чудотворцу. У једној верзији приче Симоново чудо је да одлети, а у другој да преживи закопан. Небо као коначно *īоре* и земља као коначно *доле* су две крајње тачке које Симон настоји да досегне, чиме ће доказати да је човек онај који влада светом. У "Istočnom diwanu" се понавља идеја да део представља целину, што је суфијски принцип по коме онај који садржи кап, садржи и море.

САВРШЕНО ДЕЛО

У мотивском контексту „Istočnog diwana" савршено дело и потпуно знање се сажимају у идеју о греху, преступу, искорачењу из оквира дозвољеног. Тежња ка савршеном делу је незамислива, у основи јеретичка, јер само Творац ствара, човек

опонаша стварање. Савршено дело је увек истина и оно не трпи варијанте, верзије и слободна тумачења. Реминисенција на Булгакољеву мисао да рукописи не горе утемељена је и на односу савршеног и несавршеног дела. Савршено дело мора бити засновано на истини, у стварносној идеји романа „Мајстор и Маргарита“ то је роман о Понтију Пилату. Портрету “Istočnom diwanu“ усисава девојчицу, она нестаје из реалног света јер савршено дело наводно отвара капију међу световима, човек из овог нестаје или прелази у неки непознати свет, који постоји паралелно са овим за који знамо. Савршено дело би било доказ моћи стваоца, а човек, писац је способан само да опонаша, миметички репродукује постојећу датост. То би било дело потпуне спознаје, оне која је је човеку архетипски забрањена. Мајстор усавршава технику којом очи, чије је представљање у исламском сликарству забрањено, представља тако да у њима оживљава поглед, покреће душу. Мајстор је својеврсни *чудотворац*.

> „Није то слијепо око, то је око које се до бесконачности уврће у себе као да жели закренути свој поглед унутра и сагледати властиту унутрашњост и моћ да гледа. Кунем се, Боже мој, да је ово безумље, да се ниједно око не може овако понашати и нити овако изгледати и хвала Ти што је тако. Око које себе види изнутра противи се Твојој вољи и у Твојим свјетовима није могуће“ (Карахасан 1989: 75).

Око које се загледава у себе, дакле у своју суштину, око које гледа споља али и унутра, означава дело које нема однос са реципијентом на само на нивоу одгонетања симбола и поруке, већ идеја постаје Истина, знак постаје и означитељ и порука, дакле залази у простор Божијег деловања и стварања. „Мајстор се понашао као да је оно чему се он обрати својом вештином само себе створило“ (Карахасан 1989: 75).

Свирачица Рабија у једној од верзија коју приповеда њена имењакиња, Газванова Рабија, скривена иза застора свира вољеном Хусајну толико предано да постаје „ сигурна да је оне ноћи његова душа отишла за њезином свирком која је била савршена јер је била посвећена њему“ (Карахасан 1989: 313). Спону међу световима отварају „њени стихови у којима се не може одредити где престаје Хусајн, а почиње Истина“ (Исто). Карахасан синкретизује грех и казну у фантазију у којој јунаци који почине грех опонашања Творца бивају кажњени смрћу изнутра, нестајањем из света, распрскавањем из центра себе. Идеја савршеног, целовитог знања такође попада под забрану коју човек, истина, наслућује јер свете књиге не говоре о савршеном знању већ о преданој и потпуној вери као највећем степену који човек током овоземаљског постојања досеже. Свакако, вера је најпотпунија онда када је употпуњена принципом *Икре*, исправног и сврсисходног учења. Идеју исправности свака од постојећих религија дефинише на свој начин, као што свака има правилник, канон дозвољеног и недозвољеног. Одступање од Истине ствара Илузију, а људско трајање је изложено деловању илузија. „По другој верзији, Чудотворац је усмерио свој изазов не ка седмом небу него ка земљи, највећој од свих Илузија“ (Киш 2011: 9). Симонов изазов је увек био усмерен ка *шестом* небу, Симон признаје а до *седмо* не може досегнути. Друга верзија се не гради само као варијација, већ и као релативизација и негација прве верзије, самим тим и истине у њој. Проблем истине и лажи (илузије) постаје централни проблем “Istočnog diwana” и “Симона Чудотворца”.

ЗАКЉУЧАК

Интертекстуалне везе „Istočnog diwana“ и „Симона Чудотворца“ засноване су на бројним поетичким, тематским и мотивским подударностима. У причама које се уписују у друге приче, својеврсном палимпсесту, у арабескној структури романа „Istočni diwan“, романа који се уврће у себе до те мере да ни на крају нисмо ослобођени верзије и варијанте, које не могу бити истина већ увек производе илузију, протеже се идеја да је сваки човек прича, забележена са најмање два аспекта, што интертекстуално кореспондира идеји тематске збирке „Енцилопедија мртвих“ Данила Киша. Приповетка „Симон Чудотворац“, метанаративношћу подтекста и варијанти које садржи, опонаша изглед одраза прича у причама, од којих је саткан „Istočni diwan“. Историјске приче су само додатни одрази. Свеукупно, ствара се веза међу делима која се диванском горљивошћу допуњавају, разговарају кроз текст и у тексту, кроз време и у времену.

Мотив савршеног уметничког дела из „Istočnog diwana“ одговара мотиву изведеног чуда у „Симону Чудотворцу“. Инсистирајући на складу између спољашњег и унутрашњег као гаранту мира *у* човеку и *око* њега, Карахасан подвлачи, али и иронизира утицај мистицизма на раноисламску мисао, обичаје и културу.

У причи „Симон Чудотворац“ описан је један догађај у неколико верзија од којих свака преиспитује однос Истине и Илузије, приче и историје.

ИЗВОРИ

Карахасан 1989: Dževad Karahasan. „Istočni diwan”. Ljubljana: Mladinska knjiga.
Карахасн 2007: Dževad Karahasan. „O jeziku i strahu”. Sarajevo: Connectum
Карахасан 2008: Dževad Karahasan. „Knjiga vrtova”. Sarajevo: Connectum
Киш 2011: Данило Киш. „Енциклопедија мртвих”. Београд: Архипелаг.
Kur'ansa prijevodom značenja na bosanski jezik, preveo Besim Korkut. Rijad: Udruženje za izdavačku i distributivnu djelatnost Ministarstva za islamska pitanja.
Поповић 2010: Тања Поповић. „Речник књижевних термина” Београд: Логос Арт.

ЛИТЕРАТУРА

Ахметагић 2006: Jasmina Ahmetagić. „Unutrašnja strana postmodernizma.” Beograd: Raška škola.
Ахметагић 2019: Jasmina Ahmetagić. „Poetika dijaloga: *Istočni diwan* Dževada Karahasana“. Predgovor romana „Istočni diwan“. Beograd: Bloom.
Бечејски 2019: Мирјана Бечејски „Данило Киш и гностизиизам“. *Зборник Матице српске за књижевност и језик,* 2019/2, 559-580.
Бечејски 2012: Мирјана Бечејски. „Истина *вере* и истина *сумње* у приповеци „Симон Чудотворац“ Данила Киша“ у Баштина, св. 32.
Унук 2010: Jana Unuk. „Predeli straha“. Sarajevske sveske br. 27/28, www.sveske.ba/en/content/predeli-straha, 27.9.2022.
Џелиловић 1991: Muhamed Dželilović. „Istočni diwan Dževada Karahasana“ u *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, knj. IV, Sarajevo: Alef
Ђаковац 2006: Aleksandar Đakovac. „Leksikon hrišćanstva, judaizma i islama.“Beograd: Udruženje nauka i društvo Srbije.

Rejhana I. SELMANOVIĆ

A NOVEL THAT SWIRLS AROUND: PARALLEL READING OF KARAHASAN'S "EASTERN DIWAN" AND "SIMON THE MIRACLE WORKER" BY DANILO KIŠ

Summary

The paper draws attention to the intertextual connections between Karahasan's novel „Eastern Diwan" and Kiš's story „Simon the Miracle Worker," the first in the thematic collection „Encyclopedia of the Dead," based on thematic, motive and structural similarities. Both literary works are characterized by documentary, a recognizable postmodernist procedure that results in the demystification of the basic text. As a result, the postmodernist tendency for one text to aspire to another as a reflection of reality or an idea is highlighted. By complicating the story and inserting texts written into each other, a structure that mimics the idea of both literary works where the variations arise from the Truth is ensured and that each has its own relationship to the Truth while building another story as a variant or an Illusion.

Key words: Dževad Karahasan, Danilo Kiš, intertextuality, documentary, archetype, Truth, Illusion, palimpsest, Gnosticism.

Рад је предат 3. октобра 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 81'33
343.144(497.6)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-42894

Прегледни рад

*Јелена М. ВОЈИНОВИЋ-КОСТИЋ**
Министарство унутрашњих послова Републике Српске
Управа за полицијску обуку, Бања Лука

ЗАКОНСКИ ОКВИР И ИСПИТИВАЊА ОСУМЊИЧЕНИХ ЗА КРИВИЧНА ДЈЕЛА СА СТАНОВИШТА ЛИНГВИСТИКЕ

Апстракт: Лингвистика као научна дисциплина је широко примјењива у постуку интервјуисања свих особа које су обухваћене истрагом која се води ради утврђивања одговорности лица за почињена кривична дјела, за утврђивање постојања самог бића дјела.

Идентификација кривичних дјела и њихових извршиоца, улоге појединаца у извршењу кривичног дјела се понекад, поред материјалних доказа, ослања на изјаве свједока, свједока-оштећених и самих осумњичених. Приликом узимања изјава полицијски службеници се служе различитих техникама које се базирају лингвистици од манипулације до идентификовања елемената невербалне комуникације. Рад се базира на искуству аутора, двогодишњем истраживању и релевантној литератури.

Циљ рада је освијетлити значај лингвистике у тумачењу, примјени законских акта, указати на значај и примјену лингвистике за полицијска испитивања, саслушања и обављање информативних разговора, уопште.

Кључне речи: испитивање, осумњичени, полиција, кривично дјело, лингвистика, полиција, Закон о кривичном поступку Републике Српске.

УВОД

Људски језик је универзална способност те „...захваљујући понајвише управо језичкој способности, тј. привилегији да може поседовати, развијати и употребљавати тако савршено средство за споразумевање какав је природни људски језик, човекова врста и чини релативно брзи напредак у стицању и изградњи интелектуалних и креативних способности, у мењању друштвених организација и односа, и културних облика у којима живи и ствара“ (Радовановић 1979: 24).

Језик је предмет интересовања различитих научних дисциплина од природних па до друштвених јер је једно од основних карактеристика људског бића. Језиком се бави и медицина, психологија, социологија, математика, информатика, историја и друге науке, свака од њих сагледава језик са позиције сваке од наведених наука, приступајући кроз методолошке оквире карактеристичне за њих, са специфичним циљевима и задацима. Из таквих приступа проучавању језика као појаве изродиле су се различите научне дисциплине које по свом карактеру могу бити

* Ванредни професор, jellianna@gmail.com; Jelena.Vojinovic-Kostic@mup.vladars.net

и интердисциплинарне а и не морају. Ако под научним дисциплинама, подразумјевамо систем знања, поступака и метода којима се одређује неко подручје науке у значењу организованог скупа провјерних и у неком тренутку испитаних и поузданих знања[1] онда можемо рећи да се интердисциплинарност неке научне дисциплине огледа у повезању знања, поступака и метода двије или више научних дисциплина са циљем што потпунијег сагледавања појава и феномена.

Лингвистика као наука о језику подразумјева широку мултидисциплинарност, од базичне, опште лингвистике па до психолингвистике, социолингвистике, рачунарске лингвистике, неуролингвистике, форензичке лингвистике, анализе дискурса итд. Гдје има језика има и лингвистике и има лингвиста. Лингвисте можемо срести како предано проучавају изумрле језике али и како проучавају рачунарске језике, можемо их срести у различитим институцијама од болница, института, безбједносних агенција... На жалост на нашим просторима лингвистика је скрајнута и њен значај се занемарује што није случај у западним земљама, посебно у Сједињеним Америчким Државама. Колико Сједињене Америчке Државе полажу на на значају лингвистике довољан је само примјер Форт Брага, војне базе у Јужној Каролини, која поред Јединице за комуникацију (енгл. Joint Communication Unit) анагажује и језичке стручњаке у оквиру Одјељења за психолошке операције (Psychological Operations Group). Све у свему може се рећи да ангажовање језичких стручњака у безбједносне сврхе није страно (Nojman 2009, Hansen 2013).

У оквиру обуке коју Министарство унутрашњних послова Републике Српске спроводи са циљем сертификовања полицијских службеника за поступање у случајевима насиља у породици заступљена је по први пут у оквиру било које обуке примјена лингвистике при истрази и то у оквиру тематске јединице „Дискурсна анализа изјаве“ (МУП РС 2021). „Дискурсна анализа изјаве“, како је наведно у Приручнику за специјалистичку обуку за рад на предметима насиља у породици језичка анализа која има за циљ прикупљање информација релевантних за спровођење поступка процјене ризика служећи се методама које припадају лингвистици као науци о језику (Грбић Павловић, Војиновић-Костић, Маркановић et al. 2022: 75)[2]

Рад који је пред вама бави се анализом примјене лингвистике при испитивању осумњичених лица која су под истрагом у вези са извршењем неких од кривичних дјела која су обухваћена кривичним законодавством, односно примјена лингвистике у оквиру кривичног поступка а базиран је на индивидуалном научном истраживању аутора које је спроведно уз подршку и помоћ криминалистичких инспектора и других полицијских службеника, који су били спремни подијелити своја искуства и запажања и искуству аутора стеченим присуством испитивањима, саслушањима и информативним разговорима.

---

1 Закон о научноистраживачкој дјелатности и технолошком развоју, Службени гласник Републике Српске, бр 6/12, 33/14, 66/18 и 84/19.

2 „Дискурсна анализа изјаве“ је поглавље које је интегрални дио Приручника за специјалистичку обуку за рад на предметима насиља у породици (2022: 75-78) који је резултат рада предавача који изводили прве обуке полицијских службеника Министарства унутрашњих послова Републике Српске: Грбић Павловић, Војиновић-Костић, Маркановић, Миладиновић, Пилиповић. Неки од наведених аутора су и даље дио наведене обуке (Грбић Павловић, Војиновић-Костић, Пилиповић).

При истраживању су примјењене основне методе анализе, синтезе, дедукције, генерализације и конкретизације уз примјену интервјуа и текста као базичних метода прикупљања материјала.

ЗАКОНСКИ ОКВИР

Закон о кривичном поступку Републике Српске (ЗКП РС)[3] се језик и писмо помиње на неколико мјеста. У дијелу Закона који се односи на права лица лишеног слободе, члан 5, став 1, се наводи: Лице које је лишено слободе мора на матерњем језику или језику који разумије одмах бити обавијештено о разлозима лишења слободе и истовремено прије првог испитивања поучено да није дужно да даје исказ, нити одговара на постављена питања (...).

Као што се види из наведеног лице има право да бира језик на којем ће комуницирати и то спада у једно од првих права које му се саопштава. Полицијски службеници морају омогућити лицу лишеном слободе преводиоца уколико лице захтјева без обзира да ли они лично сматрају да се ради о истом језику или да сматрају да приведно лице покушава на такав начин опструирати истрагу.

О праву на преводиоца и осталим правима која се тичу језика и писма говори и члан 8, у сва четри става, који се налази у оквиру дијела ЗКП РС који се односи на језик и писмо:

(1) У кривичном поступку у равноправној су употреби службени језици Републике Српске – језик српског народа, језик бошњачког народа и језик хрватског народа. Службена писма су ћирилица и латиница.

(2) Странке, свједоци и остали учесници у поступку имају право да се служе матерњим језиком или језиком који разумију. Ако лице неразумије један од службених језика Републике Српске, обезбједиће се усмено превођење онога што оно, односно други износе, као и исправа и другог писаног доказног материјала.

(3) О правима из става 2, овог члана, поучиће се наведена лица прије првог испитивања која се тих права могу одрећи ако знају језик на коме се води поступак. У записнику ће се забиљежити да је дата поука и изјава учесника на дату поуку.

(4) Превођење обавља судски преводилац.

У дијелу ЗКП РС у којем се говори о упућивању и достављању писмена у члану 9 се каже:

(1) Позиве, одлуке и друга писмена упућује суд и други органи који учествују у поступку на службеним језицима из члана 8, става 1, овог закона.

(2) Поднесци се достављају суду и другим органима који учествују у поступку на службеним језицима из члана 8, став 1, овог закона.

(3) Лицу које је лишено слободе или је у притвору, на издржавању казне или на обавезном психијатријском лијечењу, односно обавезном лијечењу од зависности, доставиће се и превод писмена из става 1 и става 2 овог члана, на матерњем језику или језику који разумије.

3 Закон о кривичном поступку Републике Српске, Службени гласник Републике Српске бр. 53/2012, 91/2017, 66/2018, 15/2021.

Из наведених чланова ЗКП РС се види да је јасно прецизирана материја језика који се употребљава у кривичном поступку као и права лица која су обухваћена њиме а која се односе на матерњи језик. У ЗКП РС у различитим члановима инкорпорирани су дијелови који се односе на језик, разумјевање, писање питања и одговора, вођење записника итд. У члану 59 овог закона се каже: (2) Поднесци из става 1. овог члана морају бити разумљиви и садржавати све што је потребно да би се по њима могло поступати.

(3) Ако у овом закону није другачије одређено, суд ће ако је поднесак неразумљив или не садржи све што је потребно да би се по њему могло поступати, подносиоцу вратити поднесак, односно позвати га да поднесак исправи, односно допуни, а ако он то не учини у одређеном року, суд ће поднесак одбацити.

У горе наведеним члановима се помињу глаголи *разумјети*, *неразумјети* који се директно односе на текст који је изговорен или написан. Разумјевање текста је, као што видимо из наведеног, посебно апострофирано у закону. Уколико се у оквиру судског процеса установи да оптужени или било које друго лице које је дало исказ у оквиру истражног поступка није разумио текст који је написан или изговорен доводи се у питање и резултат суђења и отвара се могућност за ослобађајућу пресуду управо из ових, процедуралних разлога.

Записник као писмено је битан у фази истраге те је законом јасно прецизирано када и како се води, ко га води, ко га потписује и како, шта записник мора садржавати итд. Овдје ћемо скренути пажњу на дио закона у којем се говори о садржају записника, на члан 63, став 2: Записник треба да садржава битне податке о току и садржају предузете радње. У записник се дословно уносе постављена питања и дати одговори. Ако су приликом предузимања радње одузети предмети или списи, то ће се назначити у записнику, а одузете ствари ће се прикључити записнику или ће се навести гдје се налазе на чувању.

У овом ставу се јасно наводи да се постављена питања и одговори уносе у записник дословно, онако како су речени. Није дозвољено самоиницијативно исправљање одговора лица без обзира на добре намјере типа: „да изгледа пристојно, срамота је писати псовке, да не испадну глупи на суду кад се чита“ итд. Било какве преправке могу побудити сумњу у вјеродостојност истраге па се чак може у неком тренутку и рећи да је исказ изнуђен или плагиран па чак и ако га потпише лице које је саслушавано. ЗКП РС у члану 65, став 2, дефинише да свако саслушано лице потписује сваки лист записника, ако се записник састоји од више листова. У истом члану, у ставу 1 се наводи:

Лица која се испитују, као и осумњичени, односно оптужени, бранилац и оштећени, имају право да прочитају записник или да захтијевају да има се прочита. На то је дужно да их упозори лице које предузима радњу, а у записнику ће се назначити да ли упозорење учињено и да ли је записник прочитан. Записник ће се увијек прочитати и ако није било записничара и то ће се назначити у записнику.

Закључујемо да лица која воде записник, било да се ради о записничару или неком другом лицу, не морају прочитати записник лицу које је дало исказ у оквиру кривичног поступка. Наведена лица имају „право да прочитају записник или да захтијевају да има се прочита“.

Члан 66. ЗКП-а РС говори о аудио или аудио-визуелном снимању поступка узимања исказа од лица који су, на овај или онај начин, дио истраге и наводи се,

у ставу 1: (1) Све предузете радње у току кривичног поступка, по правилу, снимају се уређајем за аудио-визуелно снимање. Тужилац или овлашћено службени лице ће о томе претходно обавијестити лице које се испитује, односно саслушава и поучити га да има право да затражи репродуковање снимка како би провјерило изјаву.

Снимак се чува као дио кривичног списа све док се и сам спис чува и на захтјев страна у поступку може да се репродукује, упореди са записиником са саслушања и сл. Аудио и аудо-визуелно снимање се често не реализује због недостатка техничких средстава, што није добро и не доприноси квалитету спроведене истраге.

ИСПИТИВАЊЕ

Разговор са осумњиченим, свједоком, свједоком-оштећеним, је битан дио истраге коју спроводи полиција а по налогу тужилаштва. Разговор полицијског службеника са сваким од наведених учесника истраге се другачије дефинише у оквиру ЗКП РС. Тако се разговор са осумњиченим дефинише као испитивање; разговор са свједоком и свједоком-оштећеним као саслушање док се разговор полицијског службеника са било којим лицем, са циљем прикупљања информација, назива информативним разговором (ЗКП РС 2021).

Истрагу по ЗКП РС спроводи тужилац (члан 43), не полиција. Тужилац руководи истрагом, надгледа спровођење, управља „активностима овлашћених службених лица који проналазе осумњиченог и прикупљају изјаве и доказе (...) (ЗКП РС, члан 43, став 1). На полицији је да спроводи налоге тужиоца и да у оквиру испитивања дође до информација које су неопходне тужиоцу, поштујући законске одредбе о којим је било ријечи у претходном дијелу текста у којем смо направили кратак преглед чланова закона који се директно односе на саслушање а тичу је језика, говора, писма, текста у опште.

Испитивање представља службени дијалог између лица које се испитује и полицијског службеника, наравно осим у случајевима када лице одбија да даје одговоре у складу са његовим правом да се брани ћутањем односно „да није дужан изнијети своју одбрану нити одговарати на питања“ (ЗКП РС, члан 143, став 2)[4]. Испитивање као такво треба бити добро припремљено од стране полицијског службеника.

Припрема испитивања је темељ успјешности истог. Припрема укључује (Милић 2006: 73 – 89): избор мјеста гдје ће се обавити испитивање; одабир оперативног радника који ће га обавити; упознавање са чињеницама и околностима које су у вези са криминалном дјелатношћу осумњиченог; упознавање личности осумњиченог; припрему питања и одређивање распореда њиховог постављања, укључујући и врсте питања; трајање испитивања.

Прва фаза би требала бити упознавање са чињеницама и околностима извршења кривичног дјела и са повезаношћу лица са извршењем кривичног дјела, укључујући материјалне и нематеријалне доказе, сумње, изјаве свједока итд. Ова фаза припреме мора бити детаљна и свеобухватна. Често полицијски службеник, као појединац, нема довољно времена да се добро припреми па је добро да се више њих,

4 Поука осумњиченом о његовим правима (тзв. Мирандина упозорења) је садржана у члану 143 ЗКП-а Републике Српске.

минимално двоје, добро упозна са предметом истраге да би се приликом самог чина испитивања могли међусобно допуњавати, кориговати, прилагођавати.

Послије ове фазе треба добро упознати личност, укључујући породични статус, образовање, начин говора, склоности, хобије, жеље, циљеве, направити скицу психолошког и лингвистичког профила лица које се испитује.

Ове двије фазе су битне јер се у њима ствара база за цијели ток и приступ испитивању. Ово је фаза припреме за манипилацију са лицем које се испитује јер полицијско испитивање јесте манипулација у правом смислу ријечи па се може рећи да је добар, успјешан, инспектор онај који је добар и манипулатор а да би био добар манипулатор он мора да се добро припреми у ове двије фазе и да цјелокупно саслушање конципира према сазнањима које је у њима прибавио.

Манипулација као таква захтјева свеобухватну, циљану, припрему. Она у себе укључује избор просторије у којој ће се обавити испитивање, планирање начина понашања полицијског службеника који испитује и понашање колеге који је приступан приликом испитивања, тип питања која ће поставити, начин на које ће питања бити постављена, редослијед питања, елементе говора и понашања осумњиченог на које ће се обратити пажња итд.

Језичка манипулација која укључује у себе све лингвистичке аспекте почев од дијалектолошких, психолингвистичких, социолингвистичких, је база успјешно реализованог испитивања, ако под успјешним саслушањем подразумјевамо оно које је реализовано, које је довело до признања или које је довело до сазнања информација које су битне за разрјешење кривичног дјела које је предмет испитивања или било којег другог. Посебно успјешно испитивање је оно које је довело и до информација које су везане и за расвјетљавање, поред оног које је предмет испитивања, неког другог дјела за које постоји отворена истрага или дјела за које није било оперативних података да је извршено.

Може се рећи да су све остале припреме или фазе за прireме испитивања само надоградња на базу коју представљају ова два поступка.

Послије припремне фазе долази фаза испитивања која се састоји од почетне подфазе, испитивања и завршне подфазе. Свака од од подфаза испитивања мора бити реализована са максималном пажњом и у складу са законом уз максимално поштовање права лице које се испитује, ма колико се та права чинила „баналним“ самом полицијском службенику.

Почетак испитивања подразумјева упознавање лица са самим испитивањем, током испитивања а прије свега са правима и обавезама лица које се испитује. Записник који се води као интегрални и обавезни дио садржи обавезна питања која морају бити постављена лицу које се испитује (Слика 1. примјер записника)[5]. У овој фази се остварује и први контакт са лицем, успоставља однос повјерења и заузимају почетне позиције.

5 Записник који је презентован у раду је дио вјежбе која је саставни дио специјалистичке обуке „Поступање полиције у случајевима насиља у породици“, коју спроводи Министарство унутрашњих послова Републике Српске, Управа за полицијску обуку. Обука се реализује од 2021. године на нивоу Полицијских управа Републике Српске и њоме су обухваћени полицијски службеници који раде на наведним предметима. Сви подаци у записнику су измишљени.

Позиција полицијског службеника и лица које се испитује може да се мијења у току испитивања, у смислу промјене дистанце која укључује и језичка средства, функционални стил, овисно о току испитивања, понашању лица и резултатима испитивања.

РЕПУБЛИКА СРПСКА
ВЛАДА
МИНИСТАРСТВО УНУТРАШЊИХ ПОСЛОВА
ПОЛИЦИЈСКА УПРАВА БАЊА ЛУКА
ПОЛИЦИЈСКА СТАНИЦА

Број: 13-1/01- 334 /21
Датум: 24.07.2021. године

З А П И С Н И К
о испитивању осумњиченог

Састављен дана 24.07.2021. године у службеним просторијама Полицијске станице приликом испитивања осумњиченог Петра Петровића због постојања основа сумње да је почињено кривично дјело „Насиље у породици или породичној заједници" из члана 190. КЗ РС на штету бивше супруге Пантелић Дијане.

ПРИСУТНИ:
1. Полицијски службеник:
2. Записничар:
3. Осумњичени: Петар Петровић
4. Бранилац: /

Испитивање започето у 20,00 часова.

У смислу члана 8 ЗКП-а РС осумњичени се поучава да су у равноправној употреби језици Српског Хрватског и Бошњачког народа и службена писма ћирилица и латиница, те да има право да користи матерњи језик као и право на преводјење уколико не разумије језик на којем се води поступак.
Да ли разумијете језик на коме се води поступак? ДА.
_____
(Потпис осумњиченог)

Да ли вам је потребно превођење? НЕ.
_____
(Потпис осумњиченог)
На којем писму желите да се води записник? ЋИРИЛИЦА.
_____
(Потпис осумњиченог)

У складу са чланом 143 став 1 ЗКП-а РС осумњиченом се саопштава:
О вашем данашњем испитивању сачиниће се записник који ће вам се прочитати и, по завршетку испитивања, презаће вам се копија.
Осумњичени, у смислу члана 143 став 1 ЗКП-а РС о себи даје следеће податке:
Име и презиме: Петар Петровић;
Да ли имате надимак: Немам;
Име и презиме родитеља: ? Петровић;
Дјевојачко презиме мајке:
Дан, мјесец и година рођења: : године;
Мјесто рођења:
Боравиште и адреса: Улица Марка Марковића број 20, општина .
_____

Јединствени матични број:
Шта сте по занимању: Аутомеханичар;
Да ли сте писмени: Да;
Какве су ваше породичне прилике: Разведен, отац једног дјетета;
Какве сте школе завршили: Средња школа ученика у привреди;
Да ли се водите у војној евиденцији и код којег органа: Не водим се у војној евиденц
Какво сте имовино стања: Средње;
Да ли сте, када и зашто осуђивани: Нисам;
Да ли сте и када изречену казну издржали: Нисам;
Да ли се против Вас води поступак за које друго кривично дјело: Нема;
Ко Вам је законски заступник: Тренутно ми није потребан.

У складу са чланом 143 став 1 ЗКП-а РС, осумњичени се поучава:
Дужни сте да се одазовете на све позиве суда и тужилаштва. Дужни сте да одмах саопштите суду и тужилаштву сваку промјену адресе или намјеру да промијените боравиште. Уколико прекршите ову обавезу сматраће се да избјегавате поступак, те у циљу обезбјеђења вашег учествовања у поступку против Вас може бити издата наредба за Ваше принудно довођење, односно одређен притвор и издата потјерница.
Обавезујем се поштовати ову поуку:
_____
(Потпис осумњиченог)

У складу са чланом 143 став 2 ЗКП-а РС, осумњиченом се саопштава:
Ви сте осумњичени да сте дана 23.07.2021. године око 19,30 часова у , на адреси марка Марковића број 20, у породичном дому чији је сприт одлуком суда припао Вашој бившој супрузи Пантелић Данијели починили кривично дјело „Насиље у породици или породичној заједници" из члана 190. КЗ РС на начин да сте насилно оштетили и отворили улазна врата на спрату куће, а потом и врата на дневном боравку, а потом сте у дневном боравку пронашли бившу супругу коју сте затворено посипом задали више ударца у предјелу главе и тијела којим приликом сте јој нанијели лаке тјелесне повреде у виду хематома на лицу, предјелу предње стране врата и лијевог рамена.

Да ли разумијете зашто се сумњичите и који основи сумње стоје против Вас?
_____ ДА, РАЗУМИЈЕМ.
(Потпис осумњиченог)
Ви као осумњичени у смислу с чланом 143 став 2 ЗКП-а РС, имате следећа права:
☐☐ нисте дужни да изнесете своју одбрану, нити да одговарате на постављена питања;
☐☐ можете да узмете браниоца по свом избору који може да буде присутан Вашем испитивању, као и право на браниоца без надокнаде ако према свом имовном стању не можете да сносите трошкове своје одбране;
☐☐ да можете да се изјасните о дјелу које Вам се ставља на терет и изнесете све чињенице и доказе које Вам иду у корист, и ако то учините у присуству браниоца, таква Ваш исказ је дозвољен као доказ на главном претресу, и без ваше сагласности може да буде прочитан и коришћен на главном претресу;
☐☐ право да у току истраге разматрате списе и разгледате прибављене предмете који Вам иду у корист, осим ако је ријеч о списима и предметима чије би откривање могло да доведе у опасност циљ истраге и
☐☐ право на бесплатне услуге преводиоца ако не разумијете или не говорите језик који се користи приликом испитивања.

Да ли сте разумјели Ваша права из члана 143 став 2 ЗКП-а РС?
_____ ДА, РАЗУМИО САМ.
(Потпис осумњиченог)

да се одрекнете права саопштених на основу члана 143 став 2 ЗКП-а РС и
исаку можете да изнесете своју одбрану без присуства браниоца, о чему ћете, прије
изјаве, изричито да се опредијелите. Не можете да се одрекнете права на присуство
ница у случају обавезне одбране, члан 53 став 1 ЗКП-а РС.
и разумијете ово своје право?
_____ ДА,РАЗУМИЈЕМ.
(Потпис осумњиченог)

У складу са чланом 143 став 4 ЗКП-а РС, осумњичени се поучава:
Уколико се одрекнете права да узмете браниоца, а касније у току испитивања или у даљем току поступка изразите жељу да узмете браниоца, омогућиће Вам се узимање браниоца и поступак настављен тек по приступању Вашег браниоца.
Уколико се добровољно одрекнете права да не износите одбрану и да не одговарате на постављена питања омогућиће Вам се да се изјасните о свим чињеницама и доказима који Вам иду у корист.
Да ли сте разумјели ваша права?
Да _____
(Потпис осумњиченог)
Да ли желите узети браниоца који може да буде присутан Вашем испитивању?
Не _____
(Потпис осумњиченог)
Да ли ћете да изнесете своју одбрану и да одговарате на постављена питања?
Да _____
(Потпис осумњиченог)

Након тога осумњичени позван да изнесе своју одбрану и изјави следеће:

И З Ј А В А

Питање полицијског службеника: Господине Петровић, објасните како се десило описани догађај и који су разлози довели до ове ситуације као и мотиви којим сте се руководили?
Одговор осумњиченог лица: „Не поричем да сам синоћ ушао у сприт бивше жене са намјером да је почастим колачима и да поново поричамо о нашем животу. Признајем да сам био мало попио али то није разлог да ме одбацује. Мени је наш развод тешко пао и ја то никако не могу признати посебно што сада кроз неколико мјесеци очекујемо унуче од сина и снаје који живе у Словенији. Ја јесам мало дрчан у свом понашању и мојој жени је од почетка нашег брака то увијек сметало. Све те ствари сам покушавао балансирати својим радом и трудом. Бавим се механиком аута и свакодневно радим по петнаест сати на погама. Некад прије сам жени отворио продавницу да се и она има нечим занимати али није ишао посао због великог раста трговачких центара. За тај дио сам узео велики кредит код банке који и дан данас враћам. Онда је дошло мало и лоше друштво и превише времена провођења у кафани. Све је то утицало да ме супруга оставила и затражила судски развод којим је добила дио куће иако добро зна да сам ја најмлађе и све своје уложио у ту кућу. Синоћ сам само хтио бити добар и поново разговарати о свему, а ова ме дочекала тако одвратно говорећи ми шта хоће опет пржени пиџама будало и онако залуди вратима испред мене који сам та врата купио и намонтирао. Онда сам могом разбио овај парапет и стакло и дошао у дневни боравка чија су врата била закључана. Ударио осам могом у предјелу браи и одвалио ону дрвену лајсну и тамо сам је пронашао на кревету. Викао сам и галамио што ми је ово урадила и онако разјарен ударио сам је не знам сада колико пута али мислим сигурно најмање три пута. Ја да сам мислио нешто урадити себи или жени или кући ја бих то давно урадио. Могао сам минирати колективно приземље да сам мислио то урадити. Она је мене својим поступцима довела на ивицу понора али нећу себи више правити такву рекламу да ме пирот „зајебава". Вјерујете, овако нешто више од мене више неће никада видјети и чути. Од угледног мајстора сада сам на ивици живота без пара и болестан. То ми је све јако тешко пало и онда поникао због несмотрености и тренутка привидног разумишљања доведем себе у непријатну ситуацију ".

питали?
Одговор осумњиченог лица: „Немам више ништа изјавити. Записник сам потпуности. Исти је прочитан у јасном и гласном диктату и жалим што се ово све током прошле ноћи са супругом, а по "себно ми је жао за пушку на коју уопште нисам се тамо налази".
На основу члана 65 ЗКП-а РС имате право да прочитате записник или захтијевате да Вам се исти прочита, а након чега Вам се један примјерак уручује.
Да ли хоћете да читате записник или да Вам ми прочитамо?
Прочитајте _____
Да ли имате приговора на записник?
Не _____
Да ли хоћете да потпишете записник?
Да _____
Испитивање осумњиченог завршено дана 24.07.2021. године у 20,45 часова.

ОСУМЊИЧЕНИ ЗАПИСНИЧАР ПОЛИЦИЈСКИ СЛУЖБЕНИК
Петар Петровић

Слика 1.

Испитивање лица је комплекасан процес који захтјева од полицијских службеника знања из различих научних области (право, психологија, социологија, лингвистика...), повезивање знања из различитих научних области, повезивање знања и искуства (личног искуства и искуства колега), добар план, прилагођавање и способност промјене тактике у правом тренутку и на адекватан начин.

Питања која се постављају лицу које се испитује могу бити различитих типова: отворена, сугестибилна, затворена итд. Који тип питања ће полицијски службеник употребити да би реализовао свој упит зависи од његове процјене ситуације, личности лица, тока испитивања. Важно је нагласити да су сугестибилна питања тип питања која треба користити само у случајевима када нема других опција.

Интонација, боја гласа и остали прозодијски елементи који прате формулисање питања се прилагођавају циљу, току испитивања као и личности лица које се испитује и могу варирати током испитивања. Исто тако прозодијски елементи, промјена прозодије у току испитивања од стране лица које се испитује, могу бити индикатори скривања истине, прикривања информација итд. Прозодијске елементе је, готово попут невербалне комуникације, говора тијела, тешко контролисати од стране говорника. Они су попут отисака прста и из тог разлога се употребљавају као средство идентификације лице у оквиру форензичке лингвистике.[6]

Питања може постављати један полицијски службеник или два, различитим приступом лицу, могу заузимати одређене улоге (добар-лош полицајац), напуштати просторију и сл. Полицијски службеници морају бити креативни и прилагођавати цјелокупну тактику испитивања самом току испитивања, ако се јави потреба за промјеном првобитног плана испитивања он се мијења „у ходу".

Да би испитивање било што успјешније било би добро обезбиједити записничара а не да записник води један од полицијских службеника који испитује, што је чест случај. Куцање записника и истовремено постављање питања је отежавајућа ситуација за самог полицијског службеника. Испитивање би требало да се снима аудио-визуелним средствима јер би то омогућило додатне анализе уколико се јави потреба.

Тактика испитивања и план се припремају када се упозна личност лица које се испитује и све околности извршења кривичног дјела као и материјални и нематеријални докази који су прибављени. Као дио тактике се примјењује и „уводни разговор" у којем полицијски службеници са лицем које се испитује прелазе од необавезног разговора, о необавезним темама, на необавезан разговор о дјелу због којег се лице испитује потом се презали на официјелно испитивање и опет, службено, уз куцање записника, пролази кроз цијело дијело, постављају и записују питања и одговори. Питања и одговори се записују онако као су речени, без корекција и уљепшавања, посебно одговори лица које се испитује.

Приликом испитивања полицијски службеник прати вербалну и невербалну комуникацију, говор тијела (Navarro 2014; Ekman 2010) лица и према њој прилагођава тактику и питања. Јасно је да се од полицијског службеника траже разноврсна

6 Више о методама форензичке лингвистике у: Nikolić-Novaković 2017: *Forenzička lingvistika. Primena metoda forenzičke lingvistike u istragama pretnje*. Evropski defendologija centar. Banja Luka.

знања, посвећеност, концентрација, способност прилагођавања, искуство у обављању разговора без којег је готово немогуће доћи до разултата.

Последња фаза је окончање испитивања које је, као и уводни дио, формализовано кроз питања која се морају поставити, потписивање записника од стране испитиваног, записничара и полицијског службеника уз навођење времена када се испитивање завршило (датум, сат и минут).

Испитивања може да траје онолико дуго колико дуго лице које се испитује има жељу, потребу да говори у оквиру временских ограничења која су предвиђена за дужину трајања испитивања према врсти дјела (ЗКП РС члан 204). Уколико испитивање траје дуго могу се правити и паузе. Паузе могу бити прављене и на предлог полицијског службеника уколико процјени да оне могу имати ефекта на успјешност испитивања, значи циљано у сврху манипулације са испитиваним лицем. Полицијски службеник мора бити добро обучен за испитивање, мотивисан, упознат са законским и подзаконским актима, етичан и дисциплинован.

ЗАКЉУЧАК

Лингвистика као наука је примјењива у различитим фазама кривичних истрага, у оквиру различитих поступања полиције као и кроз саму језичку, дискурсну, анализу законских и подзаконских аката. Језик је у оба појавна облика, писаном и говорном, битан дио поступања полиције. Језику се у истрагама кривичних дјела треба приступити пажљиво и студиозно управо због низа скривених информација које носи у себи језичко понашање лица која су обухваћена истрагом. Употреба одређених језичких средстава промјена кодова, интонација и остали прозодијски елементи попут: паузе, тона и сл. могу бити јасни детектори скривања истине, скривања информација, лагања.

Успјешан полицијски службеник је пажљив слушалац, особа која поред културе говора има развијену културу слушања, особа која је активан слушалац у правом смислу те ријечи. С обзиром на значај посла који обављају за ширу друштвену заједницу полицијски службеници су отворни за нова сазнања из различитих области људског дјеловања, па и лингвистике, свјесни да она доприносе успјешности њиховог рада.

Са становишта лингвистике поступање полиције приликом испитивања, саслушања или информативног разговора, је непресушан истраживачки извор података који могућава опсежну анализу чији крајњи резултат је примјена лингвистичких метода и теоретских поставки у полицијском поступању а на добробит заједнице у разријешењу кривичних дјела, откривања информација итд.

ИЗВОРИ

https://en.wikipedia.org/wiki/Fort_Bragg (10.02.2023)

Наставни план и програм „Поступање полиције у случајевима насиља у породици“, МУП РС, 2021.

Закон о кривичном поступку Републике Српске, Службени гласник Републике Српске бр. 53/2012, 91/2017, 66/2018 и 15/2021.

ЛИТЕРАТУРА

Ekman 2010: Ekaman Pol, *Laganje,* Mediteran, Beograd.
Hansen 2013: Hansen Lejn, *Sigurnost kao praksa: analiza diskursa i bosanski rat.* Routledge
Iver 2009: Iver Nojman, *Značenje, materijalnost, moć: Uvod u analizu diskursa*, Centar za civilno-vojne odnose, Beograd.
Милић 2006: Милић Ненад, *Полицијско саслушање осумњиченог",* Полицијска академија, Београд.
Navarro, Navaro Joe 2014: *Što nam tijelo govori?* Mozaik knjiga, Zagreb.
Nikolić-Novaković, Nikolić-Novaković Lidija 2017: *Forenzička lingvistika. Primena metoda forenzičke lingvistike u istragama pretnje.* Evropski defendologija centar. Banja Luka.
Грбић Павловић, Војиновић-Костић, Маркановић et al 2022: Грбић Павловић Николина; Војиновић-Костић Јелена; Маркановић Марија et al.: *Приручник за специјалистичку обуку за рад на предметима насиља у породици*, Министарство унутрашњих послова Републике Српске, Бања Лука (75-78).
Owen 2000: Owen Geller: *The interview challenge,* FBI Law Enforcement Bulletin, Washington.
Радовановић 1979: Радовановић Милорад: *Социолингвистика,* БИГЗ, Београд.
Roso 1995: Roso Zvonimir: *Informativni razgovor i intervju,* Ministarstvo unutrašnjih poslova Hrvatske, Zagreb, 1995.

Jelena M. VOJINOVIĆ-KOSTIĆ

LEGAL FRAMEWORK AND INTERVIEWS OF CRIMINAL SUSPECTS FROM THE POINT OF VIEW OF LINGUISTICS

Summary

Linguistics as a scientific discipline is widely applicable in the process of examining all persons who are included in the investigation, which is conducted in order to determine the responsibility of the person for the committed criminal acts, to determine the existence of the very essence of the act.

The identification of criminal acts and their perpetrators, the role of individuals in the commission of a criminal act, sometimes relies, in addition to material evidence, on the statements of witnesses, victims and the suspects themselves. When taking statements, police officers use different techniques based on linguistics, from manipulation to identifying the element of non-verbal communication. The paper is based on the author's experience, two years of research and relevant literature.

Key words: interrogation, suspect, police, criminal offense, linguistics, police, Criminal Procedure Law of the Republic of Srpska.

Рад је предат 16. фебруара 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 811.163.41'367.622:305-055.1/.2
81'42
81'26
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-43230

Прегледни рад

*Јелена Б. БАБИЋ-АНТИЋ**
Филозофски факултет Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици

*Мелина М. НИКОЛИЋ***
Алфа БК Универзитет, Факултет за стране језике, Београд

РАЗВОЈ ИСТРАЖИВАЊА ОДНОСА ЈЕЗИКА И РОДА У АНГЛОФОНОЈ И СРПСКОЈ ЛИТЕРАТУРИ

Апстракт: Питање родних разлика представља значајну друштвену тему у многим научним областима, од социологије и антропологије до линвистике и социолингвистике. Истраживањима корелације рода са релевантним факторима посвећено је много пажње током последњих неколико деценија. У овом раду биће речи о теоријским основама утемељеним од стране неких од најистакнутијих аутора у области социолингвистике и критичке анализе дискурса. Циљ рада је да представи развој истраживања односа језика и рода, као и могуће тенденције у даљим истраживањима.

Кључне речи: језик и род, родно осетљива језичка политика, социолингвистика, критичка анализа дискурса.

Род као социјални конструкт препознат је у многим научним дисциплинама као што су социологија, антропологија, комуникологија, психологија, социолингвистика и многе друге. Проблематика рода као концепта који корелира са свим осталим феноменима којима се баве наведене области до данашњег дана је прошла кроз бројне фазе. Такав је случај и са истраживањима односа језика и рода која представљају сталну инспирацију за многе ауторе у области социолингвистике и шире.

Социолингвистичка истраживања утицаја рода на језик постајала су све бројнија, а њихова путања и историјат развијали су се и мењали до данашњих дана. Када то кажемо, пре свега мислимо на изучавање родно-језичких корелација у англофоној литератури, али и у нашој средини. Обзиром да су изучавања језика и рода у социолингвистици од 70-их година двадесетог века до данас прошла кроз три фазе, у некој мери је изненађујуће што питање односа језика и рода наставља да буде тема. Томе је у одређеној мери допринео и субјективни став самих истраживача који су деценијама заснивали своја истраживања на питању *која је разлика између мушког и женског језика,* несвесно наносећи штету и доприносећи одржању дискриминаторних родних пракси (Bergvall 2014: 6).

---

* Ванредни професор, Јелена Бабић Антић, jbabicantic@gmail.com; jelena.babic@pr.ac.rs

** Ванредни професор, Мелина Николић, nikolic.melina@gmail.com

На потребу за променама углавном су указивали истраживачи често називани *феминистички настројеним*. Најгласније тежње за променама појавиле су се 80-их година двадесетог века током друге фазе у развоју родно-језичких истраживања познате као *„теорија различитости"* (Филиповић 2009а: 129). Тада је група тзв. *„феминистичких лингвисткиња"* објавила књигу под називом *„A handbook of non-sexist writing"*(Cameron et. al. 1980 у Влаховић 2003: 73-87). Ипак, већина социолингвиста ће се сложити да прекретницу у овој области представља књига Робин Лејкоф (Robin Lakoff) под називом *„Language in woman's place"* (1975). Лејкоф је успела да овом студијом по први пут укаже на комплексан однос и корелацију између језика и рода, виђену кроз призму многих научних дисциплина попут антропологије, социологије, психологије, социолингвистике и других.

Више од четири деценије након пионирске студије у области језика и рода, дошло је до промена у извесној мери. Положај и видљивост жена у друштву и језику у друштвима Западне Европе се знатно променио. Ситуација у нашој средини је нешто другачија. Разлози за то су бројни а у њих спадају друштвено уређење земље (знамо да је Србија била земља комунистичког блока), патријархални и културни модели који су неговани и опстају у друштву, историјске чињенице и социо-економске околности у којима се одређено друштво налази, као и владајућа језичка политика и планирање.

ИСТОРИЈАТ ИСТРАЖИВАЊА ОДНОСА ЈЕЗИКА И РОДА

Иноватором и творцем првог социолингвистичког метода сматра се Вилијам Лабов (William Labov) који је својим истраживањем у Њујорку и на острву Мартин виноград (1963) (енгл. *Martha's Vineyard*) начинио прекретницу у даљим социолингвистичким истраживањима и тиме обележио прву фазу истраживања односа језика и рода, познату као *теорија доминације*. Као истраживач он се највише руководио резултатима прикупљеним квантитативном методом, али је ипак истицао значај несметаног тока разговора у друштвеној заједници и по први пут поменуо значај тзв. „посматрачевог парадокса" у чланку „The intersection of sex and social class" (Labov 1990). Он се превасходно бавио везом између језичких и друштвених варијација уз третирање рода као део скупине социјалних фактора. Закључак до кога је у својим истраживањима дошао, између осталог указује да су у језичкој промени „одоздо на горе" (енг.„bottom-up") жене главни покретачи. Навео је да је питање престижа један од покретача настанка језичких промена чији су актери жене:

„У свим заједницама овде поменутим, деца уче основе свог матерњег језика од својих примарних скрбника, који су жене. Иако су мушке фигуре присутне и без сумње делотворне, рана изложеност фонетским експонентима језичких категорија, јесте изложеност женском обрасцу" (Labov 1990: 219).

По моделу који је Лабов спровео у Њујорку (1963), Традгил је спровео истраживање у Норвичу (Trudgill 1972). Његови разултати су показали да жене у мањој мери користе нестандардни варијетет у односу на мушкарце у истој класној категорији."[1]

1 Trudgill (1972) према Talbot (2010: 22).

Већу наклоњеност жена стандардном језичком варијетету Традгил објашњава као последицу положаја у друштву. Тај је положај био мање стабилан у односу на мушки, па је врло вероватно да је женама битно да свој статус и положај осигурају на сваки могући начин, па и лингвистички.

Током 80-их година двадесетог века прва фаза или теорија доминације замењена је „теоријом различитости." (Филиповић 2009а: 129) У основи ове теорије је став да мушкарци и жене говоре различитим дијалектима. Новину је представљала тежња да жена буде посматрана у нешто равноправнијем положају у односу на мушкарца. Разлике у говору мушараца и жена аутори објашњавају као последицу различите социјализације дечака и девојчица. Њихови комуникативни обрасци се разликују па су многи истраживачи били склони генерализацији. Преовладавало је веровање да су жене у комуникацији склоније заједништву, кооперацији и подршци; са друге стране, за мушкарце се сматрало да се одликују такмичарским ставом и потребом да свој став наметну саговорницима.

Екерт (1989) је спровела истраживање у средњој школи посматрајући две адолесцентске групе, од којих су једну чинила деца из средње класе, а другу деца из радничке класе:

„Информације о гласовним променама које се јављају међу адолесцентима у предграђу Детроита доказују да род има читав низ утицаја на настанак језичких варијабли, као и да значај који род има за варијације не може бити сведен на мушки или женски говор, или мање или више конзервативан језик" (Ekert 1989: 245).

Закључак студије је био да постоји велика потреба за истраживањима великих размера, те да утицај рода као социјалне категорије, као и свих осталих фактора, никако не може бити истог интензитета у свим случајевима, говорним заједницама, друштвеним, културним и историјским околностима: „Нема очигледног разлога да верујемо да је однос између категорије рода и језичких варијација једноставан и константан" (Eckert 1989: 245).

Слично Екертовој, Танен (1990) је истакла да ниједан комуникацијски образац не мора да буде у директној вези са родом. Ово схватање је на неки начин резултирало појавом тзв. *делатне заједнице* („community of practice") коју су први пут поменуле Екерт и МекКонел-Гинет (Eckert, McConnell-Ginet 1992). У питању је концепт унапређенији од говорне заједнице. Појава новог концепта најавила је треће раздобље родно-језичких истраживања, познато под називом „теорија перформативности" (Филиповић 2009а).[2] Сада се род посматра као „континуум" јер има смисла говорити о степену „женствености" и „мужевности" (Talbot 2010). Судећи по овој теорији „род представља динамичку категорију коју сви ми изграђујемо током целог свог живота" (Филиповић 2009а: 131).

Многи аутори су пригрлили концепт делатне заједнице који је социолингвистичка истраживања одвео много даље. Бергвал (Bergvall 1999) је у чланку *„Toward a comprehensive theory of language and gender"* истакла њен значај:

„Делатна заједница представља одговарајући метод којим се може приступити комплексном укрштању модерних западних и других друштава где су родне улоге

2 (Butler 1990) цитирано у (Филиповић 2009: 131).

доведене у питање; где чланови групе у традиционалним областима испољавају различите обрасце понашања" (Bergvall 1999: 279).

Слично њој, Холмс и Мајерхоф (Holmes, Mayerhoff 1999) у раду *„Theories and methodologies in the new language and gender research"* коментаришу увођење метода *делатне заједнице* у социолингвистику. Сазнајемо да је у питању метод који подразумева да се деловање *„делатне заједнице"* мора посматрати у континуитету и редовним временским интервалима. У центру истраживања је спрега између чланова зајеницe, њихова интеракција и заједнички подухват. Резултати истраживања које су разни аутори спровели уз помоћ делатне заједнице, одбацили су сваку генерализацију као контрапродуктивну:

„Идеја да су жене склоније да својом причом успостављају везе са пријатељима док су мушкарци ти који теже дистанцирању, маскира комплексност конверзацијске интеракције. Везе могу бити успостављене на много начина, а у овој студији и дечаци и девојчице конструкцијом наративних облика, подједнако успостављају везе са свим осталим пријатељима. (…) Значење сваке интеракције је комплексно и изразито повезано са контекстом дешавања" (Cheshire 2000: 260).

Велики број аутора у својим истраживањима истиче значај контекста. Талбот (Talbot) је у књизи *„Language and gender"* (Talbot 2010) дала своје виђење родности у језику и истакла утицај мас-медија на родно-језичку стварност и језичке варијације. Посматрајући род као социјални конструкт који сви ми изграђујемо током живота, у свакодневном језику „има смисла говорити о *мужевним женама* и *женственим мушкарцима*" (Talbot 2010: 7). Тиме је Талбот указала на потребу да род треба сматрати континуумом, посебно када се у обзир узму трансексуалност, хомосексуалност и слично. Покушаје да се докаже постојање фундаменталних биолошких разлика у менталном капацитету мушкараца и жена, Талбот одбацује као неубедљиве и не сматра их релевантним: „Лингвистичка интеракција је очигледно понашање које се учи и нема сврхе покушавати да се на њега укаже причом о урођеним квалитетима" (Talbot 2010: 11).

РОДНО-ЈЕЗИЧКА РЕАЛНОСТ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

У већини језика на западу, промене у језику у циљу избегавања родне дискриминације узеле су маха. У том процесу су посебну улогу одиграле тзв. „феминистичке лингвисткиње" али и сви они који препознају постојање сексизма у језику и на било који начин својим индивидуалним деловањем желе да допринесу постизању родне равноправности.

Специфично на свој начин, наше друштво на овакве тежње и указивање на постојање родне неравноправности у српском језику углавном реагује негативно, сматрајући поменуте тежње „навалентно-феминистичким." Другим речима, деловање „феминисткиња"углавном наилази на осуде и неодобравање, а понајмање на подршку. Ипак, постоји и део српске лингвистичке јавности који препознаје потребу за променама и у том циљу предузима кораке који би могли резултирати тзв. променама по принципу „одоздо на горе." У вези са тим Филиповић наводи:

„Свака врста родно осетљиве језичке политике и планирања има за циљ унапређење родне равноправности и једнакости. У нашој средини, на пример, први циљ још увек јесте да се међу члановима академске и шире јавности развије свест о постојању сексизма у језику и структурној и семантичкој асиметрији која не кореспондира са језичком структуром, већ са патријархалним културним моделом и традиционалном језичком идеологијом присутном у нашој друштвеној средини" (Филиповић 2009б: 122).

Судећи по ставу који износи Филиповић, као и онај део српске лингвистичке јавности која упозорава на сексизам и родно дискриминисање у језику „наше друштво услед патријархалног културног модела коме смо сви изложени од малена, не препознаје родну неједнакост у језику." (Филиповић, 2009а: 135) Истраживања која се махом спроводе на нашим просторима углавном су базирана на такозваном микро-социолингвистичком нивоу. Као један од проблема који је уочен у скоро свим анализираним језицима, Филиповић наводи „асиметрично представљање и тумачење значења именица које означавају жене и мушкарце у дискурсу" (Филиповић 2009а: 116).

Услед фактора и утицаја активних на овом поднебљу, са променама у нашем језику и друштву није се одмакло далеко. На западу се махом спроводе „макро-социолингвистичка истраживања која обухватају интердисциплинарне методе социолингвистике и критичке анализе дискурса. Таква истраживања су код нас мање заступљена (Филиповић 2009а). За промене које би се одвијале по принципу „приступ од врха" („top-down approach") потребно је да родну асиметичност у језику препозна „елита језичких планера" као и да дође до промене у смеру језичке политике која се води у нашем друштву. Међутим, такве промене сигурно неће уследити у скорије време, па се још увек може говорити о променама „одоздо на горе" („bottom-up"). Истраживања које спроводе Филиповић и Савић, затим активности „женских студија" и појединих институција попут САНУ и Матице Српске, као и свих појединачних активности од стране предузећа која су заинтересована да у оквиру свог пословања унапреде комунукацију својих запослених и учине је политички коректном, родно равноправном, тј. онаквом каква би и требала бити у 21. веку, само су неки од покушаја да дође до промена у извесној мери.

Истражујући родну оптерећеност у језику, сексизам и дискриминаторни начин на који се у српском језику говори о женама, Савић[3] примећује да је улога мас-медија од кључног значаја у смислу да доприноси асиметричној употреби граматичког рода, тј. употреби мушког морфолошког облика за именице које означавају и мушка и женска занимања. Савић износи виђење да употребом именице женског рода „аутори новинских чланака који извештавају о женама, стављајући њену полност у први план, то увек чине са негативном конотацијом и тенденциозним омаловажавањем, или је пак чине потпуно невидљивом у језику" (Савић 1998: 28). Циљ коме треба тежити је „избегавање родне дискриминације у језику и употреба политички коректног језика." (Савић 1998: 29) Са циљем неутрализања

3 Савић (1998) је спровела истраживање на око 500 текстова о женама у три дневна листа у Србији а затим анализирала спонтани говор у приватним иинституционалним ситуацијама у трајању од 16 година (1980-1996).

родне дискриминације у српском језику, Савић предлаже две стратегије и то „симетрију и неутрализацију разлика.“[4] Симетрија подразумева да се оба рода учине једнаким у језику, док би се неутрализација разлика остварила бирањем језичких израза који бришу видљивост само једног рода. Стратегије које она предлаже обухватају: одвајање цртом мушког и женског облика именица за одређено занимање (*учитељ/-ица* или *учитељ/учитељица*), затим неутрално представљање јавних функција (нпр. *писање записника* уместо *записник/записничарка)*; као и решења за тзв. *„лексичке празнине“*. Реч је о облицима именица неких занимања за које у нашем језику не постоји облик у женском роду (нпр. *пилот/пилоткиња*?). Обзиром да овај облик звучи „рогобатно“ Савић предлаже употребу речи *жена* уз именицу за занимање у мушком роду, нпр.: *„жена пилот“*, *„жена ватрогасац“*, *„жена секретар стеји депармента* .“(Савић 1998: 32) За конкретним решењима која би допринела употреби родно осетљивог језика аутори стално трагају, те је као резултат тих напора 2020. године представљен „Водич за употебу родно осетљивог језика у јавној управи у Србији“, ауторки Савић и Стевановић, подржан од стране Мисије ОЕБС-а у Србији.

Покушај уношења промене у родно осетљиву језичку стварност у српском друштву комантарише и Филиповић која истиче да је званична језичка политика у рукама оног дела лингвистичке јавности који „не препознаје родну неједнакост, у складу са образовањем заснованим на прескриптивним граматикама стандардног српског језика и патријархалним културним моделом” (Филиповић 2009б). Ипак, она верује да су промене могуће и истиче да „ уз деловање заинтересованих делатних заједница, што и представља приступ *одоздо на горе,* успех родно осетљиве језичке политике и планирања много је вероватнији” (Филиповић 2009б: 119).

Такве би промене биле постепено прихватане у друштву, не вршећи било какав притисак на оне који се са њима не слажу, што би постепено и у идеалном смислу резултирало променама у лингвистичком понашању, тј. довело до промене у *говорном* понашању и култури. У питању је принцип тзв. *спонтано изнедреног језичког понашања*, који Филиповић уводи под претпоставком да би у широј јавности промена лакше заживела уколико је неусиљена и ненаметнута. Истраживачи сматрају да је проблем у незнању или недостатку алтернативних опција које би се могле понудити широј јавности.

Ова проблематика са свом својом комплексношћу услед сложених корелација језика и свих осталих друштвених, културолошких, економских, историјских и осталих чинилаца, превазилази оквире критичке социолингвистике и изискује интердисциплинарни научни приступ.

ИСТРАЖИВАЊА ЈЕЗИКА И РОДА: ГДЕ СМО САДА?

У свом осврту на соцолингвистичка истраживања језика и рода Камерон (2020) наглашава да ово поље истраживања данас представља *мејнстрим.*[5] Изненађена мањкавошћу истраживања у овој области данас, она наводи да питање женске подређености у друштву и однос према њима никако не представљају новост,

4 Детаљније о решењима видети код (Савић 1998).

5 „Нормализујућа, монокултурна форма или она која јој тежи“ (Holert, Terkessidis 1996).

али да за њих представљају свакодневни проблем и реалност са којом се и данас „боре“ (Cameron 2020). Као један од разлога за овакво стање у области истраживања језика и рода у 21. веку, Камерон подвлачи стављање фокуса на питања идентитета у социолингвистици. Скретање пажње на идентитет и схватање степена женствености или мужевности, као и перцепирање рода на институционалном или идеолошком нивоу, допринело је стању у коме неравноправни или подређени положај жена не представља централно питање за социолингвистичка истраживања. Таква реалност је у неким крајевима допринела да положај жена није одмакао од стања у каквом је био 70-их година двадесетог века. Природна је и легитимна потрага за новим истраживачким темама, али Камерон у томе види проблем: „Проблем са кретањем даље јесте у томе што су патријархални друштвени односи остали дубоко укорењени у већини друштава“ (Cameron 2020: 5).[6]

Питање положаја жена можда више не представља централно и довољно атрактивно питање за истраживање, али за већину жена, оно и даље јесте очигледан и изражен проблем. О таквој реалности говори и Филиповић која напомиње:

„Traditional linguistic gender practices are being maintained well into the 21st century due to the maintenance and reinforcement of a specific gender ideology, reflected in all domains of social life: education, professional sphere, personal communication, etc.” (Filipović 2011: 115).[7]

Да је потреба за истраживањима у овој области реална и оправдана напомињу и други аутори у реиздањима својих истакнутих дела у области језика и рода. Екерт и Мек Конел Гинет апелују на читаоце да све новине о односу језика и рода сагледају у склопу са свим својим знањем у тој области, перцепирају с пажњом и буду свесни да дефинитивних одговора заправо нема (Eckert, McConnell-Ginet 2013). На неопходност истраживања односа језика и рода у нашој средини поред поменутих Филиповић (2009а,б, 2011) и Савић (1998, 2020) својим радом указује све више аутора/-ки. Афирмисању истраживања односа језика и рода допринеле су и ауторке овог чланка Николић и Бабић Антић (2019) осврћући се у свом чланку из 2019. на проблематику женског језика у медијском дискурсу. Да ова истраживачка област нуди мноштво тема доказ су и монографије које су објавиле Бабић Антић (2022), Беговић (2016), Бошковић Марковић (2015) и Кузмановић Јовановић (2013), а у којима проблематици односа језика и рода приступају са различитих аспеката.

ЗАКЉУЧАК

Праћење родно-језичких односа и језичке политике и планирања од тренутка када је по први пут препозната родна асимерија у језицима 70-их година двадесетог века, затим бурних 80-их и 90-их, те увођење концепта делатне заједнице

6 „A problem with moving on is that patriarchal social relations remain deeply embedded in almost all societies” Превод цитата: Бабић-Антић и Николић.

7 „Традиционалне родно језичке праксе настављене су и дубоко у 21. веку услед одржавања и подстрекивања специфичне родне идеологије, која се рефлектује на све домене друштвеног живота: образовање, профеионалну сферу, личну комуникацију, и сл.„ (превод: Бабић Антић и Николић).

у социолингвистичка истраживања, а и друге дисциплине које се овом методом служе, представљају надасве занимљив процес.

Критичка социолингвистика са појавом концепта делатне заједнице оповргава застареле стереотипе о разликама у комуникативним способностима жена и мушкараца. Емпиријски докази бројних истраживања која су утрла пут модерној критичкој социолингвистици сведоче о томе.

Истраживања односа језика и рода пружају увид у реалан положај жена у датом друштву, као и податке о месту и видљивости жене у језику. Начин на који је жена третирана у језику говори много о одређеном друштву, дајући одговор на питање да ли је реч о патријархалном друштву и свим његовим конвенцијама које се односе на третирање жена у датом друштву. Такође, у оквиру сваког културног модела карактеристичног за конкретно друштво и доминантне идеологије које директно утичу на језичку политику и употребу језика, неопходно је сагледати родно-језичку стварност у интеракцији са свим осталим битним факторима који утичу на језичко диференцирање и одржање појединих дискурзивних пракси.

Критичко-социолингвистички приступ родно-језичком питању тежи увођењу „родне хармоније" у језик и то политиком која је родно осетљива и која неће наставити да занемарује очигледну родну неједнакост. Захваљујући напорима изврсних стручњака у овој области, конкретни предлози и методолошки поступци за превазилажење овог проблема већ су понуђени. Ипак, реч је о деликатном питању које залази у све домене друштва и немогуће га је сагледати а да се не узму у обзир историјски, културолошки, економски и други фактори на којима се дато друштво заснива.

Зато питање адекватног решења за отклањање родне-неједнакости у језику мора бити осмишљено „по мери" одређеног друштва, док је време најбољи показатељ колико је потребно друштвеној јавности да препозна и прихвати одређено језичко понашање.

ЛИТЕРАТУРА

Беговић 2016: Бојана Беговић. *„Употреба родно осетљивог језика и приказ жена у штампаним медијима Србији"*. Београд: Факултет политичких наука Универзитета у Београду

Бергвал и др. 2014: Victoria Bergvall. Janet Bing and Alice Freed, *„Rethinking language and gender research: Theory and practice"*. Routhledge: New York

Бергвал 1999: Victoria Bergvall. „Toward a Comprehensive Theory of Language and Gender. У: *Language in Society*, књ.28, бр.2 (стр.273-293). London: Cambridge University Press.

Бошковић Марковић 2015: Валентина Бошковић Марковић. *„ Дискурзивна средства за изражавање родних идеологија на примеру студентске популације у Србији"*. Београд.

Влаховић 2003: Нина Влаховић. „О сексизму у Енглеском језику (Да ли је English постао Manglish)" У *Језик, Друштво, Сазнање*, (стр.73-87). Филолошки факултет. Београд: Чигоја штампа.

Камерон 2020: Deborah Cameron. „Language and gender: Mainstreaming and the persistence of patriarchy" *International Journal of the Sociology of Language*, vol. 2020, no. 263, 2020, pp. 25-30. https://doi.org/10.1515/ijsl-2020-2078

Чешир 2000: Jenny Cheshire. „The Telling or the Tale? Narratives and Gender in Adolescent Friendship Networks". У: *Journal of Sociolinguistics*, књ.4, бр.2 (стр.234-262) London: Blackwell Publishing Ltd.

Екерт 1989: Penelope Eckert, „The Whole Woman: Sex and Gender Differences in Variation" У: *Language Variation and Change,* бр.1 (стр.245-267) London: Cambridge University Press.

Екерт и Мек Конел-Гинет 2013: Penelope Eckert & Sally McConnell-Ginet, *„Language and gender"*. CUP

Филиповић 2009а: Јелена Филиповић. *Моћ речи. Огледи из критичке социолингвистике.* Београд: Задужбина Андрејевић.

Филиповић 2009б: Јелена Филиповић. „Rodno osetljive jezičke politike: teorijske postavke i metodološki postupci". У: *Анали Филолошког факултета,* бр.21.(стр.109-127*)* Београд: Филолошки факултет.

Filipović 2011: Jelena Filipović. „Gender and power in the language standardization of Serbian". In: *Gender and language*, Vol.5, pp. 111 – 131, Equinox publishing.

Холмс и Мајерхоф 1999: Holmes, Janet и Myerhoff, Miriam. „The Community of Practice: Theories and Methodologies in the New Language and Gender Research". У: *Language in Society*, књ. 28, бр.2 (стр.173-183) London: Cambridge University Press.

Камерон 2020: Deborah Cameron. „Language and gender: Mainstreaming and the persistence of patriarchy" *International Journal of the Sociology of Language*, vol. 2020, no. 263, 2020, pp. 25-30.

Кузмановић Јовановић 2013: Ана Кузмановић Јовановић. *„Језик и род: дискурзивна конструкција родне идеологије"*. Београд: Чигоја

Лабов 1990: William Labov. „The Intersection of Sex and Social Class in the Course of Linguistic Change". У *Language Variation and Change,* бр.2 (стр.205-254) London: Cambridge University Press.

Лејкоф 1975: Robin Lakoff. *„Language and Woman's place"*. Oxford: Oxford University Press.

Николић и Бабић Антић 2019: Мелина Николић и Јелена Бабић Антић. „Друштвене имплика-ције женског језика у медијском дискурсу", *Социолошки преглед,* LIII (4), 1403–1416.

Савић и Стевановић 2020: Свенка Савић, и Марјана Стевановић. „Водич за употребу родно осетљивог језика у јавној управи у Србији. Београд: Мисија ОЕБС-а у Србији.

Савић 1998: Свенка Савић. *„Жена сакривена језиком медија: кодекс несексистичке употребе језика."* Београд: Футура публикације.

Танен 1990: Deborah Tannen. *„You just don't understand: women and men in conversation."* Ballantine books: New York.

Талбот 2010: Mary Talbot. *„Language and Gender"*. Cambridge: Polity Press.

Jelena B. BABIĆ ANTIĆ
Milena M. NIKOLIĆ

DEVELOPMENT IN THE RESEARCH OF LANGUAGE AND GENDER IN ANGLOPHONE AND SERBIAN LITERATURE

Summary

Based on the relevant foreign and domestic research and references, this article aims to offer an insight into the most prominent former and current studies in the field of language and gender studies.

In this paper we attempt to present the research that shaped the field known as language and gender studies. When it comes to unequal treatment of women in society and language alike, there have been some positive changes since the seventies, especially in the Western countries. The reality is somewhat different in the Serbian society, due to the influence of persistent patriarchal norms. Moving forward in the field and searching for new and fresh research topics seems to have brought

the things right back at the start. The question of male power over women and the role that gendered-language plays in that process is no longer the central issue of sociolinguistic studies. Hence, some of the most prominent authors from the field are urging to turn the focus back on the issue of gender-biased inequality.

Having in mind everything mentioned above, it seems that there is still significant work to be done in the fields such as critical sociolinguistics, critical discourse analysis and all those fields concerned with gender issues.

Keywords: language and gender, gender sensitive language policy, sociolinguistics, critical discourse analysis.

Рад је предат 15. августа 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 811.163.41::37.091
811.163.41'243
37.091.3:004
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-43110

Прегледни рад

*Милена М. ВИДОСАВЉЕВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ЗНАЧАЈ МУЛТИМОДАЛНОСТИ У ОНЛАЈН НАСТАВИ СРПСКОГ КАО СТРАНОГ ЈЕЗИКА**

Апстракт: Данашња настава страних језика све више подразумева свакодневну употребу нових технологија и развој дигиталне писмености, како наставника, тако и ученика. Са циљем да се реализује педагошки рад у дигиталном окружењу, јављају се потребе и за новим приступима и учењима. У вези са тим, међу модерним приступима, издвајају се мултимодалност и коришћење модова при креирању наставног материјала. Наиме, мултимодалност представља феномен комуникације који подразумева семиотичке ресурсе или модове попут текста, фотографија, видео записа, аудио записа, графикона, боја, илустрација, гестова. Имајући у виду шта све подразумева мултимодалност у настави, не чуди чињеница да се поједини наставници опредељују за активну и креативну употребу модова када креирају дидактичке материјале у дигиталном окружењу. Узимајући у обзир да тема у вези са наставом српског језика као страног све више бива заступљена, како у пракси тако и у научној литератури, потреба за наставним материјалима у виртуелном окружењу је и те како присутна. Стога, поједини аутори, тачније, наставници српског језика као страног, који бирају онлајн окружење за наставни рад, радо се одлучују за употребу многобројних модова када креирају онлајн курсеве језика јер наставу тако чине занимљивом и визуелно привлачном за ученике страног порекла. Из тог разлога, циљ овог рада јесте да се, на основу прикупљених научних радова који се баве поменутом темом, укаже на постојање али и значај мултимодалности и модова у онлајн настави српског као страног језика.

Кључне речи: мултимодалност, модови, нове технологије, настава, српски као страни језик.

УВОД

Савремене технологије изнова мењају наставу страних језика стављајући наставнике пред нове изазове. У том процесу промена, појављају се другачији приступи учења, док комуникација у виртуелном окружењу добија модерну форму. Један од тих приступа и феномена комуникације јесте и мултимодалност под којом се подразумева употреба модова налик дигиталним текстовима, фотографијама, видео записима, гестовима, аудио записима и слично. Наиме, употреба поменутих модова не представља новину, међутим, њихова употреба у онлајн окружењу

* Научни сарадник, mika_vido_88@yahoo.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-47/2023-01/200020 од 3. 2. 2023. године.

као и значењу које креирају у поменутом окружењу служећи се дигиталним алатима, јесте иновативни приступ.

Отуда се тема мултимодалности у настави чешће истражује како би се указало на важност модова у учењу, креирању активности и наставних материјала. Неретко се у настави страних језика употребљавају различите врсте модова како би се ученицима приближили одређени наставни садржаји и како би им били доступни и занимљиви. Отуда и поједини аутори/наставници и у настави српског као страног језика бирају поменути приступ. Имајући у виду да је настава српског као страног језика однедавно постала још активнија, као и да су потребе друштва утицале да се српски као страни језик све више изучава, створена је могућност да се креирају наставни материјали у складу са интересовањима и потребама ученика страног порекла. Стога, из практичних разлога, наставници се често одлучују да наставу изводе у дигиталном окружењу користећи многобројне апликације и платформе. Самим тим, док креирају наставне материјале користе и различите модове како би својим ученицима приближили одређене садржаје на српском језику.

У складу са поменутим, циљ овог рада јесте да се, првенствено, скрене пажња на тему мултимодалности и модова у настави, као и на употребу дигиталних алата у настави страних језика. Надаље, фокус је на представљању досадашњих публикација у вези са употребом нових технологија у настави српског као страног језика и на краткој анализи наставних материјала који су креирани од стране наставника у онлајн окружењу. Поменута анализа је урађена на основу критеријума који се заснива на присуству модова у наставним материјалима (Беземер-Крес 2008: 171-172).

МУЛТИМОДАЛНОСТ И МОДОВИ

Термин мултимодалности је први пут дефинисан од стране чланова *New London* групе (1996), аутора Коупа и Каланциса (2000) као и Креса и Вен Лувена (2001). Поменута група аутора скреће пажњу на то да се савремена комуникација не ограничава само на један мод, попут текста, већ нове технологије и дигитализација омогућавају да се сви модови могу повезивати и комбиновати како би представили одређено значење.

Наиме, Милер и Емсиви (2012) објашњавају да је начин на који се мултимодалност разуме, такорећи, сличан начину који објашњава како се нове технологије користе за креирање и достављање одређеног садржаја за учење. Другим речима, под мултимодалношћу се не подразумева само пуко коришћење нових технологија, већ се ради о индивидуалним и колаборативним праксама и механизмима уз примену нових технологија са циљем креирања одређеног значење. Према Кресу (2010), мултмодалност, заправо, објашњава ситуирану акцију узимајући у обзир друштвени контекст као значајни фактор за стварање значења. У том смислу, фокус је на томе како појединци користе ресурсе на основу њихових личних уверења, културних пракси и контекста. Све поменуто указује на то да се стварају нове могућности за истраживање, анализу и разумевање различитих начина на које људи користе мултимодалност за креирање, одржавање и преношење значења у дигиталном окружењу.

Надаље, Адами (2016: 134-135) указује на то да мултимодалност, као феномен комуникације, подразумева комбинацију модова или семиотичких ресурса попут писања, говора, дизајна, покретних слика и гестова унутар текстова или у оквиру комуникацијских догађаја. Дакле, мултимодалност се, заправо, базира на комуникацији која се ослања на модове и њихова улога је да подржавају говор и писање, у нашем случају, у виртуелном окружењу. На тај начин, модови се могу представити као паралингвистички знакови који у потпуности заслужују пажњу приликом анализе комункације.

Стога, када се описује појам мултимодалности, неминовно је осврнути се на дефинисање и објашњење модова или семиотичких ресурса. Наиме, како Крес и Вен Лувен (2001: 22) наводе, модови су саставни елементи значења који се користе у разним контекстима јер омогућавају да се дискурс и остале врсте интеракција одвијају истовремено. Ово заправо значи да модови креирају везе између простора и времена али и координишу са осталим семиотичким ресурсима. Заправо, модови преносе међуљудско, идејно и текстуално значење и тиме повезују, стварају и одржавају комуникацију те с тим у вези, Веиш и Таундроу (2010: 322) набрајају важне модове попут писања, говора, звука, видео записа, аудио записа, гестова, па чак и боја.

Надаље, Видосављевић (2021: 6-7) указује на дефинисање модова од стране аутора Беземера и Креса (2008: 171-172) који модове посматрају као друштвено и културно обликоване ресурсе чији је циљ стварање значења. За поменуте ауторе, у модове спадају покретне слике, говор, писање и свако значење се креира помоћу више модова. Оно што је неопходно нагласити јесте да се модови или семиотички ресурси састоје из више различитих модалних ресурса те у том смислу, мод писања има лексичке, синтаксичке, граматичке ресурсе али и графичке у облику величине, фонта као и ресурс боје. Што се тиче мода говора, он има ресурс интонације, гласноће, варијације висине, вокалне интонације, тишину, дужину. Даље, мод слике има ресурсе као што су облик, боја, величина, положај елемената у простору, док покретене слике имају временски приказ слика. Дакле, сви поменути ресурсе модова имају значају улогу у креирању семиотичког рада и значења.

Када је реч о мултимодалности и модовима у учењу, Папагеоргију и Ламерас (2017: 133) указују на то да мултимодалност представља активан приступ фокусиран на ученике који самостално, у складу са својим знањем и потребама, бирају дигиталне садржаје који су им у датом тренутку потребни (Мајер 2001). Према наведеном, ученици су одговорни за организацију садржаја учења који укључују речи и слике у кохерентне вербалне и визуелне моделе који садрже њихове менталне шеме и концептуалне структуре.

Прецизније, циљ мултимодалости је да се ученицима омогуће више врсте модалних ресурса како би се учење стимулисало на адекватан начин, како у оквиру једне области тако и међу више дисциплина (Џевит 2013: 251). Управо ово показује да је мултимодалност, заправо, интердисциплинарни приступ чији је нагласак на представљању значења као и на саму комуникацију. С тим у вези, Џевит (2008: 243) наводи да се мултимодалност у модерним виртуелним учионицама исказује кроз вишеструке начине представљања у комбинацији са елементима дизајна,

визуелних слика, штампе. Сличног мишљења су и Коуп и Каланцис (2009: 166) који наглашавају да ти вишеструки начини представљења садржаја подразумевају комбиновање писаног и усменог језика, тактилних, визуелних, гестикуларних и просторних модова.

Коначно, овај поменути прелазни искорак образовања заснован на штампаном језику ка мултимодалном образовању показује потребу да се испита како се настава и учење креирају, реализују и практикују у онлајн окружењу помоћу модова или семиотичких ресурса.

ИКТ И ВЕБ-АЛАТИ У НАСТАВИ СТРАНИХ ЈЕЗИКА

Како би мултимодалност у настави страних језика била реализована у дигиталном окружењу, неопходно је да ученици и наставници буду потковани техничким знањем како би се адекватно користили дигитални алати.

Неспорно је да појава нових технологија свакодневно утиче на наставу страних језика те се неретко сусрећемо са онлајн часовима и виртуелним школама. У креирању онлајн часова помажу многобројни дигитални алати за чију је употребу потребна развијена дигитална писменост наставника и ученика.

У прилог томе, Радић Бранисављевић и Миловановић (2014: 500) осврћу се на то да нове генерације ученика, рођене у дигиталном добу, већи део свог времена проводе у виртуелном окружењу што непобитно утиче и њихов начин учења. Наставници, свесни поменутих промена, мењају изнова методе и своју дугогодишњу педагошку праксу како би изашли у сусрет потребама дигиталним генерацијама. С тим у вези, креирају се онлајн часови, развија се дигитална писменост, користе се информационо-комуникационе технологије (ИКТ) и веб-алати.

Како Спасић (2020: 212) наводи, ИКТ подразумевају све паметне уређаје који пружају могућност употребе мањих и већих веб-алата. Осим тога, у поменуте техологије спадају виртуелне платформе за учење и комуникацију као и програмске апликације. Дакле, ИКТ у настави обухватају рачунар, паметну таблу, паметни телефон, таблет, лаптоп и остало. Што се тиче веб-алата, у ову групу спадају платформе за учење налик *Moodle-y, Edmodo-y, Google Classroom-y* али и мањи веб-алати као што су *Padlet, Kahoot, Wordwall, Tricider*. Када су у питању виртуелне платформе за учење и комуникацију, ту спадају *Zoom, Skype, Microsoft Teams* док у програмске апликације спадају *Power Point, Genially, Word* и остало.

За креирање модерне наставе страних језика, Радић Бранисављевић и Миловановић (2014: 500) радо се одлучују за употребу ИКТ-а и веб-алата и предлажу употребу *YouTube*-а за слушање аудио садржаја, *Skype*-а за одржавање часова и комуникацију са осталим ученицима и наставницима, друштвене мреже попут затворених *Facebook* група где је могуће делити додатне наставне материјале налик сликама, текстовима, аудио материјалима, краткометражним филмовима. Такође, ауторке предлажу *Moodle* платформу која је врло погодна за дељење наставног материјала на страном језику са ученицима као и за активности попут писања састава, слушање музике, гледања филмова и слика, затим креирања квизова, тестова и вежби различитог типа.

Слично, Перић (2011: 4) скреће пажњу на веб-алате у настави страних језика као и то да се једна од важнијих улога ових алата огледа у пружања могућности колаборативног учења. У прилог томе, ауторка истиче употребу *Google Docs*-а који омогућава ученицима да уређују документе, то јест, цртеже, тестове, табеле, презентације док им *Google Talk* служи за међусобну комуникацију. Такође, уз помоћ блогова (*Blogger, WordPress*...) али и *Wiki* алата, могуће је да ученици уређују садржаје и странице користећи различите модове попут слика, анимација, видео материјала, аудио записа. Када је у питању онлајн комуникација међу ученицима издвајају се, свакако, форуми и друштвене мреже (*Facebook, Instagram, Twitter* и слично).

На крају, Видосављевић (2022: 10-11) на основу резултата квантитативног истраживања које је спровредено са наставницима страних језика током пандемије вируса короне, закључује да се приступ настави и учењу страних језика у Србији током пандемије знатно променио те су веб-алати почели учесталије да се користе. У том смислу, наставници/испитници су истакли да су од образовних платформи и апликација почели да користе у онлајн настави следеће дигиталне алате: *Facebook, Viber, YouTube, WhatsApp, Microsoft Teams, Quizlet, Padlet, Instagram, Google Classroom, Socrative, Skype, Zoom, Edmodo, Screencast, Quizzes, Kahoot, Nearpod, Educaplay, Loom, Edpuzzle, Wordwall, Chatter Pix.*

МОДОВИ И ДИГИТАЛНИ АЛАТИ У НАСТАВИ СРПСКОГ КАО СТРАНОГ ЈЕЗИКА

Годинама уназад, о српском језику као страном се све више прича, истражује и неретко се у научној литератури представљају нове методе које могу послужити за бољу реализацију часова у оквиру ове области.

Из тог разлога, за потребе овог рада и анализе, пронађене су досадашње студије о српском као страном језику и употреби нових технологија путем *Google* претраживача. На основу мањег броја студија, урађена је кратка квалитативна анализа наставних материјала за онлајн наставу српског као страног језика који су креирани и представљени у поменутим студијама од стране аутора/наставника.

Наиме, значајне студије у вези са поменутом темом досад су представљене у оквиру тематских зборника Филолошког факултета у Београду под називом *Српски као страни језик у теорији и пракси II, III, IV* из 2011, 2016. и 2020. године. Проучавајући граматичке, културолошке и методичке теме, аутори сагледавају српски као страни језик и пружају смернице и приступе за побољшање ове врсте наставе. Такође, акценат се, између осталог, ставља на развој комуникативне компетенције и мотивације ученика, као и на употребу језичких игара, песама, али и платформи, апликација, једном речју, нових технологија које су врло значајне и подстицајне за модерну наставу страних језика.

Стога, корпус за кратку квалитативну анализу у овом раду чине, искључиво, студије из поменутих зборника које се баве темом употреба нових технологија у настави српског као страног језика. Конкретно, фокус је на употреби модова у наставном материјалу који је креиран од стране наставника српског као страног језика.

Критеријум анализе се заснива на присуству модова, према горепоменутим ауторима Беземера и Креса (2008: 171-172), у наставном материјалу који се користи за реализацију онлајн часова српског језика као страног. Дакле, према поменутом критеријуму, у модове спадају мод писања (текстови), мод слика (покретне слике, цртежи, анимације), мод звука и говора (аудио и видео записи).

Најпре, како би се указало на прецизно терминолошко разграничавање појмова, неопходно је осврнути се укратко на то да методика наставе српског језика и књижевности, како Јањић (2018: 10) наводи, подразумева две поддисциплине – лингвометодику и литерарну методику. Надаље се лингвометодика или настава језика дели на методику наставе српског као матерњег, методику наставе српског као страног, методику наставе српског као нематерњег (другог) језика, методику наставе српског као завичајног језика и методику наставе српског као језика окружења и образовања. У оквиру ове поделе, у раду ће фокус бити на настави српског језика као страног.

Наиме, „методика наставе српског језика као страног је намењена страним држављанима који из властитих политичких, економских, културолошких или личних интереса имају потребу за изучавање српског језика" (Јањић 2018: 10). Осим тога, Јањић (2018: 10) наводи да се ова врста методике бави само српским језиком без књижевности, као и да се реализује у језичким центрима у Србији и центрима за учење српског језика као страног на филолошким факултетима.

Дакле, настава српског језика као страног у Србији је прилично млада област којој се до скоро није придавала значајна важност. Међутим, друштвене промене, интересовања и потребе савременог друштва су довеле до тога да се за српски језик све више интересују страни држављани при чему упоредо долази и до већих помака у изради уџбеника, додатног (онлајн) наставног материјала као и усавршавања наставника у овом пољу.

Како савремена настава страних језика добија модерне обрисе уз помоћ нових технологија, тако се и у настави српског као страног језика мењају досадашње методе. У прилог томе, Суботић и Бјелаковић (2011: 282-283) наводе пројекат Campus Europae (CE) чији је учесник Универзитет у Новом Саду. Наиме, у оквиру овог пројекта, студенти из других земаља имају могућност да уче српски језик у онлајн окружењу помоћу програма *Hook up!* Док је за дизајнирање онлајн курсева коришћена платформа *Moodle.* Како поменути аутори наводе, програм *Hook up!* обухвата пробне курсеве (taster courses) за сваки понуђен језик, саветовалиште за учење језика (Language Learning Counseling), новости (Site news) и (4) онлајн тренинг за лекторе. Дакле, путем нових технологија, учење српског језика добија другачији, виртуелни формат што захтева наставнике и ученике који су спремни за нове методе и иновативне приступе налик мултимодалном учењу.

Управо у поменутом пројекту, Бјелаковић и Ајџановић (2011: 291-293) истичу да су онлајн курсеви српског језика креирани у складу са *Заједничким европским референтним оквиром за језика* (ниво А1) као и да су поред платформе *Moodle*, коришћена документа у *pdf* формату за текстуалне садржаје, док су граматичке и лексичке вежбе рађене у програму *Hot potatoes.* Такође су коришћени и линкови који воде ка другим платформама за учење српског језика као и мод боје

за истицање домена, то јест, граматика је означена црвеном бојом, читање и вокабулар зеленом, писање и говорне активности жутом. Поред тога, за говорне вежбе креирани су оригинални наставни материјали који су се састојали од тематских уклопљених слика, цртежа, слајдова, кратких филмова креирани у програму *Photo Story* и *Movie Maker*. Према горе поменутом критеријуму, све ово указује на то да су модови попут текста, слика, цртежа, боја, линкова били кључни у креирању онлајн курсева за српски као страни језик чиме је омогућено да учење буде мултимодално и интерактивно.

Слично, Суботић и Дражић (2011: 297) осврћу се на конципирање онлајн курса помоћу *Moodle*-а. Имајући у виду да описују конципирање и реализацију онлајн часова српског као страног језика у оквиру већ поменутог пројекта, уједно указују на многобројне могућности које нуди ова платформа. Дакле, помоћу *Moodle*-а могуће је да наставници креирају аутентичне дидактичке материјале у виду презентација лекција што уједно представља мод покретних слика према поменутом критеријуму, затим да комбинују модове налик сликама, звуцима и текстовима што, генерално, омогућава да се мултимодално учење српског као страног језика несметано развија.

Надаље, Милићевић Добромиров (2020: 475) скреће пажњу на то да су нове технологије за учење страних језика врло примамљиве млађим, дигиталним генерацијама. Наиме, апликације које се користе за часове су неретко интересантне, визуелно привлачне док сегменти у виду анимација подсећају на компјутерске игрице јер укључују модове у складу са критеријумом. Све ово говори у прилог присуству модова који служе да визуелно преносе одређене поруке, затим чине наставне садржаје интерактивним и тиме мењају досадашњу комуникацију.

Како Милићевић Добромиров (2020: 475, 483) наводи, видљиво је да је понуда часова српског језика као страног све већа на друштвеним мрежама али и да недостаје систематичност садржаја. Као пример добре онлајн праксе српског као страног језика наводи пример центра *Азбукум* у Србији који датира из 2000. године. Наиме, језички програм је модернизован 2018. Године и прилагођен свим полазницима који желе да уче српски језик као страни у виртуелном окружењу од А.1. до Б1. 2 нивоа. Свака лекција се састоји из прегледа садржаја лекције, увода у лексичку област, текстова за читање и разумевање, вежби слушања и разумевања, сегмената о српској култури и обичајима, граматичких правила и задатака за вежбу као и видео записа у одређеним лекцијама. Дакле, и у овом подухвату су скоро сви модови, према поменутом критеријуму, заступљени јер странице лекција садрже мод фотографије, текстова, аудио и видео записа што учење српског језика као страног чини динамичним и интерактивним за ученике страног порекла.

У наредном чланку, Миљковић (2020: 487, 489) представља пројекат „Srpski Online“ који је настао 2016. Године како би одговорио на потребе учења српског као страног језика, како странаца који живе у Србији тако и онима који живе ван Србије. Наиме, часови се реализују у онлајн окружењу путем *Skype*-а док група наставника самостално креира наставни материјал користећи друштвене мреже, блогове, дигиталне чланке, *YouTube*, новинске чланке. Наставници материјале

премештају *у Google Slide* или *Google Doc* документа креирајући на тај начин мултимедијалне лекције чијим се слагањем прави пресонализовани елекронски уџбеник доступан ученицима и наставницима. Такође, користи се и електронска табла. Спремност учесника пројекта, то јест, наставника огледа се и у томе што приликом техничких сметњи, имају и друге алтернативе. Дакле, ако постоји проблем са *Skype*-ом, користи се *Team Viewer*, *Facebook Msn, Viber* или *Google Hangouts*. Поред тога, у настави се користе аудио и видео записи док се ученици путем линкова упућују на адекватне садржаје и снимке.

Дакле, упркос изазовима и недовољном ресурсу наставног материјала за српски као страни језик, наставници овог пројекта успевају да изађу на крај са свим потешкоћама као и да путем дигиталних ресурса и модова (текст, слика, аудио и видео запис, линк) омогуће неки вид мултимодалног учења и интерактивности својим ученицима.

На крају, Спасић (2021: 214) у чланку у вези са применом нових технологија у настави српског као страног језика, пружа предлог пет веб-алата као што су: *Padlet*, *MeetingWords, Wordwall, JigsawPlanet* и *ThingLink*. Сви поменути алати омогућавају наставницима да задају одређене задатке и активности ученицима користећи модове. Како ауторка наводи, ученици су активни и мотивисани јер могу да самостално креирају онлајн пројекте, истражују, комбинују фотографије, боје, облике, цртеже, текстове, анимације док развијају језичке вештине на српском језику као страном. У том случају увиђа се значајна улога модова као посебног вида данашње виртуелне комуникације која служи да се пренесе одређена порука ширем аудиоторијуму.

ЗАКЉУЧАК

Као што се може закључити, настава српског као страног језика има много могућности и потенцијала да напредује у дигиталном свету јер наставници неретко бирају ово окружење у односу на традиционално. У онлајн окружењу, часови српског као страног језика су доступни за све заинтересоване ученике страног порекла широм света. С тим у вези, како би наставници успели да реализују ову врсту наставе, неопходно је да владају основним техничким знањем али и да иду корак напред у смислу развијања сопствених дигиталних компетенција. Стога, како би креирали наставни материјал у онлајн окружењу, наставници српског као страног језика требало би да знају како да проналазе дигиталне садржаје, како да их селектују, анализирају, адаптирају и адекватно користе.

Према краткој квалитативној анализи наставног материјала, наставници се често у креирању онлајн курсева српског као страног језика опредељују за употребу многобројних дигиталних алата и модова који им помажу да часови буду занимљиви, као и да ученици буду мотивисани. Визуелни ефекти, покретне слике, аудио и видео садржаји, модови боја, линкови и слично помажу да се наставни садржај прикаже на иновативан, аутентичан и интерактиван начин. Дакле, модови који се према поменутим студијама користе у изради наставних материјала са циљем да активирају своје ученике јесу мод текстова, (покретних) слика, боја, цртежа,

линкова, звука, анимација, аудио записа, видео записа. Све поменуто указује на то да је употреба нових технологија неминовна док су мултимодалност и модови, у великој мери, присутни у онлајн настави српског као страног језиика.

Међутим, како Новаковић (2022: 135) истиче, већина наставника српског као страног језика се на самом почетку каријере суочава са различитим изазовима попут неопходног образовања, недостатку наставних материјала и њиховим квалитетом, комплетима уџбеника, плановима и програмима наставе, начином организације курсева, начинима и могућностима савладавања градива о чему се, нажалост, не разматра у оквиру основних академских студија србистике.

У том погледу, како би наставници српског као страног језика ефикасније реализовали наставу, потребно је да, поред основних методичких, педагошких и психолошких знања, развијају и ускостручне компетенције у области методике наставе српског као страног језика. Такође, сваки вид размене искустава са колегама из области страних филологија може бити од велике помоћи у припремању часова српског као страног језика и изради наставних материјала који би били у складу са знањем, потребама и интересовањима ученика страног порекла.

ЛИТЕРАТУРА

Адами 2016: Elisabetta Adami. *Handbook of Language and Society*. (ed. O. Garcìa, N. Flores and M. Spotti Oxford). Oxford: Oxford University Press.

Беземер, Крес 2008: Jeff Bezemer, Gunther Kress. „Writing in Multimodal Texts A Social Semiotic Account of Designs for Learning". *Written Communication*, Vol. 25, 166-195.

Бјелаковић-Ајџановић 2011: Исидора Бјелаковић, Јелена Ајџановић. „Онлајн курс српског језика као страног: конципирање и реализација". *Српски као страни језик у теорији и пракси II*, Тематски зборник радова. Ур. Весна Крајишник. Београд: Филолошки факултет, Центар за српски као страни језик. 289-296.

Веиш-Таундроу 2010: Viniti Vaish, Phillip A. Towndrow. „Multimodal Literacy in Language Classrooms". In: N. H. Hornberger, S. Lee McKay (eds.), *Sociolinguistics and Language Education (New perspectives on language and education)*. Bristol: Multilingual Matters, 317-345.

Видосављевић 2021: Милена Видосављевић. *Улоīа наставника у ūримени и развоју мулīимодалноī учење у наспави сīраних језика*. Докторски рад. Београд: Филолошки факултет.

Видосављевић 2022: Милена Видосављевић. „Искуства наставника у вези са наставом/учењем на даљину током пандемије Ковид-19". *Башīина*, вол. 32, бр. 56, 435-449.

Јањић 2018: Марина Јањић. *Меīодика наспаве срūскоī као завичајноī језика*. Ниш: Удружење Академска српска асоцијација Ниш.

Коуп-Каланцис 2009: Bill Cope, Mary Kalantzis. „Multiliteracies: New literacies, new learning". *Pedagogies: An International Journal*, 4, 164–195.

Крес-Вен Лувен 2001: Gunther Kress, Theo Van Leeuwen. *Multimodal discourse: The modes and media of contemporary communication*, London: Edward Arnold.

Крес 2010: Gunther Kress. *Multimodality: A Social Semiotic Approach to Contemporary Communication*. London: Routledge.

Мајер 2001: Richard E. Mayer. *Multimedia learning*. New York: Cambridge University Press.

Милер-Емсиви 2013: Suzanne M. Miller, Mary B. McVee. *Multimodal Composing in Classrooms: Learning and Teaching for the Digital World*. New York: Routlegde.

Милићевић Добромиров 2020: Наташа Милићевић Добромиров. „Интернет курсеви српског језика". *Српски као страни језик у теорији и пракси IV*. Тематски зборник радова. Ур. Весна Крајишник. Београд: Филолошки факултет. 117-130.

Миљковић 2020: Милица Миљковић. „Српски онлајн – Нове могућности за ученике и наставнике“. *Срӣски као сӣрани језик у ӣеорији и ӣракси IV*. Тематски зборник радова. Ур. Весна Крајишник. Београд: Филолошки факултет. 487-500.

New London Group 1996: „A Pedagogy of Multiliteracies: Designing Social Futures“. *Harvard Educational Review*, 66: 60– 92. <http://newarcproject.pbworks.com/f/Pedagogy+of+Multiliteracies_New+London+Group.pdf> [20. Јануар 2023.]

Новаковић 2022: Александар Новаковић. „Најчешће недоумице предавача у вези са наставом српског као страног језика“, *Филолоӣ*, XIII, 115-142.

Папагеоргију-Ламерас 2017: Vasiliki Papageorgiou, Petros Lameras. „Multimodal Teaching and Learning with the Use of Technology: Meanings, Practices and Discourses”. *International Association for Development of the Information Society*, 133-141.

Перић 2011: Nevena Perić. „Primena web 2.0 alata u osnovnim školama – Imperativ savremenog obrazovanja“. *Tehnologija, informatika i obrazovanje za društvo učenja i znanja. 6. Međunarodni Simpozijum*, 3–5. Jun 2011.<http://www.ftn.kg.ac.rs/konferencije/tio6/radovi/8)%20Softveri%20u%20nastavi/PDF/805%20Nevena%20Peric.pdf>. [15. Јануар 2023.]

Радић Бранисављевић-Миловановић 2014: Marina Radić Branisavljević, Marina Milovanović. „Savremene tehnologije u nastavi stranih jezika“. *Međunarodna naučna konferencija Sinteza*, 500-504.

Спасић 2021: Наташа Спасић. „Употреба веб-алата у настави српског као страног језика“. *Verba iuvenium*, Issue 3, 209-223.

Суботић-Бјелаковић 2011: Љиљана Суботић, Исидора Бјелаковић. „Hook up! – Платформа за учење страних језика“. *Срӣски као сӣрани језик у ӣеорији и ӣракси II*. Тематски зборник радова. Ур. Весна Крајишник. Београд: Филолошки факултет, Центар за српски као страни језик. 281-288.

Суботић-Дражић 2011: Љиљана Суботић, Јасмина Дражић. „Информатичко-програмска решења за конципирање онлајн курса српског језика“. *Срӣски као сӣрани језик у ӣеорији и ӣракси II*. Тематски зборник радова. Ур. Весна Крајишник. Београд: Филолошки факултет, Центар за српски као страни језик. 297-304.

Џевит 2013: Carey Jewitt. „Multimodal methods for researching digital technologies”. In: *The Sage handbook of digital technology research*. Los Angeles: SAGE, pp. 250-265.

Џевит 2008: Carey Jewitt. „Multimodality and literacy in school classrooms”. *Review of research in education*, 32(1), 241-267.

Milena M. VIDOSAVLJEVIĆ

THE IMPORTANCE OF MULTIMODALITY IN ONLINE TEACHING OF SERBIAN AS A FOREIGN LANGUAGE

Summary

Today's foreign language teaching increasingly involves the daily use of new technologies and the development of digital literacy of both teachers and students. With the goal of realizing pedagogical work in a digital environment, there are also needs for new approaches and learning. In this regard, among modern approaches, multimodality and the use of modes in the creation of teaching materials stand out. Namely, multimodality is a phenomenon of communication that includes semiotic resources or modes such as text, photos, videos, audio recordings, graphs, colors, illustrations, gestures. Bearing in mind what multimodality in teaching entails, it is not surprising that some teachers choose active and creative use of modes when create didactic materials in a digital environment. Despite the fact that the topic of teaching Serbian as a foreign language is becoming more prevalent, both in practice

and in scientific literature, the need for teaching materials in a virtual environment is still present. Therefore, some authors, more precisely, teachers of the Serbian language as a foreign language, who choose an online environment for their teaching work, happily decide to use numerous modes in creating online language courses because they make teaching interesting and visually attractive for members of another nation. For this reason, the goal of this paper is to point out the existence and importance of multimodality and modes in online teaching of Serbian as a foreign language, based on the collected scientific works that deal with the mentioned topic.

Key words: multimodality, modes, new technologies, teaching, Serbian as a foreign language.

Рад је предат 27. фебруара 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 811.163.41'255.4=111
81'255.4
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-36671

Оригинални научни рад

*Валентина М. ГАВРАНОВИЋ**

*Марија М. ПРОДАНОВИЋ***
Универзитет Сингидунум у Београду

КУЛТУРЕ У ПРЕВОДУ: КА ОЧУВАЊУ АУТЕНТИЧНОГ ИЗРАЗА У ПРОЦЕСУ КЊИЖЕВНОГ ПРЕВОЂЕЊА

Апстракт: Улога коју превод има у интеркултуралној комуникацији је изразито значајна и стога је важно комплексна значења културолошких елемената из текста језика оригинала тачно и веродостојно пренети на циљни језик. Будући да књижевна дела у себи носе историјска, културна и национална обележја једног народа, неопходно је неговати и подстицати изучавање, с једне стране, односа језика и културе, а с друге карактеристика превода чиме би се допринело очувању појединачних култура развијању интеркултуралне компетенције у глобалном свету. Предмет овог рада је анализа преводних еквивалената лексичких јединица са српског на енглески језик које носе специфичне културолошке особености и компоненте значења. Овај рад за циљ има да утврди на који начин се лексичке јединице преносе са изворног на циљни језик, и у којој мери се приликом изналажења семантичких еквивалената аутентични израз мења на плану семантике и синтаксичке структуре реченице.

Кључне речи: превод, преводни еквивалент, интеркултурална комуникација, аутентичност.

УВОД

Савремено друштво карактерише све већи степен глобализације у којој се интензивира повезивање и преплитање различитих култура и језика. Поред неизбежних утицаја и промена које се одвијају на свим друштвеним плановима услед међукултурних додира, јавља се и тежња ка очувању локалних култура у нарастајућем глобалном свету и подстиче се мултикултуралност и суживот разноликих културних и језичких супстрата. Један од начина да се култура народа очува и приближи припадницима других култура јесте путем превода који представља између различитих не само језика већ и култура.

Добар и веродостојан превод, поред лингвистичких аспеката који укључују морфосинтаксичке и семантичке карактеристике, захтева и познавање и разумевање културолошких специфичности којима изворни језик припада. Као неодвојив део друштва и културе једног народа, језик има снажну улогу у преношењу

* Доцент, vgavranovic@singidunum.ac.rs
** Професор, mprodanovic@singidunum.ac.rs

„различитих норми понашања, веровања, начина општења, система вредности - свих оних историјски израслих експлицитних и имплицитних животних образаца“ (Бугарски 2005: 15). Уколико су културолошке особености изразитије, изазов постизања еквивалентног превода који ће у исто време бити веран и садржају и форми језика оригинала јесте већи. Стога превод, као „мјесто контакта два језика, два лексичка и синтаксичка система, али и двије културе и идеологије” (Симуновић Полуга 2019: 185), има важну функцију да представи и приближи другу културу ономе ко превод чита.

Улога коју књижевност има у преношењу историјских, културних и националних обележја једног народа је изразито значајна, и стога је важно неговати и подстицати изучавање односа језика и културе. С друге стране, инсистирање и улагање напора да се постигне веродостојан превод књижевног дела доприносе очувању појединачних култура у глобалном свету и развијању интеркултуралне компетенције савременог човека.

Овај рад се бави анализом културолошких компоненти значења лексичких јединица које се налазе у књижевним текстовима на српском језику и њиховим преводним еквиваленатима на енглеском језику. Предмет проучавања су примери узети из одломака дела *Госпођица* Ива Андрића који припадјау архаизмима и турцизмима, речима које имају специфичне културолошке особености и значења. Главни циљ овог истраживања јесте да се утврди на који начин се циљне лексичке јединице преносе са изворног на циљни језик, и у којој мери се приликом изналажења семантичких еквивалената аутентични израз мења на плану семантике и синтаксичке структуре реченице.

Основна хипотеза од које се полази у раду јесте да се аутентични израз оригинала губи у савременим преводима услед недовољног познавања културолошких карактеристика које се ослањају на шири културно-историјски контекст и систем вредности и веровања који припадјају неким ранијим епохама.

УЛОГА ПРЕВОДА У ИНТЕРКУЛТУРАЛНОЈ КОМУНИКАЦИЈИ

Између језика, културе и друштва постоји нераскидива веза; као основно средство комуникације и друштвене интеракције, када се „апстрактни систем језик материјализује” језик обавља и важну културну функцију (Бугарски 2005: 11). Појам културе је веома широк и тешко је дати свеобухватну дефиницију која би садржала бројне аспекте који су њен део, јер она, поред материјалних добара и култруног наслеђа обухвата и антрополошке аспекте као што су традиција, начин и стил живота, вредности, обичаји и разне друге „експлицитне и имплицитне обрасце живљења” (Хаус 2006: 349).

Када се два језика и две културе сретну у „конкретном појавном облику - тексту” (Новосел 2007: 329) до изражаја долази значај превода и његовог веродостојног исказа и одражавања аутентичног изворног значења и форме. Превод има важну улогу интеркултуралне комуникације и стога је одговорност преводиоца велика јер он представља медијатора између две културе чији је задатак да на циљном језику пренесе што је могуће тачније и веродостојније значење комплексних културолошких елемената из текста језика оригинала.

Речи, поред референтних, лексичких и денотативних значења која се наводе у речницима, имају и изведена, емотивна, специфична и социо-културалним контекстом условљена значења (Новосел 2007: 330). Оба аспекта значења речи представљају изазов у процесу превођења - један лингвистичке природе узроковане различитим језичким системима и карактеристикама, а други културолошке која захтева познавање бројних аспеката изворне и циљне културе, јер преводом не преносимо „само стране речи него и концепте који иза тих страних речи стоје" (Маркош 2012: 104). У савременој теорији превођења настоји се превазићи јаз који је у прошлости постојао између лингвистичког и културолошког приступа превођењу јер се преводом преносе не само језичке компоненте већ и „'поглед на свет', укључујући и традицију, баштину, начин размишљања. (Симуновић Полуга 2019: 185-186).

Вишеслојни аспекти превода и његове комплексне карактеристике испред преводиоца постављају тежак и изазован задатак будући да превод преноси и суптилније и мање видљиве културолошке компоненте. Стога преводилац треба да поседује не само лингвистичка знања већ и културолошке компетенције које карактерише вишеслојност - познавање опште културе и многорбројних и разноврсних чињеница, као и имплицитне вредности, ставови, веровања и алузије које ти језички конструкти означавају (Новаков 2016).

Када је потребно преводом пренети културолошке компоненте које се разликују између две културе или уопште не постоје у култури циљног језика, пред преводиоца се поставља изузетно тежак задатак да пронађе еквивалентан језички и семантички израз. Уколико се превод поима као место контакта две културе, један од важних задатака превода јесте да образује припаднике других култура (Њуман 1988), и стога је преводу потребно приступити интердисциплинарно (Симуновић Полуга 2019).

КУЛТУРОЛОШКЕ КОМПОНЕНТЕ У ПРЕВОДУ

У теорији превођења постоје различити ставови о преводивости, начинима како на адекватан начин пренети елементе који немају еквивалентне облике у циљном језику, као и могућностима да се културолошке разлике приближе припадницима друге културе. Њумарк (1988) сматра да превод књижевних дела представља највећи изазов за преводиоца – на првом месту превод поезије због специфичних особина версификације, а потом и прозних текстова. Адекватан превод прозног текста треба да пренесе значење али и да сачува кохезију и кохерентност текста и стога преводилац има важан задатак да процени које лексичке јединице су кључне за разумевање а које су мање важне - преводилац процењује шта добија а шта губи ако речима приступи на одређен начин (Њумарк 1988: 111).

Преводилац може да приступи преводу на различите начине, водећи рачуна да у преводу успостави „осетљиву равнотежу између комуникативне разумљивости за страног читаоца и културолошке обојености изворног текста" (Новаков 2016: 118). Уколико у циљном језику не постоји формални кореспондент који својом формом и значењем одговара изворном облику, преводилац може да употреби функцијско-комуникативни еквивалент, при чему се истиче важност преношења садржаја поруке (Прћић 2019).

Уколико се определи за метод описног превођења или парафразу, преводилац настоји да боље објасни и приближи карактеристике изворног појма, често прибегавајући употреби више речи. Заменом приближно одговарајућих елемената културе преводилац се одлучује за кохезију преводног текста, преносећи део семантичког и културолошког изворног облика, доводећи превод на осетљив терен јер овим поступком може поистоветити елементе који нису идентични у два језика и културе. Прилагођавањем страних речи правописним правилима циљног језика преводилац прибегава принципу адаптације (Хлебец 2009) који, поред тога што тексту даје кохезију, такође и уводи непознате елементе културе који, ако се они више пута понове, читаоцу нису више страни и постају део циљне културе. На овај начин примена адаптације у преводу отвара пут ширењу културних утицаја и међукултурном дијалогу. Резултати истраживање које су спровеле Лојаница и Палибрк (2020) показују да је неопходно приближити култура циљног језика водећи рачуна о начину како да се појасне појмови да би читалац боље схватио страну културу и наводе да је важно развити код преводиоца технике превођења, да 'размишљају о перцепцији примаоца' (Лојаница Палибрк 2020: 451)

С једне стране, преводилац се суочава са проблемом „конфликта између форме и значења" (Нида 1964: 2), а с друге са изазовима унутарјезичког превода који су све већи, посебно у савременом свету у којем се језик као средство комуникације непрекидно мења, а самим тим се мењају и речи и њихова значења. Посебан изазов за преводиоца представљају преводи дела која у себи носе културна обележја ранијих епоха и језички израз који је архаичан и више није у свакодневној употреби - преводилац мора прво да разуме језик и културу да би текст веродостојно превео. Полисемичне речи такође могу зависити од интерпретације преводиоца, а некада нисмо ни свести да одређене речи могу имати више значења док не прибегнемо процесу превођења (Бејкер 2001).

Међу најзахтевнијим аспектима културе које преводилац преноси са српског језика на неки страни језик јесу културно маркиране лексеме, турцизми, архаизми и термини који обележавају религијске и обичајне појмове. Као последица вишевековног културног и друштвеног додира, турски језик је оставио снажан утицај на српски језик - најизразитији показатељ су лексичке позајмљенице, и турцизми представљају најбројнији подстистем позајмљеница у српском језику (Ђинђић 2013). Бројне позајмљенице из турског језика нашле су свој пут у многим књижевним делима сведочећи о прошлости, вредностима, обичајима и разним имплицитнм културним аспектима.

Међу ауторима који су у својим делима користили турцизме с циљем да пренесу богато култруно наслеђе простора и људи који су у делима описани несумњиво се издваја Иво Андрић који је у својим делима уткао аутентичан амбијент босанске средине. Културолошке специфичности којима обилују Андрићева дела представљају прави изазов за преводиоца јер је приликом превода потребно „водити рачуна и перспективи наратора и етничкој припадности ликова и говорника у делу" (Миличић Радовановић 2011: 142). Превод оваквих језичких елемената захтева посебну бригу јер преводилац доноси одлуку које су лексичке јединице носиоци значења и које

треба додатно појаснити, а које неће много нарушити изворно значење ако се прибегне приближном семантичком еквиваленту или адаптацији без додавања фуснота.

АНАЛИЗА КОРПУСА СА ДИСКУСИЈОМ

Полазећи од претпоставке да уживаоци и ствараоци савременог језичког израза, посебно они који припадају генерацијама тзв. миленијалаца, своје језичке обрасце доминантно заснивају на материјалу који одсликава еру чији су савременици, покушали смо да додатно осветлимо овај феномен на примеру праксе (најпре интерпретације, а потом и) превођења књижевног текста.

Са циљем да се утврди на који начин се врши одабир преводних еквивалената у процесу превођења са српског на енглески језик, у случајевима када текст на српском језику краси не само богата синтакса, но и лексика која обилује архаичним, а у њему и страним (доминантно турским) изразом, спровели смо истраживање, односно – остварили смо увид у аутентичне студентске преводе одломака из романа Ива Андрића *Госпођица* (који датира још из 1945. године). У процесу превођења учествовали су изучаваоци језика на универзитетском нивоу, студенти треће и четврте године студија Англистике – који, иако се јесу раније сусретали са Андрићевим делом (најчешће, по њиховом усменом сведочењу, посредством романа *На Дрини ћуприја*, из исте године), до тог тренутка – активности превођења – нису имали много искуства са радом на тексту сличне природе. Анализирани корпус је заснован на 94 узорка превода четири одабрана одломка из наведеног дела.

Оно што следи јесте квалитативна, на методи дескрипције заснована, илустрација добијених података – преводних еквивалената; у сваком од одломака, њих укупно 4, посебно смо се фокусирали на неколицину јединица/речи, синтагми (означене масним словима), за које смо претпоставили да могу да доведу до потенцијалних недоумица, али и креативних преводилачких решења. Вреди напоменути да су означене речи, готово без изузетка, своје место пронашле у речнику Турцизама (Шкаљић 1966) или *Речнику архаизама* (Ћирковић 2006), а о њиховом статусу је консултован и *Етимолошки речник српског језика* (ур. Лома 2006). Добијени подаци-преводни еквиваленти су најпре сегментирани; од 94 узорка преведених текстова – изоловани су проминентни примери – они који су, по броју појављивања, најучесталији. Вреди напоменути да, приликом сегментирања – нисмо обратили пажњу на глаголско време, начин, аспекат, прецизност у писању (нпр. удвојено слово, цртица) и др, но на пренос лексичких јединица од важности, односно самог духа изворне поруке аутора. Након одабраних примера оригиналних студентских превода, насталих у посматраном процесу (спроведеном истраживању) налази се и одломак преузет из званичног превода анализираног дела (Хитрец 1965), уврштен у сврхе контрастирања.

Одломак 1 (стр. 14)

И овога фебруарског дана, пред вече, Госпођица седи поред прозора и ***крпи*** *чарапе. Данас после подне морала је да изиђе неким послом, али се вратила још* ***за видела****, покисла и прозебла од фебруарског ветра који носи снег и кишу заједно. Изула је старе* ***кальаче*** *и скинула свој црни, дупачки зимски капут од грубог као војничког* ***сукна****, натопљен водом.*

Пример студентског превода 1
sewing; before the evening; boots; canvas

Пример студентског превода 2
ragging; during the day; jackboots; material.

Пример студентског превода 3
patching; in the sunlight; gumboots; canvass.

Званичан превод
mending; while there was still daylight; galoshes; fabric

Крпити, у значењу – ушивати, зашивати, поправљати почетно стање, пратећи поникло од крпе, није глагол својствен савременом изразу; у периоду у којем је роман настао – са циљем да именује занатлију који се бави таквим активностима, крпљењем, могли смо пронаћи и крпацију, који, такође, не проналази своје место у писаном и усменом изразу модерног језика. Уз ослонац се на контекст и, верујемо, етимолошки – на именицу *крпа – закрпа* (и данас је уобичајен израз *Крпа нађе закрпу*), у преводу проналазимо *sewing, ragging, patching*, односно, у званичном преводу – *mending*. И док *sewing, mending, patching* – преносе сличну поруку, *ragging*, вероватно повезан са *rags* – напушта ово семантичко поље, а од побројаних, чини се, *patching* стоји раме уз раме за глаголом на српском, праћен обликом *sewing*, који не мора нужно укључити додатни материјал у процес поправљања постојећег стања, па онда и *mending*, чија је примена можда и најширег карактера; Прилог *за видела* (у својој ери синонимно прилогу *зарана*) – правилно је интерпретиран у свим анализираним примерима, а најчешће пренесен као *before the evening, during the day, in the sunlight*, те – *while there was still daylight*, док је свуда изостала употреба предлошко-падежне конструкције са нпр. *dusk* или *eve*, који би могли подржати тон аутореве илустрације; када је у питању *кальача* (или галоша), чизма или (полу-)дубока ципела намењена киши и снегу – нисмо пронашли на неразумевање њене опште функције, која је преведена посредством – *boots, jackboots, gumboots* и *galoshes*, где су, пратећи управо наведени синоним за кальаче, те чињеницу да се исте носе преко друге обуће, а не само на чарапе/босу ногу, која прави највећу разлику, *galoshes* (само у званичном преводу), заправо, линеарни еквивалент и циљаном језику; *сукно*, судећи по преводима у које смо остварили увид – није изазвало посебне потешкоће – термин *canvas* доминира радовима студената (уз недоследности на плану правилног писања речи), док у званичном преводу проналазимо општији – *fabric*.

Одломак 2 (стр. 26)

*Два дана **доцније** њен отац је умро. Издахнуо је, тачно у подне, окренувши се зиду и не рекавши ни тада, као ни пре тога, никоме ништа, ни једну једину реч жаљења на судбину ни на људе. А нико није тачно **дознао** шта се одиграло између човека који умире и девојчице чији живот тек настаје, ни какав је **опасан аманет** отац својој кћери оставио.*

Пример студентског превода 1
Two days later; found out; dangerous "amanet".

Пример студентског превода 2
After two days; revealed; secret.

Пример студентског превода 3
Two days afer that; realised; important confession.

Званичан превод
Two days later; learned; fateful pledge

Доцније, уз *доцкан* – чији се настанак прати и памти још од XV века, препознат је као *касније* – у чему је помогла и сама реченица чији је део. Међутим, у преводу наилазимо на сродна решења – *later* (као и у званичном преводу) или *after*, који су својствени савременом језичком изразу и једнако би представљали еквивалент и за нпр. *потом, касније, након тога*; овде не наилазимо на предлоге који укључују *thenceforth*, односно *hence* – за потребе подршке архаичног у тексту; глагол *дознати* синониман је данас уобичајнијем *сазнати*, а употреба префикса који се везује за нека прошла времена није утицала на разумевање истог – који је преводом постао оно што би, верујемо, постао управо и *сазнати – find out, reveal, realise, learn* (званичан превод), док су изостали нпр. *divulge, unearth*, који би могли пренети намеру овог глагола са данас слабо учесталим префиксом (указује на *доћи до знања*); на месту синтагме *опасан аманет* – нашли су се *dangerous "amanet", secret, important confession, fateful pledge* (званичан превод) – где видимо неретку праску директног преношења стране/непознате речи, уз посебно наглашавање – када се преводилац или ослања на енциклопедијско знање читаоца или своју подножну напомену у којој описује појам. И поред тога што је *pledge* формалније, мање свакодневно у односу на *promise, word* – могао би да га замени и *plight*, који није ретко пронашао улогу у језику књижевности (разних епоха) на оваквом месту.

Одломак 3 (стр. 57)

Једног фебруарског дана улази лепа и висока жена, у дугом капуту од црне ***чоје****,* ***опервареном*** *око врата и руку смеђим, скупим крзном. На глави јој мала* ***шубара*** *од истог крзна. Бело и нежно лице, са плавим очима, лако поруменело од* ***студени*** *и мокро од измаглице.*

Пример студентског превода 1
thick material, **decorated with; a fur cap; winter.**

Пример студентског превода 2
„coja" (material for coats), **with some fur; furry cap; cold.**

Пример студентског превода 3
„coja"-material coat, decorated with; a "subara"; cold weather.

Званичан превод
silk *trimmed* ***with*** *an expensive brown fur* ***around*** *the collar;* ***fur cap; the cold.***

Чоја, турцизам персијског порекла – у анализираном корпусу постајао је *thick material, „coja" (material for coats), „coja"-material,* односно *silk* (у званичном преводу), а изостали су можда специфичнији, прецизнији – *felt* или *baize* (са вуненом компонентом на коју чоја указује); придев/трпни глаголски придев – *оперважен,* турцизам настао извођењем речи *перваз* – који се односи на ограду, управо указује на својеврсно украшавање (по ободима, отуда ограђивање) на енглески језик је пренесен посредством – *decorated* или *with (around),* чије значење не одступа од примарне намере оригиналног придева, али уобичаније, али и савременије у односу на нпр. *ornamented,* прожет примесом неког ранијег времена; премда не припада лексичком фонду турцизама, желели смо да се осврнемо на лексему преузету из руског језика, шубару, која, иако је активније живела у прошлости – и данас проналази своју улогу (савремени говорници су је често свесни посредством традиционалне ношње, иако можда у њиховом непосредном окружењу не носи овај предмет). Када је она у питању, предлог који доминира је *fur cap* (понуђен и као део званичног превода дела), уз пренос и оригиналног *„subara",* када се, верујемо, преводилац ослања на посредна појмовна знања читаоца или верује да је овај појам, истовремено, интернационализам; напослетку, *студен* – словенског порекла, данас се везује за (словенски) назив једног од месеци у години (проналазимо га у савременом хрватском језику), али не и у активној употреби када би заменио *хладноћу.* На његовом месту су се, у преводу, нашли – *winter, cold* (и у званичном преводу), *cold weather,* успешни у преношењу поруке у ширем смислу, али можда недовољно јаки (и, без сумње, савременији), посебно имајући у виду чињеницу да би, у процесу степеновања антонима, *студен* (као придев) пронашао место пре *хладног* (Драгићевић 1996: 31); значење би, у ужем смислу можда прецизније пренео архаичан термин *acold* или, са аспекта градације – додатак неког прилога, да појача степен хладноће.

Одломак 4 (стр. 138)

Фотеље са заласцима црвеним ћилимом, а столови и конзола на сувише танким ногама, претоварени вазама, ситним порцеланом без вредности и породичним фотографијама. Под ***застрт пиротским ћилимом*** *старог доброг типа. По зидовима увећане фотографије дедова у* ***фесу*** *и баба у* ***либадетима*** *и са* ***тепелуком*** *поред једне репродукције Беклинове пејзажа са чемпресима фантастичне величине и мрачним, хладним језером.*

Пример студентског превода 1

covered in a rug of Pirot style; old men **wearing caps** and old women **elegantly dressed.**

Пример студентског превода 2

On the floor, **there is a vibrant carpet of Pirot;** old people **traditionally dressed.**

Пример студентског превода 3

A **traditional carpet** covers the floor; granpas and grannies wearing **"fes, libadet, and tepeluk", some national clothes.**

Званичан превод

The floor was ***covered with a Persian rug;*** *ancestors in* ***fezes*** *and their wives in embroidered* ***vests and baggy, eastern pants.***

Дескрипција *застрт Пиротским ћилимом,* у којој проналазимо архаичну форму трпног глаголског придева (у значењу *прекривен*) и турцизам, који је постао саставни део традиционалног израза и, истовремено, једног од мотива овог дела Балкана, одвела је у неколико смерова превода – те се наилази на – *covered in a rug of Pirot style, there is a vibrant carpet of Pirot, traditional carpet covers, covered with a Persian rug*, који – посредством илустрације настоје да дочарају изглед ове врсте застора, тепиха – где примећујемо да је изостављена синтагма употреба термина *carpet* – верујемо да се овим удаљавањем у употребом термина *rug* преводилац вратио у времена употребе самог ћилима. Такође примећујемо да – уместо, потенцијално, синтагме *Oriental rug,* видимо *Persian rug,* као и то да, ни на једном месту, нисмо пронашли *kelim/kilim*, који, за исте намене, јесте употребљен и у енглеском језику; одевни предмети (додаци) – *фес, либаде, тепелук*, које бисмо тешко пронашли у данашњим гардероберимa, а који се односе на – мушку капу од чоје, баршунасти кратки горњи женски хаљетак, део свечане ношње и женски украс за главу, капица украшена бисерима, дукатима или везом – преведени су – директним преношењем термина – *"fes, libadet, and tepeluk", some national clothes*, описом који је, у односу на њихову природу, уопштен – *wearing caps, elegantly dressed, traditionally dressed* или комбинацијом ових стратегија – *fezes, vests and baggy, eastern pants* (званичан превод), где, у последњем, проналазимо, на месту женског феса – тепелука - *eastern pants,* што илуструје колико је лако, и поред преданости контексту – а услед, чак и тренутне непажње, преусмерити поруку и довести до огрешења. На њиховим су се местима – иако припадају унеколико стручној лексици, коју препознају они из области попут етнологије/етнографије – могли наћи и *tepeluk/tepelik plate, disc, little cap, tepe cap*, односно – *libate/libade vest, jacket.*

ЗАКЉУЧАК

Увидом у илустрована преводилачка решења, у контрасту са оним које проналазимо у званичном преводу (не мислимо тиме и једини или, пак, узорним), можемо да потврдимо тежину преводилачког задатка када се, самом књижевном преводу, који захтева деликатну, неподељену пажњу у процесу преношења свих нијанси намера аутора, дода и читава ниска речи страног порекла, односно оних које више не проналазе своје место у савременом језичком изразу (било писаном, било усменом). У таквим случајевима – а у настојању да, колико је могуће, верно приближе преведени изворном тексту – преводиоци посежу за различитим механизмима – дескрипције, очувања оригиналног (туђице), потраге за изразом који се, у односу на данашњи тренутак, чини удаљеним, делом прошлости. Оно што је сигурно јесте да – на примеру свих изложених решења, укључујући и оно које је дао изворни говорник енглеског језика, у ери која је блискија оној када је настало предметно дело – значајно блискија у односу на садашњи тренутак (превод је настао двадесет година након самог дела, док нас данас од дела дели готово осам деценија), проналазимо још

простора за конзистентношћу, обогаћивању и прилагођавању израза. С тим у вези, можемо да кажемо да је индикативно да би пракси превода овог типа текста могла и требало да претходи посебна припрема, која се (уз све елементе који су везани за печат аутора) односи на упознавање са самом епохом, њеним карактеристикама, савременицима, а како би, чак и уз подршку језичких помагала (речника разноликих врста) будући читалац могао да осети сву пуноћу и дух времена, места и актера.

Анализа преводних еквивалената показује да је у циљу очувања културног идентитета неопходно познавати бројне комплексне друштвено-историјске и културне аспекте, а да је улога преводиоца изузетно одговорна и важна јер он не преноси само садржај већ своју културу приближава другим народима. Преводилац има улогу културног посредника и стога је важно познавати властиту културу и њене особености, а студенте подучавати културолошким компонентама превода да би се избегли дословни, непотпуни или нетачни преводи зато што се „идеолошки маркиране фразе смештају у неодговарајуће контексте и перципирају на површинском нивоу" (Маркош 2012: 104).

ЛИТЕРАТУРА

Andrić 1945: Ivo Andrić. *Gospođica*. Sarajevo: Svjetlost.

Baker 2001: Mona Baker. *In Other Words. A Coursebook on Translation*. London and New York: Routledge.

Hitrec 1965: Joseph Hitrec. *The Woman from Sarajevo*. Превод. New York: Alfred A. Knopf.

House 2006: Juliane House. „Text and Context in Translation". *Journal of Pragmatics*, 38, 338-358.

Newmark 1988: Peter Newmark. *A Textbook of Translation*. New York: Prentice Hall.

Nida 1964: Eugene A. Nida. *Towards a Science of Translating*. Leiden: E. J. Brill.

Škaljić 1966: Abdulah Škaljić. *Turcizmi u srpskohrvatskom*. Sarajevo: Svjetlost.

Бугарски 2005: Ранко Бугарски. *Језик и култура*. Београд: Библиотека XX век.

Драгићевић 1996: Рајна Драгићевић. „О правим именичким и придевским антонимима". *Јужнословенски филолоī*, LII, 25-39.

Ђинђић 2013: Марија С. *Ђинђић Турцизми у савременом српском књижевном језику језику (семантичко-деривациона анализа)*. Докторски рад. Београду: Филолошки факултет.

Лојаница-Палибрк 2020: Тиана Тошић Лојаница-Ивана Палибрк. „Култрурни контекст у настави српског на енглески језик". *Језик, књижевност, контекст*. Ниш: Филозофски факултет. 439-453.

Лома 2006: Александар Лома. *Етимолошки речник српскоī језика*. Београд: САНУ.

Маркош 2012: Марин Маркош. „Култура и учење страних језика". *Philologia*, 10, 101-109.

Миличић Радовановић 2011: Александра Миличић Радовановић. „Перспектива наратора и проблем етничке одређености у преводима андрићевих романа На Дрини ћуприја и Травничка хроника на енглески". *Philologia*, 9, 135-142.

Новаков 2016: Предраг Новаков. „Културолишки елементи у преводу: Суочавање са другима". *Civitas*, год. 2016, кн. 6(2), 108-120.

Новосел 2007: Бранка Новосел. „(Не)могућност анализе елемената културе". *Језици и културе у контакту*. Ур. др Игор Лакић и др Наташа Костић. Подгорица: Институт за стране језике, 326-333.

Прћић 2019: Твртко Прћић. *Енīлески у срīском*. Нови Сад: Филозофски факултет.

Симуновић Полуга 2019. Јелена Симуновић Полуга. „Превод као мјесто контакта и језичке промјене: могућности интердисциплинарног приступа". *Живи језици: часоīис за стране језике и књижевности*, год 39, бр.1. 179-199.

Ћирковић 2006: Симо С. Ћирковић. *Речник архаизама*. Београд: Народна књига - Алфа.

Хлебец 2009: Борис Хлебец. *Преводилачке технике и īоступци*. Нови Сад: Будућност.

Valentina M. GAVRANOVIĆ
Marijana M. PRODANOVIĆ

CULTURES IN TRANSLATION: TOWARD PRESERVING AUTHENTIC EXPRESSION IN LITERARY TRANSLATION

Summary

Translation has a significant role in intercultural communication and the exact rendering of complex culturally determined meanings of lexical items poses a big challenge for a translator. Since literary works often teem with historical and cultural characteristics of a nation, it is of utter importance to encourage the study of the interrelation between language and culture on the one hand and the nature of translation on the other. This paper reports on the analysis of translation equivalents of lexical items found in translations of excerpts taken from Ivo Andric's novel The Woman from Sarajevo. This paper aims to draw attention to the complex nature of the process of translation, focusing on those lexical items that are culturally specific and demand more attention. It also shows how the authentic expression changes as regards semantics and syntactic properties of a sentence. The analysis of translation equivalents shows that, if we aim at preserving cultural identity, it is necessary to know numerous complex socio-historical and cultural aspects because not only the content is transmitted but the culture of the original language as well.

Key words: translation, translation equivalent, intercultural communication, authenticity.

Рад је предат 26. фебруара 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09(94)"1941/1991"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-43133

Прегледни рад

*Светислав Ђ. РАЈШИЋ**

СРПСКА ЕМИГРАНТСКА КЊИЖЕВНОСТ У АУСТРАЛИЈИ 1941–1991**

Апстракт: Задатак рада је да представи издавачку делатност и српску емигрантску књижевност у Аустралији у периоду 1941–1991. и икорпорира их у целокупно српско књижевно стваралаштво. Српска академија наука и уметности 2002. године објавила је дигитално издање Библиографија Српска књижевност у емиграцији 1941–1991 где је представила библиографски опис око 500 емигрантских књига од 130 аутора (од тога 87 књига од 37 аутора и приређивача у Аустралији), написаних на српском језику и објављених у емиграцији у периоду 1941–1991. То је једини библиографски опис српске књижевности у расејању која је деценијама била забрањена и изопштена из матичне књижевности на српском језику, и потпуно непозната читалачкој публици и стручној јавности. У овом раду су представљени најважнији издавачи српских књига у Аустралији и азбучним редом наведена имена и презимена шест аутора, два приређивача и девет наслова књига које до сада нису евидентиране, каталошки обрађене нити је за њих начињен библиографски опис у Србији.

Кључне речи: библиографија, издавачи, насељавање Срба у Аустралију, српска емиграција, српска књижевност, 1941–1991, Српска Православна Црква, забрањене књиге, Југославија.

УВОД

Писање, штампање и објављивање књига у Срба има дугу традицију, што обухвата и прву штампарију на Ријеци Црнојевића у 15. веку, као и прву штампарију за Србе у Бечу основану 1770. године. И поред дуге традиције штампања и објављивања књига, српски народ, нажалост, нема велики број библиотека које су сачувале своју библиотечку грађу од свог настанка па до данас. Тек у појединим библиотекама, пре свих у: Народној библиотеци Србије, Универзитетској библиотеци „Светозар Марковић", Библиотеци Матице српске и Патријаршијској библиотеци постоје трагови посредством којих се могу пратити увећања и смањења њихових

* Пуковник полиције и управник Окружног затвора у пензији; доктор историје Цркве; докторанд библиотекарства; prostor.rs@gmail.com

** Овај рад је део пројекта докторске дисертације под називом *Прилози за библиографију српске емигрантске књижевности у Аустралији 1941–1991.* на Педагошком факултету у Сомбору Универзитета у Новом Саду.
Приложен је део увода из Првог дела дисертације – *Насељавање Срба у Аустралију,* део Другог дела – *Значајније српске издавачке куће у Аустралији,* као и библиографски опис девет књига од шест аутора и два приређивача, а за које није сачињен библиографски опис у *„Библиографији Српска књижевност у емиграцији 1941–1991"* у издању САНУ, 2002.

фондова у различитим историјским околностима и на тај начин посредно пратити и развој писмености и штампарства у српском народу. На недостатак континуитета утицала је, могуће, и чињеница да су прве штампарије књига на српском језику на ћириличном писму настајале ван територије данашње Србије.

Очување писаних споменика, али и свих књига, њихова заштита, дигитализација и доступност су од највећег значаја за једно друштво, а наведени постулати би требали да обухватају и књиге штампане у расејању. Наиме, док је заштита старе библиотечке грађе регулисана правним прописима у Републици Србији и међународним препорукама и конвенцијама о културном наслеђу што, према законским одредбама, обухвата попис старе али и новије библиотечке грађе, њено проучавање, валоризацију, обраду, представљање и друге задатке; за емигрантске књиге штампане у расејању у периоду 1941–1991. не постоје прецизна упутства, нити се, осим израде библиографије у оквиру САНУ, икада дефинисала њихова културна, уметничка, научна, просветитељска и књижевна вредност. Није познат чак ни приближан број емигрантских књига објављених у наведеном периоду од пет деценија и он се протеже од око 500 наслова у поседу библиотеке САНУ (од чега 87 из Аустралије), па до око 800 у приватним библиотекама. Из свега наведеног произилази потреба да је неопходно сачинити што потпунији попис и приступити изради библиографског описа емигрантских књига у Аустралији у поседу свих националних, јавних, специјалних, високошколских и универзитетских библиотека, приватних збирки, као и државне и националне библиотеке у Аустралији, не само ради њихове правне и техничке заштите, већ и ради сагледавања њиховог културно-историјског и научно-истраживачког значаја за српски народ, језик и писмо у расејању. Оно што остаје као упоредни задатак јесте и утврђивање услова, односно штампања, издавања и дистрибуције српских књига у расејању.

НАСЕЉАВАЊЕ СРБА У АУСТРАЛИЈУ

Први записи о насељавању Срба у Аустралију датирају око 1860. године, када се помиње извесни Никола Миловић, родом из Боке Которске, који се нашао у Аустралији привучен златном грозницом, а касније се бавио трговином, воћарством и виноградарством. Први српски досељеници у Аустралију, били су углавном из приморских крајева: Боке Которске, Далмације, затим из Лике и Црне Горе.

Насељавање Срба на овај континент није престајало и интензивирало се пред почетак и по окончању Првог светског рата када су своје трајно уточиште нашли Срби из тзв. Аустро-Угарске Крајине: односно Лике, Кордуна, Баније, Војводине, али и из Црне Горе, Далмације, Истре и других крајева. Ухлебљење су нашли као дрвосече који су крчили шуме, али и градитељи пруга, бавећи се сточарством, баштованством, земљорадњом и бројним занатима.

> „Ипак, знамо да су неки од оних људи чије место рођења је наведено као Аустроугарска или као европски део Турске, били Срби. А, мало је вероватно да неки од оних, чије је место рођења уписано као Србија или Црна Гора, нису били Срби“ (Сарачевић 1989: 24).

У Аустралији укупан број лица српског порекла, на било којем попису пре 1901. године, највероватније да није достизао ни 100. „...бројке из 1891. године показују из Србије 21, из Црне Горе 5 Срба" (Спасовић, Милетић 2009: 26).

Након Првог светског рата већи број Срба долази у Аустралију. Као и остали досељеници, рођени у Југославији, досељавали су се из сиромашнијих крајева из Босне и Херцеговине, Лике, Далмације и посебно из Црне Горе. Иако су већ тада чинили заједницу од неколико стотина људи, Срби нису разликовани од других досељеника из Југославије, па је тако настао интегрисани живот југословенске заједнице. Трауматичне последице Другог светског рата још нису наступиле, па је исто или слично географско порекло окупљало досељенике из Краљевине Југославије у заједницу, посебно с обзиром на њихову малу заступљеност у укупном становништву. Број становника српског порекла у Аустралији никада није прецизно утврђен, међутим, Југослав Ћосић у књизи *Време сна* наводи да „према последњем попису становништва, у Аустралији живи око деведесет хиљада Срба" (2014: 37).

НАСЕЉАВАЊЕ СРБА У АУСТРАЛИЈУ ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Посебан замајац исељавању Срба са свих простора некадашње Краљевине, односно новоформиране Федеративне Народне Републике Југославије дошао је по завршетку Другог светског рата када је, по неким тврдњама, чак 40 хиљада Срба обележених као непријатељски настројени према новим комунистичким властима, своје уточиште нашло на аустралијском континенту. Било је међу имигрантима и економских мотива, међутим, највећи број придошлица били су политички опоненти или учесници у Другом светском рату на супротним странама од актуелне власти у Народно ослободилачкој борби: припадници Југословенске војске у Отаџбини, Српске државне страже и Српског добровољачког корпуса који су побегли из Југославије и предали се или су били заробљени од стране савезника на самом завршетку Другог светског рата. Већи број Срба је стигао у Аустралију најпре 1948. као и током наредних неколико година.

У периоду од 1949. до 1954. емигранти су бродовима стизали до обала Аустралије, и одмах су упућивани у миграционе центре који су постојали у готово свим провинцијама. Један од највећих логора у Новом јужном Велсу налазио се у Батрсту (Bathurst) у којем је боравило између 10 и 15 хиљада људи, различитих националности. Командант или шеф логора је био мајор по чину, Аустралијанац, док су остале руководеће положаје углавном заузимали Срби. Између осталих, логорске кухиње су водили Гаврило Булић и Драгослав Марковић; на челу логорске „полиције", која се бринула о одржавању реда и поретка, били су капетани Јањић, чије име није забележено, и Гвозден Браловић; магацин за робу је водио пуковник Погачар, командант словеначке Треће четничке дивизије који је организовао смештај људства и распоред по баракама.

Прва друштвена делатност Срба на аустралијском континенту била је садржана у организацији верског живота Српске Православне Цркве. Редовна богослужења нису могла бити обављана јер није било свештенства, нити изграђених храмова,

међутим, за Богојављање, 19. јануара 1949. свештеник Светозар Секулић одржао је прву литургију у Миграционом центру Бонегили. „За певницом је одговарао дечији хор, који је још новембра 1948. године, стигао из логора Ел-Шат у Египту (El –Shatt, Egypt), где их је поучавао јеромонах Сава Миковић“ (Спасовић, Милетић 2009: 28).

Испољавање и неговање духовности и православне литургије, српски исељеници су, до изградње првог српског православног храма Светог Саве на аустралијском континенту 1950. године у Сиднеју, упражњавали искључиво у грчким и руским црквеним организацијама са грчким и руским свештенством.

Настављујући живот у Аустралији, по природи ствари, српски емигранти су се најчешће ослањали на припаднике сопственог народа, укључивали су се у рад већ постојећих и раније формираних српских институција и удружења: цркве, културна, политичка и спортска удружења и друштва, или су их оснивали сами.

ОРГАНИЗОВАНА ШТАМПА И ИЗДАВАШТВО СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ У АУСТРАЛИЈИ У ОРГАНИЗАЦИЈИ СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ

Прва штампана издања на српском језику на тлу Аустралије појављују се већ 1949. године, а сито штампа и шапилограф у парохији Светог Саве у Сиднеју опслужују потребе свих других новооснованих црквено-школских општина широм континента. Као први штампарски радник бележи се црквењак, извесни Милован Глишић, графички радник у штампарији „Геца и Кон“ у Београду који се у Аустралију доселио управо те 1949. године из логора Еболи у Италији.

Водећи људи Црквеног одбора су врло брзо увидели да је за ширење и јачање православне вере, бољег, бржег и лакшег организовања духовног и друштвеног живота, али и у интересу очувања културне баштине и традиције српског народа у Аустралији и Новом Зеланду, неопходно организовати штампарску, издавачку и дистрибутивну мрежу штампаног материјала, као и организовање првих библиотека при сваком парохијском дому широм континента.

У почетку су то била обавештења огласног типа у вези са налажењем послодаваца или радника, куповине и продаје појединих артикала, налажење стана, као и флајери, црквени календари и посланице архијереја, плакати и обавештења о распореду богослужења, одржавању културно-уметничких или спортских манифестација, а касније се појављују политичке поруке и памфлети, као и прва издања емигрантских књига и уџбеника за српски језик за српске школе при црквено-школским општинама.

Као пример другима први су се у томе одважили управо окупљени свештенослужитељи и парохијани у Сиднеју. Почетне делатности у том погледу имале су спорадичне успехе, јер за наведене планове није било новца: парохијани су били сиромашни, још увек су и сами водили велике битке за своје основне егзистенцијалне потребе, а, с друге стране, највећи део њих није уопште читао, један број њих је био и неписмен, па тако многи од њих нису схватали визинарство наведене идеје, те нису сматрали да је штампани материјал толико битан за једну националну

заједницу. Из наведених разлога штампани материјали су се првих година појављивали тек спорадично, често са великим паузама, а осим неразумевања од стране многих парохијана и недостатка средстава, постојао је и акутни проблем недостатка одговарајућих аутора који су могли да учествују у писању и прикупљању грађе за часописе, књиге, памфлете, брошуре и друге штампане материјале. Или, како је наведено у црквеном летопису по питању штампања и издаваштва „Посла је много, а посленика мало, тако да нема много сарадње и помоћи" (Спасовић, Милетић 2009: 195).

Штампарија је активирана, купован је папир, организована је приручна књиговезница у којој су добровољно и бесплатно радиле парохијанке и штампани материјали су заживели, а све већи број Срба се путем штампе информисао, али и позивао на учешће у црквеном и друштвеном животу на овом континенту.

Наредних година, поред Сиднеја, организује се штампање периодике, летака, флајера, плаката, позивница, обавештења, књига и другог материјала у Српским црквено-школским општинама у Мелбурну, Перту и Канбери.

Књиге су се дистрибуирале и продавале поред свећа, угљена, тамјана и бројаница у парохијским продавницама Српске Православне Цркве.

ОРГАНИЗОВАЊЕ ШТАМПЕ У ОРГАНИЗАЦИЈИ СЛОБОДНЕ СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ

Од раскола Српске Православне Цркве у периоду 1963–1991.[1] долази до изградње великог броја храмова и парохијских домова за свештенство и православне вернике који не прихватају да остану под јурисдикцијом Патријаршије у Србији. Новоформиране Српске црквено-школске општине Слободне Српске Православне Цркве под јурисдикцијом Новограчаничке Митрополије са седиштем у Америци и под патронатом митрополита Дионисија Миливојевића, организују верске, друштвене, културно-уметничке и спортске активности и манифестације, али се, такође, од самог почетка, посебно посвећују образовном аспекту и раду са децом и омладином са циљем развоја и очувања српског језика и писма, културе, традиције и духовности, као и организовањем штампарства и издаваштва. Прва издања су

1 Епархија за Америку и Канаду је у периоду од 1921–1963. била под јурисдикцијом Српске Православне Цркве. На Светом Архијерејском Сабору 1963. донета је одлука да се, до тада јединствена епархија, подели на три нове: Средњезападноамеричку, Западноамеричку и Источноамеричку и канадску. Тадашњи епископ америчко-канадски Дионисије Миливојевић је наведену одлуку Патријаршије у Србији сматрао тенденциозном с намером да се он, као поборник Равногорског покрета и Краља Петра II Карађорђевића у избеглиштву, развласти и да се његов утицај и углед у српском расејању минимализује. У уверењу да иза одлука Патријаршије стоје комунистичке власти и УДБА у Југославији, те да је основни циљ подела српског народа у отаџбини и расејању, он је одбио да прихвати и изврши одлуку Сабора и тиме је изазвао раскол Српске Православне Цркве у Америци и Канади. Основана је Слободна Српска Православна Црква и Новограчаничка Митрополија са седиштем у Америци, на челу са митрополитом Дионисијем Миливојевићем. Расколничкој српској Цркви су приступиле и бројне парохије у Европи. Раскол је трајао до 1991. године када је одржана Света литургија помирења браће у Саборној цркви у Београду коју су саслуживали патријарх Павле и митрополит Новограчаничке митрополије Иринеј (Рајшић 2013: 77).

била штампана сито штампом и шапилографом у многим црквено-школским општинама широм Аустралије, а у оквиру Слободне Српске Православне Епархије за Аустралију и Нови Зеланд, формира се организована и професионална штампарија са четворобојном штампарском машином и књиговезницом у манастиру Светог Саве Нови Каленић у Канбери. У њој се штампају бројне књиге: прозе и поезије, монографије, публикације, политичке расправе, историографске студије, мемоарска и аутобиографска грађа у којој се отворено осуђује и критикује комунистички режим у Југославији и Патријаршија Српске Православне Цркве и Његове Светости патријарха Германа, за којег се тврди да је крив за раскол СПЦ у Америци и државама западне демократије, а који је, како наводе, начињен планом поделе и слабљења јединства српског народа у матици и расејању, у организацији комуниста и УДБЕ.

Дистрибуција и продаја штампаног материјала се обављала искључиво у продавницама Српских црквено-школских општина под јурисдикцијом Слободне Српске Православне Цркве Новограчаничке Митрополије.

ИЗДАВАЧКА КУЋА „СРПСКА МИСАО“

Весна Павловић у књизи *Српско стваралаштво у дијаспори* (1988: 86) наводи да је почетком 1956. године др Урош Станковић из Мелбурна, уз подршку преосталих утемељивача: Живорада Брадиловића, Милана Брајера, Зоре Бродић, Жике Голубовича, Љубице Грковић Бојанић, Николе Грубјешића, Војислава Грујића, Живаља Дамјановића, Ђорђа Игњатова (Канада), Секуле Јовановића, Шпире Јокића (Француска), Миодрага Миме Костића, Љубомира Марковић-Грљанац, Милице Миладиновић-Јокић (Француска), Димитрија Миловића, Анке Милутиновић, Захарија Милутиновића, Момчила Мирковића, Владислава Николића (Немачка), Стефана Нићифоровића (Јужна Африка), Вељка Радојевића (Сједињене Америчке Државе), Милана Петровића, Петронија Радосављевића, Михајла Равнајиа (Сједињене Америчке Државе), Олге Ракић, Танасија Ракића, Миомира Стајића, Лепосаве Станковић, Славка Тановића, Ивана Ткалчевића, Славице Тривуновић и Драгољуба Филиповића, организовао прву штампарију „Полиринт“ и издавачку кућу „Српска мисао“ у Ричмонду (Мелбурн) у којој се штампају и публикују књиге написане на српском језику.

За објављивање књига није било пресудно да аутори живе на аустралијском континенту, већ је једини услов био да своје књижевно дело желе да објаве у Аустралији. Уредничког посла, организације штампе и дистрибуције књига се прихвата Урош Станковић. Од самог почетка рада издавачка кућа добија материјалну потпору од бројних емиграната широм света: Десанке Шибалија из Београда, Славице Тривунић (Аустралија), Крсте Поповића (САД), Душана Станојевића (САД), Петра Мартиновића Бајца (САД), епископа Стефана Ластавице (САД), Данице Николић (Чехословачка), Танасија Николића (Врање), Станојла Плазине (Србија), Милана Стојадиновића (Аргентина), Јелене Илкић (Србија), Марка Станковића (Земун), на челу са највећим добротвором Петром II Карађорђевићем (САД). „Издавачка кућа *Српска мисао* 1956. године објављује прву књигу

на српском језику *Песме изгнаника* Милана Петровића која се продавала по цени од 1,5 долара" (Павловић 1988: 89).

Током прве деценије рада „Српска мисао" објављује по две књиге годишње; у периоду 1968–1972. по три; а од 1973, све до последњих издања 1978. по пет књига годишње. Да ли су те бројке биле случајност или правило зацртано прецизним планом издаваштва за одређени период, није познато. Укупно је издато око 80 књига. Поред књига, штампала се и публиковала периодика, брошуре, плакати, флајери, позивнице, црквени календари и др.

Тадашњи раскол Српске Православне Цркве имао је за последицу и проблеме везане за дистрибуцију и продају књига. Књиге у издањима Српске Православне Цркве продавале су се искључиво у црквеним продавницама под јурисдикцијом Патријаршије у Србији, док су издања Слободне Српске Православне Цркве продавана у црквеним продавницама под јурисдикцијом Новограчаничке митрополије у Америци. „Српска мисао" је била једина издавачка кућа на тлу Аустралије која је своја издања могла да продаје у самом седишту у Мелбурну, затим путем поште по целом свету (осим Југославије), али и у оквиру црквених продавница Српске Православне Цркве под јурисдикцијом Патријаршије у Србији и, истовремено, и у храмовима Слободне Српске Православне Цркве под јурисдикцијом Новограчаничке Митрополије. Књиге су се продавале и у седиштима бројних српских културно-уметничких и спортских друштава, подружницама СНО (Српске народне одбране) широм света, па чак и у оквиру подружница терористичке организације СОПО (Српски ослободилачки покрет Отаџбина). „Српска мисао" је имала око 3000 претплатника и сваки купац било које књиге, која му је уручена поштом, био је прецизно евидентиран у документацији издавачке куће и, објављивањем прве наредне књиге, могао је да очекује писмо са одговарајућим обавештењем о њеном аутору, називу дела, кратком садржају, цени и могућности њене наруџбе за било које одредиште на свету, осим Југославије. Захваљујући томе издавачка кућа „Српска мисао" имала је најбоље организовану дистрибутивну и продајну мрежу српских емигрантских издања у целокупном расејању.

САМОСТАЛНА ИЗДАЊА АУТОРА

Поред издања публикација и књига Српске православне цркве под јурисдикцијом Патријаршије у Србији, Слободне Српске Православне Цркве у Новограчаничкој Митрополији у Америци, као и издавачке куће „Српска мисао" у Аустралији, појављују се бројна самостална ауторска издања бројних емиграната. Наведена издања обухватају рукописе у само једном примерку, примерке умножене индиго папиром у свега неколико примерака, затим рукописе умножене шапилографом или фотокопирањем у неколико десетина примерака, преко књига штампаних сито штампом, све до врло квалитетних издања и монографија, четворобојно штампаних на квалитетном папиру у професионалним штампаријама, прошивене, са тврдим корицама и луксузном опремом, објављених у великим тиражима и у неколико издања.

Дијапазон тема се протезао у распону од мемоара, аутобиографија и дневника, романа, поезије, збирки приповедака, есеја и прича, приказа идеолошких ставова,

сагледавања историјских чињеница и социолошких анализа, односно врло садржајног, богатог и значајног књижевног стваралаштва бројних аутора у расејању.

Међу ауторима самиздат књига је било афирмисаних књижевника, стваралаца, политичара, научника и историчара: Ђока Слијепчевић, Лаза Костић, Милан Стојадиновић, Димитрије Љотић и други, али и велики број неафирмисаних аутора. Управо ти књижевници аматери, без адекватног знања, образовања и искуства у писању књига, имали су снажну потребу да на папир забележе своје емоције, често мучне и тешке животне приче из рата, као и сналажења на другом крају света, без знања језика, у непрестаном страху за своју егзистенцију, и поделе их са другима. Књиге су често испуњене емоцијама, тугом, носталгијом за родном грудом, те су представљале емотивно и духовно „пражњење" аутора, којима је писање била одређена врста психотерапије. Превасходна потреба се најчешће огледала у томе да свом окружењу и сродницима у расејању, али и у отаџбини, кроз своје рукописе или објављене књиге, оставе траг свог постојања.

Из ових разлога књиге у издањима аутора најчешће нису продаване, већ су углавном поклањане пријатељима, родбини и сународницима приликом бројних јавних и породичних скупова. Управо због тога књига самиздата углавном нема у библиотекама. У страху због законских санкција нису слате сродницима у отаџбини, већ се, у највећем броју, налазе у приватним збиркама широм света, те је до њих најтеже доћи, а самим тим и евидентирати их, каталогизовати и сачинити њихов библиографски опис.

ЗАБРАНА ЕМИГРАНТСКИХ КЊИГА У ЈУГОСЛАВИЈИ 1941–1991.

Заједничко за све ауторе и њихово стравалаштво јесте чињеница да је, током пет деценија, по завршеном Другом светском рату, у емиграцији, широм света, па и у Аустралији, постојала паралелна издавачка делатност на српском језику, да су функционисале организоване штампарије, формиране богате библиотеке, те да је био развијен добро уходан начин диструбуције књига. Она се највећим делом обављала у организацији Српске Православне Цркве и књиге су се продавале или поклањале у црквеним продавницама; као и у седиштима Српске народне одбране и других српских удружења и организација у дијаспори, а у Југославију су се кријумчариле под претњом законских санкција због штампања и дистрибуције непријатељске пропаганде, односно штампаног материјала непријатељског садржаја који је кроз различите облике и модификације у основи био садржан у првобитном закону донешеном непосредно по завршетку Другог светског рата.

Аутори српских емигрантских књига су, без обзира на одабир теме, књижевни израз и његову вредност, по аутоматизму, већ у самом старту, у отаџбини били одбацивани, забрањивани и проглашавани ауторима непријатељске литературе, самом чињеницом што су књиге објављивали у иностранству, а без адекватне контроле државних органа у Југославији.

Наиме, по Закону о кривичним делима против народа и државе који је објављен у Службеном листу ФНРЈ, бр. 59/46, 106/47 и 110/47. у Члану 9. дефинисано је следеће:

„Пропаганда или агитација која садржи позив на насилно обарање постојећег државног уређења казниће се лишењем слободе с принудним радом најмање годину дана. Ако је дело извршено путем штампе или радија, то ће се узети као отежавајућа околност. Ако радње из ст. 1. и 2. овог члана изазову теже последице или се изврше за време рата или у местима под војном управом казниће се према чл. 4. ст. 1. односно ст. 2. овог закона. Власници штампарија односно за штампарију одговорна лица, која отштампају списе или ствари које садрже пропаганду или агитацију у циљу наведеном у ставу 1. овог закона казниће се лишењем слободе, а у случају да је дело извршено из нехата новчаном казном".

Парадокс је да је каснијим законским одредбама и њиховим изменама апсолутно свака публикација која је штампана и објављена у емиграцији, без обзира на аутора, садржај, тему, жанр и политичко опредељење, по инерцији, аутоматски била забрањивана у Југославији, искључиво из разлога што, пре издавања и дистрибуције, није могао да се изврши увид од стране власти у њихов садржај и евентуално цензурише, као и из разлога што тужилаштво од штампарије, односно издавача није добијало одређени број примерака сваког издања, што је законом било дефинисано.

БИБЛИОГРАФИЈА СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ У ЕМИГРАЦИЈИ СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

Управо из потребе систематског и свеобухватног проучавања српске књижевности, које би обухватало и књиге настале у наведеном периоду у расејању, а о којима не постоје подаци, у Одбору за проучавање историје књижевности САНУ крајем 1989. и почетком 1990. године, уз учешће великог броја српских писаца, научника и публициста из земље и дијаспоре, под уредништвом академика Предрага Палавестре, покренута је иницијатива за прикупљање и израду библиографије књига одштампаних на српском језику у емиграцији у периоду 1941–1991. У ту сврху у библиотеци САНУ основан је засебан фонд „Српска књига у емиграцији" са ознаком Pb 21.

Тим поводом, у уводном тексту дела *Библиографија Српска књижевност у емиграцији 1941–1991*, објављеном само у дигиталном издању 2002. године, под окриљем САНУ наводи се да је:

„...јавно скинут жиг тајности и проклетства са великог броја српских писаца, научника, публициста и људи од пера који су се у метежу Другог светског рата и послератних политичких подела нашли изван отаџбине и ту наставили или започели свој књижевни рад. Из различитих културно неоправданих и несхватљивих разлога идеолошке и политичке, али такође и психолошке и моралне природе, свакојаких запрека и притисака, страха, прилагођавања, кетмана и мимикрије, духовног немара и моралног расула, српска књижевност још нема неке основне податке о културном раду и књижевном стварању Срба изван домовине у протеклих 50 година. Нема пописа књига и публикација штампаних на српском језику; нема азбучника аутора и шифара; нема библиотечких фондова са књигама из емиграције, чак ни сигнатура емигрантских књига, које се необрађене или издвојене налазе

> у јавним библиотекама; не постоји ниједна јавна библиотека у којој би се могле наћи све српске књиге штампане изван отаџбине; нема ниједне значајније студије о емигрантској књижевности, ниједне парцијалне расправе или монографије о српском песништву, приповедачком, мемоарском, научном или политичко-публицистичком раду српске емиграције" (2002: 5).

Принципи прикупљања и обраде књига, како се наводи у оквиру образложења овог пројекта, утврђени су према библиотекарским стандардима и формулисани су у Одбору за проучавање историје књижевности САНУ. Основу за обраду представљале су затечене књиге у самој Библиотеци САНУ, затим у Народној библиотеци Србије, у библиотекама Патријаршије Српске православне цркве, Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић" и Библиотеке Матице српске, али првенствено пристигле књиге из дијаспоре, из црквено-школских општина и приватних збирки као одзив на јавно обнародовани „Апел САНУ о српској књижевности ван отаџбине".

Приликом библиографске обраде, поштована су следећа мерила:

1) обрађена су само дела на српскохрватском језику, објављена изван отаџбине, као засебно штампани радови (без периодике) у раздобљу 1941–1991. године;

2) аутори су распоређени по азбучном реду правих презимена, а у оквиру јединица – дела једног аутора према азбучном редоследу наслова;

3) узети су у обзир важнији књижевни жанрови: збирке песама, збирке приповедатака, романи, зборници књижевних радова, мемоари, биографије и аутобиографије.

У *Библиографији Српска књижевност у емиграцији 1941–1991*, коју је израдила Љиљана Васић, сачињена је библиографија око 500 књига од 130 аутора, од тога 87 књига од 37 аутора и приређивача из Аустралије.

Објављивањем наведеног дигиталног издања САНУ 2002. године, који је уједно и први и једини забележени пројекат прикупљања и библиографије српске књижевности у емиграцији, начињен је велики помак у евидентирању српске књижевности у расејању, конкретно и у Аустралији, и њеног сублимирања у целокупну српску књижевност. Треба напоменути да тај задатак ни из далека није завршен, те његово окончање изискује укључивање и допринос и других установа, институција, као и личних иницијатива и истраживања како би се тај процес привео могућем крају.

БИБЛИОГРАФИЈА СРПСКИХ ЕМИГРАНТСКИХ КЊИГА ОБЈАВЉЕНИХ У АУСТРАЛИЈИ 1941–1991 КОЈЕ НИСУ ОБУХВАЋЕНЕ БИБЛИОГРАФИЈОМ САНУ

У *Библиографија Српска књижевност у емиграцији 1941–1991* у издању САНУ, представљен је библиографски опис 87 српских емигрантских књига објављених у Аустралији а које САНУ поседује у својој библиотеци. Међутим, у приватним збиркама пронађено је девет књижевних дела која нису део библиотечког фонда САНУ и која до сада нису евидентирана, каталошки обрађена нити је начињен

њихов библиографски опис. Она су, са именом и презименом аутора и приређивача, по азбучном реду и називом дела, са библиографским описом, без израђеног регистра и сигнатуре с обзиром да се налазе у приватним збиркама, наведена у овом раду:

БОЖИЋ, Милосав

ЖАЛОСНЕ СРПСКЕ ЕМИГРАНТСКЕ ОДАБРАНЕ ПРИЧЕ: Канбера: Самиздат, 1988. – 138 стр.; 21 цм

Доступно: приватна збирка

Предмет:

Збирка прича

Садржај:

Предговор и посвета оцу: „Ова књига нека светли имену Стевану Божић. Који преживи ратове: Турски, Бугарски први и други светски рат а четири пута би осуђен и робијао невин. Умро је природном смрћу а оставио свету отворен видик да гледа у нова столећа". Збирка прича забележених кроз разговоре аутора са српском емиграцијом у Аустралији у периоду од 1970. до 1988. године: Васкрс Србије, Библија говори Српском војнику, Прича Живко кулак, Одело Светог Саве, Тражимо оштету Српске пр. цркве, Борачко писмо, Рушење ујединитељског споменика, Титоизам, Истина на видело, Волим своју домовину, Подела, Златна земља, Двојник, Објашњење, И после свега срећа, Трновит пут до правде, Песма Србине, Братислав у правој борби, Сахрана, Јанков гроб, Дописивање, Емигрант, Прича једног информбировца, Системи, Сељаци, Изрод, Мајка, Потомство, Српска Царица, Војничко писмо са фронта 1912. год, Српска крила, Мој војсковођа Свети Сава, Песма Титоизма – Песма Грешник, Бура над Србијом – Српска ћирилица, Исповест Вељка Протића, Деда и унук Србију, Шта се гаси, Тестамент баштине, Мајкин савет – сељак, Милош Обилић – косовска девојка, Прича Ракијски трговац. Збрику је аутор посветио оцу Стевану Божићу.

Напомена: Умножен рукопис (није штампан, већ куцан на писаћој машини на папиру А 4 формата, умножен копирањем, затим савијен папир на формат А 5 и кроз средину превоја повезан кламером). Предговор и посвета оцу и називи прича су наведени у изворном облику како их је писао аутор, без лекторских интервенција.

ДАКИЋ, Драгутин

ЗИМСКА ВИШЊА – Сиднеј: Самиздат, 1969. – 73 стр.; 21 цм

Доступно: приватна збирка

Предмет:

Збирка прича

Садржај: Мото: „Живим да бих писао – Пишем да бих живео". Предговор. Увод. Збирка 15 прича: Како сам калио челик, Пут у ништа, Послушан пас, Забит таме, Неко увек лаже, Правила љубави – Зимска Вишња, Састави о мени – Растави о њима, Несташица, Град који сам волео, Рад за песму, Позив из Отаџбине, Материјалне пропасти, Сушило, Аустралијско далеко, Појило.

ДАКИЋ, Драгутин

ПУТ КА ДОМУ – Сиднеј: Самиздат, 1967. – 54 стр.; 21 цм
Доступно: приватна збирка
Предмет:
Збирка песама
Садржај: Предговор и посвета: „Нека љубав греје ваша срца". Збирка 46 песама подељених у четири циклуса: Пут у једном смеру; Кандила вечно горе; Љубав према мајци; Отаџбина зове.
Напомена: Илустрације у књизи на стр. 3, 17, 29 и 42: цртежи брода, кандила, лица старије жене и планинског масива.

НЕЗАПАЖЕНИ БИСЕРИ

НЕЗАПАЖЕНИ БИСЕРИ: изабране песме из лирике Срба у слободном свету / Саставили: Урош Станковић и Никола Томић. – Мелбурн: Српска мисао, 1974. – 151 стр.; 21,5 цм
Доступно: приватна збирка
Предмет:
Збирка песама
Садржај:
Урош Станковић и Никола Томић, Предговор. Драгољуб Пауновић (10 песама); Милић Бојичић Комски (9 песама); Милован Кораћ (9 песама); Стеван Тривунац (8 песама); Петар Мартиновић Бајица (8 песама); Стеван Костић Кепа (1 песма); Алија Коњхоџић (1 песма); Радован Миленковић (1 песма); Алекса Ковачевић (1 песма); Вељко Никчевић (4 песме); Бранко Милутиновић (1 песма); Вељко Бојић (5 песама); Ђорђе Томашевић (1 песма); В. Р. Дрецун (2 песме); Милош Аћин Коста (7 песама); Живаљ Дамјановић (7 песама); Манојло Кораћ (2 песме); Драгомир Стевановић Спарта (1 песма); Вељко Радовић (4 песме); Душко Ђурчић (1 песма); Константин Елесин (1 песма); Слободан Јашар Куртовић (1 песма); Бранислав Ђурчиновић (5 песама); Бранко Аџемовић Грасин (3 песме); Марија Лукић (5 песама); В. Мил. Мијовић (1 песма); Богомир Аћимовић Далма (10 песама); Милан Јоков (4 песме); Нико Филиповић (1 песма); Момчило Илић (2 песме); Златана Марковић (5 песама); Бранислав Радуловић (4 песме); Милутин Букара (10 песама); Милан Бандовић (1 песма); Душан Џаковић (2 песме); Владимир Савић Скит (из циклуса „Исповести" 2 песме, из циклуса „Песме Србији" 2 песме).
Напомена: Фотографија Петра II Карађорђевић на стр. 2.

ПАВЛОВИЋ, Драгомир

ВАРЉИВЕ НАДЕ – Мелбурн: Самиздат, 1967. – 67 стр.; 21 цм
Доступно: приватна збирка
Предмет:
Збирка песама
Садржај:
Збирка песама садржи 57 песама без поделе на циклусе.

ПАВЛОВИЋ, Драгомир

МИСЛИ – Мелбурн: Српска мисао, 1964. – 100 стр.; 21 цм
Доступно: приватна збирка
Предмет:
Филозофска расправа
Садржај:
Филозофски текстови груписани под поднасловима: животне дефиниције проткане искуством; морална опажања у виду напада на познате изреке; ревизија неких чувених мисли, појмова и изрека; објективни однос између посматраних животних појава и својих осећаја; практична морална филозофија.

СОЛОВЈЕВ, Александар

ИСТОРИЈА СРПСКОГ ГРБА – Мелбурн: Српска мисао, 1958. – 158 стр.; 21 цм
Доступно: приватна збирка
Предмет:
Хералдика
Садржај:
Аутор је приказао и систематизовао велико хералдичко наслеђе и обрадио историју српског грба. Посебно је дефинисао три теме српске науке о грбовима: крст са осцилима, двоглави орао и „илирска“ хералдика.
Напомена:
Књига богата илустрацијама.

СОТИРОВИЋ, Божидар

РАТНЕ ПРЕВАРЕ И ЛАЖИ – Мелбурн: Српска мисао, 1974. – 151 стр.; 21,5 цм.
Доступно: приватна збирка
Предмет:
Историјска расправа
Садржај:
Увод; Тројни пакт; 27. март 1941; Биографија генерала Драже Михаиловића Чиче, Равногорски покрет; Демантовање „превара и лажи“ публикованих у Југославији по завршетку Другог светског рата и изнетих на доказном поступку на суђењу у Београду после његовог хапшења.
Напомена: Фотографија Драже Михаиловића на стр. 3; Прилози: Документа о 27 –ом марту 1941.

СТАЈИЋ, Родољуб

МОЈА БОРБА ЗА ОТАЏБИНУ – Перт: Фототипско издање, 1976. – 88 стр.; 30 цм
Доступно: приватна збирка
Предмет:
Аутобиографска проза

Садржај:

Предговор. Увод. Рођен да патим и памтим; Пут до слободе; Крвави траг; На њиви божијој; Правда божија; Сан о слободи.

Напомена: Примерак у приватној збирци је фото копија.

ЗАКЉУЧАК

Српска емигрантска књижевна дела штампана у расејању у периоду 1941–1991. године нису била, нити су обухваћена правним прописима Републике Србије нити Законом о заштити ауторских права. Изузев, пре свега, искључиво библиографског описа наведених књига од стране САНУ, израђеног у периоду од 1989–2002. године, не постоје друга забележена научна истраживања, њихова евиденција, каталогизација нити библиографски опис.

С обзиром да у *Библиографији* САНУ није начињен библиографски опис свих српских емигрантских књига објављених у Аустралији у периоду 1941–1991, овај рад има за задатак да постојећу библиографију допуни са девет књига из приватних збирки које до сада нису евидентиране и каталошки обрађене. Навођењем до сада непознатих аутора и приређивача и њихових дела, отвара се могућност њиховог детаљног и свеобухватног библиографског описа, као и представљања широј читалачкој публици и стручној јавности за евентуалну стручну експертизу уметничких, књижевних, научних и историографских вредности сваког дела понаособ. Стварају се, такође, услови да се, у циљу даљег проучавања и очувања српске емигрантске књижевности у Аустралији 1941–1991, изврши дигитализација грађе како би она имала практичну примену у библиотекама и била трајно сачувана.

Поред навођења имена и презимена аутора и наслова дела која раније нису библиографски описана, и њиховог приближавања српској читалачкој публици, рад има за циљ да ода дужно поштовање онима који су писали и стварали „у мраку“, унапред знајући да ће њихово дело у отаџбини бити оцрњено, забрањено, критиковано и одбачено, и да ће, као такво, бити доступно врло малом броју читалаца. Објављујући и публикујући књиге на српском језику далеко од своје отаџбине, они су пружили изузетно значајан допринос очувања српског језика и писма у емиграцији, у временима далеко пре појаве интернета и актуелне ере електронске и дигиталне комуникације.

ЛИТЕРАТУРА

Библиографија српска књижевност у емиграцији 1941–1991. Београд: САНУ, 2002. https://www.sanu.ac.rs/wp –content/uploads/2018/08/biblioteka –Srpska –knjizevnost –u –emigraciji –1941 1991_bibliografija.pdf

„Закон о старој и реткој библиотечкој грађи“ 2011. Београд: *Службени гласник РС* год. 67, број 52.

Павловић 1988: Весна Павловић. *Српско стваралаштво у дијаспори.* Торонто: самиздат

Рајшић 2013: Светислав Рајшић. *Раскол Српске православне цркве у Америци 1963–1992.* Зборник радова Интернационалног универзитета у Новом Пазару са Међународног научностручног скупа „Допринос правне мисли у изградњи законодавства“. Нови Пазар: Интернационални универзитет у Новом Пазару 67 - 81.

Сарачевић 1989: Драгутин Сарачевић. *Слободна српска православна црква.* Сиднеј: непознат издавач.

Спасовић, Милетић 2009: Станимир Спасовић, Србољуб Милетић. *Историја Српске православне цркве у Аустралији, Новом Зеланду и Јужној Африци.* Сиднеј: Српска црквено-школска општина Св. Сава.

Ćосић 2014: Jugoslav Ćosić. *Vreme sna.* Beograd: Samizdat B92.

Svetislav Đ. RAJŠIĆ

LITERATURE OD SERBIAN IMMIGRANT IN AUSTRALIA 1941–1991

Summary

The first written records about Serbian people in the land of Australia are dated around 1860, but during the 19th and the beginning of the 20th century, there were very little data about this community, even in their land of emigration, and also in their homeland. This article will try to note and identify some members of the Serbian emigration community from 1941 to 1991 who became authors of various literary types in the Serbian language. They tried to express themselves in their first language, about their feelings, homesickness, their thoughts about life, and their political opinion. Their endeavor in literacy mostly stayed unknown to people in the former Yugoslavia, as well as in Serbia, because most of them were considered political dissidents. The Serbian Academy of Science and Arts made the first bibliography of Serb authors in Australia and their work in 2002. This article lists six more authors and two publishers and their works that were previously unknown.

Key words: bibliography, Serbian immigration to Australia, Serbian literature, 1941–1991, Serbian Orthodox Church, forbiden books, Yugoslavia.

Рад је предат 27. фебруара 2023. године. Са извршеним исправкама по захтеву рецензента, враћен је 22.3.2023.

БАШТИНА

ПОЛИТИКОЛОГИЈА СОЦИОЛОГИЈА ПРАВО И ЕКОНОМИЈА

УДК 323.1(=18)
323.1:316.75(=18)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-42919

Оригинални научни рад

*Рељa Б. ЖЕЉСКИ**

*Зоран В. МАЛБАШИЋ***
Академија за националну безбедност, Београд

„АЛБАНСТВО": ЕТНИЧКО И ВЕРСКО У ПРОЦЕСУ АЛБАНСКЕ НАЦИОНАЛНЕ ИНТЕГРАЦИЈЕ

Апстракт: Предмет анализе овог рада је феномен „албанства", који се у последњих век и по манифестовао у бројним појавним облицима али се искристалисао као један од најтрајнијих кохезивних фактора у конституисању албанског националног јединства и албанске иредентистичке политике[1]. У раду се анализирају утицаји које су на албанску националну свест оставили меморијализација албанског средњевековоног великаша Скендербега, те заоставштина „Призренске лиге", симбола прве конкретне албанске политичке стратегије са експанзионистичким потенцијалом. Акценат је на анализи концепта „албанства", који је у политички живот Албаније ушао у раној фази тзв. „Албанског народног препорода" (*Rilindja Kombëtare*) и који је до данас остао неизоставан елемент у политичкој агенди матичне државе и националистички оријентисане албанске дијаспоре. Циљ овог истраживања је указивање на чињеницу да је током историје албанске државе „албанство" била резистентна константа која је са успехом служила да се бројни племенски, конфесионални и културолошки антагонизми, ставе по страни.

Кључне речи: „Албанство", Албанија, иредентизам, идеологија, национализам.

УВОД

Иако постоји више теорија о пореклу данашњих Албанаца (нпр. са простора кавкаске Албаније), „у науци преовлађује мишљење које је заступао и српски археолог Милутин Гарашанин да су Албанци у суштини нова етничка формација настала у првим вековима средњег века, на старобалканским основама, мешавином различитих елемената старих палеобалканских супстрата – илирских, дакомизијских (дарданских) и трачких. Не може се, дакле, говорити о Албанцима као директним и непосредним настављачима Илира или Дарданаца"[2]. У античком периоду, Албанија

* Ванредни професор, relliusmc@yahoo.com
** Доцент, zoranmalbasic83@gmail.com

1 Под овим појмом се подразумева идеолошко-политичка концепција и конкретна делатност усмерена на мењање државних граница на такав начин да етничке или националне мањине постану део јединственог и заокруженог простора, односно дођу под власт државе у којој њихов народ чини већину.

2 Славенко Терзић, *Стара Србија (XIX-XX век) драма једне цивилизације*, Нови Сад – Београд, 2012: 114; *Илири и Албанци*, Зборник радова, Српска академија наука и уметности – Одељење историјских наука, Београд, 1988.

није имала етничке и религијске особености, а тек са доласком Словена на Балкан тамошња племена су почела да се препознају као „Албанци"[3]. У средњем веку, Албанци су нарочито били погођени религијским антагонизмима након шизме, 1054. године. Хришћански албански живаљ био је подељен на католике и православце, а конфесионални мозаик додатно је усложњен након османских освајања која су као доминантну донела мухамеданску веру. Племенске поделе су биле још снажније, јер су се две најбројније етничке подгрупе – Тоске и Геге, свака са својим особеностима, вековима развијале под различитим утицајима са Запада и Истока.

Осим краткотрајног отпора османској власти за време албанског великаша српског порекла Ђураћа Кастриотија – Скендербега, за разлику од осталих народа у окружењу (Бугара, Срба и др.), Албанија током средњег века није имала готово никакве елементе државности. Те околности су утицале да се код Албанаца знатно касније јави свест и потреба за стварањем јединствене државе. Појава овакве политике продуковала је нестабилност у читавом региону последњих век и по, а управо немогућност да се створи заједничка политичка платформа и превазиђу дубоке регионалне, племенске и верске разлике међу Албанцима, довела је до појаве „албанства" као упорне националистичке мантре која ће надаље карактерисати албанска настојања за успостављањем пуног националног, политичког и територијалног јединства.

СКЕНДЕРБЕГОВО НАСЛЕЂЕ И ЗАОСТАВШТИНА „ПРИЗРЕНСКЕ ЛИГЕ"

Скендербег је средином XV века успео да накратко одржи независност значајних територија настањених Албанцима пред османским освајањима и да уједини албанске старешине у тзв. „Љешку лигу". Иако није имао безрезервну албанску подршку, дугогодишња титула „Кнеза Албаније" је утицала да албански национални мислиоци касног XIX века о њему формирају својеврсни мит, представљајући га као апсолутног националног хероја и централну фигуру албанске великодржавне политике. Скендербег је портретисан и као борац за албанску државу који је спречавао исламизацију Албаније[4], иако су векови под турском управом значајно потиснули хришћански утицај, а албанско становништво је дало значајан број великих везира Отоманској империји.[5] У поступку конституисања албанске националне државе, Скендербег је истицан као хомогенизујући фактор и „камен темељац албанске државе"[6], а његово наслеђе било је зачетак „албанства" које су надаље баштинили албански национални мислиоци.

---

3 Nicholas Hammond, *The Relations of Illyrian Albania with the Greeks and the Romans*, in: Tom Winnifrith (ed.), *Perspectives on Albania*, Palgrave Macmillan, 1992, p. 39.

4 Видети: Artemida Kabashi, *The memory of George Castriota Scanderbeg among the Arberesh of Italy: A study on the role of diaspora in the creation of Albanian national identity*, Thezis in History at the Texas Tech University, 2005.

5 World Heritage Encyclopedia, *Albanian Grand Viziers*, доступно на: http://www.gutenberg.us/articles/albanian_grand_viziers (25.11.2020.).

6 Artemida Kabashi, *The memory of George Castriota Scanderbeg among the Arberesh of Italy: A study on the role of diaspora in the creation of Albanian national identity*, Thezis in History at the Texas Tech University, 2005, p. 13.

Међу најзначајнијим одредницама у националној историји Албаније је и конституисање *Лиге за одбрану права албанског народа,* односно Албанске „Призренске лиге" (*Besëlidhja e Prizrenit*), коју су јуна 1878. године основали политички репрезенти из свих крајева настањених Албанцима и која се примарно залагала за формирање јединственог „Албанског вилајета". Иако је представник екстремније фракције Абдул Фрашери предложио прекид свих односа са Портом и формирање независне Албаније сачињене од 4 вилајета – скадарског, јањинског, битољског и косовског[7], ипак је прихваћен предлог о широј самоуправи Албаније уз признавање врховне власти султана. Међутим, границе претпостављене независне Албаније остале су симбол будућег албанског иредентизма и постале границе „Велике Албаније", „Етничке Албаније", „Природне Албаније". Ставови по питању наслеђа „Призренске лиге" до данас нису усаглашени ни у албанској ни у међународној историографији и политичкој историји. Док једни „Лигу" карактеришу као митологизовани догађај који је дефинисао албанску нацију, бројнији су они који истичу да је у питању заправо била стратегија Порте да сачува турски утицај у вилајетима настањеним Албанцима[8], а има и мишљења да је она била инструмент великих сила (Аустроугарске[9], Италије и Велике Британије) у склопу шире балканске геополитичке стратегије.[10] Евидентно је, међутим, да је „Лига" била изразито антихришћанска, протурска организација (првобитно је носила назив „Комитет правих муслимана" - *Xhemieti Ihtilati Islamie*[11]) *која се сматра круцијалним догађајем у „Албанском народном препороду" и ембрионом албанске великодржавне политике која је у први план истакла потребу за креирањем јединственог, самосталног државног ентитета.*

„АЛБАНСТВО" У НЕЗАВИСНОЈ АЛБАНИЈИ

Визију „божанске Албаније" баштинили су бројни албански политичари различитих идеолошких опредељења, тако да су „албанство" као псеудо-религију признавали и албански ројалисти у међуратном периоду и послератни комунисти. Ауторитет за све њих, „водећи представник прве генерације албанских националиста"[12], песник Пашко Васа, у поеми из 1878. године, етаблира „албанство" као једини пут креирања народног јединства:

---

7 Јован Хаџи Васиљевић, Арбанашка лига: арнаутска конгра; Српски народ у Турском Царству (1878-1882), издање уредништва Ратника 1909: 40.

8 Овде је од посебног значаја студија Bernard Stulli, *Albansko pitanje (1875-1882)*, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. 318, Zagreb 1959.

9 О напорима хабзбуршке владе на грађењу модерног албанског националног покрета видети опширније у Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања.* Историја Срба у новом веку (1492-1992), Треће, допуњено издање, Београд, 2010.

10 Димитрије Богдановић, *Књига о Косову*, САНУ, посебна издања, Књига DLXVI, Београд, 1986, стр. 115.

11 Bernhardt Tönnes, Sonderfall Albanien : Enver Hoxhas „eigener Weg" und die historichen Ursprünge seiner Ideologie, Oldenbourg, München 1980: 145.

12 Bernd Fischer, *Albanian Nationalism and Albanian Independence*, SEEU Review Special Edition, Volume 10, Issue 1, 2014: 32.

„Устајте Албанци, пробудите се
сјатите се братски у истој вери,
не гледајте цркве и џамије:
Религија Албанаца је Албанство!".[13]

У тексту „Албанија, шта је била, шта јесте и шта ће постати"[14] из 1899. године, који се сматра једним од најзначајнијих албанских националних списа, филолог и књижевник Сами Фрашери је изложио детаљне претпостављене границе будуће албанске државе, на тадашњем Косовском, Битољском, Јањинском и Скадарском османском вилајету. Овај политички спис је извршио снажан утицај на креирање „албанства" и у наредним деценијама је препознат као „ултимативни идеолошки манифест албанског народног препорода"[15]. По стицању независности, додатно се учврстила теза о „албанству" као божанском елементу, што потврду добија у речима утицајног албанског филолога Илиа Дило Шеперија из 1920. године: *„Божанска Албанија, класична земља хероја, слави данас један од најсветлијих дана своје националне историје: дан препорода и крштења у новом животу слободе!... Залепршала је славна Скендербегова застава, а божанство слободе народа учинило је да спасење Албаније постане закон!... Наша религија „албанство" меша се са црквеном песмом идеално замишљеног света"*.[16] Овај говор је касније постао један од основних идеолошких темеља у деловању националистичке албанске емиграције. Организација „Народни фронт" (*Balli Kombetar*) је 70-их година XX века у Риму публиковала националистичко гласило „Застава" (*Flamuri*)[17], у којем је на стогодишњицу оснивања „Призренске лиге" 1978. године[18] објављен управо Шеперијев говор који идеализује „албанство" као ултимативни постулат албанског националног јединства.

Пред избијање Другог светског рата, 16. априла 1939. године албанска круна је формално предата италијанском краљу Виктору Емануелу III, чиме је, без готово икаквог отпора, формализована италијанска фашистичка инвазија на ову државу.[19] Иако је Албанија престала да постоји као суверена држава 26 година након стицања независности, то никако није значило и одрицање од албанских великодржавних аспирација. Почетком Другог светског рата до пуног изражаја је дошла идеја о примату националног јединства. Претеча касније општеприхваћених расистичких идеја Трећег рајха био је и Наим Фрашери (старији брат Самија Фрашерија), један од кључних идеолога „Албанског народног препорода". Његова песма о албанској националној супремацији објављена је годинама након његове смрти у Штутгарту 1940. године у склопу „Есеја о неједнакости људских раса":

13 Bernhardt Tönnes, наведено дело: 57.

14 Robert Elsie, *Text and documents of Albanian History*, доступно на: http://www.albanianhistory.net/1899_Frasheri/index.html (07.12.2020.).

15 Dukagjin Gorani, *Orientalist Ethnonationalism: From Irredentism to Independentism: Discourse analysis of the Albanian ethnonationalist narrative about the National Rebirth (1870-1930) and Kosovo Independence (1980-2000)*, Doctoral dissertation, Cardiff University 2011: 152.

16 Bernhardt Tönnes, наведено дело: 55.

17 Edwin E. Jacques, *The Albanians: An Ethnic History from Preistoric Times to the Present*, McFarland & Company, Inc. Publishers Jefferson, North Carolina 1995: 424.

18 Bernhardt Tönnes, наведено дело: 56.

19 О ставовима италијанских фашиста по питању „албанства" видети опширније у *Le terre Albanesi redente, 1. Kossovo,* Reale Accademia D'Italia, Roma 1942.

„Људи се деле на неколико раса,
...бела раса је најбоља од њих
...од оне расе која је дошла у Европу
...у те прве очигледно спадају Пелазгејци,
и њихови синови, ми Албанци."[20]

Важна карактеристика албанског оријенталистичко-етнонационалистичког дискурса односи се на религијску ирелевантност у конституисању националне идеологије.[21]

„АЛБАНСТВО" ЗА ВРЕМЕ РЕЖИМА ЕНВЕРА ХОЏЕ

Током апсолутистичке и репресивне комунистичке владавине Енвера Хоџе, од завршетка Другог светског рата до његове смрти 1985. године, Албанија се трансформисала у једну од најзатворенијих држава света. Основе албанског комунизма су у старту биле специфичне, будући да се Хоџа борио против фашиста под заставом Скендербега, а не под црвеном заставом Октобарске револуције.[22] Хоџин режим се није отворено дистанцирао од идеје „Велике Албаније", иако је он, као лидер Комунистичке партије Албаније (КПА), првобитно гајио врло присне везе са југословенским комунистима. Резолуција Информбироа је донела поптуни заокрет у односу са југословенском федерацијом, тако да је Хоџа једнострано раскинуо Уговор о пријатељству и сарадњи ФНРЈ и Албаније, након чега је Албанија (уз СССР) постала један од Титових највећих противника.[23] Албанија се поново окреће „албанству" као стожеру великоалбанске политике, сада преформулисане у шири контекст права народа на самоопредељење. У својим мемоарима, Хоџа је истакао: *„Ако се сваком народу, као целини, дозволи да слободно одлучује о својој будућности, тим пре ће то бити дозвољено делу једног народа, насилно припојеном туђем телу."*[24] Сукоб Москве и Београда Хоџа је искористио да обнови идеју „Велике Албаније: *„Није могло нити се може говорити о „великој" или „малој" Албанији. Постојала је и постоји само једна Албанија... као нација, и као земља настањена људима исте крви, истог језика, исте културе, исте историје, исте психичке и националне оформљености у целини, Албанцима... ми нисмо ни за „велику", нити за „малу" него само за Албанију која као земља и нација представља једну и само једну целину"*.[25]

Албански *sui generis* национализам[26] дошао је до пуног изражаја, а концепт „албанства" уздиже се на ранг псеудо-религије у поступку деконфесионализације

20 Bernhardt Tönnes, наведено дело: 150-151.

21 Dukagjin Gorani, *Orientalist Ethnonationalism: From Irredentism to Independentism: Discourse analysis of the Albanian ethnonationalist narrative about the National Rebirth (1870-1930) and Kosovo Independence (1980-2000)*, Doctoral dissertation, Cardiff University 2011: 184.

22 Miranda Vickers, *The Albanians: A Modern History*, I.B. Tauris, London 2001:159-160.

23 Димитрије Богдановић, *Књига о Косову*, САНУ, посебна издања, Књига DLXVI, Београд 1986:187.

24 Enver Hodža, *Titoisti; Istorijski zapisi*, Institut za marksističko-lenjinističke studije CK KPA, Izdavačka kuća „8 Nentori", Tirana 1982: 86.

25 Ibid, 90-91.

26 Albulena Halili, *The Albanian National Question - the Final Piece of the Unsolved Balkan Puzzle*? SEEU Review Special Edition, Volume 10, Issue 1, 2014: 168.

Албаније и њеног проглашења за прву атеистичку земљу у историји, уз истицање континуитета између Комунистичке партије и покрета *Rilindja*. На обележавању стогодишњице „Призренске лиге" (1978.), главни режимски идеолог Рамиз Алија изјавио је да је религијска разједињеност била главни фактор који је успоравао „народно ослобођење".[27]

„АЛБАНСТВО" И САВРЕМЕНИ АЛБАНСКИ ИРЕДЕНТИЗАМ

У првим деценијама XXI века око 70% становништва Албаније је муслиманске вероисповести, док се тај број на Косову и Метохији пење на скоро 90%.[28] Након пада комунистичког режима, 1990. године, суштински носиоци изворног албанског иредентизма постају Албанци муслимани, а важну улогу у формирању албанске иредентистичке стратегије одиграли су исламски фундаменталисти. Бројне војне обуке које су терористи окупљени у терористичкој организацији „Ослободилачка војска Косова – ОВК" реализовали у годинама пре почетка отвореног оружаног сукоба на КиМ, делом су финансиране и од радикалних исламиста из „Ал Каиде". Њен вођа Осама Бин Ладен је 1994. године посетио Албанију под легендом хуманитарног активизма и помоћи муслиманској браћи[29], и иницирао формирање балканске мреже џихадиста који су се борили на ратиштима у БиХ, а потом и на КиМ. Концепт „џихада" брзо се укоренио у војну стратегију албанских иредентиста.

Иако је верска припадност дуго била од секундарног значаја за албански иредентизам, године пре конфликта на КиМ су у први план избациле исламски фундаментализам као један од примарних фактора у борби за „неослобођене територије" на подручју КиМ и Македоније. Међутим, последње декаде вратиле су идеологију „албанства" у јавни дискурс, а „албанска унија", без доминантне религијске компоненте, промовисана је као пожељно државно уређење у којем би Албанци на Балканском полуострву остварили свој пуни етнички, политички и привредни потенцијал. Академија наука Албаније донела је 1998. године „Платформу за решење албанског националног питања", која јасно истиче да је „уједињење свих етничких албанских територија у једну националну државу оправдана тежња свих Албанаца".[30] Средином деведесетих година прошлог века, тадашњи председник Албаније Сали Бериша се залагао за „духовну реунификацију" албанског народа[31], док је, на трагу ставова својих претходника, албански премијер Еди Рама 2018. године предложио да Република Албанија и тзв. „Република Косово" имају заједничког председника који би симболизовао национално јединство и заједничку политику

27 Bernhardt Tönnes, наведено дело: 496-497.

28 Dukagjin Gorani, *Orientalist Ethnonationalism: From Irredentism to Independentism: Discourse analysis of the Albanian ethnonationalist narrative about the National Rebirth (1870-1930) and Kosovo Independence (1980-2000)*, Doctoral dissertation, Cardiff University 2011: 185.

29 Небојша Пантелић, *Генеза албанског екстремизма и тероризма на Косову и Метохији*, Политичка ревија, Београд, бр.01/2008: 109.

30 Akademia e Shkencave e Shqipërisë (Academy of Sciences of Albania), *Platform for the solution of the national Albanian question*, Shkenca, Tirana 1998: 3.

31 Miranda Vickers, James Pettifer, *Albania: From Anarchy to a Balkan Identity*, Hyrst & Company, London 1997: 154.

националне безбедности[32], при чему је и сама „албанска унија" Рамин конструкт.[33] „Албанство" и данас има одређену привлачну моћ, иако је Република Албанија далеко од атеистичке државе каква је била за време Енвера Хоџе, с обзиром да само 2.5% Албанаца себе дефинише као атеисте или као припаднике минорих религијских група.[34] Међутим, актуелне паналбанске прекограничне иницијативе, као део тренда који је у експанзији у Европи и који се односи на подстицање интеграције изван националних граница,[35] фаворизују појмове попут „тесне прекограничне сарадње", „албанске уније" или „Природне Албаније", као терминошки прихватљивије опције од ратоборног конструкта „Велике Албаније". „Албанија је нација која живи у будућности"[36], односно и даље чека на остварење својих тежњи о јединственој држави.

ЗАКЉУЧАК

Албански народ вековима живи на Балкану, простору небројених подела, те је „албанство" често било пожељан инструмент за превазилажење разлика карактеристичних не само за Албанце, већ и за све народе који насељавају ово поднебље и уврежило се као симбол јединства Албанаца.

Закаснели почетак албанског националног буђења утицао је на формирање националистичке идеологије која је инсистирала на аутохтоности, староседелаштву и праву на све територије које Албанци насељавају. Иако је првобитно имао проосмански карактер, „Албански народни препород" је ударио камен темељац „албанству" као ултимативној егалитарној албанској вредности, која је код Албанаца са свих страна границе опстала као јединствена духовна историја која је надживела различите идеологије. Њиме се неретко амалгамирало више различитих идеолошко-политичких концепата у јавном животу Албаније и оно се одржало као национентрични наративни конструкт и симбол албанског *demosa* изнад државе и пролазних стратегија политичких одлучилаца у овој земљи.

Неолиберални концепти мултикултурализма настоје да деконструишу националне особености у глобализованој заједници, као и да пасивизирају унапред проглашене негативне ефекте које етноплурализам генерише. Међутим, „албанство" као сурогат религија у албанском друштву показало је изузетну отпорност на овакве трендове, те и данас служи за превазилажење стратешког, идентитетског, па и економског партикуларизма и представља стални подсетник да реализација идеје „Велике Албаније" није остала заробљена у XIX и XX веку, већ представља актуелну регионалну безбедносну претњу.

---

32 https://www.dw.com/en/albanias-edi-rama-floats-joint-president-idea-in-kosovo/a-42642058 (10.11.2020.).

33 https://www.dw.com/sr/ramina-prirodna-promena-granica/a-48020558 (10.11.2020.).

34 https://eacea.ec.europa.eu/national-policies/eurydice/content/population-demographic-situation-languages-and-religions_en (05.11.2020.).

35 *Panalbanizam: Kolika je pretnja stabilnosti na Balkanu*? International Crisis Group, Izveštaj za Evropu br.153, Tirana/Brisel, 25. februar 2004: 2.

36 Albulena Halili, *The Albanian National Question - the Final Piece of the Unsolved Balkan Puzzle*? SEEU Review Special Edition, Volume 10, Issue 1, 2014: 170.

ЛИТЕРАТУРА

Akademia e Shkencave e Shqipërisë (Academy of Sciences of Albania) 1998: *Platform for the solution of the national Albanian question*, Shkenca, Tirana.

Halili 2014: Albulena Halili, *The Albanian National Question - the Final Piece of the Unsolved Balkan Puzzle*? SEEU Review Special Edition, Volume 10, Issue 1.

Kabashi 2005: Artemida Kabashi, *The memory of George Castriota Scanderbeg among the Arberesh of Italy: A study on the role of diaspora in the creation of Albanian national identity*, Thezis in History at the Texas Tech University.

Fischer 2014: Bernd Fischer, *Albanian Nationalism and Albanian Independence*, SEEU Review Special Edition, Volume 10, Issue 1.

Stulli 1959: Bernard Stulli, *Albansko pitanje (1875-1882)*, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. 318, Zagreb.

Tönnes, Albanien 1980: Bernhardt Tönnes, Sonderfall Albanien, Enver Hoxhas „eigener Weg" und die historichen Ursprünge seiner Ideologie, Oldenbourg, München.

Gorani 2011: Dukagjin Gorani, *Orientalist Ethnonationalism: From Irredentism to Independentism: Discourse analysis of the Albanian ethnonationalist narrative about the National Rebirth (1870-1930) and Kosovo Independence (1980-2000)*, Doctoral dissertation, Cardiff University.

Jacques 1995: Edwin E. Jacques, *The Albanians: An Ethnic History from Preistoric Times to the Present*, McFarland & Company, Inc. Publishers Jefferson, North Carolina.

Hodža 1982: Enver Hodža, *Titoisti; Istorijski zapisi*, Institut za marksističko-lenjinističke studije CK KPA, Izdavačka kuća „8 Nentori" 1982.

Le terre Albanesi redente, 1. Kossovo, Reale Accademia D'Italia, Roma, 1942.

Vickers, Pettifer 1997: Miranda Vickers, James Pettifer, *Albania: From Anarchy to a Balkan Identity*, Hyrst & Company, London.

Vickers 2001: Miranda Vickers, *The Albanians: A Modern History*, I.B. Tauris, London.

Hammond 1992: Nicholas Hammond, *The Relations of Illyrian Albania with the Greeks and the Romans*, in: Tom Winnifrith (ed.), *Perspectives on Albania*, Palgrave Macmillan.

Panalbanizam: Kolika je pretnja stabilnosti na Balkanu? International Crisis Group, Izveštaj za Evropu br.153, Tirana/Brisel, 25. februar 2004.

Богдановић 1986: Димитрије Богдановић, *Књиīа о Косову*, САНУ, посебна издања, Књига DLXVI, Београд.

Илири и Албанци, Зборник радова, Српска академија наука и уметности – Одељење историјских наука, Београд, 1988.

Хаџи Васиљевић 1909: Јован Хаџи Васиљевић, Арбанашка лига: арнаутска конгра; Српски народ у Турском Царству (1878-1882), издање уредништа Ратника.

Екмечић 2010: Милорад Екмечић, *Дуīо крēтање између клања и орања.* Историја Срба у новом веку (1492-1992), Треће, допуњено издање, Београд.

Пантелић 2008: Небојша Пантелић, *Генеза албанскоī екстемизма и тероризма на Косову и Метохији*, Политичка ревија, Београд, бр.01.

Терзић 2012: Славенко Терзић, *Стара Србија (XIX-XX век) драма једне цивилизације*, Нови Сад – Београд.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

https://eacea.ec.europa.eu/national-policies/eurydice/content/population-demographic-situation--languages-and-religions_en (05.11.2020.).

https://www.dw.com/en/albanias-edi-rama-floats-joint-president-idea-in-kosovo/a-42642058 (10.11.2020.).

https://www.dw.com/sr/ramina-prirodna-promena-granica/a-48020558 (10.11.2020.).

Robert Elsie, *Text and documents of Albanian History*, доступно на: http://www.albanianhistory.net/1899_Frasheri/index.html (07.12.2020.).
World Heritage Encyclopedia, *Albanian Grand Viziers*, доступно на: http://www.gutenberg.us/articles/albanian_grand_viziers (25.11.2020.).

Relja B. ŽELJSKI
Zoran V. MALBAŠIĆ

„ALBANIANISM": THE IDEOLOGICAL FOUNDATION OF ALBANIAN IRREDENTISM

Summary

The subject of analysis of this paper is the phenomenon of „Albanianism", which has, in recent centuries, manifested itself in numerous forms, but also crystallized itself as one of the most enduring cohesive factors in constituting Albanian national unity and Albanian irredentist policy. The paper analyzes the influences on the Albanian national consciousness left by the memorialization of the Albanian medieval great Skenderbeg, and the legacy of the „League of Prizren", which is a symbol of the first concrete Albanian political strategy with expansionist potential. The emphasis is on the analysis of the concept of „Albanianism", which entered the political life of Albania in the early phase of the so-called „Albanian national *awakening*" (*Rilindja Kombëtare*) and which has remained an indispensable element in the political agenda not only of the host state, but also in the nationalist-oriented Albanian diaspora. The aim of this research is to point out the fact that throughout the history of the Albanian state „Albanianism" has been a resistant constant that successfully served to put aside numerous Albanian antagonisms, be they tribal, confessional or cultural.

Key words: „Albanianism", Albania, irredentism, ideology, nationalism.

Рад је предат 17. фебруара 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 355.401(430)"1952/1986"
355:929 Волф М.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-42209

Оригинални научни рад

*Марко М. ПАРЕЗАНОВИЋ**
Академије за националну безбедност у Београду

МАРКУС ВОЛФ, ХЕРОЈ И СТРАДАЛНИК ХЛАДНОГ РАТА

Апстракт: Генерал-пуковник Маркус Волф преко 30 година руководио је Главном обавештајном управом Министарства државне безбедности Немачке Демократске Републике. Данас нема ни те државе, ни те службе, а Волф је преминуо 2006. године. Међутим, Волф је у свакако најупечатљивија фигура у обавештајном свету, пре свега у периоду од окончања Другог светског рата, па до краја Хладног рата, а својом способношћу и резултатима наметнуо се као најспособнији хладноратовски руководилац обавештајне службе. Међутим, његова судбина је страдалничка, Волф је настрадао у вртлогу сложених политичко-безбедносних односа између Истока и Запада, при чему је распад Совјетског Савеза и Варшавског уговора био пресудан за његову личну и професионалну судбину. У раду се анализирају и истраживачки осветљавају, и узроци, и утицаји сложених социјалних појава које трасирају шире друштвене односе, са акцентом како ти односи, процеси и појаве могу да утичу на појединца који је на одговорној дужности. Животна прича Маркуса Волфа, није само прича о њему, о две Немачке, о Хладном рату, већ и прича која има многу дубљу позадину, то је прича о жртвовању, издаји и страдању.

Кључне речи: Маркус Волф, Немачка Демократска Република, Штази, обавештајна служба.

УВОД

Маркус Волф, бивши начелник Главне обавештајне управе Министарства државне безбедности некадашње Немачке Демократске Републике (нем. Das Ministerium für Staatssicherheit der Deutsche Demokratische Republik) је у сфери политике и безбедности једна од најинтересантнијих и најинтригантнијих личности 20. века. Када су у питању обавештајне службе и њихове активности после Другог светског рата, Волф је свакако доминантна личност, може се рећи у водећа. Политику је доживљавао као сложену шаховску партију. У нашој литератури о Волфу се мало писало, најчешће кроз штуре и недовољно објективне текстове, у којима се углавном наступало са позиција тоталитаристичке улоге источнонемачког Министарства државне безбедности, које се скраћено називало Штази (нем. Stasi).

Године 1934, као десетогодишњак, Маркус Волф је стигао возом са родитељима и братом из Базела у престоницу Совјетске Русије и завршио у, за њега, новом свету

* Ванредни професор beogradbg15@gmail.com

који му је одредио и даљи живот. Захваљујући слави и угледу који је имао у СССР-у његов отац Фридрих као немачки антифашистички писац, сложене формалности које су биле обавезне за емигранте, породица Волф је лако решила. Међутим, упознавање са условима свакодневног живота у Совјетском Савезу постало је непријатно откриће, али упркос томе породица Волф је успела да превазиђе недостатак уобичајене европске удобности и брзо се прилагодила новонасталим околностима.[1]

Маркус Волф је у Москви завршио последње разреде основне са одличним успехом, када је стекао и надимак Миша.[2] Још у основној школи научио је руски језик, који је му је касније био од великог значаја у професионалној каријери. Стекао је бројне пријатеље и познанства. Након тога уписао је Московски ваздухопловни институт.[3] *„Сањао сам о животу авиоинжењера и конструктора у Совјетском Савезу. Марљиво сам учио и физика, математика, хемија и аеродинамика, испунили су моја интересовања. Са одличним успехом и прилично лако сам завршио први и други семестар. Међутим, живот је кренуо у другом правцу. Прва Отаџбина (Немачка) је увек била са нама, и сећања о њој нису избрисана. У совјетском пасошу у колони националност, писало је Немац, а то је у периоду Стаљинових чистки могло бити опасно. Исто тако, нису се осећали ни они који су у пасошима имали уписану јеврејску националност“*, говорио је Волф. Иначе, о отпочињању агресије Трећег Рајха на СССР, студент Маркус Волф је сазнао од својих комшија, који су му кратко рекли: *„Почео је рат“*.[4]

Две године касније, приступио је Коминтерни,[5] када се преселио у Башкирију, област између Волге и Урала, чији је главни град Уфа. С обзиром да је Други светски рат увелико трајао, као и да је већ отпочела агресија фашистичке немачке на Совјетски Савез, Волф је у Уфи од стране комунистичке партије селектован за специјалну обуку за обавештајни рад у оквиру органа НКВД-а. То је Волф описао на следећи начин: *„Напад Немачке на Совјетски Савез 22. јуна 1941. потпуно је променио мој живот. У војном штабу у Москви, донета је одлука да се мој отац Фридрих, с обзиром на немачко порекло, мобилише за политичко-пропагандни рад који је подразумевао писање текстова на немачком језику, израду пропагандних летака, учествовање у радио емисијама које су од стране совјетских власти у пропагандне сврхе биле намењене немачком говорном подручју, односно немачком народу и немачкој војсци. Ја као Фридрихов син, у лето 1942. године упућен сам у Уфу у школу Комунистичке интернационале. У овој школи, заједно са другим полазницима из готово свих европских земаља, били смо обучавани за илегални антифашистички рад, као и за политичко-обавештајна дејства након победе над Хитлером. Наравно, цео наш живот у Коминтерни је био организован и строго конспиративан. Свако је добио своје кодно име. Тада сам се звао Курт Форстер“*.[6]

---

1 Ноэль Воропаев, *Маркус Вольф. „Человек без лица“ из Штази*, Алисторус, 2016: 12.

2 О доласку породице Волф у Совјетски Савез, види опширније: Kristie Macrakis, *Markus Wolf – From the Shadows to the Limelihgt*, Spy Chiefs, Georgetown University Press, Washington, 2018: 147-148.

3 Markus Wolf with Anne McElvoy, *Memoirs of a Spymaster*, Pimlico, London, 1997: 30.

4 Ноэль Воропаев, *Маркус Вольф. „Человек без лица“ из Штази*, Алисторус, 2016: 16.

5 О начину како је приступио Коминтерни, види опширније: Markus Wolf with Anne McElvoy, *Memoirs of a Spymaster*, Pimlico, London, 1997: 30-34.

6 Ноэль Воропаев, *Маркус Вольф. „Человек без лица“ из Штази*, Алисторус, 2016: 19.

Као прикривеног припадника совјетске обавештајне службе, партија је упутила Волфа у радио Националног комитета „Слободна Немачка", где је у периоду од 1943. до 1945. године радио као спикер и новинар на каналу за немачки народ у Москви.[7] По ослобођењу Немачке 1945. године, Волфа упућују у Берлин, под лажним именом Михаел Шторм и под легендом новинара Радио Берлина. Једно од његових најзначајнијих јавних ангажовања у том периоду односило се на извештавање са Нирнбершког процеса. Неколико година касније, тачније 1949. године, Волф је повучен у Москву, где је именован за саветника у амбасади Источне Немачке, у којој је радио све до 1951. године.

У августу 1951. године саветник амбасаде Маркус Волф је из Москве позван на састанак у Источни Берлин, у седиште Министарства спољних послова НДР. У поверљивом разговору ван службених просторија Министарства (због могућности прислушкивања), Волфов тадашњи шеф Антон Акерман,[8] обавестио је младог дипломату да је донета одлука да из дипломатије буде премештен у обавештајни сектор НДР, као и да је у том смислу већ потписано тајног решење 16. августа 1951. године. Како би прикрила своју обавештајну службу, Источна Немачка је формирала Научни институт за економска истраживања, који је званично започео са радом 1. септембра поменуте године, исти су основали осам Немаца и четири совјетска саветника. То је заправо био и датум основања источнонемачке обавештајне службе.[9]

Волф је као млади и амбициозни обавештајац, чуо одјеке разговора у важним московским кабинетима. Стаљин је био незадовољан пасивношћу совјетске интелигенције, захтевао је активније и енергичније акције. Комунисти су са подозрењем посматрали интелектуалне кругове, а управо је то Волф препознао као своју предност у односу на друге кадрове. Друго, Стаљин је Сједињене Државе означио као највећег непријатеља Совјетског Савеза и наложио да се обавештајне активности појачају према Западној Немачкој. Управо те активности су ишле на руку Волфу, јер је нагло порастао значај источнонемачке обавештајне службе.[10]

---

7 С друге стране и из Западне Немачке је су емитовани радио програми као одговор на источнонемачки радио „Слободна Немачка", види опширније: Nicholas J. Schlosser, *Cold War on the Airwaves: The Radio Propaganda War against East Germany*, University of Illinois Press, Illinois, 2015; као и: Nicholas J. Schlosser, *The Berlin Radio War: Broadcasting in Cold War Berlin and the Shaping of Political Culture in Divided Germany 1945-1961,* University of Maryland, College Park, Annapolis, 2008.

8 Интересантна је каријера Акермана и препуна је контраверзи. У тренутку када је Волфу саопштио да прелази у обавештајни сектор, био је на позицији државног секретара Министарства спољних послова НДР. Касније, у периоду од јануара до јула 1953. године, свега неколико месеци био је министар спољних послова, После смене, Акерман је разрешен свих партијских функција, ухапшен и притворен. Пуштен је на слободу 1954. године и именован за начелника филмског одељења Министарства културе. У потпуности је рехабилитован 1956. и неколико година касније је пензионисан. Године 1970. одликован је Отаџбинским орденом за заслуге НДР, у мају 1973. године, Акерман, који је боловао од рака, одузео је себи живот у 67. години, види опширније: Stephanie Engelhard, *Constructing Socialism in East Germany: An Early History of the GDR 1945-1955,* University of Pennsylvania, Harrisburg, 2010.

9 Леонид Млечин, *Маркус Вольф*, Молодая Гвардия, Москва, 2015: 106.

10 Маркус Волф је био веома заинтересован за историју специјалних служби. Он је континуирано тражио хероје обавештајног рада, које би накнадно „користио" као личности које би инспирисале младе обавештајце. Велику важност придавао је поштовању традиције. Интересантно је да је Волф успео да пронађе немачког комунисту Макс Клаузена радио телеграфисту легендарног

У децембру 1952. године, Волф је изненада позван на састанак од стране Валтера Улбрихта, генералног секретара Централног комитета НДР. Без било каквог увода и куртоазног дела разговора, Улгрихт је саопштио Волфу да руководство Источне Немачке и совјетски саветници нису задовољни радом начелника обавештајне службе и да је донета одлука да Волф буде именован на поменуту дужност. Волф је знао да са Улбрихтом није добро започињати никакве полемике или разјашњавати дилема и одмах је прихватио наведену дужност. Са 29 година живота, постао је најмлађи начелник обавештајне службе (нем. Hauptverwaltung Aufklärung). У прво време ту радост и професионални успех није поделио чак ни са најближима. Министар државне безбедности Ерих Милке[11] је веома хладно и уздржано реаговао на именовање Волфа, изражавајући чак и сумњу у потребе за постојањем обавештајне службе као засебне организационе јединице у оквиру министарства. Како би се превазишли анимозитети који су наступили од самог старта, обавештајна служба је потчињена Генералном секретару Централног комитета, којем је Волф подносио извештаје за свој рад. *„Однос између Милкеа и мене је одувек био контрадикторан и сложен. Кад год би се срели, он се према мени односио са видљивом антипатијом. Обавештајну службу је дуги низ година сматрао непотребном и оптерећујућом. Штавише, сматрао је да је то резултат грешке“*, говорио је Маркус Волф.[12] У чин генерал-потпуковника унапређен је 1965, а у генерал-пуковника 1980. године. Пензионисан је у новембру 1986. године, у чину генерал-пуковника државне безбедности, и тада се посветио писању књига. Цео живот је посветио обавештајном раду, а на челу обавештајне службе провео је преко 30 година.

совјетског обавештајца Рихарда Зоргеа. Клаузен је имао је тешку судбину. Служио је у Совјетској војној обавештајној служби. Стога је по повратку у Совјетски Савез, уместо охрабрења, прогнан. Радио телеграфиста највише класе, са огромним професионалним искуством, зарађивао је за живот поправљајући радио апарате. Током службовања у Јапану, јапанска контраобавештајна служба никако није успевала да га лоцира, између осталог и јер је вешто мењао места емитовања. Али једна грешка је била довољна, Јапанци су пронашли сачуване нацрте већ послатих шифрованих телеграма. Они су постали главни доказ против њега и Зоргеа. Ричард Зорге је погубљен у Токију. Макс Клаузен је осуђен на доживотни затвор. Након предаје царског Јапана, Американци су ослободили из затвора Макс Клаузена и његов жену са којом се вратио у Совјетски Савез. По доласку у Москву одведени су у тзв. сигурну кући војне обавештајне службе. Од брачног пара Клаузен затражено је да се сете свега - рада са Зоргеом, понашање сваког од чланова групе, да се изјасне о вероватним разлозима неуспеха, о току и последицама обавештајне операције. Клаузен је донешена писаћа машина на којој је савесно и одговорно куцао своје изјашњење од јутра до вечери. Након тога, Клаузенови су послати у совјетску окупациону зону Немачке, која је касније постала НДР, види опширније: Леонид Млечин, *Маркус Вольф*, Молодая Гвардия, Москва, 2015: 09. Иначе, захваљујући телеграмима из Јапана, СССР је пребацио више дивизија са Далеког истока ради одбране Москве. То је резултат процена Зоргеове обавештајне групе да Јапан неће напасти СССР. Наравно да је заслуга за ту процену требала бити само Стаљинова, што је један од узрока накнадних покушаја да се обесмисли и унизи херојски и врхунски обавештајни рад Зоргеа и његове групе, те наведено поступање према брачном пару Клаузен је очито било резултат свега тога. Због тога, Волф је својим поступком дао допринос да се та неправда у одређеној мери амортизује;

11 О Ериху Милкеу, „господару страха“, види опширније: Heribert Schwan, *Erich Mielke: Der Mann, der die Stasi war*, Droemer Knaur, München, 1997; као и у: Birgit Rasch and Gunnar DedioIch, *Erich Mielke: Psychogramm des DDR-Geheimdienstchefs*, Sutton, München, 2015.

12 Леонид Млечин, *Маркус Вольф*, Молодая Гвардия, Москва, 2015: 115.

ОПЕРАТИВНИ И ОБАВЕШТАЈНИ РАД

На основу оних података који су јавно доступни, није тешко закључити да је оперативни и обавештајни рад Маркуса Волфа био импресиван и изузетно успешан. Након ове квалификације, одмах се јавља сасвим логична дилема, како се може говорити о импресивности и изузетности, када се држава и њена обавештајна служба којом је Волф тридесет година руководио, распала и нестала са светске мапе. У том смислу, важно је нагласити да је Немачка Демократска Република, па и њена обавештајна служба, била творевина Совјетског Савеза, те распадом и нестанком СССР-а, престала је да постоји и Источна Немачка. Али о овим аспектима, детаљније ће се образложити у наредном поглављу.

Волф је након преузимања начелничке дужности у обавештајној служби за веома кратак временски период максимално уозбиљио и професионализовао систем, који је за само неколико година почео да остварује одличне резултате. Главни правци у раду обавештајне службе били су Западна Немачка и Северноатлантска алијанса (НАТО). Због непостојања језичке, верске и културолошке баријере, обавештајци Штазија су успевали да напараве солидне продоре у институције Западне Немачке које су биле предмет интересовања и напада. До 1961. године и подизања Берлинског зида, кретање кроз различите секторе, а било их је четири, било је релативно слободно (у Берлину су постојали совјетски, амерички, британски и француски сектор). Међутим, након изградње Берлинског зида, околности за обавештајни рад су постале теже, што је захтевало и промену стратегије. Међутим, источнонемачки обавештајци под вођством Волфа успешно су се преоријентисали на дате околности и наставили су са офанзивним продором у све виталне западне институције. За разлику од Источне Немачке која је за формирање своје обавештајне службе користила совјетске капацитете, Западна Немачка је за форирање свој обавештајно-безбедносног апарата искористила обавештајце који су служили у органима нацистичке Немачке. Многе од њих су пустили на слободу уз услов да наставе да раде за њих. И не само то, већ су реактивирали и један део мреже Абвера, нацистичке обавештајне службе (нем. Abwehr),[13] која је функционисала за време Другог светског рата.

Временом обавештајна компонента Штазија је под вођством Волфа почела да шири своју мрежу и на друга подручја, тако да је постала активна и ван европског континента. Главна предност огледала се у чињеници што је у питању била нова (млада) служба, са ограниченим кадровским и материјалним капацитетима, због чега је нико у почетку није третирао озбиљно, процењујући да иста никада неће имати озбиљнијих капацитета за веће обавештајне успехе. И не само то, сматрало се да због изразито блиске сарадње и уплива Москве у ту службу, она никада неће успети да се развије самостално, већ ће увек представљати услужни сервис совјетског КГБ-а. Међутим, захваљујући инвентивности и креативности Волфа и његових најближих сарадника, обавештајна служба Источне Немачке

13 О нацистичкој обавештајној служби, види опширније: Edmund L. Blandford, *SS Intelligence: The Nazi Secret Service*, The Crowood Press Ltd, Wiltshire, 2000; као и: Peter Broucek Militärischer Widerstand: *Studien zur österreichischen Staatsgesinnung und NS-Abwehr*, Böhlau, Wien, 2008.

је већ средином 1960-их година постала једна од најреспектабилнијих у свету. Штази је захваљујући добро сихронизованом раду контраобавештајног и обавештајног сегмента увек имао добољан број шпијуна за размену, што је у периоду Хладног рата било од непроцењиве важности и значаја. Интересантно је напоменути да западне специјалне службе дуго година нису уопште знале како изгледа начелник обавештајне службе Источне Немачке. Непријатељи на Западу, Маркуса Волфа знали су само по једној фотографији из 1959. године. То је трајало све до документовања на улицама Стокхолма мушкарца атлетске грађе са тамним наочарима, на основу чега је настала прва црно-бела фотографија. За западне специјалне службе ова фотографија била је од огромне важности и дуго очекивано откриће, може се рећи и сензација. На фотографији се налазила најмистичнија и најмистериознија фигура европског шпијунског миљеа, рекло би се, жива легенда - начелник обавештајне управе Министарства државне безбедности, генерал Демократске Републике Немачке Маркус Волф. Више од тридесет година руководио је источнонемачком обавештајном службом, а двадесет година је на Западу имао надимак „човек без лица", јер се до наведеног документовања у Стокхолму уопште није знало како изгледа, нити је на Западу постојала његова фотографија. Сви су знали да Волф постоји, али га нико није видео. С друге стране, Волф је био свестан своје важности. О себи је говорио без лажне скромности: *„Водио сам успешну обавештајну службу и око мене је постојао мит. Имао сам свој начин размишљања и веће способности у односу на друге"*. Осим тога, поменута фотографија у Стокхолму која је стицајем околности случајно сачињена, добила је на вредности захваљујући пребегу из Источног Берлина бившег поручника Министарства државне безбедности НДР Вернер Стилера на Запад 18. јануара 1979. године. Управо Стилер је препознао и идентификовао свог бившег начелника. Иначе, Волф је са пасошем издатим на име Курт Вернер, допутовао је у Шведску преко Финске. Волео је да путује у иностранство и преферирао је да се лично састаје са агентима. У близини замка Грипсхолм на ободу Стокхолма, Волф је реализовао састанак са важним агентом, послаником Бундестага из редова Социјалдемократа Фридрихом Кремером. Интересантно је и да је у то време Волф користио службена путовања и да своју другу супругу одведе на Запад и да са њом купује ствари и намештај за стан, да разгледају знаменитости и да посећују одређена еготична места која нису била доступна за грађанине социјалистичких земаља, попут ноћних барова. Поред наведеног, поменути пребег поручника Стилера је био непријатан догађај за генерала Волфа и створило му је додатне проблеме у ионако већ сложеним и напетим односима са његовим претпостављеним генералом армије Ерихом Милкеом, министром државне безбедности НДР. Још тада је свима било познато да постоји велико ривалство између Милкеа и Волфа, те да ће поменуту околност министар државне безбедности интензивно искористити против Волфа.[14] Међутим, Волф је још одавно научио како да се филозофски односи према неуспеху. Између Запада и Истока водио се прави шпијунски рат, а у ратовима и најуспешнији команданти трпе губитке. Током Хладног рата,

14 Види опширније: Леонид Млечин, *Маркус Вольф*, Молодая Гвардия, Москва, 2015: 5-8.

обавештајци су имали пребеге на обе стране, при чему је Волф још тада био свестан да је резултат углавном био у његову корист.[15]

Један од највећих обавештајних успеха Волфа, односио се успешно инволвирање агента у најближе окружење западнонемачког канцелара Вилија Бранта. У питању је био Гинтер Гијом, Брантова десна рука и човек од највећег поверења у његовом кабинету. Гијом је као лични секретар западнонемачког канцелара годинама вредно радио за Штази, што је након његовог разоткривања 1974. године, резултирало да је Вили Брант под теретом те шпијунске афере, био принуђен да поднесе оставку. Немачку је потресао највећи послератни скандал. Откривен је, ухапшен и осуђен Гинтер Гијом, шпијун у служби Немачке Демократске Републике. Гијом и његова супруга осуђени су на 13, односно 8 година затвора. Шест година касније, 1981, Гијом се, захваљујући једној размени шпијуна између Запада и Истока, вратио у Источну Немачку. Случај Гијом једна је од највећих шпијунских афера у Европи, у време Хладног рата. Њене последице снажно су утицале на обе немачке државе и њихове односе. На Истоку слављен као херој, на Западу осуђен као издајник, Гинтер Гијом је у сваком случају добио значајно место у новијој европској историји. С разлогом: човек који је срушио Бранта сигурно није био обичан шпијун.[16]

15 *„Тридесет четири године служио сам као шеф обавештајне службе Министарства државне безбедности Немачке Демократске Републике. Чак и моји огорчени непријатељи признали би да је то вероватно било најефикасније служба на европском континенту. Долазили смо до многих стратешких и техничких тајни моћних војски које су биле против нас и преко совјетске обавештајне службе достављали смо их команди Варшавског пакта у Москви. Било је распрострањено веровање да знам више тајни Савезне Републике Немачке него сам канцелар у Бону. Заиста, инфилтрирали смо агенте у све сфере западнонемачког друштва, при чему су многи од тих агената радили из уверења. Ми источнонемачки социјалисти покушали смо да створимо једно ново друштво у којем се никада неће поновити немачки злочини из прошлости“*, Markus Wolf with Anne McElvoy, *Memoirs of a Spymaster*, Pimlico, London, 1997: 1.

16 Гинтер Гијом рођен је 1927. године у Берлину, у породици једног музичара. После окончања Другог светског рата скрасио се Берлину, где је углавном радио као фотограф. Од 1950. до 1956. био је запослен у издавачкој кући „Народ и знање”, где је био завербован од стране тада моћног Министарства државне безбедности НДР (Штази). С успехом је завршио најзахтевнију обуку и 1956. године послат је у Западну Немачку. С њим је кренула и супруга Кристел, такође источнонемачки агент. У Франкфурту на Мајни, где се брачни пар Гијом доселио из НДР, Гијом је једно време водио малу радњу за продају слаткиша и цигарета, а супруга је радила као секретарица. Обоје су се учланили у Социјалдемократску партију Немачке што је, како се касније испоставило, био одлучујући корак према блиставој шпијунској каријери. Степеник по степеник, Гинтер Гијом је напредовао и после петнаестак година стигао у канцеларов уред у Бону, где је био секретар у сектору привреде, финансија и социјалне политике. Од 1972. године радио је као секретар немачког канцелара Вилија Бранта. Био је главни човек за везу уреда канцелара с Политбироом СПД и социјалдемократском фракцијом у Бундестагу. Због доброг личног односа с Брантом Гијом је имао комплетан увид и у канцеларов приватни живот. Немачка обавештајна служба (БНД) упутила је 1969. године канцеларовом уреду прва упозорења да биографија Гинтера Гијома није сасвим „чиста”, да је према извештајима западнонемачких шпијуна у НДР он можда агент Штазија, али узалуд. Гијом је у Бону направио метеорску каријеру, да би после свега две године постао десна рука канцелара Вилија Бранта. Као што то обично бива у шпијунским причама, Гијом је откривен случајно. Неки педантни службеник у БНД-у архивирао је две „ухваћене” и дешифроване честитке упућене из НДР 1956. и 1957. године Гијому. Сумњиво је било што су честитке послате са адресе коју користи Штази. Када је 1973. постало јасно

Генерал-пуковник Маркус Волф је 1983. године поднео захтев за одлазак у пензију. У том тренутку то је изазвало огромно изненађење у државном врху Источне Немачке, и никоме није било јасно зашто је желео да оде у пензију. Процес преноса послова са Волфа на Вернер Гросмана, његовог првог заменика и наследника протегао се на две године. Међутим, посматрано са дашње временске дистанце, Волфова одлука је итекако имала смисла и по свему судећи била је резултат доласка Горбачова на чело СССР. Евидентно је да је Волф боље неког било ко други знао и проценио да долазе политичке промене и да је боље да их не дочека као шеф обавештајне службе. У међувремену, Волфа нису хтели да га пусте у пензију. Егон Кренц, високи функционер Централног комитета, који је био задужен за структуре моћи,[17] намеравао је Волф замени Милкеа на челу Министарства државне безбедности. *„Кренц се неко време поиīравао мишљу да сам моīући наследник министра државне безбедности“*, касније је изјавио Маркус Волф. Међутим, Волф је већ чврсто одлучио напусти службу, а интересантно је да је након његовог одласка уследио губитнички низ источнонемачке обавештајне службе.[18].

да из канцеларовог окружења „цуре” државне тајне, Уред за заштиту уставног поретка СР Немачке почео је да „чешља” Брантове сараднике. Неко се сетио давних честитки и обруч око Гијома брзо је затворен. Брачни пар Гијом ухапшен је 24. априла 1974. године. Канцелар Вили Брант је 6. маја преузео политичку одговорност за овај шпијунски скандал и поднео оставку. Крајем децембра 1975. године Гинтер Гијом је због издаје осуђен на 13 година робије, а супруга Кристел „зарадила” је осам година затвора. У размени шпијуна 1981. године, типичној за време хладног рата, брачни пар Гијом враћен је у Немачку Демократску Републику, где је Гинтер слављен као херој. Користећи материјал из времена шпијунског живота, Гијом је 1988. године објавио књигу „Исказ”. Преминуо је од последица срчаног удара 1995. године. Иронија је да је умро и да је сахрањен у држави коју је шпијунирао. Његов послодавац, Немачка Демократска Република, нестала је с политичке карте Европе 1990. године када се „утопила” у Савезну Републику Немачку, државу у којој је робијао „као издајник отаџбине”, Жарко Ракић, Човек који је срушио Бранта, Политика, Београд, 19.07.2014, https://www.politika.rs/scc/clanak/299688/Tema-nedelje/Uhodenje-pod-okriljem-zakona/Covek-koji-je-srusio-Branta.

17 Егон Кренц био је од 1984. године Хонекеров заменик и формално и суштински човек бр. 2 у Источној Немачкој. Након немачког уједињења, хапшен је и затваран, али је остао до краја веран својим политичким идеалима и убеђењима, живи у Намачкој, види опширније: Egon Krenz, *Aufbruch und Aufstieg: Erinnerungen*, Das Neue Berlin Verlag, Berlin, 2022.

18 И Маркус Волф је драматично променио свој живот. Не само да се растао са службом, већ је пронашао и новог животног сапутника, развео се од друге жене и у октобру 1986. године, оженио се Андреом Стингл. Министар Милке дуго није дозвољавао Волфу да се да се поново ожени. Прво, министру је сметала заљубљива природа његовог заменика, а друго, нова Волфова изабраница Андреа у бази података Министарства државне безбедности водила се као „сумњиво лице“. Али на крају, Милке је све пустио на вољу Волфу. Заправо, министар је био задовољан што се ослободио Волфа 27. новембра 1986. Милке му је организовао и свечани испраћај и на растанку генерал-пуковнику Волфу уручио је највишу награду НДР - Орден Карла Маркса. Одласком из службе, настанио се са супругом у удобној вили у шуми поред језера. Опрезност у односима са спољним светом биле су његове карактерне црте, малтене од рођења (услови живота, избеглиштво, школа Коминтерне, а затим и специфичност рада у обавештајној служби). Чак и блиским пријатељима никада није причао о себи, а можда је само са једном особом био потпуно искрен, не кријӯћи своје и скривене мисли. То је била његова последња љубав, жена, саветник и асистент - Андреа, Леонид Млечин, *Маркус Вольф*, Молодая Гвардия, Москва, 2015: 341-343.

АКТИВНОСТИ ВОЛФА НАКОН ПОЛИТИЧКИХ ПРОМЕНА И ПАДА БЕРЛИНСКОГ ЗИДА

Дана 7. новембра 1989. године влада Немачке Демократске Републике је поднела оставку, а два дана касније током великих демонстрација у Источној Немачкој, започело је рушење Берлинског зида, који је био синоним поделе две Немачке. Више није постојала граница између Источне и Западне Немачке. У првом таласу је преко два милиона Немаца из Источне, прешко у Западну Немачку.

Дана 28. новембра 1989. године, западнонемачки канцелар Хелмут Кол представио је програм за уједињење две Немачке. Званично укључање зида уследило је неколико месеци касније, тачније 13. јуна 1990. године, а уједињење две Немачке озваничено је 3. октобра 1990. године. Практично од новембра 1989. године Немачка Демократска Република је престала да постоји, а Министарство државне безбедности заузели су демонстранти, који су дошли у посед документације.

Док се Немачка уједињавала након више од четрдесет година подељености, Волф и његове колеге из Министарства државне безбедности постали су таоци поменутих политичких процеса. Одмах је оптужен да је издајник немачког народа. Започела је његова социјална изолација, а новинари су свакодневно дежурали испред његовог породичног стана. *„Сваки дан сам примао позиве од очајника, који су ме молили да нешто учиним и спасем их. Тада су се већ догодила и два самоубиства виших званичника Министарства"*, писао је Волф.[19] У том периоду, у Берлину су Волфу пришли припадници америчке обавештајне службе ЦИА, који су му у замену за сарадњу понудили америчко држављанство, пензију и вилу у Калифорнији. Волф је то одбио.[20]

---

19 Markus Wolf with Anne McElvoy, *Memoirs of a Spymaster*, Pimlico, London, 1997: 17.

20 *„Код мене у стан је дошао старији човек, мршавог лица и просед, био је обучен у тамно одело, беспрекорно исеглане кошуље са пругастом краватом. Представио се као господин Хатавеј и напласио да је лични изасланик Вилијама Вебстера, директора ЦИА. У његовој пратњи био је млад, здепаст човек, који се представио као Чарлс и рекао да је шеф пункта ЦИА у Берлину... С обзиром да више нисам имао на располагању ресурсе службе, морао сам да се вратим на почетне принципе и тајно снимим састанак из машине скривене у креденцу, како би се заштитио од уцене... Хатавеј је истакао да се саосећа са мојом тешком ситуацијом и неизбежношћу мог хапшења, истовремено ми упућујући низ комплимената на рачун мог професионалног рада. Рекао ми је да је 1950-их службовао у Западном Берлину и да је помно пратио прве године моје каријере, као и да је једно време био шеф пункта ЦИА у Москви... Прво шарлареша, помислио сам у себи, али где је штаф? Па, господо, рекао сам, претпостављам да ниста дошли чак до овде да би ме похвалили, претпостављам да нешто желите и од мене. Обојица су се насмејала, са олакшањем и кренула је понуда типа Ви сте комуниста из убеђења, ми то знамо. Али ми Вам нудимо да нас саветујете и помогнете, да убудуће радимо заједно, и нико други за то не мора да зна. Ми смо изасланици Сједињених Држава и можемо Вам понудити уточиште и заштиту од освете НАТО-а савезника уједињене Немачке. Калифорнија, наставио је на свом лаком немачком, је веома пријатна. Лепо је време током целе године... директор Вебстер је спреман да Волфа прими у седишту ЦИА и да се тамо договоре о свему... Могли би и да Вам изменимо лични опис, да Вам мало затегнемо лице како бисте се осећали сигурније. Додао је и да би ми уручили значајна финансијска средства... Увек постоје ограничења за ову разлогова, а моја граница је да нећу издати никога ко је радио за мене. Можемо да разговарамо и даље, али без имена... Ако желите да наставите разговоре са мном, позовите ме формално у Америку и да разговарамо као одрасли људи... Али Ваша позиција у Немачкој је лоша, додао је Хатавеј, убрзо ћете бити ухапшени, на шта сам одговорио да увек постоји и Русија као алтернатива. На то је Хатавеј препоручио*

Због реалне могућности од одмазде, био је принуђен да напусти Берлин. Не скривајући своје јеврејско порекло, Волф се обратио Израелу за помоћ, међутим израелска страна је одбила да пружи гостопримство Волфу, правдајући то чињеницом да би долазак Волфа у Израел, наводно, изазвао одгромно незадовољство народа, с обзиром на дугогодишњу сарадњу Штазија за палестинском службом безбедности. Из наведених разлога, Волф се склонио у Аустрију одакле је написао писмо председнику Немачке у којем је нагласио да не намерава да по други пут емигрира из своје земље, да је Немачка његова отаџбина у којој се налазе гробови његових родитеља и брата, као и да је спреман да одговара за све своје поступке. Међутим, са немачке стране није уследио никакав одговор, након чега је из Аустрије Волф отпутовао за Москву.

Доласком у своју другу домовину Совјетски Савез, Волф је успоставио контакте са својим колегама из совјетског КГБ-а који су му обезбедили сигуран боравак у Москви. Испред КГБ-а за комуникацију са Волфом био је задужен генерал Леонид Шебаршин, тадашњи начелник Прве главне управе КГБ (обавештајна управа из које је касније формирана руска спољња обавештајна служба СВР).

Посматрано са данашње временске дистанце, интересантно је да је Волф у први мах желео да се из Немачке склони у Израел, што иде у прилог томе да је и пре него што се распао СССР, Волф очигледно био свестан да је Совјетски Савез на умору.

Током боравка у Москви, Волф је Михаилу Горбачову, председнику Совјетског Савеза написао два писма (23. октобра 1990. и 27. јуна 1991. године). У наведеним писмима замолио је Горбачова да искористи свој лични ауторитет како би заштитио припаднике Штазија и обавештајну мрежу ове службе на Западу. Ни Горбачив није ништа одговорио.

Да апсурд буде још већи, Хелмут Кол је приликом једног од састанака са Горбачовом испољио интересовање за будући статус припадника државних структура Немачке Демократске Републике, пре свега чланова политбироа, припадника службе безбедности и армије, на шта је Горбачов одговорио да су у питању Немци и да немачка страна то треба сама између себе да реши, као и да Совјетски Савез не жели да се меша у та питања. На тај начин, Горбачов је издао све те људе, који су преко четрдесет година били у функцији СССР-а и практично дао зелено светло за њихов прогон. А договор и споразум је био могућ. Волф је у каснијим интервјуима

да не идем у Москву, јер је тамо живот тежак. Суперисао ми је мислим на себе и своју нову супругу Андреу, и да су на сунчаној Флориди свакако бољи услови него у немачком затвору... Наступила је дуга тишина. Постало ми је јасно да их није интересовао само мој рад за источнонемачку обавештајну службу, већ и моје информације о КГБ-у... Постоји нешто врло специфично што желите од мене, зар не? упитао сам, на шта је Хатавеј испољио интересовање које се односе на идентификовање кртице унутар операције ЦИА у Бону из 1985. године... Нисам желео да одам идентитет тог совјетског агента... Поново су се вратили 29. маја, али нисмо се приближили у разговору и нисмо успели да постигнемо сагласност да ме званично позову у Америку. Чарлс је разговарао и са Андреом, описујући јој задовољства живота у Америци. Пре одласка, дали су ми телефонски број у Ленглију, и разменили смо кодне речи за евентуални будући контакт. Нисам им ништа одговорио нити обећао. Били су спремни за игру чекања, а ја сам био свестан да ће се моја ситуација погоршати. Одбијањем да постанем издајник ја сам, у ствари, себи искључио могућност и да останем у Немачкој", види опширније: Markus Wolf with Anne McElvoy, *Memoirs of a Spymaster*, Pimlico, London, 1997: 19-26.

нагласио да је то било велико разочарање, што их је политичко руководство Совјетског Савеза предало на милост и немилост победницима Хладног рата.

Волф је током боравка у Москви дочекао и покушај преврата у августу 1991. године. Међутим, након неуспелог државног удара, Волф се консултовао са генералом Шебаршином, који га је рекао као искрен друг да му, због хаоса који је наступио у земљи, и свеукупног лошег стања у државном врху и КГБ-у, не може више гарантовати безбедност и никакву перспективу у Москви. Волф је то касније и потврдио: *„По мом доласку дочекан сам као и обично у југозападном предграђу Москве у огромној згради у Јасенову у којој се налазила Прва главна управа КГБ, срце обавештајних операција. Шеф обавештајне службе Леонид Шебаршин и његови најближи сарадници су ме топло поздравили. Познавали смо се деценијама. Изнели су вотку и брижљиво су се распитивали о мојим животним условима. Али убрзо је постало јасно да је КГБ талац власти, и да у последњим и неизвесним фазама владавине Михаила Горбачова, више нико из КГБ-а није био у могућности да ми пружи значајну помоћ. Такође, распрострањено је било уверење да сам имао контакте у вишим политичким ешалонима у Москви, али то је било нетачно, с обзиром да сам напустио службу 1986. године"*.[21] Из наведених разлога, Волф се у септембру 1991. године преко Аустрије вратио у Немачку, када се и најавио немачким властима, тако да су га на граничном прелазу сачекали немачки органи безбедности и спровели га у истражни затвор. После 11 дана пуштен је из затвора и одређен му је кућни притвор у Берлину, уз кауцију од 250.000 немачких марака. Првостепеном пресудом осуђен је на 6 година затвора, при чему је кривични процес трајао све до 1996. године. Постојале су две главне особености кривичног процеса који се водио против Волфа. Прва се односила на монтирану и правно неосновану оптужницу, која је била искључиво политички мотивисана и лично усмерена против њега. Друга је садржана у чињеници да се током целокупног кривичног поступка шеф источнонемачке обавештајне службе држао крајње храбро и достојенствено, при чему није желео да пребаци никакву одговорност на своје колеге и сараднике.[22] Пензију је проводио пишући књиге. Прву књигу под називом „Тројка", објавио је 1989. године, након тога 1997. своје мемоаре, а 2002. године и трећу књигу „Другови не умиру".

Преминуо у сну 9. новембра 2006. године у 83. години живота.[23] Испратили су га на последњем путовању хиљаду и по људи, пријатељи, бивше колеге и сарадници, културне личности, политички лидери левичарских партија. Сахрањен поред свог млађег брата Конрада. У некој другој ери сигурно би за себе изабрао другачији пут. Могао је да буде успешан авио конструктор, као што је то желео у младости. Постао је популаран писац када је отишао у пензију. Тако свестрано талентована и бистра особа, снажног карактера са високом интелигенцијом и свестраним образовањем, успела у сваком послу. Да је изабрао други пут, не би био ухапшен

21 Markus Wolf with Anne McElvoy, *Memoirs of a Spymaster*, Pimlico, London, 1997: 6.

22 О дилемама и контроверзама које су пратиле суђење Волфу, види опширније: Von Marcus Heumann, *Der Markus-Wolf-Prozess – ein deutsches Dilemma*, Deutschlandfunk, Köln, 05.12.2018, https://www.deutschlandfunk.de/ddr-aufarbeitung-der-markus-wolf-prozess-ein-deutsches-100.html.

23 Интересантно је да је Волф преминуо на дан рушења берлинског зида. Чак је и дан његове смрти имао одређену симболику.

на граници и не би завршио на оптуженичкој клупи. Свет специјалних служби је фасцинантан и запањујући са бескрајним комбинацијама и невероватним интригама, изгубио је човека који је, без претеривања, био најистакнутији обавештајни руководилац XX века.[24]

ЗАКЉУЧАК

Да би се темељно описао и осветлио живот и дело Маркуса Волфа, потребни су томови студија, с обзиром на његов лични и професионални опус. Међутим, овим радом, поред амбиције да се надасве интересантна личност подробније представи и приближи домаћим научним и ширим друштвеним круговима, настојало се да и да се укаже и разложи социолошка појава о страдању човека и људској судбини у вртлогу сложених политичко-безбедносних односа.

Волф је као грешник, предано и одговорно радио за своју државу, за своју службу и свој народ. Преко ноћи када је све наведено престало да постоји, проглашен је за издајника и непријатеља. Он је био жртва Хладног рата, припадао је страни која је тај рат изгубила. Сломом Совјетског Савеза и распадом Варшавског пакта, уследиле су тектонске промене светског поретка, формирањем униполарног система. У то време нико није могао ни да замисли да ће се тридесетак година касније односи поново довести у стање одређене равнотеже, једноставно у тадашњем свеопштем друштвеном амбијенту поражена страна Хладног рата осећала је потпуну безнадежност и тоталну бесперспективност. Из данашње перспективе ти процеси с краја 1980-их и почетка 1990-их година, можда и не изгледају тако тешко, али тада, у таквом социјалном амбијенту било је готово неиздрживо наспрам англосаксонских структура моћи. Због тога ће карактер и достојанство Волфа остати убележено и историји политичких и безбедносних односа, као светао пример, упркос издајама и страдањима кроз које је прошао, он и његова породица.

Догађаји су потврдили да је Волф како би спасао себе и службу којом је руководио преко тридесет година, као последњи адут покушао да кроз два писма подстакне Михаила Горбачова, последњег председника Совјетског Савеза, да исти реагује и заштити припаднике источнонемачке обавештајне службе и њихову сарадничку мрежу, од прогона западнонемачких власти. У то време, совјетске трупе су још увек биле на територији Немачке, при чему је Горбачов имао још неколико веома озбиљних адута на основу којих би могао да покрене наведено питање и издејствује знатно повољнији исход за службу и припаднике који су преко 40 година радили „раме уз раме“ са совјетским колегама. Ово је била само једна у низу Горбачовљевих лоших процена, које су проузроковале мноштво негативних поступака захваљујући којима је заслужено завршио на сметлишту светске историје. Због таквог односа према држави и народу, може се рећи и према совјетском друштву у целини, Горбачов оправдано није сахрањен уз државне почасти, при чему је жалост за њим била знатно већа на Англосаксонском западу него на простору бившег СССР-а.

24 Леонид Млечин, *Маркус Вольф*, Молодая Гвардия, Москва, 2015: 428.

Лик и дело Маркуса Волфа, без обзира на све мрачне и негативне стране како његове личности, тако и његове професије, када се све узме у обзир, представља светао пример руководиоца обавештајне службе, којег је красила неисцрпна енергија, храброст, знање, патриотизам и професионални успех. На том напорном путу Волф је, као и његове колеге на свим меридијанима који се озбиљно и одговорно баве таквим послом, имао и разочарења, ризике, конкуренцију, сумње, критике, неуспехе и падове, лошу срећу, касне ноћи, апаратске борбе, одбијања и жртвовања.

Иако дескрипције Волфа у овом раду имају помало и романтичан карактер, не сме се пренебрегнути чињеница да је он био генерал-пуковник Штазија, ауторитарне службе, која је била позната и по својој изразитој бруталности, не само према супарничким снагама, већ и према сопственим грађанима који су другачије мислили. Међутим, у расположивим документима, архивама и међу живим сведоцима, до данас се нису појавили подаци и сведочанства која би указала на Волфова непочинства, што га ипак на одређен начин издваја од других генерала Министарства државне безбедности Источне Немачке, а посебно од министра Милкеа. Интересантан је био однос Милкеа према Волфу, који је иначе остао на месту министра до распада државе. За разлику од њега, Волф се повукао кад је био најјачи и у каријерном зениту, али и када је осетио да је тренутак за то. Милке, као његов шеф био је патолошки опседнут Волфом и ко зна са ким још, што га је касније коштало и каријере и живота, чиме је постао и синоним за злочине, злоупотребе и све најгоре. Усмеравање пажње и негативне енергије у погрешном правцу у друштвеним односима, што подразумева и стварања непријатељстава, посебно оних неоснованих, веома је опасна појава. То се може посматрати и кроз призму социјалне патологије, чију цену ће увек платити онај ко је креатор таквих друштвених односа. Због тога, највећа победа Маркуса Волфа, нису ни његови професионални резултати, ни обавештајне победе, већ то што је на крају, након свега, достојанствено и тихо отишао са овог света, и што је створио услове да постане легенда обавештајног рада.

ЛИТЕРАТУРА

Blandford 2000: Edmund L. Blandford, *SS Intelligence: The Nazi Secret Service*, Wiltshire: The Crowood Press Ltd.

Broucek 2008: Peter Broucek, *Militärischer Widerstand: Studien zur österreichischen Staatsgesinnung und NS-Abwehr*, Wien: Böhlau.

Engelhard 2010: Stephanie Engelhard, *Constructing Socialism in East Germany: An Early History of the GDR 1945-1955*, Harrisburg: University of Pennsylvania.

Krenz 2022: Egon Krenz, *Aufbruch und Aufstieg: Erinnerungen*, Berlin: Das Neue Berlin Verlag.

Macrakis 2018: Kristie Macrakis, *Markus Wolf – From the Shadows to the Limelihgt*, Washington: Georgetown University Press.

Rasch and DedioIch 2015: Gunnar Rasch and Birgit DedioIch, *Erich Mielke: Psychogramm des DDR-Geheimdienstchefs*, München: Sutton.

Schlosser 2015: Nicholas J. Schlosser, *Cold War on the Airwaves: The Radio Propaganda War against East Germany*, Illinois: University of Illinois Press.

Schlosser 2008: Nicholas J. Schlosser, *The Berlin Radio War: Broadcasting in Cold War Berlin and the Shaping of Political Culture in Divided Germany 1945-1961*, Annapolis: University of Maryland, College Park.

Schwan 1997: Heribert Schwan, *Erich Mielke: Der Mann, der die Stasi war, Droemer Knaur*, München.

Wolf and McElvoy 1997: Markus Wolf and Anne McElvoy, *Memoirs of a Spymaster*, London: Pimlico.
Воропаев 2016: Ноэль Воропаев, *Маркус Вольф. «Человек без лица» из Штази*, Алисторус.
Млечин 2015: Леонид Млечин, *Маркус Вольф*. Москва: Молодая Гвардия.
Ракић 2014: Жарко Рајић, „Човек који је срушио Бранта". *Политика*, 19.07.2014, https://www.politika.rs/scc/clanak/299688/Tema-nedelje/Uhodenje-pod-okriljem-zakona/Covek-koji-je-srusio-Branta.

Marko M. PAREZANOVIĆ

MARKUS WOLF – HERO AND VICTIM OF THE COLD WAR

Summary

For over 30 years, Lieutenant General Markus Wolff headed the Main Intelligence Directorate of the Ministry of State Security of the German Democratic Republic. Today, there is neither that state nor that service, and Wolf died in 2006. However, Wolff is certainly the most impressive figure in the intelligence world, above all in the period from the end of the Second World War to the end of the Cold War, and with his ability and results he established himself as the most capable Cold War head of the intelligence service. However, his fate is a tragic one, Wolff perished in the vortex of complex political-security relations between the East and the West, where the collapse of the Soviet Union and the Warsaw Pact were decisive for his personal and professional fate. The article analyzes and sheds light on the causes and impacts of complex social phenomena that trace broader social relations, with an emphasis on how these relations can affect an individual who is in a responsible position. The life story of Marcus Wolff is not only a story about him, about two Germanys, about the Cold War, but also a story that has a much deeper background, it is a story about sacrifice, betrayal and suffering in intelligence world.

Key words: Markus Wolff, German Democratic Republic, Stasi, intelligence service.

Рад је предат 12. јануара 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 327(497.11)"18"
323.1(=163.41)"18"
94(497.11)"18"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-43335

Оригинални научни рад

*Душан З. ЈЕРОТИЈЕВИЋ**
МБ Универзитет Београд

*Бекир М. ДУДИЋ***

ОДНОСИ СРБИЈЕ И ДРУГИХ БАЛКАНСКИХ ЗЕМАЉА ОД БЕРЛИНСКОГ КОНГРЕСА ДО 1908. ГОДИНЕ

Апстракт: Берлински конгрес донео је значајне промене на политичкој карти Европе. За српски народ је битно да су независност добиле две српске државе, додуше у скромним границама. Велики део српског народа је остао под турском и аустроугарском влашћу. Кнежевина Србија постала је центар окупљања политичких вођа српског народа ван Србије, заинтересованих да се процес уједињења настави. Постојало је и много ометајућих фактора, као што су велике силе и њихови сукобљени интереси, али и династичка борба за доминацију три српске династије Карађорђевића, Обреновића и Петровића. Без обзира на то крајем XIX века и почетком XX спољна политика Србије била је усмерена на обједињавање српског народа. Први корак је био елиминација Турске на Балкану, а за то је било потребно савезништво са Грцима и Бугарима, као и благонаклоност неких великих сила (пре свих Русије). Велики ометајући фактор у сламању Турске била је пре свих Аустроугарска и Уједињено краљевство, свака из својих интереса. због тога је био и дуготрајан и мукотрпан пут ка стварању Балканског савеза. Чак су и две српске земље западале у периоде захлађења односа. Питање територија и разграничења између будућих савезника такође је било веома сложено.

Кључне речи: Србија, уједињење, Балкански савез.

УВОД

У овом раду ће бити приказан положај Краљевине Србије у међународним односима уочи Првог светског рата. Да бисмо разумели суштину и карактер српске дипломатије пре почетка Првог светског рата потребно је да се осврнемо на дипломатију Србије претходних деценија. Потпуну слику онога што је на спољнополитичком плану чинила Србија, добијамо сагледавајући глобалне, међународне односе и поједине потезе српских државника и владара. Почетком новог века, највећи део Србије био је под турском влашћу, међутим у тим тренуцима Турска почиње да слаби, а у Европи долази до настанка нових великих сила. Русија, Француска, Немачка и Енглеска постепено заузимају место које су некада имале Аустро-Угарска и Турска. У том тренутку и на Балкану долази до истицања намере националног ослобођења, које је нарочито истицала Србија. Пред светском дипломатијом се поставља ново

* Ванредни професор, dusanjerotijevic@gmail.com
** Мастер, b.dudic@hotmail.com

велико питање – Источно питање. Суштина Источног питања почивала је на томе како поделити европски део Турске, како га интересно разделити међу великим силама, а да притом не дође до тежње балканских народа за нове ратне сукобе.

На Берлинском конгресу, Србија званично добија самосталност и успева да поврати своју државност. Цена коју је тада морала да плати, није била ниска што изазива нове фрустрације Срба и доводи до припрема за нове акције. У том тренутку улогу преузима српска дипломатија. Иако није имала дугу традицију дипломатије и великих школа, Србија је успела да оствари велике дипломатске победе, а за то су били заслужни вешти и учени појединци, који су својим природним талентом и образовањем успели да надоместе недостатак оног формалног дипломатског.

Међународни положај Србије можемо сагледати из два дела. Први део обухвата период од Берлинског конгреса до 1908. године, када долази до Анексије БиХ, а у Турској почиње велика револуција. Други део обухвата непосредне припреме за ревизију Берлинског конгреса кроз балканске ратове и догађаје који су им претходили.

Од личности које су се истакле у спољној политици Србије, нарочито се издвајају: Милан Кујунџић Абердар, Стојан Новаковић, Чедомиљ Мијатовић, Михаило Вујић, Јован Јовановић Пижон, Лазар Пачу и Милован Миловановић. Међу њима има политичара, економиста, дипломата, државника који су показали своју сналажљивост и способност да се изборе са више него компликованом спољнополитичком ситуацијом. Овим великанима Србија дугује своју државност и територију. У њиховим делима треба тражити одговор на питање како једну у глобалним оквирима малу државу, сачувати, ојачати и заштити дипломатским средствима.

ОДНОСИ СРБИЈЕ И ДРУГИХ БАЛКАНСКИХ ЗЕМАЉА ОД БЕРЛИНСКОГ КОНГРЕСА ДО 1908. ГОДИНЕ

Односи Србије и Црне Горе крајем 19. века и почетком 20. века

Берлински конгрес је довео до великог раздора међу балканским народима, па тако ни однос Србије и Црне Горе није био идеалан. Конгрес није испунио очекивања балканских народа и довео је до тога да су се и Србија и Црна Гора осећале изневерено. Иако су повратиле државност, претрпеле су територијалне губитке. Србија је добила регије око Ниша, Пирота и Врања, али су остали без територија на Косову и Метохији, Старој Србији и у Рашкој области, где је Аустро-Угарска поставила своју војску. Црна Гора такође није добила сва очекивана проширења. Србија постаје део аустријске интересне зоне, а Црна Гора руске. У оваквим околностима чинило се да ове две државе тешко могу да успоставе међусобно поверење (Војводић 1999: 20). Ипак Србија је поставила тада сталног дипломатског представника на Цетињу, чиме су формално по први пут у историји успостављени дипломатски односи између ове две државе.

Они који су желели да упросте суштину односа ове две државе, су покушали да сведу њихове проблеме на династичко супарништво. Прави проблем састојао се у томе да су се Аустрија и Русија договориле око поделе интересних зона, Србија додуше није припала никоме, али је морала да тражи заштиту Аустроугара, јер је Русија имала намеру да створи Велику Бугарску.

Политика и јачање повезаности Србије и Црне Горе, доводе до незадовољства великих сила, јер би то у будућности могло да угрози интересе великих сила, стварањем заједничке политике балканских земаља. За време ратова 1876. године и 1877. године Срби и Црногорци нису ратовали заједно, већ су само имали координацију око тога ко ће где ратовати. Упркос званичним спољним политикама двеју земаља, народ је сањао о уједињењу. Аустроугарска је чинила све како би погоршала односе Србије и Црне Горе. Било је важно створити неповерење, како би се у дужем периоду обезбедио сопствени интерес. Као основно дипломатско средство аустроугарска дипломатија је користила дипломатске интриге, оне су имале за мету старо династичко супарништво Петровића и Обреновића. Иако нису постојале територијалне размирице ове две државе, постојала су различита виђења око будућности и припадности делова Метохије и Призрена, који су били под контролом Турске, као и Херцеговине, која је била саставни део Хабсбуршке монархије.

На челу Србије тада је био аустрофилски владар Милан Обреновић, а на челу Црне Горе русофилски кнез Никола.

Абердарева посета Црној Гори

Прва званична посета Црној Гори догодила се 1882. године када је са личним писмом Милана Обреновића стигао српски дипломата Милан Кујунџић Абердар. У то време премијер Србије био је Милан Пироћанац, а министар просвете Стојан Новаковић.

Абердар је у Црној Гори пренео вест да је Милан Обреновић постао краљ, а задатак му је био да процени какав је став кнеза био поводом тог догађаја. Пријатно се изненадио какав је однос имала Црна Гора према Србији, кнез Никола није био љубоморан, а ни његово окружење није имало негативних реакција тим поводом. Абердар је закључио да постоји тежња за заједничким и сложним радом. Кнез је такође истицао активну политику према неослобођеним српским земљама. Кнез Никола је имао доста повољнији положај од краља Милана, јер је припадао руској зони утицаја, док су Срби морали да трпе Аустрију због подршке коју су добили на Берлинском конгресу (Митровић 198: 61).

Питање које је могло да доведе до великих проблема и самим тим означи директно непријатељство ове две државе јесте судбина виђенијих Црногораца који су систематски исељавани из Србије. Србија у то време није била самостална у одлучивању и самим тим њени потези нису тумачени као израз њене воље. Погрешно би било рећи да је постојало непријатељство и нетрпељивост Обреновића према Црногорцима. Радило се једноставно о томе да је Србија из дана у дан морала да приказује привржености Аустроугарској.

Посебно се издваја закључак који је Абердар изнео председнику Владе Милану Пироћанцу:

„Треба водити рачуна о посебности људи и земље различитих српских крајева, те да ће Српство још дуго морати да се развија у складу са постојећим различитостима, а не у апсолутном јединству" (Слијепчевић 1991: 105).

Абердарев закључак уклопио се у политику и размишљања Милана Пироћанца, који је увиђао потребу за благим и постепеним заокретом у српској спољној

политици. Насупрот њему партијски лидер напредњака Милутин Гарашанин имао је другачији став, он је тежио слабијем ослањању на Аустроугарску, боље односе са другим балканским земљама и чвршће односе са Црном Гором.

Обреновићи и Црна Гора

Годину дана касније, 1883. године, Србија је била суочена са новим унутрашњим расцепом. Проаустријска влада на челу са напредњацима и краљем Миланом ушла је у сукоб са радикалима, подигнута је Тимочка буна, коју је власт морала да угуши силом и оружјем. Ови потези власти нису могли да остану без реакције међународне јавности. Овај догађај је протумачен од стране Русије и Црне Горе као обрачун са русофилством. Из Србије је тада побегао Никола Пашић, вођа радикала, али и митрополит београдски Михаило. Тако је све оно за шта се залагао Милан Кујунџић Абердар пропало (Слијепчевић 1991: 105).

Кнез Петар Карађорђевић, династички конкурент Обреновића, живео је на црногорском двору, исте године када је угушена Тимочка буна, он се оженио црногорском принцезом кнегињом Зорком, што је додатно закомпликовало односе три династије. И Обреновићи и Карађорђевићи и Петровићи видели су себе као владаре целог Српства, у том тренутку супарништво династија постаје главни проблем, који ће у годинама које следе утицати на односе Србије и Црне Горе.

У току Тимочке буне дошло је до обрачуна са проруским снагама у Србији, то је био рат са побуњеним радикалима, али су они били симбол тежњи да Србија међу словенском браћом-Русима, пронађе сигуран ослонац за своје ослободилачке амбиције. Сваки сукоб са радикалима је означавао и погоршавање односа са Црном Гором, јер је она спадала у геополитичку сферу Русије (Слијепчевић 1991: 110).

Преокрет у односима Србије и Црне Горе догодио се када је краљ Милан Обреновић абдицирао са престола, а на његово место дошао малолетни син Александар. Власт у земљи је преузело намеснишство, које је мандат за састав Владе поверило радикалима, странци која је већ у дужем периоду уживала подршку народа. Године 1889. радикалска Влада је донела акт којим дозвољава да се 6000 Црногораца досели у топлички крај. Потом је уследила посета Гавра Вуковића, заступника шефа црногорске дипломатије у Београду, чиме је озваничено отопљавање односа две земље. Након посете Београду, он одлази у Цариград, где се сусрео са Стојаном Новаковићем, главним заштитником српског народа и српских државних интереса у Турској. У мају 1891. године Србија и Црна Гора закључују трговински уговор, сличан данашњим уговорима који одређеним државама дају статус најповлашћеније нације. Такође је тајним споразумом Србија омогућила Црној Гори бесцаринski увоз њених главних извозних артикала, а снизила је на минимум царину на слану рибу и маслиново уље.

Међутим, добри односи са Црном Гором нису дуго трајали. 1893. године краљ Александар је суспендовао Устав и променио спољну политику Србије. То је довело до захлађења односа са Црном Гором, а политика давања приоритета добрим односима са балканским државама је напуштена. До краја владавине Обреновића односи Србије и Црне Горе су се стално мењали.

Формирањем Владе Стојана Новаковића 1895. године долази до побољшања односа. Још тада он је стварао темељ балканском савезу, а на Црну Гору је гледао

као на основни стуб подршке Србији. 1900. године, венчањем краља Александра и Драге Машин Србија поново покушава да се приближи Русији. Чак им је кум на венчању био руски цар. Последњи Обреновић ипак није успео да одржи конзистентност своје политике вршећи државне ударе 1902. године и 1903. године године враћајући се Аустроугарској.

Однос Србије и Црне Горе од Мајског преврата до балканских ратова

Ни након Мајског преврата није дошло до побољшања односа Србије и Црне Горе. Нова династија Карађорђевића, иако је била у блиским породичним односима са црногорским двором није могла да нађе задовољавајући начин функционисања. Суштина новонасталих проблема лежала је у две чињенице, прва је била то да Црна Гора више није имала неприкосновену позицију као главни спољнополитички ослонац Русије на Балкану. Тежиште руског утицаја сада је било на Србији, а Црна Гора је била само помагач и подупирач српске политике. То се није свидело црногорском двору, који је од тог тренутка почео да исказује неке нове тенденције окрећући се западним силама.

Проблем династичког ривалитета није био решен ни доласком Карађорђевића. Нови краљ Петар Карађорђевић је имао доста либералне погледе на политику и само вођење државе и велики део одлучивања је препустио Влади и радикалима. Демократизација Србије послужила је као основ за напад на Црну Гору и апсолутистички режим књаза Николе. У томе је предњачила црногорска емиграција у Београду, али је јасно да је и српска држава у све умешала прсте.

Бољи односи између ове две државе показали су се 1908. године реакцијом на анексију БиХ од стране Аустроугарске, али су због различитих погледа на поделу делова Турске за чије су се ослобођење заједнички борили учинили да и у Први светски рат ове две земље уђу одвојено (Ћоровић 1993: 80).

Црна Гора и Србија су у крајем 19. века и почетком 20. века имале заједнички интерес само у Македонији, тамо Црногорци нису имали никакве претензије, али су желели да подрже Србију, како би је одвратили од борбе за Призрен, Пећ и Херцеговину.

Односи Србије и Бугарске и питање Македоније крајем 19. века и почетком 20. века

Највећи проблем у односима Србије и Бугарске била је територија Македоније, која се највећим делом поклапала са јужним делом Старе Србије. Опште позната је била чињеница да ће европски део Турске да постане плен других држава, али нико није знао са сигурношћу коме ће припасти Македонија. У том тренутку, ту није живела македонска нација, какву познајемо данас, ту је живело словенско становништво православне хришћанске вере, а Срби и Бугари су се борили за њихову наклоност. Борба коју су водили била је жестока, али сведена на дипломатска, културна и просветна средства. Та територија је још увек била у саставу Турске, па је пут до срца тамошњих Словена водио преко добрих односа са Портом и агитације међу самим становништвом (Српске новине 1889).

За време кнеза Михаила Обреновића је Србија у свести европских дипломата била доживљавана као мотор и покретач ослобођења балканских народа. Том приликом Енглезима, Аустријанцима и Французима није било стало до слободе Балканаца, већ до отварања Источног питања у коме су све оне виделе могућност проширења сопственог утицаја на веома важном геостратешком подручју. Кнез Михаило поставља темељ политике јединства балканских народа наспрам Турске, али бива спречен атентатом и смрћу 1868. године. У тој политици ипак није пронађен модус односа Србије и Бугарске. Са Црном Гором постојао је тајни договор да се црногорска династија повуче након ослобођења Балкана и препусти престо уједињеног Српства Михаилу Обреновићу. Што се тиче Грка, није било никаквих спорова, али са Бугарском никако није могао да се постигне договор око судбине вардарске Македоније и данашње јужне Србије. Оно што је на крају одиграло кључну улогу у односима Србије и Бугарске, било је када је Русија покушала да поништи све заслуге Срба у ослободилачким ратовима (1876-1878), на рачун Бугара.

Након великог српско-турског окршаја код Делиграда, Русија је упутила ултиматум Порти, па је продор Турака спречен. Годину дана касније, Србија је оклевала да уђе у рат када су се Руси одлучили за обрачун са Турском. Та вест није добро прихваћена у Русији, али је након одређених руских успеха и Србија ушла у рат. Овај пут имала је више среће и успеха, па је ослободила Ниш, Пирот и Врање и знатан део Косова. Турци су потом затражили мир и добили га 17. јануара 1878. године у Једрену. Оно што је довело до потпуног погоршања односа Србије и Бугарске био је мир који су Русија и Турска потписале месец дана касније у Сан Стефану. Тим уговором договорено је стварање Велике Бугарске са 163.000 км^2 територије која је обухватала буквално све територије које су Срби ослободили током рата. Од тог момента, па до краја Првог светског рата, Србија и Бугарска нису успеле да превазиђу сопствене неспоразуме (Митровић 1981: 67).

Велика Бугарска није створена и то захваљујући чињеници да се друге велике силе нису сложиле са тим, на првом месту Аустроугарска. Западне силе су издејствовале да последице рата Русије и балканских народа са Турском не буду санкционисане билатералним миром Русије и Турске, већ међународном конференцијом. Српска дипломатија тога времена морала је да се окрене Западу, јер није добила потпуну подршку Русије. Великом борбом српске дипломатије, нишки, пиротски и врањски округ припали су Србији договором постигнутим на Берлинском конгресу.

Берлински конгрес је донео и приближавање династије Обреновић Аустроугарској, што и није била новина када су Обреновићи у питању. Посебно опасна је била Тајна конвенција из 1881. године која је Србију стављала скоро у колонијални положај према Бечу. Својим дипломатским играма, нарочито после Тимочке буне 1883. године, када су страдале многе вође Народне радикалне странке, власти у Бечу су гурале Србију у сукоб са Бугарском. Иако је расположење народа било да се продире на Косово и Метохију и Стару Србију, краљ Милан је напао Бугарску 1885. године у јеку борбе за бугарско уједињење и претрпео тежак пораз. Овај рат ће довести до дугогодишњег неповерења између Србије и Бугарске. После рата уследили су избори и велика победа радикала, што је касније и довело

до абдикације краља Милана у корист сина Александра. Иако се политичка ситуација више пута мењала до 1903. године, утицај Аустроугарске је бесповратно слабио (Јеротијевић 2012:252-259).

ПИТАЊЕ МАКЕДОНИЈЕ (СТАРА СРБИЈА)

Водећи борбу за територију Македоније, заправо једини исправан назив је Стара Србија јер је Македонија античка грчка држава која је извршила под Филипом II грчко уједињење. Србија и Бугарска су развијале црквено-школску активност, чиниле су све како би на двору у Цариграду имале утицај путем кога би могле да пружају привилегије хришћанском становништву Македоније. Бугари су свој утицај ширили преко црквеног Егзархата, док је главни човек српске акције у Македонији био Стојан Новаковић.

Са ових средстава се прешло на оружје 1895. године, када је Бугарска организовала чете које су упале у Македонију. Самим тим чином Бугарска је признала да убацује своје чете тамо где нема своје становништво, а где Срби живе од давнина. У том тренутку то је изазвало бурну реакцију свих европских дипломатија, које су захтевале уздржавање од насиља, али је овакав потез Бугара приморао Србију да јасније и гласније дефинише свој однос према питању Македоније. Стојан Новаковић је успео да дипломатском акцијом онемогући подметања бугарске дипломатије. Он се позвао на одредбе Берлинског конгреса да све велике силе спрече било какве једностране акције према Македонији.

Сукоби у Македонији и веома агресиван однос Бугарске донели су Србији савезништво са Грчком. Грцима је било у интересу да Срби зауставе Бугаре, како би сутрадан и они добили део македонског територијалног плена.

Дипломатски рат Србије и Бугарске око Македоније, до балканских ратова, вођен је доста суптилно и лукаво путем утицаја на руску дипломатију и турске власти. Срби су доказивали да у Македонији не живе Бугари, већ у великој мери Срби, и покушали да представе Бугаре као непоуздане савезнике Руса. Док су Бугари са друге стране настојали да очувају позицију код Руса, а у самој Македонији агресивно су појачавали свој црквено-школски рад.

Српска страна развија четнички ослободилачки покрет, који је већ аутохтоно постојао као српски покрет за борбу и ослобођење од Турака још од Брсјачке буне 1881. године. Бугари формирају ВМРО – Вунутрашну македонску револуционарну организацију, која диже Илинданski устанак 1903. године, како би истиснула српски утицај, али је довео само до великог броја непотребних жртава.

ЗАКЉУЧАК

У историјском смислу пресудно је раздобље које настаје од 1878. године, када је Србија стекла државну независност, односно добила статус субјекта међународног права. Берлински уговор је одредио оквир, али у Србији је дошло до оштрог сукоба око тога шта тај оквир обухвата. Унутрашња политика заснивала се на идеји да се доврши национално ослобођење и да дође до уједињења српског народа

у једну државу. Тада се искристалисала једна од најважнијих константи развоја Србије у модерно доба. Показало се да је стварање државе која би обухватила читав српски народ ратовима за територије на којима он живи, неспојиво са унутрашњим развојем реалне српске државе. Односно, показало се да су социјална димензија колективизма, заснованог на патријархалним установама економске једнакости, и национална димензија, са државом чије границе обухватају и „последњег" Србина – јединствена идеологија.

Оријентација мале независне државе на развој у дубину, то јест на правну, економску, културну и политичку модернизацију, схваћена је као издаја заветне мисли о ослобођењу и уједињењу читавог српског народа, која се заправо сводила на обнову српске средњовековне државе, каквом ју је традиционалистичка историографија, градећи виртуелне континуитете, представила у 19. веку. Ослањање Србије на Аустрију примљено је као окретање леђа Русији, средишту православља и словенства, окосници будућег словенског савеза. У том су се контексту искристалисале две различите историјске тенденције: источна и западна. Односно: патријархална и модерна. Са организовањем првих политичких странака (1881), ове две тенденције су се јасно профилисале. Најдуже је трајала и била најбројнија Народна радикална странка. Она је поникла из социјалистичког покрета који је у Србији почетком седамдесетих година, 19. века, достигао значајне размере и који је утемељио идеологију непонављања западноевропског пута, по дефиницији антикапиталистичку и антилибералну идеологију. Далеко слабије, Напредна и Либерална странка биле су на трагу западноевропског пута, односно изградње реалне српске државе после 1878. године као модерне државе по узору на западноевропске државе.

Иако Србија у то време није имала дугу традицију развијене дипломатије, учени људи тог периода су успели да својим вештинама и способностима допринесу угледу српске дипломатије.

Период након Берлинског конгреса је остао упамћен као период неслагања балканских народа. Узрок тих неслагања углавном је било незадовољство везано за поделу балканских територија, свака од земаља је имала одређене тенденције и свака је тежила њеном испуњењу. Неуспели су били покушаји да се постигне споразум око поделе тих територија. Оно што је такође доводило до неслагања била је подељеност утицаја и подршке коју су добијали од Аустроугарске и Русије. Што се тиче односа Србије и Црне Горе били су јако турбулентни, док су односи са Бугарском били јако лоши, а највећу препреку је представљало неслагање ове две земље око поделе територије Македоније. Великим силама је одговарало овакво неслагање балканских земаља за остваривање њихових личних интереса и освајања њихових интересних зона и ширење утицаја, што ће касније довести и до балканских ратова.

ЛИТЕРАТУРА

Војводић 1988: Војводић Михаило. *Србија у међународним односима крајем 19. и почетком 20. века*, Београд: САНУ.

Војводић 1999: Војводић Михаило. *Путеви српске дипломатије- Огледи о спољној политици Србије у 19. и 20. веку*, Београд: Клио.

Војводић 2005: Војводић Михаило. *Србија и балканско питање 1875-1914.*, Београд: Историјски институт Београд.
Војводић 2007: Војводић Михаило. *Изазови српске спољне политике 1791-1918 огледи и расправе*, Београд: Историјски институт Београд.
Јеротијевић 2012: Јеротијевић Зоран. *ИСТОРИЈА ДРЖАВЕ И ПРАВА,* Трстеник: Љубостиња.
Лопичић 2007: Лопичић Ђорђе. *Преглед конзуларних односа Србије 1804-1918.*, Београд: у часопис Бранич: часопис Адвокатске коморе Србије, бр. 1/2.
Митровић 1981: Митровић Александар. *Продор на Балкан и Србија 1908-1918*, Београд: Нолит.
САНУ 1980: САНУ. *Документи о спољној политици Краљевине Србије, књига VII-2*, Београд: САНУ.
Ћоровић 1993. Ћоровић Владимир. *Историја Срба*, Београд: БИГЗ.

Dušan Z. JEROTIJEVIĆ
Bekir M. DUDIĆ

RELATIONS OF SERBIA AND OTHER BALKAN COUNTRIES FROM THE BERLIN CONGRESS TO 1908

Summary

The Berlin Congress brought significant changes to the political map of Europe. It is important for the Serbian people that two Serbian states gained independence, albeit within modest limits. A large part of the Serbian people remained under Tutrian and Austro-Hungarian rule. The Principality of Serbia has become a center for the gathering of political leaders of the Serbian people outside of Serbia, who are interested in continuing the unification process. There were also many interfering factors, such as the great powers and their conflicting interests, but also the dynastic struggle for dominance of the three Serbian dynasties of Karađorđević, Obrenović and Petrović. Regardless, at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, Serbia's foreign policy was aimed at unifying the Serbian people. The first step was the elimination of Turkey in the Balkans, and that required an alliance with the Greeks and Bulgarians, as well as the favor of some great powers (above all Russia). The great hindering factor in the crushing of Turkey was above all Austria-Hungary and the United Kingdom, each for its own interests. because of this, the path to the creation of the Balkan Alliance was long and arduous. Even the two Serbian countries entered periods of cooling of relations. The issue of territory and demarcation between future allies was also very complex. Serbia had its centuries-old tradition of national and state consciousness in Old Serbia (Vardar region), where the imperial capital, Skopje, and the royal capital Prilep were also located. All historical and national arguments were on the Serbian side, including the creation of the indigenous Serbian Chetnik movement, led by Micko Krstić, Jovan Stojković Babunski, Jovan Stanojković Dovezenski, and many other Chetnik leaders who came from this land.

Key words: Serbia, unification, Balkan alliance.

Рад је предат 1. марта 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

UDK 343.85(497.11)
343.24(497.11)
343.91-053.6
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-43828

Originalni naučni rad

*Vanda B. BOŽIĆ**
University of Zagreb
Faculty of Law, Union University, Belgrade

*Dragan Lj. TANČIĆ***
Institute for Serbian Culture, Priština-Leposavić

PROBLEMS OF IMPLEMENTATION OF EDUCATIONAL ORDERS IN THE REPUBLIC SERBIA – METHODOLOGICAL AND CRIMINAL LAW APPROACH***

Abstract. In the paper, the authors dealt with the problems of the application of educational orders in the Republic of Serbia from a methodological and criminal law approach. Educational orders, as *sui generis* measures, can be applied both before the initiation of criminal proceedings and during the duration of the criminal proceedings, with the focus of this paper being on their application before the initiation of criminal proceedings. The legislative national framework of the Republic of Serbia regarding the application of educational orders is based on the Law on Juvenile Offenders and the Criminal Protection of Juveniles (ZM) from 2005, with the authors taking into account the changes mentioned in the Draft ZM. Two hypotheses are defined in the paper. The first hypothesis is that educational orders as diversionary models of treatment of juvenile offenders and non-penal measures are relatively recent in the Republic of Serbia. Therefore, the mentioned measures cannot be nor are they sufficiently developed, which leads to incomplete satisfaction of restorative justice towards minors and injured parties, when the law allows us to do so. The second hypothesis is that organizational factors are of special importance for the success of the implementation of educational orders. In the paper, the authors point out that the new proposal of the Law on Juvenile Offenders and Criminal Protection of Minors enriches the system of educational orders and significantly expands the scope of their application. A certain significant rate of recidivism could be avoided by the combined and balanced application of repressive measures and educational orders as a sui generis measure. The paper gives de lege ferenda recommendations in the direction of simplifying the procedure that follows the beginning of the application of educational orders from the time when a criminal offense is committed, with the fact that the types of educational orders must necessarily follow the state and trend of juvenile crime.

Key words: educational orders, criminal law approach, methodological approach, criminal material and criminal procedural aspects, restorative justice.

* Associate professor, bozic.vanda@gmail.com
** Full professor, dragan_tancic@yahoo.com
*** The paper was created within the scientific research work of NIO under the Contract concluded with the Ministry of Science, Technological Development and Innovation of the RS number: 451-03-47/2023-01/200020 dated 02/03/2023.

INTRODUCTION

Our starting point in this paper is the poverty of the population as one of the important factors of organized, juvenile and other forms of crime (Božić 2016: 285-299). In this context, juvenile delinquency is a part of social reality and a specific form of social behavior, where due to social and other conditions, general and special social situations, there is deviation from permitted and accepted forms of behavior both regarding the young population and minors and other persons as well.

Juvenile crime has always been a special social problem, especially in modern conditions. To the extent that juvenile delinquency is present - absent in a society, it is at the same time an important indicator of the success or failure of a given society, to deal with these problems in a valid way, and, in general, to show us just how much care is taken regarding young people in a given society.

Considering the fact that minors are a particularly sensitive social category, they are given special attention in many societies, and as a result, the society finds different ways of solving the criminal law cases of minors, in order to inflict the least damage on them as the perpetrators of a criminal act, and at the same time to contribute to the raising of their consciousness. This is achieved through the application of educational measures as a diversionary model of behavior which, when the conditions are met, is diverted from the criminal procedure and the criminal law area towards the family and social law, which gives minors another chance, because the criminal case is treated as solved by the implementation of the educational order, and the minor does not have a criminal record.

Looking objectively a few centuries back, there is a long historical path of the state's reaction to juvenile crime, which dates back to the oldest legal monuments, such as the Code of Hammurabi and the Code of 12 Tables, which provided for the Talion principle of punishment without distinguishing between juvenile and adult offenders, until the introduction of educational orders as a *sui generis* measure. Therefore, the fact is that juvenile criminal law developed very gradually, slowly in step with current social events and given opportunities. Juvenile criminal law is a set of legal regulations that prescribe the position of minors in criminal law (Božić, Tančić 2022: 27). We should herewith point out that most countries in their laws, at the end of the ancient and the beginning of the Middle Ages, adopted provisions on milder punishment of juvenile delinquents and the exclusion of criminal responsibility for children under the age of seven (Randy, Randy 2004: 872). The idea of establishing criminal sanctions, which would be adapted to the personality, age, degree of biological and psychological development of the perpetrator, appeared with the appearance of the first theories that dealt with the study of the personality of minor perpetrators of criminal acts. In this way, along with the already established system of punishments, educational measures were being introduced into the criminal legislation, which leads to the modernization of the criminal justice system for the protection of minors. Observed from the procedural aspect, a distinction was made between juvenile and adult offenders through the establishment of the first courts for juveniles. The first juvenile courts were established in Chicago in 1899, and 21 years later they were established in other US states as well (1910). In Great Britain, the first juvenile courts were established in 1908, and four years later they were established in France (1912). In Russia, the separation of courts

for adults and minors appeared after World War II (1918), in Poland in 1919, in Japan in 1922, and finally in Germany in 1923 (Juvenile Justice, 1997, 10).

It is precisely the criticism of the traditional retributivist concept that is responsible for the emergence of the fundamental principles of restorative or informal justice (Handbook on Restorative justice programs, 2006, 26). In the attempts to find informal mechanisms for responding to crime aimed at compensating victims, in the 70s of the last century, states paid more and more attention to the personality of minors, through the implementation of diversionary programs. We herewith wish to point out the fact that the implementation of diversionary programs implies the avoidance of classic criminal procedures, and this practice had been developed for decades in the countries of the Anglo-Saxon legal area, where it gives very successful results in reducing the number of convicted minors. Until the adoption of the Law, which specifically regulates the provisions of criminal material, procedural and enforcement law, the legislation of the Republic of Serbia recognized only unconditional opportunity or the so-called simple diversion. From 2005 onwards, minors in the territory of the Republic of Serbia, in addition to the criminal law, enjoy a full scope of special criminal procedural treatment. Dismissal of the criminal complaint or suspension of the proceedings may be conditioned by the fulfillment of some of the non-penal measures, such as educational orders. Educational orders are instruments of diversification, i.e. redirection of the social reaction towards juvenile perpetrators of criminal acts by attempting to transform it into a primarily non-criminal reaction (Knežević 2008: 107). We herewith wish to emphasize that educational orders are not criminal sanctions, and we draw attention to the fact that educational orders can be issued by the court and the public prosecutor for minors even without conducting criminal proceedings. The purpose of educational orders is to avoid criminal proceedings against minor perpetrators of criminal acts in situations where possible, that is, if such criminal proceedings have already been initiated, to suspend them.

This paper, entitled "*Problems of the implementation of educational orders in the Republic of Serbia - methodological and criminal law approach*", is systematized through several units in which, nevertheless, the shortcomings of the current Law on juvenile offenders and criminal protection of minors (ZM) are recognized, which indicate the shortcomings and problems of the implementation of educational orders in the Republic of Serbia, as well as factors of an organizational nature as a possible cause of insufficient implementation of educational orders. The concluding considerations include proposals for recommendations aimed at changing legal solutions *de lege lata*, in order to avoid the limited application of educational orders.

INTERNATIONAL LEGISLATIVE FRAMEWORK FOR THE PROTECTION OF THE JUVENILE DELINQUENT POPULATION

The international legislative framework for the protection of the juvenile delinquent population is contained in a series of documents adopted by the United Nations (UN). The first significant document that regulates the mentioned matter was adopted in 1985 at the seventh United Nations Congress, the topic of which was precisely the relationship and treatment of perpetrators of criminal acts. The UN Standard Minimum Rules

for the Administration of Juvenile Justice, 1985, known as „The Beijing Rules", are dedicated to the treatment of juvenile offenders. The Beijing Rules are divided into five units, with a total of thirty articles, in which the basic rights that a minor should have during criminal proceedings are indicated (Art. 7.1. - *Rights of juv*eniles). In accordance with the aforementioned rules, juvenile justice should be an integral part of the development process of every country and, in parallel with the maintenance of peaceful order in society, should contribute to the protection of young people. The procedure itself and the criminal sanction should be adapted to the personality of the minor, and deprivation of liberty should be resorted to in exceptional situations, when the crime is more serious (Božić 2019: 319). We herewith wish to emphasize that the provision that emphasizes that criminal sanctions and institutional treatments should be avoided whenever possible and resort to alternative measures (Art. 11 - *Diversion*) is of particular importance. Five years after the adoption of this document, the so-called „Riyadh Rules" followed, which focus on the prevention of juvenile delinquency, hence the name *UN Guidelines for the Prevention of Juvenile Delinquency* (The Riyadh Guidelines). 1990). Priority herewith is given to strengthening those factors that play a key role in the prevention of juvenile delinquency. Such factors are the family (Art. 11-19), the educational system (Art. 20-31), the social community (Art. 32-39), and social policy (Art. 45-51). Special emphasis is placed on strengthening the preventive role of law enforcement authorities, through special training for the implementation of those programs that would deter minors from committing criminal acts (Art. 52-59). The so-called „Tokyo Rules" date back to the same year – 1990; they are contained in the Standard Minimum Rules of the United Nations for Alternative Penal Measures (UN Standard Minimum Rules for Non-custodial Measures (The Tokyo Rules), 1990). Already in the introductory provisions that emphasize the goals of this document, it is envisioned that states should increasingly practice the application of measures that are substitutes for punitive, institutional measures. Alternatives to punitive measures are applied whenever possible by avoiding criminal proceedings, with full respect for the personality of the offender, in accordance with the gravity of the crime committed, with simultaneous efforts to involve the community in their implementation and help the minor in developing personal responsibility. One year after the „Tokyo Rules", the adoption of the „Havana Rules", i.e. the United Nations Rules for the Protection of Children Deprived of Liberty, followed (UN Rules for the Protection of Juveniles Deprived of Their Liberty, 1991). Although this document emphasizes the respect of the rights of minors during deprivation of liberty, already in the initial provisions it is noted that deprivation of liberty should be approached only as a last resort (Art. 1). Given that the aforementioned documents contain rules, principles and standards, they do not have legally binding force towards the member states, but they are certainly of great importance in the area of improving the juvenile criminal justice system.

The United Nations Convention on the Rights of the Child is legally binding for every country that has ratified it (Convention on the Rights of the Child, 1989). Just like the „Tokyo" and „Peking Rules", this also refers to the avoidance of criminal proceedings against a minor who is suspected of a minor crime, provided that Article 40, paragraphs 3 and 4, stipulate the forms of non-criminal measures that should be resorted to rather than

undertaking the treatments of an institutional nature: various types of counseling, educational programs, professional training programs, and others. This is actually about alternatives to court proceedings and institutional care, which should be adjusted to the age of the minor, the gravity of the crime and the circumstances under which it was committed.

EDUCATIONAL ORDERS IN THE NATIONAL CRIMINAL LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF SERBIA

With the Code of Criminal Procedure (ZKP) from 1959, the then Yugoslav legislation for the first time in terms of the criminal legal position of minors accepted modern trends (Perić 1994: 182), which can be characterized as several decades long backlog in comparison to a large number of countries. According to the aforementioned Code, the state prosecutor is designated as the only procedural entity competent to initiate proceedings against a minor, and under the auspices of his discretionary powers, the principle of opportunity is provided for, so for reasons of expediency, he can waive criminal prosecution (Knežević 2010: 22). The principle of opportunity, in the form of an ordinary, unconditional diversionary model, was the only one that existed in the criminal procedural normative framework of Serbia until 2005, when significant changes were carried out.

The provisions of the Code of Criminal Procedure (ZKP) that regulate criminal proceedings against minors, followed by the provisions of the Criminal Code (KZ) that regulate the criminal status of minors, as well as the provisions of the Law on the Execution of Criminal Sanctions (ZIKS) that regulate the system of execution of criminal sanctions in relation to juvenile convicted persons, were repealed by the adoption and entry into force of the Law on Juvenile Offenders and Criminal Protection of Juveniles (ZM, 2005). Through these novelties in the aforementioned laws, there happened a complete separation of minor perpetrators of criminal acts in relation to adult perpetrators of criminal acts. This type of separation, i.e. the so-called normative independence, is actually an indicator that the bio-psychologically underdeveloped category of perpetrators whose criminality is labeled as a „symptom of puberty crisis" (Aleksić 1994: 8) began to receive much more attention, which this particular age deserves. A significant step was carried out for the first time with the introduction of the system of educational orders, which still exists in its unchanged form today. A certain rate of recidivism after serving a prison sentence (Božić 2019: 91) or educational measures of an institutional nature encouraged the legislator to devise such a system of responding to juvenile crime in which the personality of the juvenile is the priority.

In the second part of the Law on Juvenile Offenders and the Criminal Protection of Minors (ZM), the provisions of substantive criminal law are provided for, where educational orders are regulated in the first place (Articles 5-8), after which the system of criminal sanctions is regulated. The provisions of the aforementioned law regulate the general conditions, purpose, types and selection of educational orders. The purpose of educational orders is determined in such a way that criminal proceedings are not initiated, or that they get suspended, in order not to affect the proper development and strengthening of personal responsibility of minors, so that they do not commit criminal

acts in the future (ZM, Art. 6). Therefore, these measures are given the character of so-called diversionary measures, which fully corresponds to the definition of the diversionary concept (model) as: „Channeling children in conflict with the law away from court proceedings through the development and implementation of procedures and programs that enable many - preferably most of the minors - to avoid potential negative effects of official court proceedings, with full respect for human rights and legal protection" (Supporting Juvenile Justice Reform: Improving the Implementation of Education Orders, 2012). In order to be able to apply educational orders to a minor perpetrator of a criminal offense, it is necessary to cumulatively fulfill the conditions specified by law. The following is necessary: 1) that the minor has committed a criminal offense punishable by a fine or a prison sentence of up to five years, 2) that the minor has confessed to committing the same criminal offense, 3) that the minor's confession is supported by relevant evidence, 4) it is necessary to establish a certain relationship of the minor regarding the committed criminal act as well as the injured person (victim). It should be emphasized herewith that the area of application of these measures should be limited to situational crimes, i.e. to those crimes that belong to petty criminality (Božić 2017: 300-320). Let us clarify the condition that refers to a certain relationship of minors to the committed criminal act and the injured person (victim). As the matter of fact, the minor perpetrator of the criminal act should, first of all, show real remorse to the injured person for the criminal act committed against him. By the mentioned remorse, in some cases, and by preventing the occurrence of harmful consequences towards the injured person, then by trying to compensate for the damage, and by other actions of the minor perpetrator of the criminal offense after its execution, the minor perpetrator of the criminal offense would deserve not only not to be sanctioned, but primarily not to be prosecuted. Nevertheless, in practice, there are many cases where we encounter a situation in which it is difficult for a minor to admit that he committed a criminal offense, and therefore, he cannot even understand the injustice that he has inflicted on the victim of a criminal offense. Thus, the aforementioned situation can be an obstacle to the possibility of applying these diversionary measures at all, that is, for the minor to agree to their application.

We herewith wish to draw the attention to the fact that, in the still existing Law on Juvenile Offenders and the Criminal Protection of Minors (ZM), a rather meager systematizion of educational orders was made. In Article 7 of the aforementioned law, the following educational orders are listed in detail:

1) settlement with the injured party in order to eliminate, in whole or in part, the harmful consequences of the act through compensation, apology, work or in some other way;

2) regular school attendance or regular going to work;

3) involvement, free of charge, in the work of humanitarian organizations or affairs of social, local or environmental content;

4) subjecting to appropriate examination and withdrawal from addiction caused by the use of alcoholic beverages or narcotic drugs;

5) inclusion in individual or group treatment in an appropriate health institution or counseling center.

It should be emphasized that it is of particular importance that the types of educational orders are harmonized with the state of juvenile crime and with the frequency of the undertaking of certain criminal acts by juvenile perpetrators of criminal acts. Furthermore, we wish to warn that it is of crucial importance that the law provides the juvenile offender, the public prosecutor, and all other participants in this process with the opportunity to choose the most adequate educational order, which would be proportionate to the criminal offense committed, that is, which would fit in with the type of criminal offense committed by minors, as well as the consequences that the crime caused to the injured person, and that the diversion program would produce successful results.

Furthermore, we herewith wish to emphasize that the personality profile of the minor himself and his age are of particular importance, which tells us about his psychophysical readiness to adhere to the diversion program. The Draft Law on Amendments to the Law on Juvenile Offenders and the Criminal Protection of Minors (Draft 2022) extends the scope of the application of educational orders to criminal offenses that are punishable by a fine or imprisonment for up to eight years (Božić 2021: 35). However, the Draft is still waiting for adoption, even though it was created several years ago. We can say that the mentioned proposal certainly offers a better perspective, but what we should warn about is that, with such an application, there is a danger that the mentioned provisions of *de lege ferenda* might cross the borders of petty criminality. The changes and additions mentioned in the Draft include the introduction of educational orders related to participation in certain sports activities as well as to the passing of professional and some other supplementary exams. We herewith draw your attention to the fact that it would be expedient to include in the mentioned proposal an educational order that refers to refraining from visiting certain places of minors, as well as an educational order that refers to refraining of minors from contact with certain persons.

As evident from the above, the Draft Law on Amendments to the Law on Juvenile Offenders and the Criminal Protection of Juveniles has its good sides and bad sides, therefore, it should be revised once again.

A CRITICAL REVIEW OF THE APPLICATION OF EDUCATIONAL ORDERS IN THE REPUBLIC OF SERBIA

In the Republic of Serbia, the decision of diverting minors from the formal criminal procedure to the extrajudicial - diversion model belongs to the public prosecutor for minors, or, if the procedure has been initiated and is suspended, to the juvenile judge of the competent court. Although the public prosecutor for minors has knowledge and experience in the field of juvenile delinquency and youth delinquency, the selection of an educational order is made in cooperation with the parents, adoptive parents or guardian of minors and the competent guardianship authority (Art. 8 ZM).

However, the Law on Juvenile Offenders and the Criminal Protection of Minors does not regulate the procedure for the application of educational orders, which would define the role and responsibility of participants in the application of educational orders, as well as the rules of cooperation between participants, nor the rules for keeping records (Vlaović-Vasiljević, Džamonja - Ignjatović, Marković, Sofrenović 2012: 147).

At the same time, at the level of Serbia, there is no Rulebook that would be legally binding for all actors, but cooperation between them is established by internal agreements and projects. With such a by-law we could avoid the arbitrariness of individual subjects and resolve some disputed issues related to the financing of the costs of implementing the educational order, the costs of available capacities, and the like.

Urgency is one of the principles upon which not only criminal proceedings against minors are based, but the diversion program as well. Therefore, it is the duty of the public prosecutor and the authorized subjects of the social community to exchange proposals and information in the shortest possible time so that, from the moment when a minor commits a criminal offense, the application of an educational order can begin as soon as possible. One of the suggestions aimed at simplifying the procedure refers to the initial moments when the police establish contact with a minor. The recommendation is to shorten the duration of the procedure at the Higher Public Prosecutor's Office in the way that the police, before filing a criminal complaint, would start redirecting, or simply warn the minor verbally or in writing (Satarić, Obradović 2011: 34). If the police warning does not give results, then the prosecutor is involved.

Most countries have a positive experience with police diversion. However, it should not be overlooked that they have been practicing non-punitive treatment of juvenile offenders for decades, and are modernizing and adapting the practice to new circumstances and social circumstances (Steinberg 2009: 460). The revival of this idea/recommendation in Serbia remains in doubt, bearing in mind that it has favored accusatory criminal proceedings in which broad discretionary powers of the public prosecutor have existed for less than a decade through various modalities.

When organizing the implementation of diversionary measures, care should be taken to ensure that they are applied to minors who reside in the area of the municipality where the organization is located. In the territory of the Republic of Serbia, however, there are smaller towns where the implementation of certain educational orders is unfeasible, due to the fact that the appropriate organizations do not exist in them. Since the issue of financing travel expenses in such cases has not been resolved, a deficit of educational orders can easily be encountered, although unfortunately the need for their application towards juvenile offender has been established. This happens when, due to poverty, a person is unable to finance the trip to the headquarters of the institution and the Higher Public Prosecutor's Office. Solving problems of this kind at the local level should be set as a priority in the near future.

The passivity of centers for social work in terms of lack of communication with certain institutions of social, humanitarian and environmental content and failure to identify capacities at the level of the local community proved to be a problem in the implementation of certain educational orders (Vučković-Janković 2012: 157). On the other hand, prosecutors for minors due to the lack of auxiliary professional services at the courts (psychological, social, pedagogical) can easily get into the position of not recognizing cases in which the application of educational orders is required (Vučković-Janković 2012: 158).

In addition to the human factor, the implementation of educational orders was also affected by the pandemic caused by the *Covid-19* virus. In the year of the beginning

of the pandemic, states faced the problem of finding an adequate teaching model (Reimagining a new social contract for joint education 2021: 37), which is further compounded by the difficult realization or impossibility of applying the educational order that the minor fulfills by attending classes. Regular school attendance under normal circumstances means that a minor spends 1125 minutes at school on a weekly basis, if we start from 5 school hours as the average duration of classes. For a period of six months, a minor spends 189,000 minutes at school, which is a period of time quite sufficient for accepting the school environment and the educational process as a regular obligation. However, the pandemic caused by the *Covid-19* virus has negatively affected all segments of society, including the education system (Božić 2021: 155; Božić, Bataveljić 2021: 186-198). In accordance with the current epidemiological situation, the models of attending classes changed in one part of the school year, while the regular educational process continued in the period of stagnation. Such oscillations have had a negative impact on the entire juvenile population included in the education system (Stepanović 2020: 184), especially on juvenile offenders who have yet to be subjected to the effects of an educational order. By engaging in distance learning, the minor moves away from the school environment. To this we could add the lack of communication and support from parents who are employed with full working hours (Suranto, Pratiwi, Setiawan, Normah 2020: 178-179). Both of these factors create the basis for re-engagement in criminal activities, by changing the way of thinking and destructive behavior. A problem of this kind has been detected, because the postponement of the execution of educational orders is not practiced, especially if one takes into account the importance of regular education for assuming a constructive and productive role in society (Radulović 2010: 146). This means that waiting for the stabilization of the epidemiological situation and the return of the educational process to normal flows would negatively affect the juvenile offender in every sense.

An even greater danger exists regarding the interruption of minors' medical treatment, which was started to be carried out in order to wean them from addictive diseases such as drug addiction and alcoholism. Certain health facilities were practically unusable for primary treatment purposes, or even closed, due to the inability of infected health personnel to provide medical assistance to patients (Lockwood, Viglione, Peck 2021: 2). For the aforementioned reasons, the very beginning of treatment of minors who are addicted to the use of narcotic drugs or alcohol, in conflict with the law, was impossible. In families that experienced a loss of income due to increased stress, depression and anxiety, the abuse of psychoactive substances by minors was significantly higher (Deborah 2007: 271). The aforementioned series of aggravating circumstances have been faced not only by Serbia, but by the whole global population.

CONCLUSION

There is no question that countries in which educational orders exist for a long period of time as a complex diversionary model have had very successful results in the prevention and suppression of juvenile crime. The reason for this lies in the fact that the normative acts of the courts, which for many years have incorporated educational

orders into their national penal legislation, are monitored and harmonized with the state and trend of juvenile crime, which is not the case in our country. We wish to herewith point out that most countries bypass the contact of minors with judicial authorities. Instead of their involvement, other subjects of the social community appear as important factors, as well as police authorities trained exclusively to work with juvenile perpetrators of criminal acts. For this reason, the rate of recidivism has been significantly reduced, and public prosecutors have been spared the costs of engaging in the very process of applying educational orders.

On the other hand, in the Republic of Serbia, in the seventeen-year period of application of educational orders, the practice of their application failed to develop or modernize. Amendments to the Law on Juvenile Offenders and Criminal Protection of Juveniles have been awaited for years, because the normative framework is by no means suitable for the atmosphere that prevails among juvenile offenders. The existing educational orders provided for by the said law are very scarce in relation to the needs that the personality of a juvenile offender requires, therefore their reintegration and resocialization cannot be achieved either.

Furthermore, we wish to point out the problem of the injured party in the application of educational orders to the minor, considering that his rights are largely neglected due to the fact that the settlement of the minor offender with the injured party is applied in practice in very few cases. One of the ways to solve this problem is to involve the injured party and the minor perpetrator in the mediation process. Namely, direct involvement in the resolution of the conflict between the victim and the juvenile offender would create more favorable conditions for both parties, which would contribute to the achievement of the purpose of applying educational orders. The aforementioned proposed measures would have a favorable effect on the minor's awareness of the committed act, as well as on the understanding and existence of personal responsibility for the committed act and the resulting damage to the injured party. Therefore, the mentioned proposal greatly contributes to the complete socialization of minors, while the injured party does not remain neglected, but in this way has more opportunities to realize his rights. It should be emphasized that this proposal also reduces the possibility of secondary victimization for the injured party.

The lack of resourcefulness, disorganization and passivity of the subjects in charge of the implementation of educational orders contributed to a large extent and led to the underdevelopment of their application in practice. Certain issues that are of crucial importance, such as the very costs of implementing educational orders, then creating the conditions to ensure the implementation of educational orders in small communities, as well as issues related to the financing of travel expenses, have unfortunately not yet been resolved. All of the above actually speaks in favor of the existence of a large disproportion between the applied educational orders and the pronounced criminal sanctions, in relation to minor perpetrators of criminal acts, because even in situations where there are opportunities for the application of educational orders, that is for the avoidance of criminal proceedings, the actual criminal proceedings were actually conducted which resulted in the imposition of criminal sanctions on a juvenile delinquent. The aforementioned action of judicial

institutions only leads to damage for all institutions that are involved in the criminal prosecution of minors and, most of all, to the damage regarding the minor perpetrator of the crime.

Finally, we wish to emphasize the neglected fact that the principles of economy and efficiency are very important in this system of non-criminal response to juvenile crime. It is necessary for the Republic of Serbia that *de lege ferenda* strengthens its existing legal framework with the amendments proposed in this paper, as well as to bring the established legislative framework into line with the state of juvenile crime, the personality profile of juvenile delinquents, and the rights of the injured party, which we warned about. At the same time, it is very important to keep in mind that the balanced application of educational orders and imposed criminal sanctions does not exceed the limits of situational criminality.

REFERENCES

Алексић 1994: Живојин Алексић. Малолетничка криминалистика. *Анали Правног факултета у Београду*, 1-2, 7-17.

Божић иТанчић 2022: Ванда Божић и Драган Танчић. *Кривичноправни и политиколошки аспекти заштите тајних података и докумената*, Институт за српску културу, Приштина – Лепосавић.

Božić 2017: Vanda Božić. Kaznenopravni aspekti prijevara i zlouporaba u osiguranju kao oblik neznatnog i organiziranog kriminaliteta. *Zbornik Pravnog fakulteta, Univerziteta u Podgorici*, god. 43, br. 43, str. 300-320.

Божић 2016: Ванда Божић. Сузбијање организираног криминалитета у свјетлу позитивног казненог законодавства Републике Хрватске, *Зборник радова Сузбијање организованог криминала као предуслов владавине права*, Институт за упоредно право, Београд, стр. 285-299.

Божић 2019: Ванда Божић. Казненоправне санкције у законодавству Републике Хрватске – критички осврт и анализа стања уз приједлоге *de lege ferenda*. *Зборник радова Удружења за међународно кривично право*, Тара, 05, 319-334.

Божић 2019: Ванда Божић. Казна затвора у казненом законодавству Хрватске и Србије – осврт на поједина законска рјешења уз приједлоге *de lege ferenda*. *Collection of papers „The Role of Law in Social Development"*, Faculty of Law Priština, Kosovska Mitrovica, Tom II, 2019, 91-106.

Божић 2021: Ванда Божић. Prison sentences in the Republic of Serbia with an analysis of court practice, *Proceedings of the eighth International Scientific Conference Social changes in the global world,* University in Shtip, Faculty of Law, Republic of North Macedonia, Tom 1, doi.org/10.46763/SCGW211035b, 35-50

Božić 2021: Vanda Božić. Cyber kriminalitet s osvrtom na pandemiju COVID-19, *Zbornik radova COVID – 19 – izazovi i posljedice*, TOM I, Evropski Univerzitet Brčko Distrikt i Evropski Univerzitet Kallos Tuzla, 155-170.

Božić i Bataveljić 2021: Vanda Božić i Dragan Bataveljić. Zaštita ljudskih prava u doba pandemije COVID-19, *Zbornik radova Pravo i društvo u uslovima pandemije*, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe, Univerzitet Privredna akademija, Novi Sad, str. 186-198.

Deborah 2007: Levine. Deborah. A 'Pharming': the abuse of prescription and over-the-counter drugs in teens. *Current Opinion in Pediatrics*, vol. 19, no. 3, 270-274.

Handbook on Restorative justice programmes. (2006). United Nations Office on Drugs and Crime: Vienna.

Juvenile Justice, Innocenti digest. (1997). UNICEF.

Knežević, Saša. (2008). Diskreciono krivično gonjenje maloletnih delikvenata. *Pristup pravosuđu – instrumenti za implementaciju evropskih standarda u pravni sistem Republike Srbije, Tematski zbornik radova*, knjiga br. 4, Niš, str. 373-388.

Кнежевић 2008: Саша Кнежевић. Васпитни налози као вид диверзионог реаговања на малолетничку делинквенцију, Бања Лука: Удружење правника Републике Српске.

Knežević 2010: Saša Knežević. *Maloletničko krivično pravo- materijalno, procesno i izvršno-*. Centar za publikacije Pravnog fakulteta u Nišu: Niš.

Lockwood, Ashley, Viglione, Jill & Peck, H. Jennifer. (2021). Covid-19 and Juvenile Probation: A Qualitative Examination of Emergent Challenges and Useful Strategies. *Criminal Justice and Behavior*, vol. XX, no. X, 1-20.

Perić 1994: Obrad Perić. Decenija velikih promena u krivičnopravnom statusu maloletnika. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 1-2, 172-185.

Podrška reformi maloletničkog pravosuđa: Unapređenje primene vaspitnih naloga. (2012). Beograd: Republički zavod za socijalnu zaštitu.

Radulović 2010: Ljiljana Radulović. Funkcija obrazovanja u suzbijanju maloletničkog kriminaliteta. *Strani pravni život*, 1, 145-168.

Reimagining a new social our futures contract for together education. (2021). Paris: UNESCO.

Satarić&Obradović 2011: Nadežda Satarić &, Dragan Obradović. *Analiza praksi primene vaspitnih naloga i posebnih obaveza u Srbiji*. Beograd: Amity, International Management Group.

Steinberg, Laurence. (2009). Adolescent Development and Juvenile Justice. *Annual Review of Clinical Psychology*, 5, 459-485.

Stepanović 2020: Saša Stepanović. Uticaj pandemije virusa korona na obrazovanje. *Nastava i vaspitanje*, 69 (2), 183-196.

Suranto, Aw, Pratiwi, W. Widiarti, Setiawan, Benni & Normah, Mustaffa. (2020). Parenting and sharenting communication for preventing juvenile delinquency. *Informasi*, vol. 50, no. 2, 177-186.

Vlaović-Vasiljević, Dragica, Džamonja-Ignjatović, Tamara, Marković, Ljubinka & Sofrenović, Vera. (2012). Standardi i procedure za primenu vaspitnih naloga. *Maloletničko pravosuđe u Republici Srbiji, Zbornik radova sa Druge godišnje konferencije Saveta za praćenje i unapređenje rada organa krivičnog postupka i izvršenja krivičnih sankcija prema maloletnicima*. Beograd: Centar za prava deteta, 145-154.

Vučković-Janković 2012: Jelica Vučković-Janković. Primena vaspitnih naloga u tužilačkoj praksi. *Maloletničko pravosuđe u Republici Srbiji, Zbornik radova sa Druge godišnje konferencije Saveta za praćenje i unapređenje rada organa krivičnog postupka i izvršenja krivičnih sankcija prema maloletnicima*. Beograd: Centar za prava deteta, 155-160.

REGULATIONS

Convention on the Rights of the Child, Adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution 44/25 of 20 November 1989.

Nacrt Zakona o izmenama i dopunama Zakona o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica, dostupno na:

https://www.mpravde.gov.rs/sekcija/53/radne-verzije-propisa.php. 30.01.2022.

United Nations Guidelines for the Prevention of Juvenile Delinquency (The Riyadh Guidelines), adopted and proclaimed by General Assembly resolution 45/112 of 14 December 1990.

United Nations Rules for the Protection of Juveniles Deprived of Their Liberty: resolution / adopted by the General Assembly, 2 April 1991, A/RES/45/113.

United Nations Standard Minimum Rules for Non-custodial Measures (The Tokyo Rules), Adopted by General Assembly resolution 45/110 of 14 December 1990.

United Nations Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice (The Beijing Rules), 1985.

Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica - ZM, *Sl. glasnik RS*, br. 85/2005.

Ванда Б. БОЖИЋ
Драган Љ. ТАНЧИЋ

ПРОБЛЕМИ ПРИМЕНЕ ВАСПИТНИХ НАЛОГА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ – МЕТОДОЛОШКИ И КРИВИЧНОПРАВНИ ПРИСТУП

Резиме

Аутори су се у раду, са методолошког и кривичноправног приступа, бавили проблемима примене васпитних налога у Републици Србији. Васпитни налози, као мере *sui generis,* могу се применити како пре покретања кривичног поступка, тако и за време трајања кривичног поступка, с тим да је тежиште овог рада на њиховој примени пре покретања кривичног поступка. Легислативни национални оквир Републике Србије у погледу примене васпитних налога базиран је на Закону о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривичноправној заштити малолетних лица (ЗМ) од 2005. године, с тим да су аутори имали у виду и измене које се наводе у Нацрту ЗМ. У раду су дефинисане две хипотезе. Прва хипотеза је да су васпитни налози као диверзиони модели поступања према малолетним учиниоцима кривичних дела и непеналне мере релативно новијег датума у Републици Србији. Самим тиме, наведене мере не могу бити нити су у довољној мери развијение што доводи до непотпуног задовољења ресторативне правде према малолетницима и оштећенима, када нам закон то дозвољава. Друга хипотеза је да су за успешност реализације васпитних налога од посебног значаја фактори организационог карактера. Аутори у раду истичу да нови предлог ЗМ обогаћује систематику васпитних налога те знатно проширује опсег њиихове примене. Одређена значајна стопа рецидивизма могла би да се избегне комбинованом и уравнотеженом применом репресивних мера и васпитних налога као мера *sui generis*. У раду су дате препоруке *de lege ferenda* у правцу поједностављења процедуре која прати почетак примене васпитних налога од часа кад је учињено кривично дело, с тим да врсте васпитних налога нужно морају следити стање и кретање малолетничког криминалитета.

Кључне речи: васпитни налози, кривичноправни приступ, методолошки приступ, кривичноматеријални и кривичнопроцесни аспект, ресторативна правда.

Рад је предат 1. марта 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 39(497.11)
323.1:81'272(=163.41)
316.74:2(497.11)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-31153

Оригинални научни рад

*Нада М. РАДУШКИ**
Институт за политичке студије, Београд

НАЦИОНАЛНИ, ЈЕЗИЧКИ И ВЕРСКИ ИДЕНТИТЕТ СТАНОВНИШТВА СРБИЈЕ**

Апстракт: У оквиру актуелних процеса глобализације и интеграције, савремених економских трендова и интензивних миграција, у фокус интересовања не само стручне већ и шире друштвене јавности све више долази очување националног, језичког и верског идентитета. У складу са научним значајем истраживања етницитета, лингвистичког и религијског идентитета, у овом раду се проучава језик и религија као важне компоненте националног идентитета, њихов значај у дефинисању нација и националног питања, као и промене условљене бројним политичким факторима. Пописна истраживања становништва Србије (без података за Косово и Метохију) су указала на поклапање између националне припадности и матерњег језика (етнофонија), док је појава већег или мањег одступања (алтерофонија) присутна код припадника малобројнијих и просторно дисперзивних етничких заједница. У погледу религије, становништво се верски декларише у највећој мери према традицији, односно религији родитеља, због чега постоји висок степен поклапања националности и вероисповести, уз значајно смањење број атеиста на почетку 21. века.

Кључне речи: национални идентитет, језик, религија, емпиријска истраживања, мањинске заједнице, Србија.

УВОД

Процеси глобализације и модернизације, демографски и технолошки развој, имиграциони и интеграциони процеси, као и бројни етнички конфликти крајем 20. и почетком 21. века, представљају изазов за формирање и очување националног идентитета који постаје нарочито актуелан у време турбулентних политичких и социо-економских промена, а посебно када је реч о мултинационалним, мултиконфесионалим и мултијезичким државама каква је Србија.

Многи народи су, историјски посматрано, упркос великим друштвеним променама успели да сачувају свој национални идентитет захваљујући језику и религији као његовим најважнијим етничким компонентама, што им је давало осећај припадности властитом етнокултурном идентитету, независно од околности у којима су се налазили. Крај 20. и почетак 21. века означен је као „доба национализма" с обзиром на оживљавање етницитета и праву „експлозију" националних идентитета

* Научни саветник, nadaraduski@gmail.com

** Рад је реализован у оквиру пројекта који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (број 179009).

код припадника многих етничких заједница. Тај период обележен је и јачањем надназионалних облика идентификације (на пример, европски идентитет), али и поред предвиђања да ће крај 20. века означити нестанак националног идентитета, он наставља да постоји, не губећи снагу као извор колективног идентитета и пружајући припадницима људског рода битне културне и политичке идентитете. У савременом свету, национализам представља неодољив идентитетски мит, док је национални идентитет свуда окосница политичких кампања за народну суверености и демократију, па ће стога и у будућности несумњиво бити од великог значаја (Smith 1998: 271).

НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ И НАЦИОНАЛНО САМООДРЕЂЕЊЕ

Теоријска истраживања појма националног идентитета показују да он представља датост људског постојања, стиче се рођењем, па је самим тим непроменљива, статичка категорија, док се према другим становиштима посматра у ситуационом смислу, односно као флотантна категорија. У проучавању националног идентитета и његових основних компоненти све више преовладава став да он није унапред дат и одређен, већ да се стиче и временом модификује, при чему појединац има активну улогу у његовом формирању са могућношћу избора. Национални идентитет је у сталним променама у зависности од човековог развоја, а припадање одређеној етничкој групи условљено је субјективним ставовима и осећањима која зависе од времена и окружења у коме се појединац налази. Између те две крајности (статичке и динамичне) налазе се бројне друге теорије (инструменталистичка, конструктивистичка, ситуационистичка и функционална) које, пре свега, истичу културна обележја по којима се припадници једне етничке заједнице разликују од других (Милошевић Ђорђевић 2005: 175). За национални идентитет битан је осећај колективне припадности (чак и ако неки народ не поседује заједничку територију), односно самосвест групе која их диференцира од других и подразумева да се односи са сународницима заснивају на сличностима, а односи са другима на разликама. Национални идентитет је субјективни осећај припадности једној етничкој групи, део је историје, „заједничких победа и пораза", мишљења, осећања и понашања која проистичу из тога (Phinney 1989: 34-39).

Митови о националном идентитету позивају се на територију и претке (теорија „крв и тло"), као на основу политичке заједнице, што често представља главни извор нестабилности, етничких сукоба и конфликата у многим деловима света. Међунационални сукоби потичу управо од симплифицираног схватања националног идентитета који је у суштини комплексан феномен сачињен од више узајамно повезаних компоненти (етничке, културне, територијалне, економске, правно-политичке и друге) које чине споне солидарности међу припадницима одређене етничке заједнице уједињених заједничким сећањима, митовима и традицијом, које могу (али не морају) наћи израз у сопственим државама (Smith 1998: 36).

Модерна наука истиче објективне факторе (језик, религија и евентуално територија) и субјективне факторе (заједничко порекло, историја, сећања, митови, симболи, итд.), при чему њихова међусобна условљеност ствара осећај припадности

одређеној етничкој групи. До које мере је важност националног идентитета присутна у неком друштву у директној је зависности од жеље дате нације да сачува свој национални идентитет, као и од историјско-политичких околности у којима се она налази (Радаковић 2012: 90). Као најкомплекснији облик колективног идентитета, капацитет и различитост националног идентитета зависе од бројних макрополитичких, економских и социокултурних процеса, при чему је он често генератор међуетничких конфликата и сукоба што посебно долази до изражаја у условима политичке нестабилности, када су нарушени етнички односи, људска права и слободе.

Емпиријско истраживање идентитета, етничког састава становништва и националног самоодређења грађана у мултикултуралним државама има велики научни и практични значај. Што је хетерогеније становништво са историјског, религијског, лингвистичког и социокултурног аспекта потребно је потпуније и детаљније осветлити узроке и последице тих разлика. Националност, као најважније пописно обележје од великог је интереса за континуирано праћење и анализу у земљама на чијој територији живе бројне етничке заједнице веома диференциране према демографским, социо-економским и културним карактеристикама. Међутим, да ли ће ово питање бити укључено у пописно-статистичка истраживања зависи првенствено од друштвеног уређења и политичког става о националном питању у тим државама. Коначни резултати емпиријских истраживања имају непосредног утицаја на односе већинске и мањинске популације (на пример, учешће представника мањинских заједница у органима власти, степен имплементације одређених захтева мањина, креирање регионалне аутономије и самоуправе, службена употреба језика, и сл.), па зато не изненађује блиска веза између статистике и државне мањинске политике. Где су етничке, религијске или језичке заједнице признате од званичних институција постоје публиковани и доступни статистички подаци који потичу из редовних пописа становништва, анкета и слично, док с друге стране, тамо где немају званично признат статус подаци се не прикупљају или нису доступни и поуздани. Због тога се користе индиректни извори или процене што је понекад повезано са спекулацијама, а статистика у том случају често балансира између науке и политике (Haug, Courbage et al. 1998: 13)

Питање о националној припадности, као најважнијој етничкој одредници, било је инкорпорирано у садржај свих пописа становништва спроведених у Србији после Другог светског рата (1948-2011) што омогућава сагледавање популационе динамике различитих етничких заједница и националне самоидентификације грађана. Према пописној методологији, главни критеријум јесте субјективна изјава, што значи да свако лице има по Уставу право слободног (не)изјашњавања о својој националности, при чему никакви документи нису потребни као доказ, али се подразумевало да се објективне чињенице поклапају са изјавом и опредељењем. Поставља се, међутим, питање да ли је сваки појединац слободан да се национално декларише и то без притисака и негативних последица. Слобода изражавања националне припадности обично се доводи у везу са питањем бројности, с обзиром да мањинске заједнице често изражавају сумњу у веродостојност резултата пописа, сматрајући да је број припадника те мањине већи него што показује попис. Због тога је изузетно важно да приликом пописивања буде обезбеђена пуна слобода

националног декларисања што подразумева да структура пописивача одговара етничкој структури локалне заједнице и да се пописивање врши и на језику националне мањине. Поред пописних резултата, неопходна су и дубља и детаљнија истраживања, због чега би државни органи при креирању јавних политика требало да користе и друге изворе података о становништву (анкете, процене домаће и ЕУРОСТАТ-а, независна истраживања и друго).

Важно је истаћи да принцип субјективности омогућује промену националног опредељења и то привремену (услед политичких, социо-психолошких и других разлога) или сталну (услед асимилационих процеса), што отежава компарацију пописних података. Под утицајем историјских догађаја, политичких околности, медија и других фактора долазе до изражаја основне одлике овог обележја, а то су нестабилност и променљивост, ојачане преко миграција, мешовитих бракова и асимилационих процеса (Mrđen 2002: 87). Али, имајући у виду историјске и развојне процесе интеграције, асимилације, стварања нових етничких група и слично, субјективна промена националне припадности је са друштвеног становишта, уколико није последица директног насилног притиска, заправо објективна промена. Код појединих националности (на пример, Роми, Власи), значајне осцилације у бројности, од пописа до пописа, не могу се објаснити демографским факторима (природни прираштај и миграције), већ управо променама у националној самоидентификацији.

Генерално, сваки попис представља огледало актуелних друштвених и политичких збивања у земљи која у значајној мери утичу на национално декларисање и етничку алтернацију, па тако и последњи попис (2011.) који је спроведен у условима крупних геополитичких промена, економске кризе, политизације и бојкота пописа од стране припадника албанске националне мањине, нерешеног питања Косова и Метохије и процеса укључивања Србије у европске интеграционе токове.

ЈЕЗИК КАО КЉУЧНА КОМПОНЕНТА НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА

Језик представља најважнију детерминанту и неодвојиви део националног идентитета, због чега је припаднике лингвистичких заједница често лакше идентификовати од припадника етничких или религијских група. Међутим, многе различите националности говоре истим језиком, као што се и у оквиру једне етничке заједнице често употребљава више језика, због чега језик није једини и увек довољан критеријум за оцену припадности одређеној нацији.[1] Неки теоретичари базирали

1 Лингвистичка теорија нације у бившој СФРЈ имала је дугу традицију, али је било тешко идентификовати етничке групе према језику, јер су припадници различитих националности (Срби, Хрвати, Црногорци и Муслимани) говорили истим језиком. Сви народи и народности имали су једнака загарантована права (по Уставу из 1974.) да слободно практикују свој језик и писмо, што „бившу Југославију сврстава у једну од ретких европских држава која није имала ни државни језик ни државну нацију" (Спасовски, Кицошев и др. 1993: 72). Дезинтеграција СФРЈ почетком 1990-их година и стварање нових држава, имали су за последицу и промене у одлучивању о језику, при чему је очигледан његов значај у дефинисању нација. Политичким одлукама тадашњи

су своје ставове о идентитету управо на језику као кључним за формирање нације. [2] Ипак, непостојање неког језика не значи негирање те националне индивидуалности, као и што се ни појединим нацијама не може оспорити право постојања само зато што немају језик означен именом те нације. Другим речима, између етничке и језичке припадности ретко када постоји потпуно подударање, односно етничка самоидентификација не значи увек и језичку. У данашњем свету има пуно примера да неки народи говоре језиком другог народа (на пример, Американци говоре енглески, Аустријанци говоре немачки језик), али се при томе нико од њих не залаже за увођење посебног и новог језика (америчког или аустријског).

Савремена наука не посматра језик (као ни национални идентитет) као статичке и непроменљиве категорије, већ напротив као динамичне и флотантне, које се мењају у зависности од ситуације и окружења. Временом, појам језичког идентитета може се модификовати јер са колективног и индивидуалног аспекта није нужно ограничен само на матерњи језик, већ на више њих. Различите врсте идентитета (етнички, национални, верски, социјални и други) могу бити изражени одговарајућим језицима или његовим варијететима. Одређеном идентитету често одговара и такав језички идентитет, на пример, уз национални идентитет иде и национални језик, уз локалну димензију идентитета иде и локални или регионални дијалект, а уз наднационални (европски) иде неки од светски распрострањених језика (Бугарски 1991: 6).

На очување свог матерњег језика су посебно осетљиви мали народи јер спас језика значи спас националног идентитета. Језик представља мост између припадника националних мањина и земље матице, па је његово чување и јачање посебно важно у дијаспори. Језик је један од идентитетских феномена својствених српском народу, свест о историји и религијској припадности, традицији, обичајима и менталитету, као и „свеколика представа народа о самоме себи". Сматра се да је српски језик, имајући у виду турбулентне политичке промене крајем 20. века, један од најугроженијих језика у Европи јер је изгубио велике значајне области свог говора, као што је језик Срба из Хрватске и језик Срба са Косова и Метохије, њиховим протеривањем са тих простора (Гроздић 2018:10). Неопходно је изградити и ојачати механизме помоћу којих би удаљени делови српског народа могли очувати интензивну културну комуникацију са матицом и ојачати национални идентитет изложен неизбежним асимилационим процесима. Кроз призму језика, као елемента културе и културног наслеђа, у Стратегији развоја културе Републике Србије од 2020. до 2029. године, као посебан циљ истакнуто је неговање српског језика и ћирилице и повезивање српског културног простора, имајући у виду велику важност за очување културног идентитета Србије и српског народа. Констатовано је да српски књижевни језик представља језик комуникације грађана Србије различите изворне

језик је издиференциран на више званично признатих језика, при чему су објективне разлике биле мање битне од аспирација за сопственим језиком и државом (Ичевић 1998:34).

2 Конституисање националних држава у Европи (Француска, Немачка, Италија, Енглеска) догодило се у 19. веку по језичком принципу. Овакво схватање има своје теоријско упориште у ставовима оних који сматрају да је национални идентитет детерминисан рођењем, односно језиком, али се на Балкану одступило од овог језичког принципа и подела на нације извршена је по верском опредељењу под утицајем политичких фактора и околности (Суботић 2011: 4).

говорне припадности и представља један од најважнијих културних кохезионих фактора у друштву. С друге стране, Република Србија афирмише језике и културе свих народа који у њој живе (Влада Републике Србије 2020: 6).

Етнолингвистички мозаик Србије

Значај проучавања матерњег језика нарочито је велики у мултијезичким државама каква је и Србија, због чега је неопходно да буде покривен адекватним емпиријским истраживањима.[3] У већини европских земаља државни пописи садрже питање о језику (нпр. матерњи, говорни и други варијетети језика) који често има само танку везу са националним пореклом.[4] У статистичкој пракси Србије питање о матерњем језику било је инкорпорирано у садржај седам пописа становништва после Другог светског рата (1953-2011), дефинисан као „језик који је неко лице научило да говори још у раном детињству, односно језик који лице сматра својим матерњим ако се у домаћинству говорило више језика" (Републички завод за статистику 2013:13). Етностатистички подаци пружају важне информације о лингвистичкој структури становништва, као и о различито израженим процесима асимилације или етничке диференцијације код припадника појединих етничких заједница. Битно измењени друштвени услови и геополитичке промене крајем деведесетих година 20. века утицали су на појаву нових језика (на пример, босански, црногорски, цинцарски језик и други) аналогно све екстезивнијој класификацији националности.

Подаци последњег пописа (2011) показују да у Републици Србији (без Косова и Метохије), од укупно 7,2 милиона становника, за српски као матерњи језик се декларисало 6,3 милиона (88,1%), на другом месту је мађарски (243,1 хиљада или 3,4%), затим босански (138,9 хиљада или 1,9%) и ромски (100,7 хиљада или 1,4%), док сви други језици партиципирају појединачно са мање од 1%.[5] Овакав састав становништва према матерњем језику у високом степену коинцидира са етничком структуром Србије у истој пописној години.

Поред сагледавања лингвистичке структуре, комбинација језика и националности представља уобичајен метод утврђивања степена подударности између објективног етничког обележја (језик) и субјективног опредељивања (национална припадност), као и у којој мери се поклапају (етнофонија), односно не поклапају

3 Препоруке Уједињених нација (којима се усмерава спровођење пописа по јединственим статистичким стандардима у циљу међународне упоредивости) налажу да држављанство и земља/место рођења спадају у обавезна обележја, а етничка припадност, матерњи језик и религија у факултативна обележја (свакој држави је остављено да одлучи која од тих питања ће бити укључена у попис).

4 У Швајцарској као мултијезичкој држави, прво пописно питање се не односи на матерњи језик, већ на језик којим лице обично говори у кући, школи или на послу, а друго питање на језик на којем лице размишља и који зна најбоље. У Румунији је то језик којим је лице говорило у детињству, док у Мађарској, поред питања о матрењем, постоји и питање о говорном језику. У Словачкој се под матерњим језиком подразумева језик којим лице говори са својим родитељима, а у Бугарској језик који лице најбоље говори и којим најчешће комуницира у породици (Haug, Courbage et all. 1998: 34).

5 Због бојкота пописа 2011. од стране већине припадника албанске националне мањине, у три општине на југу Србије (Бујановац, Прешево, Медвеђа) број лица са албанским матерњим језиком износи само 10 хиљада (0,1%).

(алтерофонија). Са етничког аспекта, висока коинциденција језика и националности регистрована је код Срба, Словака, Мађара и Бошњака (преко 90%), док све остале националности имају мању подударност ова два етничка обележја. Код бошњачко-муслиманске заједнице интересантно је различито декларисање, иако је у суштини реч о истом етничком корпусу, па Бошњаци већином изјављују да им је матерњи језик босански, док се три четвртине Муслимана декларисало за српски језик (Raduški 2013: 333). Генерално, мада је евидентна висока коинциденција ова два етничка обележја, у оквиру сваке националне заједнице постоји један број припадника који је навео неки други језик као свој матерњи, па је неподударност која у извесној мери постоји последица у првом реду различитих етногенетских и асимилационих кретања, мешовитих бракова и слично.[6] Степен алтерофоније негативно је корелиран са бројношћу, а највећи је код малобројних и просторно дисперзивних националности.

Код бројчано релевантних националних мањина највећи степен алтерофоније бележе Црногорци (92,4% се декларисало за српски језик), затим Хрвати (око 70%), Македонци (око 57%) и Бугари (око две трећине), а од бројчано мањих, Јевреји (99,9%), Шокци (98,5%) и Горанци (89,3%). Важно је имати у виду етничку структуру подручја на којима је настањена већина припадника поменутих мањинских заједница, као и утицај социо-економских и демографских фактора на такво декларисање. Изражена алтерофонија, карактеристична је и за Роме као резултат њихове територијалне дисперзивности, неповољног друштвеног положаја, као и недовољно развијене свести о сопственом језичком идентитету. Готово сваки трећи припадник ромске националности изјаснио се за неки неромски језик као свој матерњи што је код ове националности стално присутна појава и указује на изражен процес асимилације. Супротно, код Влаха се управо на основу увида о декларисању за влашки матерњи језик (око 83%) може доћи до реалније слике о бројности с обзиром на њихове честе промене етничке припадности, односно прелазак у други (најчешће српски) национални корпус.[7]

У контексту очувања језичког идентитета, важно је нагласити да се припадници мањинских заједница често налазе између асимилације и гетоизације, јер уколико матерњи језик у потпуности замене другим то води ка асимилацији, а ако су искључиво упућени на свој језик то води ка гетоизацији. Због тога је неопходно да поред неговања и унапређења свог језика добро познају и званични језик, па је решење у вишејезичности у оквиру које би припадници мањина употребом свог матерњег језика сачували сопствени национални и језички идентитет, док би им истовремено коришћење језика државе у којој живе омогућило бољу комуникацију и пуну интеграцију у све сегменте друштва (Бугарски 2003: 6).

---

6 Код лица из етнички хетерогених бракова често не постоји подударност у изјавама о националној припадности и матерњем језику. Исто тако, посматрано по полу, жене чешће мењају своју националност (наводећи етничку припадност мужа), а знатно ређе изјаву о матерњем језику.

7 Илустрације ради, број Влаха у попису 1953. године (28,0 хиљада) био је значајно мањи од броја лица која су се декларисала за влашки језик (198,8 хиљада), што имплицира да су код изјашњавања о језику стабилнији него у етничком опредељењу, док је у последњем попису битно мања дискрепанција јер се 43,1 хиљаде лица декларисало за влашки језик, а број Влаха износи 35,0 хиљада (Радушки 2013: 330).

РЕЛИГИЈА И НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ

Религија је од битног значаја у конституисању националног идентитета, односно свих индивидуалних и колективних идентитета који настају унутар одређеног друштвено-културног миљеа. Религијски и национални идентитет се често поклапају и узајамно оснажују, а појединачно или заједно мобилишу и оснажују националне заједнице. Људи се радије идентификују са конфесијом која их јасније „разликује од других" него са националношћу, при чему политичке околности и друштвени статус могу значајно допринети тој идентификацији. Једна нација се разликује од друге најчешће по припадности одређеној религији, а и у оквиру исте религије може настати већи број нација.[8] Религија је веома повезана са традицијом, обичајима и митовима, па је код сваког народа допринела очувању његових посебности. Конфесионални идентитет је често снажнији кохезиони фактор обједињавања у исту заједницу него национална припадност и несумњиво је био кључни чинилац у одређивању националног, али је током времена прерастао примарни идентитет потискујући остале елементе етницитета у други план (Hall 1997: 94). Религија је често била узрок ратова, а поједини су вођени искључиво из верских разлога током којих сложени идентитети ишчезавају и доминантан постаје онај који је најзначајнији у односу на сукоб, а то је скоро увек религијски идентитет (Hantington 1998: 296).

У мултикофесионалној Србији, али и у целом балканском региону, истраживање утицаја религије на формирање националног идентитета, као и њихове међусобне условљености и повезаности представља веома комплексно и осетљиво питање. Управо зато је религијска припадност људи на Балкану, више него било где у Европи, круцијални део њиховог идентитета. Будући да на том простору егзистирају различите конфесије, историја балканских земаља показује да је религија у суштини била главни чинилац диференцирања бројних националних заједница и кључна за формирање нација на балканском тлу.

Са бурним политичким и економским променама, крајем 20. века, долази до верског ревивализма који замењује секуларизацију, при чему се тај процес одвијао на различите начине и различитом брзином у појединим државама, у зависности од друштвених околности у којима су се налазиле. Очекивало се да ће у општој секуларизацији друштва утицај религије на свакодневни живот људи опадати, али бројна истраживања показују да модернизација не значи обавезно и маргинализацију религије, већ напротив, повећање броја конфесионално самоидентификованих лица. Ревитализација религије је све више предмет научних проучавања и социолошких расправа, јер се настоји теоријски објаснити присуство религије у различитим појавним облицима, како на индивидуалном, тако и на друштвеном плану (Radisavljević Ćiparizović, Blagojević 2016: 233). Присутност наведених тенденција у Србији и начин на који се манифестују показују нам резултати социолошких

8 У бившој СФРЈ, мада се национална припадност у великој мери поклапала са религијом и матерњим језиком, народи који су говорили истим језиком разликовали су се по религији (Срби и Хрвати), други, диференцирани према језику, исповедали су исту религију (Хрвати и Словенци или Срби и Македонци), док су се неки разликовали првенствено по вери (Муслимани).

анкетних истраживања, будући да се макроистраживањима (какви су пописи становништва) тешко могу добити информације за потпуније и јасније сагледавање религијске припадности грађана. Ипак, укључивање религије као етничке одреднице у попис има оправдања јер се тако може сагледети конфесионално-цивилизацијски круг коме поједини слојеви становништва припадају, као и трендови квантитативних промена у верској структури становништва.

Религија и пописно-статистичка истраживања

Само у четири пописа после Другог светског рата (1953, 1991, 2002 и 2011) одржана у различитом друштвено-политичком и социјалном окружењу било је инкорпорирано питање о вероисповести на основу којих су добијени подаци о верској структури Србије, односно који део становништва је без верског убеђења, а колико припада појединим религијама. Методолошки посматрано, информације су прикупљане на основу слободног изјашњавања грађана, односно да ли се лице сматра припадником неке религије, а не по основу званичне припадности (да ли су уписани у верске књиге, да ли редовно иду у цркву, да ли су крштени, итд.).[9]

Дакле, религиозност становништва је испитивана кроз конфесионалну идентификацију, док оцена властите религиозности, фреквенција и интензитет религијске праксе (као значајног индикатора религиозности) није анализирана. Иако се пописни подаци често тумаче као показатељ религиозне свести, треба рећи да велики број људи није религиозан у смислу практиковања религије, већ се декларише за одређену веру на основу традиције (припадања вери својих родитеља), па стога постоји висок степен идентификације националности и вероисповести.

По попису из 1953. године, готово три четвртине укупне популације Србије исповедало је православну веру (71,7%), затим католичку (9,8%), ислам (2,5%) и протестантску (1,8%), док су друге религије заступљене са испод 1%. Велики број лица се декларисао као атеисти (13,4%), али се објективност ових података може довести у сумњу. Наиме, у време када је атеистичка идеологија представљала једну од темељних вредности ондашњег државног устројства и „када се осуђивао чак и најбезазленији пијетет према верским обичајима, с правом се може претпоставити да су се људи устручавали и плашили да јавно искажу своја верска осећања" (Прокић 1990: 39).

Конференција европских статистичара Уједињених нација усвојила је Препоруке по којима религијска припадност спада у групу допунских, а не основних обележја, што је примењено и код нас, мада су разлози за изостављање ове етничке одреднице у наредним пописима били више политичко-идеолошке него

9 У пописној методологији европских земаља не постоји универзална дефиниција о религијској припадности. На пример, у Немачкој и Швајцарској као критеријум се узима формална припадност експлицитно дефинисана у питању: „којој цркви или религијској заједници припадате?", а у Румунији религиозно убеђење без обзира да ли је представљено преко неке верске заједнице. Бугарска, такође, нема пописну дефиницију, па је само лични став према религији релевантан, а не припадност религијској групи или упис у црквени регистар, док у Чешкој ово питање подразумева званичну припадност, учешће у религијском животу, везу са црквом, и слично (Haug, Courbage et all. 1998: 14).

научно-статистичке природе. Тек четири деценије касније (1991) питање о вероисповести поново се нашло у попису становништва, на основу кога видимо да православну веру исповеда 81,8% становништва Србије, католичку 6,4%, ислам 2,9% и протестантску 1,1%, док је удео осталих религија значајно мањи. Највећа промена десила се код атеиста чији се удео смањио за преко шест пута (са 13,4% на 2,1%) (Радушки 2018:31).

Почетком 1990-их година, распадом једног политичког система и настајањем другог, дезинтеграција државе, ратна збивања и дубока економска и социјална криза условили су битне измене и у религијској свести грађана Србије. Попис из 2002. године показује да 91,7% становништва припада хришћанској, а 3,2% исламској вери, при чему је у оквиру хришћанског корпуса највише православаца (85,0%), затим католика (5,5%) и протестаната (1,1%). Међу православцима доминантни су Срби (95%), а код католика преовлађују Мађари (преко две трећине) и Хрвати (15%). Половина припадника ислама су Бошњаци, готово једна четвртина Албанци, а затим Роми (10%) и Муслимани (око 10%), док су међу протестантима најзаступљенији Словаци (око две трећине) и Мађари (око једне петине). Забележено је најмање атеиста (40,0 хиљада или 0,5%) првенствено због политичких збивања у земљи, а знатно мање због стварних верских убеђења. После пола века настојања да атеизам постане званичан поглед на свет ситуација се потупно променила, па се од „декларативних неверника" стигло до „декларативних верника". Очигледно, атеизација друштва замењена је религијским припадањем које на православним просторима има укус религијског припадања без веровања (Кубурић 2006: 53), а поставља се питање да ли заправо преовлађује „веровање без припадања" или „припадање без веровања" (Davie 2005), или „нити веровање нити припадање" (Voas, Crocket 2005: 11-28).

Резултати последњег пописа (2011) показују већи степен идентификације грађана Србије са конфесијама којима традиционално припадају (осим код Рома),[10] а разлоге треба тражити у садејству сложених социо-политичких и друштвено-историјских чинилаца. Од укупно 7,2 милиона становника (без података за Косово и Метохију), хришћанском религијском кругу припада 6,6 милиона (91,2%), од чега су 84,6% православци, 5,0% католици и 1,0% протестанти. Ислам проповеда 222,8 хиљада (3,1%), док остале вероисповести имају мањи број припадника. По први пут пописана су и лица која су се изјаснила као агностици (0,1%), а регистрован је и значајан број недекларисаних (3,1%) што јасно одсликава друштвену и политичку климу у земљи (Raduški 2016: 268). Верски мозаик Србије чине поред већинске нације и релевантан број припадника националних мањина (916,3 хиљада) од којих се око 93% верски декларисало, и то преко две трећине за хришћанство (у оквиру кога превладава католичка над православном вером),

10 Код Рома су заступљене готово све вероисповести и сви модалитети религијског изјашњавања Преко половине исповеда православну веру (55,9%), затим ислам (24,8%), а у мањем проценту католичку (3,3%) и протестанску веру (2,0%). У поређењу са другим националностима, имају највише недекларисаних лица (13,4%), а најмање атеиста (0,2%). Верско изјашњавање Рома одувек је било у контексту прилагођавања и опстанка, па су најчешће прихватали религију већинске нације на подручју где живе (Радушки 2011: 112).

затим за ислам (23,7%), док су јудаизам и источњачке религије знатно мање заступљене. Значајан проценат је и оних који нису желели да се изјасне, као и атеиста (1,9%) (Ђурић, Танасковић и др. 2014: 182-186).

С обзиром да је Република Србија доминанатно православна држава, али у којој коегзистирају и бројне друге религије, верска толеранција и уважавање различитости, међуетнички и међурелигијски дијалог од круцијалног су значаја за мир, безбедност и просперитет. Очување религијског идентитета саставни је део интегративне мањинске политике што укључује и стварање услова за развијање интерконфесионалног дијалога, сарадњу државе са црквама и унапређење њиховог положаја у друштву. У погледу слободе вероисповести и верског плурализма, према важећим уставним и законским одредбама, припадници националних мањина имају право на очување и исповедање своје вере, уз једнакост свих цркава и верских заједница. Правни поредак Србије показује висок ниво сензибилитета у погледу признавања верског идентитета, како индивидуалног тако и колективног, омогућавајући његово испољавање, унапређење и заштиту у различитим областима друштвеног живота.

ЗАКЉУЧАК

Политичке промене, прикључење нових држава Европској унији, миграције, савремени интеграциони и глобалистички процеси, као и већинско-мањински односи чине изазов очувању етнонационалног идентитета. Мада је однос између изградње националног идентитета и процеса глобализације, модернизације и економског развоја веома комплексан, национални идентитет не представља превазиђену творевину, нити се може предвидети време које би означило крај његовог постојања.

Србија је етнички хетерогена и мултикултурална држава која има за циљ очување и унапређење српског националног идентитета, као и неговање етнокултурних особености припадника свих мањинских заједница у Србији, уз истовремено њихову пуну интеграцију у друштво. То подразумева поштовање различитости, спремност већинског становништва да прихвати друге културе, верску и језичку разноликост, уважавање људских и мањинских права, али у исто време и лојалност мањина држави у којој живе.

У процесу европских интеграција, очување српског националног идентитета је стратешко питање, посебно имајући у виду процес настајања европског идентитета, његов утицај и повезаност са националним и културним идентитетом. На путу Србије ка Европској унији, поред очувања идентитета сопствене нације, за њену стабилност као мултикултуралног друштва неопходни су добри међуетнички односи, дијалог, разумевање, толеранција и поштовање културног диверзитета свих етничких заједница.

ЛИТЕРАТУРА

Бугарски 1991: Ранко Бугарски, *Увод у општу лингвистику,* Нови Сад: ЗУНС.

Бугарски 2003: Ранко Бугарски, „Пред изазовима вишејезичности“, *Билтен Министарства за људска и мањинска права*, бр.4, 5-13.

Влада Републике Србије 2020: Стратегија развоја културе Републике Србије од 2020. до 2029. године, https://www.kultura.gov.rs/extfile/sr/3993/strategija-razvoja-kulture-od-2020--do-2029-godine.pdf (03.10.2020).

Гроздић 2018: Борислав Гроздић, „Образовање и очување, заштита и развој националног, културног, верског и језичког идентитета", у зборнику: *Ми и други* (ур. Душан Јањић), Београд: Форум за етничке односе, 7-18.

Voas, Crocket 2005: David Voas, Alsdair Crocket, „Religion in Britain: Neither Believing nor Belonging", *Sociology*, 39(1), 11-28.

Davie 2005: Greis Davie, *Religija u modernoj Evropi: mutacija sećanja,* Golden marketing, Zagreb: Tehnička knjiga.

Ђурић, Танасковић и др. 2014: Владимир Ђурић, Дарко Танасковић, Драган Вукмировић и Петар Лађевић, *Етноконфесионални и језички мозаик Србије*, Београд: Републички завод за статистику.

Ичевић 1998: Душан Ичевић, *Црногорска нација*, Београд: Форум за етничке односе.

Кубурић 2006: Зорица Кубурић, „Верске заједнице у Србији", *Религија и толеранција*, бр. 1, 47-63.

Милошевић Ђорђевић 2005: Јасна Милошевић Ђорђевић, „Схватања националног идентитета у Србији", *Национални интерес*, Београд: Институт за политичке студије, бр.1, 169-185.

Mrđen 2002: Snježana Mrđen, „Narodnost u popisima - promenljiva i nestalna kategorija", *Stanovništvo,* Beograd: Institut društvenih nauka, br.1-4, 80-93.

Phinney 1989: James Phinney, „Stages of Ethnic Identity Development in Minority Group Adolescents", *Journal of Early Adolescenc*, No.9, 30-47.

Прокић 1990: Милутин Прокић, *О вероисповести*, Београд: Републички завод за статистику.

Радаковић 2012: Милован Радаковић, *Компоненте националног и европског идентитета*, Београд: Институт за међународну политику и привреду.

Radisavljević Ćiparizović, Blagojević 2016: Dragana Radisavljević Ćiparizović i Mirko Blagojević, „Znanje i verovanje: teorija sekularizacije u savremenim empirijskim istraživanjima", u zborniku: *Faith and Reason* (ur: Ana Milošević, Zoran Kinđić, David Perović), Belgrade: Forel-Institue of Social Sciences, Philosophical commune, 222-237.

Raduški 2013: Nada Raduški, „Language as the Most Important Determinant in Forming National Identity", u zborniku: *National and European Identity in the Process of European Integration* (ur: Pero Petrović, Milovan Radaković), Belgrade: Institute of International Politics and Economics, 327-339.

Raduški 2016: Nada Raduški, „Religijska pripadnost stanovništva Srbije po popisu 2011. godine", u zborniku: *Faith and Reason* (ur. Ana Milošević, Zoran Kinđić, David Perović), Belgrade: Institute of Social Sciences, Philosophical commune, 261-274.

Радушки 2018: Нада Радушки, „Језичка и религијска компонента националног идентитета становништва Србије", у зборнику: *Национални идентитет и етнички односи* (ур. Нада Радушки), Београд: Институт за политичке студије, 21-36.

Републички завод за статистику 2013: *Попис становништва, домаћинстава и станова 2011. у Републици Србији. Вероисповест, матерњи језик и национална припадност*, књига 4, Београд: Републички завод за статистику.

Smit1998: Antoni. D. Smit, *Nacionalni identitet*, Beograd: Biblioteka XX vek, Čigoja štampa.

Спасовски 1993: Милена Спасовски, Саша Кицошев и Драгица Живковић, „Број и територијални размештај Срба и Црногораца у СФРЈ после Другог светског рата", у књизи: *Етнички састав становништва Србије и Црне Горе и Срби у СФРЈ* (ур: Милена Спасовски), Београд: Географски факултет, 63-81.

Суботић 2011: Момчило Суботић, „Српски национални идентитет: историјски и савремени изазови", *Политичка ревија,* бр.3, 3-18.

Hall 1997: Stuart Hall, „Who Needs Identity", *Questions of Cultural Identity*, London: Sasse.

Hantington 1998: Samjuel Hantington, *Sukom civilizacija*, Podgorica: CID.

Haug, Courbage et all. 1998: Werner Haug, Youssef Courbage, Paul Compton, „The demographics characteristics of national minorities in certain European states", *Population Studies*, no.30, 13-37.

Nada M. RADUŠKI

NATIONAL, LINGUISTIC AND RELIGIOUS IDENTITY OF THE POPULATION IN SERBIA

Summary

Within the current processes of globalization and integration of modern economic trends and intensive migration trends, the focus of interest, not only experts but also the public in general, are increasingly coming preservation of national, linguistic and religious identity. In accordance with the scientific significance of the research of ethnicity, linguistic and religious identity, this paper studies language and religion as important components of national identity, their importance in defining nations and national issues, as well as changes caused by numerous political factors. Empirical research has shown that there is a match between nationality and mother tongue (ethnophony), while the occurrence of a greater or lesser deviation (alterophony) is present in the fewer and sparsely dispersed ethnic communities. Regarding religion, the population of Serbia is declared to the greatest extent by the tradition, that is, the religion of parents, which is why there is a high degree of compatibility between nationality and religion. Comparison of census data shows a significantly smaller number of atheists at the beginning of the 21st century, and the reasons for this should be sought in the revitalization of religion and the action of complex political, socio-cultural and socio-historical factors in Serbia.

Key words: national identity, language, religion, empirical research, minority communities, Serbia.

Рад је предат 4. марта 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 347.78:[930.85:004.9(497.11)
351.85(497.11)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-36863

Прегледни рад

Соња М. ЛУЧИЋ *
Универзитет у Крагујевцу,
Правни факултет

ДИГИТАЛИЗАЦИЈА КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА И АУТОРСКО ПРАВО

Апстракт: Дигитализација нуди велике могућности за приступ културном наслеђу. У случају старијих дела која су још увек заштићена ауторским правом правна ситуација је обично веома компликована. Предмет истраживања у раду јесу препреке у оквиру ауторског права које стоје на путу дигитализацији културног наслеђа. Свеобухватна дигитализација културног наслеђа неће бити могућа све док установе културе морају да разјасне статус ауторских права за свако појединачно дело. Ипак, Директива ЕУ 2019/790 је побољшала законски оквир за дигитализацију културног наслеђа. Отуда ће предмет истраживања у раду бити и значај појединих одредби ове Директиве за установе културног наслеђа. За Србију која се потписивањем Споразума о стабилизацији и усклађивању обавезала да ће вршити усклађивање домаћих прописима са правом ЕУ, искуство земаља чланица ЕУ у имплементацији ове Директиве ће бити од велике користи како за домаћег законодавца, тако и за домаће установе културе које су заинтересоване за нове правне оквире у вези са дигитализацијом културног наслеђа.

Кључне речи: културно наслеђе; дигитализација; ауторско право, установе културе.

УВОД

Културно наслеђе представља непроцењиво благо које држи многе народе на окупу. О значају културног наслеђа се све више говори последњих година не само у друштвеним, него и у политичким круговима. Европска комисија је 2018. годину прогласила за „Европску годину културног наслеђа" под мотом „Sharing Heritage" (дељење наслеђа). Међутим, осим о значају културног наслеђа, последњих година се пуно говори и о значају дигитализације културног наслеђа. Наиме, дигиталне технологије нуде нове могућности за очување културних садржаја и бољи приступ културном наслеђу. Музеји и друге институције културе могу да користе ове технологије за стварање иновативних искустава за публику и кориснике, дајући им могућност даљинског приступа изложбама и прегледа другог материјала.

Дигиталне технологије могу допринети заштити и обнови културног наслеђа, оживљавању традиционалних заната и јачању иновационог потенцијала културног

* Ванредни професор, slucic@jura.kg.ac.rs.

и креативног сектора. У дигитализацији културног наслеђа се све више користи 3Д технологија (Oruç 2020). Примера ради, фотограметрија као метода 3Д скенирања је посебно корисна за наслеђе које је у опасности да се изгуби или за изгубљено наслеђе. Захваљујући дигитализацији развијена су иновативна технолошка решења која олакшавају приступ култури особама са посебним потребама (нпр. аватари на знаковном језику, тактилни рељефи, апликације без баријера за посете музејима, игре за паметне телефоне и таблете).[1]

Многи људи данас обликују слику о прошлости на основу садржаја који је доступан онлајн. У том смислу, пре одласка у архив, музеј или библиотеку, многи ураде неко истраживање на интернету. Установе културе из тог разлога свакодневно све више раде дигитално: документација се све чешће чува у базама података, фотографије се стварају и чувају дигитално, комуникација у институцијама и ван њих се врши путем е-поште или коришћењем друштвених мрежа. Ова шира употреба нових технологија отвара нове могућности за институције културног наслеђа, али укључује и велике изазове. Наиме, технолошки развој генерално мења свет у коме живимо. У последњих 20 година, појава дигиталних технологија и њихово умрежавање путем интернета довели су до огромних преокрета у готово свим областима живота. Овај развој се осетио и у култури, посебно у институцијама које су одговорне за очување и бригу о културном наслеђу, као и на стварању услова да ово наслеђе остане живо у свести друштва. Ипак, важна сведочанства о прошлим временима не могу да буду доступна због појединих правних решења. Архиви, музеји, библиотеке, спомен паркови, установе филмског наслеђа суочавају се са великим изазовима: како да у измењеним условима испуне своју друштвену мисију и да ли постоје правни оквири за то. Посебан изазов са којим се сређу установе културе у процесу дигитализације културног наслеђа је у вези са ауторским правима. Пре него што институције културе могу дигитално да представе своје фондове, морају да разјасне да ли су ти фондови и даље заштићени ауторским правима, ко су носиоци права и да ли су сагласни да дигиталне копије буду доступне онлајн. Међутим, са тим у вези одмах се намеће питање у каквој је вези ауторско право са претварањем културног наслеђа у дигитални облик. Ово питање се, пре свега, намеће из разлога што је ауторско право усмерена ка будућности са циљем да доносе корист аутору и да га подстакне на стварање нових дела. Одговор на питање улоге ауторског права у контексту организационог културног наслеђа произилази из природе ауторског права. Наиме, садржину субјективног ауторског права чине личноправна и имовинскоправна овлашћења. За разлику од личноправних овлашћења која трају вечно, имовинскоправна овлашћења трају 70 година након смрти аутора. Код многих ауторских дела комерцијална експлоатација ауторског дела траје краће од законског рока трајања имовинскоправних овлашћења. Осим тога, код појединих ауторских дела је тешко утврдити ко је носилац права, посебно на „старијим“ ауторским делима.

Велике изазове у процесу дигитализације културног наслеђа имају архиви, музеји и спомен паркови. Наиме, и фотографије уживају ауторскоправну заштиту.

1 Ова решења су развијена захваљујући пројекту ARCHES. Више о овом пројекту: https://www.arches-project.eu/.

Архивски и музејски депои и видео кутије су богати фотографијама, картотекама, брошурама, декларацијама и лецима. Разјашњавање ауторскоправног статуса сваког од ових предмета готово да је немогућ подухват. Да би се побољшала ова ситуација у ЕУ је 2013. године ступила на снагу Директива 2012/28 којом се дозвољава коришћење такозваних дела „сирочади".[2] Радови се сматрају „сиротим" ако се носилац ауторског права не може идентификовати или локализовати упркос пажљивој потрази. Тиме је ЕУ желела да пружи бољу основу настојању да европска култура буде доступна онлајн – чему, између осталог, служи и заједнички портал „Еуропеана".[3]

АУТОРСКО ПРАВО И ДИГИТАЛИЗАЦИЈА

Ауторско право има важну улогу у процесу дигитализације културног наслеђа. Већина интелектуалног стваралаштва из 20. века и даље су заштићени ауторским правима. Чак и ако је дигитализација као таква данас законски дозвољена установама културе у појединим земљама, од ауторскоправних прописа зависи јавно саопштавање дигиталних копија. Ауторско право штити ауторе књижевних дела, науке и уметности као интелектуалне ствараоце, и то њихов духовни и лични однос према делу, као неовлашћену употребу дела. Субјективно ауторско право настаје самим чином стварања ауторског дела. За разлику од имовинскоправних овлашћења аутора која се наслеђују правилима законског и тестаменталног наслеђивања, личноправна овлашћења због своје правне природе нису подобна за наслеђивање. Тачније, после смрти аутора, наследници не наслеђују личноправна овлашћења, већ само могу да врше нека од тих овлашћења.

Пре дигитализације, односно појаве интернета ауторска права нису била у већој мери у центру пажње. У аналогном свету питање приступа ауторским делима углавном није представљало проблем. Власник књиге је могао да је отвори и прочита без обавезе да тражи дозволу аутора за то. Међутим, много тога се променило дигитализацијом. Са становишта ауторског права, умножавање постоји и када је ауторско дело унето у меморију рачунара. Многи приступом интернету, коришћењем рачунара или паметног телефона, свесно или несвесно, вређају ауторска права.

Ауторско право је данас много важније за архиве, библиотеке и музеје него пре 20 година. Од ових институција се данас очекује да дигитализују своје фондове и ако је могуће да их учине доступним на интернету. Међутим, да би се ауторско дело нашло на интернету и да би било доступно свима неопходно је да се претходно умножи. Умножавање ауторског дела и његово постављање на интернет спадају у искључива имовинскоправна овлашћења аутора. Радња умножавања постоји и када је дело умножено на начин који није трајан. Другим речима, постављање заштићеног садржаја на интернет (upload) представља радњу умножавања (Марковић, Поповић 2018: 61).

2 Текст Директиве 2012/28 о одређеним дозвољеним коришћењима дела сирочади је доступан на адреси: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32012L0028.

3 https://www.europeana.eu/en.

Реформа ауторског права која је у ЕУ извршена доношењем Директиве 2019/790 о ауторским правима на јединственом дигиталном тржишту побољшала је законски оквир за дигитализацију културног наслеђа (Мешевић 2017: 118). Као и код свих директива ЕУ, одредбе садржане у Директиви 2019/790 немају директну примену, већ ће их свака држава чланица ЕУ морати применити у својим националним законима. Државе чланице су имале рок до 7. јуна 2021. године да изврше имплементацију нових правила у национално законодавство. Поједина нова правила из Директиве су од значаја за установе културног наслеђа. Тек након што су државе чланице завршиле процес имплементације, институције културног наслеђа у тој држави чланици могу да се позивају на ова нова правила. Ипак правни оквир за технички процес дигитализације у земљама чланицама ЕУ успостављен је раније доношењем Директиве 2012/28 о одређеним дозвољеним коришћењима дела сирочади (Мешевић 2017: 118).

У наставку рада ће најпре бити речи о тзв. „делима сирочади", а потом ће бити дат преглед промена из Директиве 2019/790 које су значајне за институције културног наслеђа. Ово промене су важне и за државе које нису чланице ЕУ како би могле да разумеју потребе институција културног наслеђа и да их узму у обзир приликом реформе домаћих прописа.

АУТОРСКО ДЕЛО НЕДОСТУПНОГ НОСИОЦА ПРАВА

У институцијама културног наслеђа постоји много материјала чији носиоци права нису познати или се не могу идентификовати (Simone 2015: 315). Материјали о којима је реч обухватају уметничка дела, објављене и необјављене текстове, фотографије, звучне и филмске снимке. Дела чији аутори нису доступни или се не могу лоцирати називају се још и „дела сирочади" (енгл. orphan works). Ауторско дело има статус дела „сирочета" ако су испуњена два услова. Први услов је да није истекао рок трајања ауторског права на одређеном делу. Други услов је да се носилац ауторског права на том делу не може идентификовати, односно лоцирати и поред темељне претраге. Идентификовање аутора одређеног дела је отежано, односно немогуће из два разлога. Наиме, ауторско право настаје чином стварања ауторског дела. Регистрација није услов настанка ауторскоправне заштите. Са друге стране, технолошке иновације су створиле могућности за брзо ширење радова на интернету, што отежава идентификацију њихових аутора (Colangelo-Lincesso 2012: 180). У процесу дигитализације културног наслеђа, а у вези са „делима сирочади", установе културе имају две опције. Једна опција је да спроведу процес дигитализација таквих дела ризикујући да буду тужене због повреде ауторског права. Друга опција је да се одустане од дигитализације дела сирочади. Ова опција би јавност у великој мери ускратила за значајне историјске снимке, звучне записе, књиге, фотографије и друга значајна документа.

У ЕУ је још 2012. године донета Директива 2012/28 о одређеним дозвољеним начинима коришћења „дела сирочади". Директива је донета са циљем да олакша процес масовне дигитализације културног наслеђа. Наиме, у процесу дигитализације културне баштине установе културе су, између осталог, наишле и на проблем

идентификације односно лоцирања аутора великог броја ауторских дела објављених у 20. веку, а на којима још увек није истекао рок трајања ауторског права. Налажење адекватног правног оквира који би олакшао поступак дигитализације ауторских дела са друге стране би допринело стварању јединственог дигиталног тржишта и промовисању бесплатног ширења знања и иновација.

Сходно чл. 1, ст. 1 ова Директива се односи на одређена коришћења „дела сирочади" у јавности доступним библиотекама, образовним институцијама и музејима као и архивима, институцијама за филмску или аудио баштину, јавним организацијама за радиодифузију, које су основане у државама чланицама ради испуњавања циљева везаних уз њихове задатке од јавног интереса. Дакле, овом Директивом није обухваћена дигитализација у комерцијалне сврхе и од стране приватних институција (Мешевић 2017: 119). На њих се примењује општи режим ауторскоправне заштите.

Темељна потрага за титуларима права се обавља на основу претраживања релевантних извора за сваку категорију ауторског дела, и то пре предузимања било које радње искоришћавања туђег ауторског дела (Марковић-Поповић 2018: 250). Темељна потрага за носиоцема права је сложен посао. Из тог разлога, Директива прописује да државе чланице треба да омогуће посебним организацијама да врше темељну потрагу уз наплату својих услуга. У складу са тим, Европски завод за интелектуалну својину на нивоу ЕУ води базу података дела недоступних носилаца ауторских права (Orphan Works Database). Надлежни органи држава чланица достављају информације о делима којима су доделиле статус дела чији носилац права није познат, на основу темељне претраге коју су претходно спровеле организације уз достављање релевантних доказа.

У поступку дигитализације, да би се дело нашло на интернету и да би било доступно свима неопходно је умножити га, а затим га учинити доступним јавности. Ово су два искључива имовинскоправна овлашћења која чине садржину субјективног ауторског права. Радња умножавања постоји независно од сврхе због које је до умножавања и дошло. Радња умножавања ће постојати и онда када је дело умножено на начин који није трајан. Управо ово значи да ће приликом било каквог постављања заштићеног садржаја на интернет бити учињена радња умножавања (Марковић-Поповић 2018: 61). Дакле свако лице које постави дело на интернет чини да дело буде, макар краткотрајно, забележено на серверу, чиме повређује ауторско право уколико је ову радњу извршило без сагласности носиоца права. Овлашћење на интерактивно чињење дела доступним јавности је тековина модерног дигиталног доба и развитка интерактивних медија, који омогућавају кориснику да сам учествује у креирању сопственог садржаја који прима посредством техничких уређаја које поседује. Носилац ауторског права има искључиво овлашћење да користи своје дело на интернету, осим ако је располагао овим овлашћењем.

Централна одредба Директиве којом се јавним установама културе у великој мери олакшава процес дигитализације „дела сирочади" је чл. 6 који државама чланицама налаже да саставе систем ограничења, односно изузећа која ће се примењивати на овлашћење на умножавање дела и овлашћење на интерактивно чињење

доступним дела без сагласности носиоца права, тако да јавне установе културе могу користити „дела сирочади“ из својих збирки на следећи начин:

- интерактивно чињење доступним јавности дела сирочади у смислу чл. 3 Директиве 2001/29,

- поступци умножавања дела сирочади у смислу чл. 2 Директиве 2001/29, у сврху дигитализације, стављања на располагање, индексирања, каталогизације, очувања или рестаурације.

Систем ограничења, односно изузећа је предвиђен је у чл. 5 Директиве 2001/29. У поменутом члану наведене су ситуације у којима се дозвољава институцијама да употребљавају дело са статусом „дела сирочета“, испуњавајући тиме мисије од јавног значаја. Државе чланице би требало да уведу нека од следећих ограничења:

- у вези са умножавањем ауторског дела у штампаном облику, коришћењем неке од фотографских техника, или коришћењем неког другог сличног поступка, осим за музику, с тим да се носиоцу права обезбеди адекватна накнада;

- у погледу умножавања које је извршило физичко лице за своју приватну употребу и за сврху која није ни директно ни индиректно комерцијална, под условом да носиоци права добију праведну накнаду;

- у погледу радње умножавања које чине јавне библиотеке, образовне установе или музеји или архиви, а које тим радњама не остварују никакву економску корист нити било какву комерцијалну сврху;

- у погледу привремених снимака које су институције направиле за потребе сопствених емисија, а који се чувају у њиховим службеним архивима;

- у погледу умножавања дела које су направиле социјалне установе у некомерцијалне сврхе, попут болница или затвора, под условом да власници права морају добити праведну накнаду.

Јавне установе културе могу слободно да користе „дела сирочади“ само ради постизања циљева везаних за своје мисије од јавног интереса, са посебним акцентом на очување, обнову и омогућавање културног и образовног приступа делима и фонограмима који се налазе у њиховој збирци. Установе културе могу остварити приходе током таквих употреба искључиво за покривање трошкова дигитализације, уз обавезно навођење имена аутора дела које се користи (чл. 6, ст. 2 и 3 Директиве 2012/28).

Сврха дигитализације је јасно утврђена у тексту Директиве 2012/28 и тиче се постизања циљева јавних институција културе везаних за њихове задатке од јавног интереса. То се пре свега односи на очување и обнављање ауторских дела и фонограма који чине саставни део њихових збирки које треба да буду доступне за културне и образовне потребе. Отуда је овом Директивом ограничено искључиво имовинскоправно овлашћење на умножавање ауторског дела за потребе дигитализације, стављања на располагање, каталогизације, стављање дела сирочади на располагање јавности. Директива на овај начин јавним институцијама културе олакшава процес дигитализације дела сирочади. И поред тога, јавне институције културе, посебно мали музеји и архиви, се суочавају са одређеним проблемима у процесу дигитализације дела сирочади због обавезне претходне „пажљиве претраге“ за носиоцима права.

КОРИШЋЕЊЕ ДЕЛА И ДРУГИХ ПРЕДМЕТА ЗАШТИТЕ НЕДОСТУПНИХ НА ТРЖИШТУ ОД СТРАНЕ ИНСТИТУЦИЈА КУЛТУРНЕ БАШТИНЕ

Половином јуна 2019. године у ЕУ је ступила на снагу Директива 2019/790. Циљ доношења ове Директиве је модернизација правног оквира ауторскоправне заштите у ЕУ и њено прилагођавање технологијама које се стално развијају. У складу са овим циљевима, чврсто у оквирима Директиве 2019/790 је утемељено очување европског културног наслеђа. У том смислу, Директива проширује и ажурира постојећи оквир применљивих изузетака у вези са ауторским правима од стране установа културног наслеђа. Изузеци ауторских права у Директиви су формулисани тако да растерећују институције културног наслеђа које прикупљају дигитална дела, дигитализују своје збирке и чине их доступним на својим интернет страницама.

Установа културног наслеђа у смислу Директиве 2019/790 је „јавно доступна библиотека или музеј, архив или институција филмске или аудиовизуелне баштине" (чл. 2, ст. 1, тачка 3 Директиве 2019/790). Директива не садржи конкретну дефиницију шта је библиотека, музеј или архив, нити предвиђа неку специфичну правну форму, извор финансирања или организациону структуру установа културног наслеђа. Сва та питања се уређују националним прописима, тако да централна национална библиотека, истраживачке и наставне организације могу истовремено да служе и као институције културног наслеђа. Ово је од посебног значаја за примену изузетака и ограничења ауторских права који се односе на рударење текста и података у сврхе научног истраживања коришћење ауторских дела у дигиталној и прекограничној настави и очување културне баштине (чл. 3, 5 и 6 Директиве 2019/790).

Рударење је широк термин који се користи да покрије све напредне технике за компјутерску анализу великих количина података свих врста (текст, слике, бројеви, итд.). Процес рударења је повезан са ауторским правом из разлога што су делови материјала који се издвајају и анализирају често заштићени ауторским правом. Сама техника рударења подразумева копирање материјала на потребну рачунарску платформу. Копирање је радња обухваћена искључивим имовинским овлашћењем аутора. Изузетак који Директива 2019/790 предвиђа у чл. 3, 5 и 6 олакшава научно истраживање. Осим тога, постојећи изузетак је и значајан и из перспективе отворене науке у омогућавању истраживачких пројеката где је потребна компјутерска анализа великих количина материјала заштићеног ауторским правима.

Са становишта институција културног наслеђа најважнија промена коју је увела Директива 2019/790 се односи на одредбе које имају за циљ да омогуће институцијама културе да учине доступним дела која нису доступна на тржишту а која се налазе у њиховој збирци.[4] Ове промене су садржане у чл. 8 - 11 Директиве и уједно

4 Дела која нису доступна на тржишту не треба мешати са делима сирочади, као и са делима у јавном домену. Дела недоступна на тржишту су дела која се више не нуде потрошачима путем различитих тржишних канала. Дела сирочади су дела чији аутор се не може идентификовати или лоцирати, а дела у јавном домену су дела на којима је истекао рок трајања ауторскоправне заштите и која се слободно могу дигитализовати, дистрибуирати и делити без икаквих ограничења.

представљају један од најсложенијих делова ове Директиве. Циљ нових правила је да се институцијама културне баштине омогући да дела која нису доступна на тржишту, а која поседују у својим збиркама учине доступним на некомерцијалним интернет страницама (Henke 2019: 403). Ово питање је од велике практичне важности, јер проблеми у процесу дигитализације ауторских дела не настају само у вези са делима сирочадима, већ и када је дело недоступно на тржишту. Добијање дозволе од стране носилаца права за умножавање дела која нису доступна на тржишту дуже време може изазвати значајне проблеме за пројекте масовне дигитализације, на пример због старости дела, њихове ниске комерцијалне вредности или чињенице да нису првобитно били намењени у комерцијалне сврхе или никада нису комерцијално коришћени.

Директива 2019/790 у чл. 8 предвиђа регулаторни оквир који омогућава организацијама за колективно остваривање ауторског права да закључују неискључиве лиценце са установама културног наслеђа за репродукцију, дигитализацију или стављање на располагање ванкомерцијалних дела која се налазе у сталним збиркама установа, под условом да се користе за некомерцијалне сврхе. Чл. 8 Директиве такође предвиђа изузетак од прописа о ауторским правима који ће омогућити институцијама културног наслеђа да дигитализују и учине доступним дела у својим колекцијама, а која нису доступна на тржишту у ситуацијама када није било могуће прибавити лиценцу од стране организације за колективно остваривање ауторског права или када институција културног наслеђа наиђе на тешкоће у добијању потребног овлашћења од стране носиоца права. Дакле, у ситуацијама када не постоје репрезентативне организације за колективно остваривање ауторског права које би могле да издају дозволе за одређену врсту дела, установе културног наслеђа могу да се ослоне на изузетак од ауторских права који им омогућава да ванкомерцијална дела која се налазе у њиховој колекцији учине доступним онлајн.[5] Међутим, у сваком случају носиоци ауторског права могу да спрече институције културног наслеђа да њихова дела учине онлајн доступним. У том смислу, Директива 2019/790 обавезује институције културног наслеђа и организације за колективно остваривање ауторског права да морају да објаве информације о делима недоступним на тржишту на јавном јединственом онлајн порталу који ће водити Уред ЕУ за интелектуалну својину и то шест месеци пре него што одређени садржај учине онлајн доступним (чл. 10, ст. 1 Директиве 2019/790). Овај шестомесечни рок омогућава носиоцима права да спрече да њихова дела постану доступни на интернету. Након шестомесечног периода, дела се могу учинити доступним на интернет страници институција културног наслеђа у некомерцијалне сврхе, било под условима неискључиве лиценце добијене од стране организације за колективно остваривање права или у складу са изузетком у смислу чл. 8, ст. 2 Директиве 2019/790. У оба случаја, установа културног наслеђа не може бити одговорна за повреду ауторских права.

Успех одредби Директиве 2019/790 у вези дигитализације дела недоступних на тржишту у великој мери зависи од сарадње између установа културног наслеђа и

5 Одређене врсте заштићених садржаја, као што су базе података, компјутерски програми, снимци телевизијских емисија или новински чланци често немају репрезентативне организације за колективно остваривање права.

организација за колективно остваривање права. Наиме, Директива у чл. 8, ст. 5 дело које је недоступно на тржишту дефинише као дело за које се „у доброј вери може претпоставити да цело дело или други предмет заштите није доступан јавности уобичајеним трговинским каналима након уложеног разумног напора да се утврди да ли је доступан јавности". Ова дефиниција је од значаја за ауторска дела као што су књиге и часописи. Међутим, иста дефиниција је тешко применљива на аудиовизуелна дела и фотографије. Отуда Директива у чл. 11 захтева од држава чланица да „консултују носиоце права, организације за колективно остваривање права и институције културног наслеђа у сваком сектору" пре него што успоставе посебне захтеве за одређивање статуса дела недоступног на тржишту. Дакле, све заинтересоване стране, тј. носиоци права, организације за колективно остваривање права и институција културног наслеђа у сваком сектору морају бити ангажоване пре него што се утврде специфични захтеви у смислу чл. 8, ст. 5 Директиве 2019/790, као што је провера да ли дело евентуално није доступно јавности путем уобичајених канала трговине.

ПРОШИРЕНЕ КОЛЕКТИВНЕ ЛИЦЕНЦЕ

Систем колективног остваривања ауторског права је, са једне стране, ефикасан начин да носиоци права прибаве надокнаду од великог броја корисника њихових ауторских дела. Са друге стране, овај систем обезбеђује корисницима ауторских дела, у које спадају и установе културе, да на једноставан и ефикасан начин обезбеде сагласност за коришћење ауторких дела великог броја носилаца права. Систем колективног остваривања ауторског права функционише тако што носиоци права (музичари, писци, уметници, продуценти) уступају релевантној организацији за колективно остваривање ауторског права имовинскоправна овлашћења која чине садржину ауторског права на њиховим делима. Организација потом закључује уговор о лиценци са корисницима ауторских дела, прикупља надокнаду од корисника, и комплетан приход по одобијању својих административних трошкова дели носиоцима права са којима има уговорни однос. У односу на традиционалан начин остваривања ауторског права, систем колективног остваривања има предност, посебно за она дела која се масовно користе. Колективно остваривање права је средње решење у односу на систем индивидуалног закључивања уговора о лиценци између великог броја носилаца права и великог броја корисника туђих ауторских дела и систем законских ограничења ауторских права.

У неким случајевима ипак није могуће колективно лиценцирање ауторских дела оних аутора који не желе своја права колективно да остварују преко организација за колективно остваривање. У циљу решења овог проблема, водећи рачуна о интересима и носилаца права корисника њихових дела, у скандинавским земљама је шездесетих година уведено тзв. колективно лиценцирање најпре за емитовање, а потом и за фотокопирање ауторских дела (Benabou, Bently и др. 2020). Систем колективног лиценцирања значи да се делокруг рада организација за колективно остваривање права проширује и на оне носиоце права који нису ступили у уговорни однос са организацијом. Данас су проширене колективне лиценце предвиђене националним прописима највећег броја земаља, укључујући и нашу земљу.

Директива 2019/790 у чл. 12 предвиђа да државе чланице могу у националним прописима да предвиде систем проширеног колективног лиценцирања. За разлику од чл. 8 Директиве који представља обавезно правило о коришћењу дела која нису доступна на тржишту, чл.12 Директиве представља факултативно правило које се односи на све врсте ауторских дела за чије је коришћење практично тешко добити сагласност носиоца права. Систем проширеног колективног лиценцирања није ограничен на установе културног наслеђа. Ипак, овај систем може бити од значаја за институције културног наслеђа јер на основу једне лиценце може да омогући дигитализацију читавих колекција ауторских дела без обзира да ли је реч о некомерцијалним или делима која су у промету. Ипак, у односу на некомерцијална дела недостатак проширених колективних лиценци се огледа у томе што је њихово дејство ограничено само на једну земљу (Durantaye 2020: 7). Другим речима, ауторска дела која су предмет уговора о лиценци могу бити доступна само корисницима у државама чланицама у којима је уговор закључен. То значи да би институције културног наслеђа морале да географски блокирају приступ дигитализованим збиркама које нису доступне на тржишту у складу са проширеном колективном лиценцом.

У систему проширених колективних лиценци организација за колективно остваривање права мора бити репрезентативна, сви носиоци права морају имати једнак третман, а носиоцима права се мора омогућити да у сваком тренутку тренутку захтевају изузимање свог дела из режима проширене колективне лиценце, ако је дело погрешно сврстано у категорију којој не припада.

ДЕЛА ВИЗУЕЛНЕ УМЕТНОСТИ У ЈАВНОМ ДОМЕНУ

Директива 2019/790 у чл. 14 предвиђа да по истеку периода ауторскоправне заштите уметничко дело и материјал који је настао било каквом радњом репродукције више не подлеже ауторском праву, осим ако је тај материјал оригиналан, тј. представља сопствену интелектуалну творевину аутора материјала, нпр. цртежи, фотографије, филмови (Schulze 2019: 780). Са једне стране, наведена одредба Директиве 2019/790 оставља простор за приписивање ауторскоправне заштите репродукцијама дела визуелне уметности у јавном власништву када оне испуњавају услов оригиналности. Са друге стране, чл. 14 Директиве спречава ширење ауторских права на „верне" репродукције дела која су већ део јавног домена. Другим речима, Директива утврђује да музеји и друге институције културног наслеђа не морају тражити сагласност за коришћење дигиталних репродукције дела у јавном власништву, а која се налазе у њиховим збиркама. Ово правило из Директиве решава питање које је изазвало доста контроверзи у сектору културног наслеђа, јер обезбеђује већу видљивост уметничких дела у јавном домену. Формулација чл. 14 не покрива само фотографске репродукције дводимензионалних уметничких дела као што су слике, већ покрива и тродимензионалне репродукције тродимензионалних радова (као што су 3Д скенирања вајарских дела).

Суд правде ЕУ је у предмету Ц-469/17 објаснио оригиналност као услов ауторскоправне заштите: „да би се интелектуална творевина сматрала ауторском, она мора одражавати личност аутора, што је случај ако је аутор могао да искаже своје

креативне способности у продукцији дела доношењем слободних и креативних избора". Директива 2019/790 у чл. 14 потврђује принцип да без оригиналности ауторског дела нема ауторског права. Верна репродукција дела визуелне уметности не садржи довољан степен оригиналности да би уживала ауторскоправну заштиту. На пример, ако неко фотографише да Винчијеву слику, таква фотографија у складу са Директивом 2019/790 не би уживала ауторскоправну заштиту, будући да је оригинално дело тј. слика већ у јавном власништву.

У основи чл. 14 Директиве 2019/790 је чињеница да је дистрибуција репродукцијских фотографија дела ликовне уметности у јавном власништву која су верна оригиналу важна за промоцију културе. Захваљујући таквим фотографијама промовише се приступ култури и културном наслеђу. У том смислу Директива у Преамбули (параграф 53) предвиђа да „у дигиталном окружењу заштита таквих репродукција ауторским правом или сродним правима није у складу с истеком заштите дела ауторским правом. Осим тога, разлике између националних прописа о ауторском праву којима се уређује заштита таквих репродукција изазивају правну несигурност и утичу на прекогранично ширење дела визуалне уметности у јавном домену. Одређене репродукције дела визуалне уметности у јавном домену стога не би требале бити заштићене ауторским правом или сродним правима".

ПРАВНИ ОКВИР У СРБИЈИ

Ауторскоправну заштиту у Србији регулише Закон о ауторском и сродним правима. За дигитализацију културног наслеђа од значаја су чл. 20, чл. 45, чл. 30, чл. 13 и чл. 51. Закон у чл. 20 регулише искључиво овлашћење аутора на умножавање ауторског дела. Аутор је једини овлашћен да умножава своје дело било којим средствима, у било ком облику и на било који начин. Будући да се дигитализацијом врши умножавање ауторског дела, за вршење ове радње је неопходна претходна дозвола аутора. Као нарочити облик умножавања Закон предвиђа смештање дела у електронском облику у меморију рачунара.

У оквиру ограничења ауторског права Закон у чл. 45 предвиђа да је дозвољено без дозволе аутора и без плаћања ауторске накнаде умножавање дела од стране јавних библиотека, образовних установа, музеја и архива, само за сопствене архивске потребе, ако се дело умножава из сопственог примерка и ако таквим умножавањем ове институције немају намеру да остваре непосредну или посредну имовинску корист. Добра страна ове одредбе се огледа у томе што законодавац није ограничио јавне установе културе да радњу умножавања могу вршити једино у случају да је грађа физички угрожена или ако постоји опасност од њене пропасти или оштећења. Међутим, законодавац до краја није дао јасан одговор да ли се под умножавањем подразумева само класично умножавање тј. копирање или и други облици умножавања нпр. бележење на телесни носач, умножавање у електронском облику (Марковић, Миладиновић 2014: 117).

За потребе дигитализације културног наслеђа од значаја је чл. 13 Закона који регулише ауторско право на делима чији аутор није познат. На овим анонимним или делима која се објављују под псеудонимом ауторско право врши издавач,

а ако дело није издато лице које је објавило дело. Ово правило важи све док се не открије идентитет аутора. У контексту дигитализације културног наслеђа предност за јавне установе културе се огледа у томе што је рок ауторскоправне заштите за дела чији аутор није познат краћи – 70 година од дана објављивања дела, под условом да се аутор у том року не јави и не открије свој идентитет (чл. 103, ст. 2 Закона о ауторском и сродним правима). Под анонимним ауторским делом се не подразумева тзв. „дело сироче", чији је аутор познат, али није доступан. За јавне установе културе у Србији постоји проблем у вези са дигитализацијом дела сирочади из разлога што у домаће законодавство још увек нису имплементирана решења из Директиве 2012/28 о делима сирочади.

Још једна одредба Закона о ауторском и сродним правима која може бити од значаја за дигитализацију културног наслеђа садржана је у чл. 51 и односи се на дела трајно смештена на јавним местима. У погледу оваквих дела дозвољено је без сагласности аутора и без обавезе плаћања ауторске накнаде дводимензионално умножавање, стављање у промет тако умножених примерака, као и други облици јавног саопштавања дела која се трајно налазе изложена на улицама, трговима и другим отвореним јавним местима. Ово ограничење ауторског права је општег карактера, тј. није предвиђено само у корист јавних установа културе. У контексту дигитализације културних добара, добра страна ове одредбе је што умножавање није ограничено само у властите сврхе. Осим тога, није ограничен и број умножених примерака дела. Ипак, недостатак ове одредбе се огледа у томе што ограничава дигитализацију употребом технологије која омогућава стварање виртуелних 3Д реплика (Мешевић 2017: 126).

ЗАКЉУЧАК

Установе културне баштине имају кључну улогу у очувању прошлости и садашњости за будућност. У библиотекама се, како је Јохан Волфганг Гете једном рекао, „осећа као у присуству великог капитала, пређутно дарујући несагледиве камате." Један од суштинских задатака не само библиотека, већ и свих институција које се баве очувањем културне баштине је да овај капитал не само чувају него и да га учине доступним што је могуће већем броју људи. У доба интернета створене су потпуно нове могућности за то. Захваљујући дигитализацији одређени садржај може бити доступан увек и свуда. Већина институција културе у свету је одлучила да искористи предности информатичког друштва. У прошлости приступ културном наслеђу се одвијао на пример кроз посету изложбама, читањем штампаних каталога изложби и гледањем аналогних слика. Захваљујући дигитализацији сада по први пут постоји могућност да заинтересовани појединци приступе културном фонду независно од времена и места где се налазе.

У 21. веку – веку информатичког друштва очекује се да институције културе као што су архиви, музеји, библиотеке, спомен паркови представе свој фонд на интернету. За институције културног наслеђа, дигитализација њиховог фонда је велика ствар, али и велики изазов. У том смислу, Директива 2019/790 је донеле одређене новине значајне за дигитализацију културног наслеђа. Концепт изузетака

од ауторских права и систем колективног остваривања ауторских права садржан у овој Директиви није нов и заснован је на постојећим правним оквирима. Ипак, за разлику од ранијих прописа, државе чланице ЕУ су имале рок до 7. јуна 2021. године да ове изузетке и механизме управљања колективним правима обавезно имплементирају у националне прописе. Таква обавеза би свакако могла позитивно да се одрази не само на дигитализацију, него и на дистрибуцију дигитализованих примерака дела између држава чланица ЕУ.

Упркос очигледној сложености нових правила из Директиве 2019/790 за дела која су недоступна на тржишту, ова правила могу да реше проблеме са којима се суочавају многе институције културне баштине у процесу дигитализације садржаја из својих колекција. Државе чланице ЕУ су ова правила имплементирале у своје националне прописе.

Користи од масовне дигитализације ауторских дела су вишеструке. Дигитализација нуди огроман потенцијал за науку, наставу и истраживање. Осим тога, захваљујући дигитализацији културно наслеђе се штити од климатских промена које представљају директну претњу културном наслеђу. Међутим, без одговарајућих прописа на националном и међународном нивоу који би олакшали процес дигитализације културног наслеђа, постоји ризик да установе културе неће моћи да сачувају своје збирке за будућност. У државама које нису чланице ЕУ сада је прилика за институције културног наслеђа да се чује њихов њихов глас како би надлежни органи могли да разумеју потребе и реалност сектора културног наслеђа. Подједнако важан је и дијалог са организацијама за колективно остваривање права и носиоцима права како би се идентификовали практични проблеми и решења за све заинтересоване стране.

Закон о ауторском и сродним правима Србије је у великој мери усаглашен са међународним прописима. Међутим, Закон не регулише дела недоступних носилаца права, као и дела недоступна на тржишту. У циљу олакшања процеса презервације и дисеминације културног наслеђа неопходно је у наш закон имплементирати решења из европске Директиве 2012/28 као и Директиве 2019/790.

ЛИТЕРАТУРА

Benabou-Bently 2020: Valérie Laure Benabou-Lionel Bently и др. „Comment of the European Copyright Society on the Implementation of the Extended Collective Licensing Rules (Arts. 8 and 12) of the Directive (EU) 2019/790 on Copyright in the Digital Single Market". *JIPITEC – Journal of Intellectual Property, Information Technology and E-Commerce Law*. 11(2). <https://www.jipitec.eu/issues/jipitec-11-2-2020/5102>. [20.02.2022.].

Директива 2012/28. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32012L0028

Директива 2019/790. https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2019/790/oj.

Durantaye 2020: Katharina de la Durantaye. „Weit und kollektiv – Vergriffene Werke und kollektive Lizenzvergabe mit erweiterter Wirkung nach der DSM-RL". Gewerblicher Rechtsschutz und Urheberrecht. бр 1. 7-14.

Закон о ауторском и сродним правима. „Сл. гласник РС", бр. 104/2009, 99/2011, 119/2012, 29/2016 - одлука УС и 66/2019.

Мешевић 2017: Иза Разија Мешевић. „Ауторскоправни и практични аспекти дигитализације културне баштине". *Правни аспекти дигитализације културне баштине*. Зборник радова. Ур. Драган Прља. Београд: Институт за упоредно право, Српска академија наука и уметности, Аудиовизуелни архив, Дигитални центар САНУ. 111-130.

Марковић-Миладиновић 2014: Слободан Марковић-Зоран Миладиновић, *Ауторско право и сродна права*. Крагујевац.

Марковић-Поповић 2018: Слободан Марковић-Душан Поповић. *Право интелектуалне својине*. Београд.

Oruç 2020. Pinar Oruç. „3D Digitisation of Cultural Heritage: Copyright Implications of the Methods, Purposes and Collaboration". *JIPITEC – Journal of Intellectual Property, Information Technology and E-Commerce Law*. <https://www.jipitec.eu/issues/jipitec-11-2-2020/5096>. [10.02.2022.].

Schulze 2019: Gernot Schultze. „Fotos von gemeinfreien Werken der bildenden Kunst". *Gewerblicher Rechtsschutz und Urheberrecht – GRUR*. бр. 8. 779-783.

Simone 2014: Daniela Simone. „Unlocking orphans works: a new licensing scheme". *Art, Antiquity and Law*. 19(4).

Henke 2019: Hannes Henke. „Europäische Regelungen über die Nutzung vergriffener Werke". Zeitschrift für Urheber- und Medienrecht. бр. 5. 400-409.

Colangelo- Lincesso: Giuseppe Colangelo-Irene Lincesso. „Law versus technology: looking for a solution to the orphan works' problem". *International Journal of Law and Information Technology*. 20 (3). 178-202.

Sonja M. LUČIĆ

DIGITIZATION OF CULTURAL HERITAGE AND COPYRIGHT

Summary

The rapid technical and technological progress in the second half of the twentieth century led to the increasing use of computers in the economy and society and to the dominance of digital technology over the use of mechanical and electronic analog devices. Therefore, copyright has faced the challenge of how to regulate the digitization of copyrighted works, which in today's conditions is necessary for the development of innovation, science and knowledge transfer. The problem is that the increased technological possibilities have facilitated the reproduction of copyrighted works and their availability to the public via the Internet, so that copyright infringements occur online on a daily basis, and the scale of such infringements is enormous. As copyright is the foundation of the creative industry, because it encourages innovation, creation, investment in the creative industry and production, it is necessary to change the existing normative framework and adapt to the changes brought by the rapid development of technology.

Attempts to legally regulate digitalization within the European Union in cases where there is no consent of the copyright holder began at the beginning of this century and continue to this day, facing numerous challenges brought by the modern age of the Internet and globalization. The European Union has approached this process very committedly, passing a large number of acts, primarily directives, which seek to enable the harmonization of copyright and related rights in the information society. In order to facilitate the process of preservation and dissemination of cultural heritage, it is necessary to implement in our law on copyright and related rights the solutions from the European Directive 2012/28 and Directive 2019/790.

Key words: cultural heritage; digitization; copyright, cultural institutions.

Рад је предат 3. августа 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 339.727.22(497.6)
005.334..1:330.322
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-42465

Оригинални научни рад

*Анка С. БУЛАТОВИЋ**

*Боро Р. НИНИЋ***
Европски универзитет у Брчком

ПРЕДНОСТИ ЗА ИНВЕСТИРАЊЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ У ОДНОСУ НА ЗЕМЉЕ ИЗ ОКРУЖЕЊА

Апстракт: Да би се остварио привредни напредак у мање развијеним земљама, неопходно је обезбиједити потребне ресурсе. Стране инвестиције врло често представљају примарни извор финансирања појединих свјетских економија, те борба за финансијске ресурсе који су ограничени постаје све већа. Многе државе планski приступају овом процесу, те улажу огромне напоре да би привукле стране инвеститоре. Из тог разлога неопходно је системски приступити овом предмету истраживања, те креирати адекватне стратегије привлачења страних инвестиција. Када је у питању Босна и Херцеговина и државе из окружења, конкуренција за привлачење страних инвестиција између њих је све суровија. Свака од држава из окружења посједује своје конкурентске предности, те уз адекватан сет подстицајних мјера може остварити значајан прилив страних инвестиција. Нажалост, од свих држава из окружења Босна и Херцеговина остварају најнижи прилив страних инвестиција, те је неопходно дефинисати конкурентске предности босанскохерцеговачког пословног амбијента.

Кључне ријечи: стране инвестиције, пословно окружење, подстицајне мјере.

УВОД

Стране инвестиције у условима глобализације и новог економског поретка, добијају улогу важне полуге економског развоја. У земљама у развоју врло често бивају једини извор прилива капитала и покретач промјена у привредном амбијенту. Врло често са собом доносе прилив нових техничко-технолошких достигнућа, омогућавају образовање и едукацију кадра и утичу на повећање животног стандарда становништва. Из тог разлога стране инвестиције представљају врло важну категорију даљег развоја сваке локације.

Да би смо сагледали позицију Босне и Херцеговине као пословне локације потребно је извршити поређење прилива страних инвестиција и подстицајних мјера које се примјењују у Босни и Херцеговини са подстицајним мјерама које пружају

* Редовни професор, bulatovic.anka@gmail.com
** Доцент, boro.ninic@hotmail.com

сусједне земље и њиховим оствареним приливом страних инвестиција. Приликом истраживања посматране су оне земље са којима Босна и Херцеговина граничи, а то су: Република Србија, Република Хрватски и Црна Гора. Овом начину истраживања је приступљено из разлога што су поменуте државе главни конкуренти Босни и Херцеговини у привлачењу страних инвеститора, те је потребно сагледати обим прилива страних инвестиција на њиховим територијама и истражити њихове методе привлачења страних инвеститора.

ТЕОРИЈСКИ ПРЕГЛЕД ИСТРАЖИВАЊА

Стране инвестиције представљају дугорочно улагање корпоративног капитала у иностранству, којим се стиче власничка и управљачка конторола над конкретним бизнисом (Ракита 2010: 321). У стручној и научној литератури су прихваћене дефиниције и класификације које су установили Међународни моенетарни фонд (ММФ) и Организација за економску сарадњу и развој (OECP), па се, према њима, стране инвестиције дефинишу као: врста међународних инвестиција које предузима резидент из једне привреде или земље (директни инвеститор – direct investor) у циљу преузимања трајног удјела у предузећу које послује у другој привреди или земљи (предузеће инвестиције – direct investment enterprise). Сматра се да трајан удио постоји ако је инвеститор преузео најмање десет процената обичних акција (или другог облика власничког капитала) или гласачких права предузећа инвестиције (Антевски 2008: 134).

У складу са дефиницијом страних инвестиција, страним директним инвеститором се сматра субјекат из једне економије који је директно или индиректно стекао најмање десет процената права гласа у предузећу које је из друге економије. Инвеститор може бити појединац, група правних или физичких лица, корпорација или индивидуално предузеће, група повезаних предузећа, као и одређено владино тијело (OECP 2008: 40).

Стране инвестиције имају неколико кључних функција које могу бити представљене на сљедећи начин (Kavusgil 2012: 403):

– стране инвестиције представљају значајан извор капитала. Као највиши степен интернационализације представљају и највећи извор опорезивања ресурса предузећа,

– стране инвестиције подразумјевају локално присуство и операције. Помоћу њих менаџмент успоставља директан контакт с купцима, патрнерима и државним апаратом. Нека предузећа концентришу своје операције на једној или мањем броју локација, док друга дисперзују пословање на већи број земаља. Често мултинационална предузећа поставе мрежу пословања толико обимно да националност предузећа није увјек јасна,

– предузећа улажу у земље које пружају одређене компаративне предности. Менаџери бирају одређене земље у које ће инвестирати на основу предности које та локација нуди. Предузећа настоје да врше конкретна истраживање и развој у земљама које посједују врхунска сазнања у одређеној области, снадбијевају се у земљама чији добављачи нуде најбоље услове, граде производне погоне у земљама

које обезбјеђују високу продуктивност радне снаге, маркетиншке филијале успостављају у земљама које имају најбољи потенцијал за продају,

– стране инвестиције подразумијевају значајан ризик и неизвијесност. У поређењу са другим стратегијама уласка, овај вид интернационализације, повећава утицај локалне самоуправе на предузећа по битним пословним питањима као што су: висина плате, начин запошљавања и производне цијене. Стране инвестиције морају се борити и са другим условима који владају на тржишту, као што су: инфлација, рецесија, итд.,

– страни инвеститори морају се више позабавити специфичним друштвеним и културиним промјенама које су карактеристичне за одређена тржишта. Високо развијена мултинационална предузећа често своје радње морају држати ван јавности. Да би се умањили потенцијални проблеми менаџери често фаворизују инвестирање у државе које су културно и језички познате и приближне инвеститору.

Страни инвеститори у инвестирању на одређеним локацијама могу бити вођени различитим мотивима. Зависно од усмјерења ка тражњи или понуди, улагања се могу подијелити на два основна облика (Домазет и др. 2001: 270):

• улагања усмјерена на потражњу (demand-oriented), чији је главни мотив снадбијевање националног тржишта земље у коју се инвестира,

• улагања усмјерена на понуду (supply-oriented), чији је главни мотив искоришћавање локалних ресурса у циљу пласирања производа изван земље домаћина.

Анализирање маркетиншког окружења показало се корисним многим предузећима која планирају инвестирање у иностранству. Тај процес анализирања укључује сљедеће кораке (Котлер и др. 2010: 144):

– одређивање подручја окружења које треба посматрати,

– одређивање начина на који ће се прикупљати информације, укључујући и изворе информација, учесталост информација и ко ће бити за све то одговоран,

– примјена плана прикупљања података и

– анализа добијених података и њихово коришћење у процесу инвестирања.

Опште окружење се састоји од фактора који могу имати драматичне ефекте на стратегију неког предузећа. По правилу, једно предузеће има мало могућности да предвиди трендове и догађаје о општем окружењу, а још мање је способно да их конторлише (Дес и др. 2007: 49). Највидљивије разлике се односе на економске, правне, политичке, културне, природне и технолошке димензије међународног пословног окружења.

Да би се успјешно привукле стране инвестиције неопходно је разумјети понашање страних инвеститора приликом доношења одлуке о избору локације за инвестирање. У функцији адекватног схватања овог процеса, од користи може бити матрица која указује на четири врсте понашања у зависности од нивоа ангажованости потрошача у процесу куповине и степена разлике између брендова које купују. Ове врсте понашања могу се примјенити и на избор локације за инвестирање. У зависности од тога да ли је ангажованост у току куповине јака или слаба, као и од тога да ли је разлика велика или мала, разликују се четири врсте понашања (Ракита 2010: 222):

- комплексно понашање,
- понашање усмјерено на смањење несклада,
- понашање којим се тражи различитост и
- понашање по навици.

Котлер је развио концепт који нам помаже да разумијемо процес понашања страних инвеститора (Котелр и др. 1993: 51). Прво, инвестистор посматра локацију као скуп одређених атрибута. Интересни атрибути су различити за поједине локације: локације за одмор: клима, атракције, морска обала; локације за живот: могућност запослења, образовни систем, јавни превоз, трошкови и квалитет живота; локације за развој предузећа: цијена земљишта, способност радне снаге, цијена енергената и висина пореза; конгресне локације: повољности, капацитети, могућности, сервиси и трошкови. Друго, инвеститори разликују на којим локацијама за њих се налазе истакнути и важни ресурси. У том сегменту, менаџери локација играју кључну улогу и покушавају истаћи ресурсе, који би повећали прилив страних инвестиција. Након тога инвеститори одлучују који су ресурси за њих најважнији и приписују тежину важности релевантним атрибутима. Четврто, инвеститори од сваког атрибута морају имати корист. Функција користи описује како задовољство инвеститора варира у зависности од значаја сваког атрибута. Пето, инвеститор гради ставове (предрасуде и преференције) према алтернативним локацијама кроз поступак процјена. Они примјењују различите процедуре како би изабрали одређену локацију у односу на неке друге алтернативе (Котелр и др. 1993: 51).

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Предмет истраживања овог рада јесу компаративне предности Босне и Херцеговине за привлачење страних инвестиција у односу да земље из окружења. Основни циљ истраживања огледа се у идентификовању компаративних предности босанскохерцеговчаког привредног амбијента у односу на сусједне земље. Истраживачка хипотеза у овом дефинисаном предмету истраживања гласи: Компаративне предности и подстицајне мјере земаља из окружења утичу на успјешност привлачења страних инвестиција у Босни и Херцеговини. Компаративне предности и подстицајне мјере земаља из окружења постављене су као независна варијабла истраживања, док је прилив страних инвестиција у Босни и Херцеговини представљен као зависна варијабла истраживања. Индикатори за истраживање и мјерење независне варијабле су: пореска и монетарна политика као и стопа инфлације у земљи домаћина и земљама у окружењу, извозна политика, подстицајне мјере за привлачење страних инвестиција, пословно окружење (економско, правно, политичко, природно, културно и технолошко), стабилност пословања, могућност кредитирања, итд. Индикатори за истраживање и мјерење зависне варијабле су: број страних инвеститора, обим инвестиција, раст бруто друштвеног производа, раст запосленост, побољшање стандарда становништа, итд.

У истраживању су учествовала стотину и четири предузећа која у свом капиталу имају удио или цјелокупно власништво страног инвеститора. Приликом

истраживања коришћена је метода писменог испитивања, односно анкетни упитник. Прикупљање примарних података вршено је на основу стратификованог пропорционалног узорка. Прикупљање података вршено је директним контактом или путем електронске поште.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Свака држава има своје механизме за привлачења страних инвеститција, па тако и Босна и Херцеговина и државе из окружења. Пореске стопе често представљају један од важнијих инструмената за привалачење страних инвеститора. Промјена пореских стопа врло често представља један од најједноставнијих начина за повећање конкурентске предности локације. Овај механизам не захтјева велика финансијска улагања, али може да представља значајну подстицајну мјеру. Наравно, с овим инструментима треба бити опрезан, јер од пореза се обезбјеђује функционисање цјелокупног државног апарата, социјалних давања и пружање услужних сервиса.

Када страни инвеститори бирају локацију за инвестирање, врло често полазе од висине пореских стопа. Сходно томе, у Табели 1. приказане су пореске стопе у Босни и Херцеговини, Републици Србији, Републици Хрватској и Црној Гори. Када посматрамо порез на додатну вриједност, долазимо до закључка да једино Босна и Херцеговина има јединствену стопу за све врсте производа и пореска стопа износи 17%. У Републици Србији се примјењују двије стопе пореза на додану вриједност које износе 20% и 8%. Такође, у Црној Гори се примјењују двије стопе пореза на додату вриједност које износе 19% и 7%. С друге стране у Републици Хрватској примјењују се три стопе пореза на додану вриједност које износе 25%, 13% и 5%. Различите стопе пореза на додану вриједност се најчешће правдају социјалним фактором, односно да се уводе ниже стопе пореза због најугорженијег дијела становништа. Међутим, када посматрамо пореску политику државе, најједноставније је постојање јединствене пореске стопе, како због самог обрачуна тако и смањења могућности малверзација и пореске евазије.

Када је у питању порез на добит он је најнижи у Црној Гори и износи 9%. На цјелокупној територији Босне и Херцеговине порез на добит износи 10%. У Републици Србији порез на добит је 15%. Међутим, у Републици Хрватској постоје двије стопе и оне износе 12% и 18%, нижа се примјењује за остварене приходе до 3.000.000,00 куна, а виша преко.

Порез на доходак је такође најнижи у Црној Гори и износи 9%. У Босни и Херцеговини и Републици Србији порез на доходак износи 10 %, док се у Републици Хрватској примјењују двије стопе, 24% до 210.000,00 куна и 36% преко наведеног износа. Међутим, у Републици Хрватској се другачије признаје ослобођени износ од плаћања пореза на доходак, па се може увећати лични одбитак за уплаћено обавезно здравствено осигурање.

Најнижа стопа пореза за пензијско и инвалидско осигурање плаћа се у Републици Србији и износи 14%. Када је у питању Босна и Херцеговина, у Федерацији

Босне и Херцеговине стопа за пензијско и инвалидско осигурање износи 17%, а у Републици Српској 18,5%. У Републици Хрватској стопа за пензијско и инвалидско осигурање износи 20%. Највиша пореска стопа за ову врсту доприноса плаћа се у Црној Гори и износи 20,5 %.

Најнижа стопа за здравствено осигурање плаћа се у Републици Србији и износи 5,5%. У Црној Гори стопа за овај допринос износи 12,3%. Када је Босна и Херцеговина у питању, у Републици Српској и Брчко дистрикту БиХ пореска стопа за здравствено осигурање износи 12%, а у Федерацији Босне и Херцеговине 12,5%.

Најнижа стопа осигурања од незапослености плаћа се у Републици Србији и износи 0,75%. У Црној Гори стопа за осигурање од незапослености износи 1%, а у Републици Хрватској 1,7%. Када је Босна и Херцеговина у питању стопа осигурања од незапослености у Федерацији Босне и Херцеговине и Брчко дистрикту БиХ износи 1,5%, а у Републици Српској 0,8%. Једино у Републици Српској плаћа се осигурање за заштиту дјеце у износу од 1,7%.

Табела 1. Преглед пореских стопа у Босни и Херцеговини, Републици Србији и Републици Хрватској и Црној Гори

Пореске стопе	**Пореске стопе у конкурентским земљама**			
	Босна и Херцеговина	**Србија**	**Хрватска**	**Црна Гора**
Порез на додану вриједност:	17%	20% і 8%	25%, 13% і 5%	19% і 7%
Порез на добит:	10%	15%	12% уколико су у пореском периоду остварени приходи од 3.000.000,00 кн или 18% уколико су у пореском периоду остварени приходи једнаки или већи од 3.000.000,01 кн	9%
Порез на доходак:	10%	10%	24% до 210.000,00 кн 36% изнад 210.000,00 кн	9%
Пензијско и инвалидско осигурање:	ФБиХ: 17% РС: 18,5% БД: један од два фонда ФБиХ или РС	14%	20%	20,5%
Здравствено осигурање:	ФБиХ: 12,5% РС: 12% БД: 12%	5,5%	15%	12,3%
Осигурање од незапослености:	ГБиХ: 1,5% РС: 0,8% БД: 1,5%	0,75%	1,7%	1%
Осигурање за заштиту дјеце:	РС: 1,7%	–	–	–

Извор: Аутори, према подацима:
https://www.porezna-uprava.hr/HRporeznisustav/Stranice/porez_na_dobit.aspx

Када су у питању подстицаји за привлачење страних инвестиција у Републици Србији и Републици Хрватској, у обје државе, висина олакшица и подстицајних мјера зависи од броја новоотворених радних мјеста и висине улагања. Влада Републике Србије даје подстицаје за оправдане трошкове бруто зарада за нова радна мјеста, подстицаје за оправдане трошкове улагања у основна средства и додатне подстицаје за радно интензивне пројекте. Висина ових подстицаја зависи од степена развијености територијалне области у коју се врши улагање. На овај начин Влада Републике Србије покушава равномјерно да развија државу и да обезбиједи грађанима у свим дијеловима земље радна мјеста.

Сличан принцип примјењује се и у Републици Хрватској, повећањем висине улагања и повећањем броја новоотворених радних мјеста повећава се износ олакшице по основу пореза на добит и повећава се период кориштења исте. На овај начин Влада Републике Хрватске покушава на почетку пословања да стране инвеститоре ослободи плаћања пореза на добит и да на тај начин подстакне њихово пословање и омогући им даља улагања и развој пословања. Привредници у овој држави могу остварити и додатне подстицаје уколико врше запошљавање особа са инвалидитетом, те уколико улажу у средња и мала предузећа.

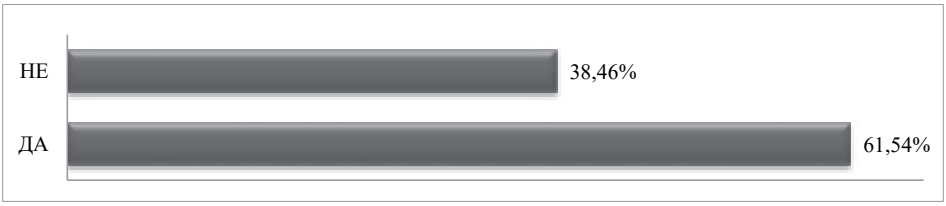
Влада Црне Горе највеће подстицаје пружа инвеститорима који улажу у неразвијене дијелове земље. Олакшице се огледају у неплаћању пореза на доходак у првих осам година пословања. Такође, Влада ове државе обезбјеђује и друге олакшице које се огледају у запошљавању становништва које има преко четрдесет година живота, уколико је запослено лице дуже од пет година на евиденцији Завода за запошљавање, уколико је незапослено лице Ром, Ашкалија или Египћанин, уколико је лице запослено на неодређено вријеме након обављеног приправничког стажа, уколико је лице проглашено технолошким вишком, уколико је лице незапослено након више од двадесет и пет година радног стажа, те уколико је лице запослено у пословним зонама. За све наведене категорије послодавци не плаћају доприносе за обавезно социјално осигурање и порез на доходак физичких лица. Такође, Влада Црне Горе обезбјеђује посебне кредитне линије са каматним стопама у распону од 4,5% до 6,5% и низ олакшица у пословним зонама које се огледају у ослобођености од плаћања комуналне таксе, повољне цијене закупа пословних простора, смањење или ослобађање од плаћања пореза физичких лица, исл.

У Босни и Херцеговине олакшице за стране инвеститоре се разликују у ентитетима и дистрикту Брчко. Различите законске регулативе и различите пореске стопе утицале су да привредни амбијент Босне и Херцеговине буде најкомпликованији. То је у великој мјери утицало на остваривање најмањег прилива страних инвестиција у односу на земље из окружења. У Федерацији Босне и Херцеговине пореском обвезнику који изврши инвестирање из властитих средстава у опрему у вриједности од 50% остварене добити, умањује се обрачуната основица за 30%, док оном инвеститору који је у посљедњих пет година из властитих извора инвестирао преко 20 милиона КМ, умањује се обрачуната основица за 50%. У Републици Српској обвезнику који је улагао у опрему и некретнине преко 50% остварене добити дозвољавају се олакшице у висини од 30% пореске обавезе. У Брчко дистрикту БиХ пакет подстицајних мјера је углавном усмјерен на олакшице приликом отпочињања пословања.

Када поредимо подстицајне мјере које примјењује Босна и Херцеговина и државе из окружења и остварени прилив страних инвестиција у Босни и Херцеговини и државама из окружења, долазимо до закључка да су Република Србија и Република Хрватска креирале најбољи сет подстицајних мјера. Када сагледамо олакшице које пружају, обје наведене државе, видјет ћемо да су оне јако сличне, само се разликују у висинама олакшица али функционишу на сличном принципу. С друге стране олакшице које примјењују Црна Гора и Босна и Херцеговина су сличне, с тим да је олакшице које се примјењују у Босни и Херцеговини компликованије пратити јер се разликују на ентитетском нивоу и на нивоу Дистрикта.

Приликом примарног истраживања, страним инвеститорима је постављено питање да ли су поред Босне и Херцеговине посматрали још неку државу из окружења за реализацију својих инвестиција. Према добијеним резултатима истраживања 61,54% испитаних страних инвеститора изјаснили су се да су посматрали и друге државе из окружења, док 38,46% посматраних инвеститора није посматрало друге државе из окружења. Овакви резултати истраживања су очекивани јер већи број инвеститора долази из држава из окружења, односно из Републике Србије и Републике Хрватске. Инвеститори који потичу изван сусједних земаља, више су се двоумили око инвестиционе локације. Резултати истраживања по основу овог истраживачког питања представљени су на Графикону 1.

Графикон 1. Поред Босне и Херцеговине инвеститори су анализирали и сусједне земље као инвестиционе дестинације

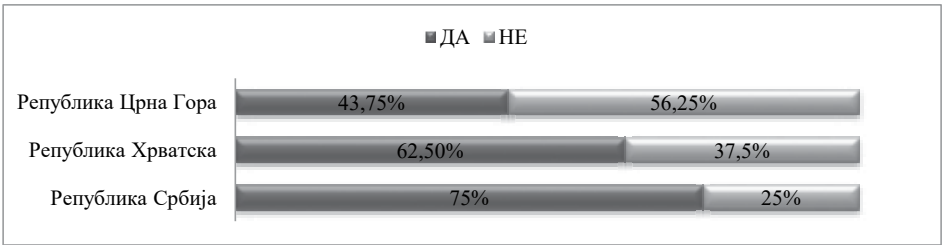

Извор: Резултати примарног истраживања

Посматрани инвеститори који су се изјаснили да су разматрали и друге земље из окружења, имали су могућност да искажу које државе су за њих биле инвестиционо интересантне. Према добијеним резултатима истраживања, 75% страних инвеститора су поред Босне и Херцеговине посматрали Републику Србију, док 25% посматраних страних инвеститора није ову државу посматрало као инвестициону дестинацију. Републику Хрватску као инвестициону дестинацију је поред Босне и Херцеговине посматрало 62,50% страних инвеститора док 37,50% није. Црна Гора је поред Босне и Херцеговине инвестиционо била интересантна за 43,75 инвеститора, док је 56,25% инвеститора није уопште разматрало. Према добијеним подацима након спроведеног истраживања, највише страних инвеститора се двоумило између Босне и Херцеговине и Републике Србије. Затим, између Републике Хрватске и Босне и Херцеговине, док се најмање инвеститора двоумило између инвестирања у Црну Гору и Босну и Херцеговину. Сходно томе, највећи конкурент

из окружења Босни и Херцеговини приликом привлачења страних инвестиција јесте Република Србија. Резултати истраживања су представљени на Графикону 2.

Графикон 2. Структура испитаника који су поред Босне и Херцеговине анализирали и сусједне земље као инвестиционе дестинације

Извор: Резултати примарног истраживања

Кроз испитивање се настојало утврдити зашто су посматрани страни инвеститори одлучили инвестирати на територију Босне и Херцеговине, а не у сусједне земље. Према томе, у анкетном упитнику страни инвеститори су имали могућност да изаберу више тржишних детерминанти које су повољније у Босни и Херцеговини него у Републици Србији, Републици Хрватској или Црној Гори. Понуђено им је да изаберу да ли је повољније пословно окружење, подстицајне мјере, царинска политика, пореска политика, стабилност валуте, стопа инфлације, потенцијал тржишта, географски положај и клима и да ли је развијенија инфраструктура у Босни и Херцеговини или у сусједним државама.

Према добијеним резултатима истраживања 26,92% страних инвеститора сматра да је повољније пословно окружење у Босни и Херцеговини него у осталим посматраним државама. Када су у питању подстицајне мјере које државе пружају, 19,23% страних инвеститора сматра да су оне на босанскохерцеговачком тржишту повољније. Када је ријеч о царинској политици 7,69% страних инвеститора сматра да је она повољнија у Босни и Херцеговини него у сусједним државама, док 23,08% страних инвеститора сматра да је повољнија пореска политика. Затим, 19,23% страних инвеститора сматра да је стабилност валуте значајна предност Босне и Херцеговине у односу на сусједне државе, томе доприноси чињеница да је Конвертибилна марка фиксно везана за Еуро, те је 1 КМ = 0,51129 €. Када је у питању стопа инфлација ни један страни инвеститор не сматра да је то предност босанскохерцеговачког тржишта у односу на сусједне државе. С друге стране, чак 73,07% испитане популације сматра да Босна и Херцеговина има већи тржишни потенцијал од осталих посматраних држава. Поред тога, 23,07% страних инвеститора сматра да су географски положај и клима повољнији у Босни и Херцеговини него у сусједним земљама, међутим траба узети у обзир да је ово релативно мала географска површина те да су географски полажај и клима јако слични у свим посматраним државама. Само 3,85% испитаних страних инвеститора сматра да је у Босни и Херцеговини инфраструктура прилагођенија потребама страних инвеститора у односу на земље из окружења. Добијени резултати истраживања према посматраним параметрима, представљани су на Графикону 3.

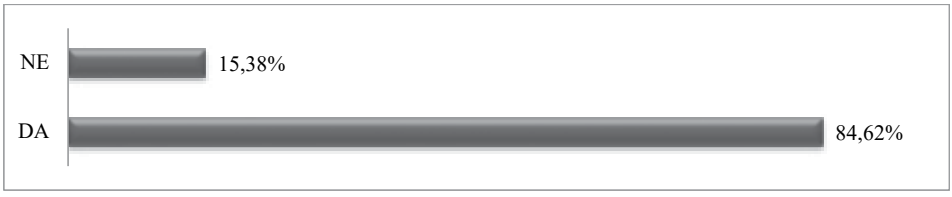
Графикон 3. Обим испитаника који сматрају да Босна и Херцеговина као инвестициона дестинација има предности у односу на сусједне земље

Извор: Резултати примарног истраживања

Испитана лица у примарном истраживању имала су могућност да оцијене да ли Босна и Херцеговина има турбулентнији пословни амбијент од земаља из окружења. По овом истраживачком питању 84,62% страних инвеститора изјаснили су се позитивно, односно сматрају да је босанскохерцеговачко пословно окружење турбулентније од сусједних земаља, док 15,38% страних инвеститора сматра да посматрано тржиште није турбулентније од осталих посматраних држава. Ако погледамо односе у сусједним државама, биће нам јасном зашто су добијени овакви резултати истраживања. Република Хрватска је од 2013. године чланица Европске Уније, те је логично очекивати да је стабилнија од Босне и Херцеговине. С друге стране Република Србија, није чланица Европске Уније и има тешкоће по питању територијалног интегритета и суверенитета, али ипак није имала отворене ратне сукобе на својој територији. Црна Гора има релативно стабилан привредни амбијент и није учествовала у већим сукобима. Стога, Босна и Херцеговина поред сложене организационе структуре, највише је била погођена ратним сукобима који су посљедица распада Социјалистичке Федеративне Републике Југославије. Представљени резултати истраживања приказани су на Графикону 4.

Графикон 4. Обим испитаника који сматрају да је пословно окружење у Босни и Херцеговини турбулентније него у сусједним земљама

Извор: Резултати примарног истраживања

На основу презентованих резултата истраживања можемо закључити:

– 84% испитаника сматра да је турбулентније пословно окружење у Босни и Херцеговини него у сусједним земљама,

– кључни конкурент Босни и Херцеговини у привлачењу страних инвестиција је Република Србија, затим Република Хрватска и на крају Црна Гора,

– не постоји изражен елемент пословног амбијента.

ЗАКЉУЧАК

У савременој литератури и пословној пракси, често се говори о страним инвестицијама и њиховом позитивном утицају на економски раст и развој. За многе земље, а посебно оне у развоју, карактеристично је да у оквиру домаће економије постоји изражен недостатак финансијских средстава, савремених технологија и know-how који су нужни за привредни раст и развој. Приливом страних инвестиција могуће је обезбиједити неопходне ресурсе који врло често представљају најважнији извор капитала за земље које их апсорбују. Из тог разлога је изражена конкуренција између земаља у погледу стварању адекватног пословног амбијента који ће привући већи број страних инвеститора. Владе земаља да би се изборила на инвестицијском тржишту усмјеравају своје активности ка прилагођавању пословног амбијента захтјевима страних инвеститора с једне стране, и континуирано врше промоцију свог пословног потенцијала, с друге стране.

Добијени резултати истраживања су показали да је 61,54% страних инвеститора приликом избора Босне и Херцеговине као инвестиционе дестинације посматрало и сусједне државе, односно Републику Србију, Републику Хрватску и Црну Гору. Као највећег конкурента Босни и Херцеговини испитаници су позиционирали Републику Србију, а 75% страних инвеститора се двоумило између избора Босне и Херцеговине као инвестиционе дестинације и Републике Србије. Затим 62,50% испитаника се двоумило између избора Републике Хрватске и Босне и Херцеговине, док се 43,75% испитаника двоумило између избора Црне Горе и Босне и Херцеговине.

Такође, према разултатима истраживања 84,62% испитаника из реалног сектора сматра да је у Босни и Херцеговини турбулентније пословно окружење него у сусједним земљама. На основу добијених резултата истраживања можемо закључити да је навећи конкурент од сусједних земаља Босни и Херцеговини приликом привлачења страних инвестиција Република Србија. Поред тога, већина испитаних страних инвеститора који послују у реалном сектору, сматрају да је турбулентније пословно окружење у Босни и Херцеговини него у сусједним земљама што значајно утиче на мањи прилив страних инвестиција у Босни и Херцеговини него у сусједним државама.

ЛИТЕРАТУРА

Kavusgil 2012: Tamer Kavusgil i dr. *Internacionalni biznis.* Nju Džerzi: Pranti, Hal.

Антевски 2008: Мирослав Антевски. *Регионална економска интеграција у Европи*. Београд.

Дес 2007: Грегори Дес и др. *Стратегијски менаџмент*. Београд: Дата Статус.

Домазет 2001: Анто Домазет и др. *Међународни маркетинг*, Сарајево: Економски факултет Сарајево.

Котлер 1993: Филип Котлер и др. *Маркетинг локације: Привлачење инвестиција, индустрије и туризма у градове, државе и нације*. Њу Јорк: Такс Фри Прес.
Котлер 2010: Филип Котлер и др. *Маркетинг у угоститељству, хотелијерству и туризму*. Загреб: Мате д.о.о.
ОЕСР 2008: *Дефиниција страних директних инвестиција*, 4. издање.
Ракита 2010: Бранко Ракита. *Међународни бизнис и менаџмент*. Београд: Центар за издавачку дјелатност Економског факултета у Београду.
Ракита и Шипрагић 2010: Бранко Ракита и Милош Шипрагић. *Маркетинг локације у функцији привлачења ресурса*, Београд: СЕМА, Маркетинг, бр. 41.
https://www.porezna-uprava.hr/HRporeznisustav/Stranice/porez_na_dobit.aspx [10. јануар 2023]

Anka S. BULATOVIĆ
Boro R. NINIĆ

ADVANTAGES FOR INVESTMENT IN BOSNIA AND HERZEGOVINA IN RELATION TO SURROUNDING COUNTRIES

Summary

In order to achieve economic progress in less developed countries, it is necessary to provide the necessary resources. Foreign investments very often represent the primary source of financing for certain world economies, and the struggle for financial resources, which are limited, is becoming greater. Many countries have a planned approach to this process, and make huge efforts to attract foreign investors. For this reason, it is necessary to systematically approach this research problem, and to create adequate strategies for attracting foreign investments. When it comes to Bosnia and Herzegovina and the surrounding countries, the competition to attract foreign investments between them is getting tougher. Each of the neighboring countries has its own competitive advantages, and with an adequate set of incentive measures, it can achieve a significant inflow of foreign investments. Unfortunately, of all the surrounding countries, Bosnia and Herzegovina has the lowest inflow of foreign investments, so it is necessary to define the competitive advantages of the business environment in Bosnia and Herzegovina.

Key words: foreign investments, business environment, incentive measures.

Рад је предат 18. јануара 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 7.01:[004.47:794
004.47:794]:82.0
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-42476

Оригинални научни рад

*Боривоје В. БАЛТЕЗАРЕВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

*Весна Н. БАЛТЕЗАРЕВИЋ***
Правни факултет, Мегатренд универзитет

МИТОЛОШКИ НАРАТИВ У ВИДЕО ИГРАМА КАО ОБЛИК МЕДИЈСКЕ ПРОМОЦИЈЕ КУЛТУРЕ***

Апстракт: Појавом дигиталних медија створена је нова платформа за игру која се премешта из реалног окружења у виртуелни простор. Примена савремене технологије и интернета довела је до креирања платформи намењених видео играма и појави виртуелних играча. С обзиром на то да игру не можемо да посматрамо само као забаву, већ и као медиј који доводи до социјалног окупљања, игра је препозната и као средство за промоцију различитих друштвених вредности. Наратив видео игре усмерава играче да се кроз игру истовремено едукују, граде и да путем интеракције са осталим играчима мењају свој идентитет и да усвајају различите културне вредности. Наративи који су базирани на митологији једног народа постају медиј за „причање прича" и промоцију националне културе.

Кључне речи: медиј, видео игра, виртуелни простор, наратив, култура.

УВОД

Игра је категорија друштвене активности која за науку дуго није била интересантна. „Тек са књигом Хомо луденс Јохана Хуизинге феномен игре почиње се изучавати с једног новог, филозофско-социолошког становишта" (Tadić 1985: 10). Игра се често посматра као забава намењена деци и не тражи се њен дубљи смисао. Међутим, игра није везана само за детињство, јер човек континуирано игра игре при чему „често користи наратив игре као неку врсту приручника за изградњу идентитета" (Hagood 2008: 534).

Сваки појединац, било да је живео у примитивно доба или да се ради о савременом човеку, гради свој идентитет у односу на локалитет где живи. На тај начин локална култура и традиционалне игре утичу на карактеристике његовог идентитета. „Култура је у својим примитивним фазама играна. Она није из игре као један живи плод који се одваја од биљке Мајке, она се развија у игри и као

* Научни сарадник, baltezb@yahoo.co.uk

** Редовни професор, vesnabal@gmail.com

*** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-47/2023-01/200020 од 3. 2. 2023. године.

игра“ (Huizinga 1951: 280). Хуизинга чак даје предност игри у односу на културу једног народа и сматра да је игра претеча културе (Ибид: 9). Међутим, сама игра није једном заувек дефинисана, она се континуирано мења, прилагођава и надограђује, „расте“ заједно са играчем, и мења се како он сазрева. „Она пролази кроз цели људски живот и одређује људско биће, али и разумевање тог бића” (Fink 1984: 292).

Кајоа сматра да је игра обележје друштва и да игре могу дати значајне податке о цивилизацији (Кајоа 1979: 9), док Финк, тумачећи игру, истражује наративе по којима се играју игре и са филозофског становишта посматра утицај игре на остале аспекте друштвеног живота. Посебно се бави анализом митологије на коју се игра ослања, и скреће пажњу на то да у играма чак и богови постају играчи (Fink 2016).

ДИГИТАЛНО ИГРАЊЕ

„У виртуелном простору, односно у привременој социјалној заједници, коју су изградили играчи, сусрећу се наративи различитих прича које се причају, играју и препричавају и који утичу на конструкцију и промене унетих идентитета, јер играчи негују прихваћене разноликости из виртуелног света и кад престану да играју“ (Duggan 1993: 361).

Виртуелни простор постаје позорница за играње нове друштвене стварности (Berger, Luckman 1966: 203), у којој играчи мењају социјалну реалност виртуелним улогама, које играју по наративима игре. Играчи тако постају ликови обликовани приповедањем. „Приповедање је најстарији облик образовања. Људи широм света увек су причали приче као начин изражавања своје културе веровања, традиције и историје са намером да их пренесу на будуће генерације, јер „приче су у средишту свега што нас чини људским” (Hamilton, Weiss 2005: 1).

Савремено дефинисање игре усмерено на дигитално играње, одређује другачији приступ игри у односу на традиционални утицај игре на људско друштво (Moulthrop 2005). У суштини структура игре остаје иста мења се само приповедач, јер „видео игра је културни објекат, везан за историју и материјалности, који се састоји од електронског рачунарског уређаја и игра симулирано у софтверу“ (Galloway 2006: 1).

НАРАТИВ У ВИДЕО ИГРАМА

Анализи наратива у видео играма мора да се приступи комплексније у односу на схватање наратива као текста по коме се конструише видео игра. Текст се, како Аперлеј (Apperley) примећује, допуњује „идејама жанра које се ослањају на наративну структуру (попут књижевних жанрова) или иконографију (попут визуелних жанрова), хибридизацијом наративне и визуелне иконографије, са проблемима који су јединствени за медиј видео игара: виртуелно представљање простора, покрета и радњи, као и нерепрезентативних елемената, посебно начина интеракције” (Apperley 2009: 19). Приступ анализи наратива са аспекта нарације резултира

закључивањем да су видео игре и њихови наративи „нови облици приповедања и лудологије" (Kremers 2009: 6), при чему се уочавају два различита тренда при дефинисању наратива: један се „може назвати наративном семиотиком, и настоји да разуме комбинаторну механику и основне структуре прича, а други проучава наративне карактеристике који су специфични за медијум видео игрице" (Arsenault 2009: 369).

У сваком случају традиционална прича остаје костур који се надограђује укључивањем не само хероја проистеклих из традиционалних прича, већ и „намером да се реинтегришу културне вредности садржане у народним предањима", да би се омогућила конструкција културног идентитета виртуелних играча везивањем за традиционалну идеологију.

Наратив игре, који је конструисан на заједничкој култури играча, даје могућност играчима да путем интерактивности имају могућност да испричају своју причу и поделе искуства. На тај начин медијска платформа доприноси умањењу осећаја изолације и отуђења дозвољавајући људима да причањем прича створе осећај припадности (Johnson, Menichelli 2007). „Нови хуманизам суочен са глобалним друштвом, које је састављено од појединаца који негују различите културне вредности, мора да се усмери према поштовању различитих културних вредности, јер без улоге медија у очувању толеранције не можемо да очекујемо да се допринесе развоју и очувању културе мира" (Балтезаревић 2022: 230). Наратив игре прераста у мултикултурално друштво које континуирано гради своју подкултуру, као резултат искустава стечених играњем игре, јер „компјутеризација културе води не само до појаве нових културних форми, као што су компјутерске игре у виртуелним световима, већ и редефинише постојеће" (Manovich 2002: 9).

МИТОЛОГИЈА У НАРАТИВИМА ВИДЕО ИГАРА

Митологија је запис о догађајима који прате ликове, који су најчешће богови или демони, који су промотери културних вредности и веровања. „Митови су приче извучене из историје друштва, које су кроз упорну употребу стекле моћ симболизације идеологије тог друштва и објашњавања значења и правца његове историје" (Slotkin 2007: 3137).

„Мит није празна фантазија, нити бесмислено изливање пролазних снова, већ веома напорна и изузетно важна културна сила" (Malinowski 1974: 124), јер су митови „ослонци обреда, повезани са традицијом (Campbell 1993) и омогућавају међугенерацијску комуникацију у којој се комбинује сећање на прошлост са традиционалним схватањем садашњости, уз подршку симболичке и митске форме.

„Сећање је колективна функција" (Halbwachs 1992: 183), која „посредством културног наслеђа у функцији времена, одржава континуитет и трансфер културних образаца као начина живљења" (Nikodijević, Đukanović 2014: 100). „Мит је прича која има паралелну структуру која повезује прошлост са садашњошћу и сугерише правце за будућност" (Wasson 2007: 3136).

У суштини митови су приче које су уско повезане са развојем и историјом друштва, које се понављају и одржавају без обзира на протек времена, јер опстају дубоко

укорењене као облик усменог предања народа. Митови су сведоци историјских и друштвених токова и „функционишу као национална јавност јер су научени да деле одређене основне вредности и уверења" (Slotkin 2007: 3139).

Креирање видео игара са наративима из митологије, осим културних вредности које су резултат историјски утемељене културе, често укључује и елементе савремене масовне културе, оптерећене глобализацијом. Наративи у видео играма који се ослањају на митологију најчешће укључују елементе традиционалне локалне, односно националне културе, коју модификују елементима комерцијалне културе, која се појављује као обележје модификованих савремених културних вредности. Микс различитих култура, унетих у виртуелни простор, доводи до тога да појединци деле своја сећања са осталим учесницима, али своје приче из прошлости комбинују са искуствима и ставовима које негују остали чланови групе, због осећаја заједништва јер „електронске заједнице не чине ни интеракцију ни друштвени контекст мање стварним од заједница заснованих на појмовима припадности, етничке припадности и нације" (Anderson 2006: 6).

СЛОВЕНСКА МИТОЛОГИЈА У ВИДЕО ИГРАМА

„За разлику од грчке, индијске или египатске митологије, не постоје непосредни записи који могу послужити као потпуно поуздан извор за проучавање словенске митологије" (Kalezić Đuričković 2018: 501), међутим, без обзира на то што се митологија углавном задржала путем усменог предања, приче из народа, са овог подручја, представљају корпус најразноврснијих митологија на свету. Упркос богатству словенске митологије савремени медији ретко посежу за овим причама приликом обликовања наратива за виртуелни простор. Али овај богати фолклор проналази одговарајући дом у новонасталом медију видео игара, интерактивној уметничкој форми која се уклапа у двосмислене нијансе словенског приповедања.

„Митологија словенских народа веома је разноврсна, што се на најбољи начин може сагледати у културној разноликости, развијеној традицији усменога приповедања и привржености старим обичајима и обредима. Словени припадају великој етничкој скупини индоевропских народа, а данас близу триста милиона људи говори словенским језицима" (Kalezić Đuričković 2018: 497). Религија словенских народа ослања се на предхришћанске верске обичаје и карактеристична је за народе са простора источне Европе[1].

Митологија словенских народа сачувана је, углавном, као усмено приповедање, базирано на људским особинама.

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

На основу разматране теорије, развили смо следећа истраживачка питања:

ИП1: У ком жанру видео игара су представљени ликови засновани на словенској митологији?

1 Мисли се на Русе, Украјинце, Пољаке, Чехе, Словаке, Србе, Хрвате и Словенце.

ИП2: Које врсте митолошких ликова су укључене у видео игре?

ИП3: Да ли жанр видео игре одређује укључивање одређених створења у наратив игре?

За ову квантитативну анализу садржаја прикупљени су подаци из узорака 14 видео игара које имају наративе засноване на словенској митологији. Истраживање је спроведено у периоду од јула до октобра 2022. Подаци су анализирани коришћењем SPSS 22 IBM Statistical Package.

За даљу методолошку обраду података дефинисали смо три хипотезе:

Х1 ликови засновани на словенској митологији заступљени су у свим жанровима видео игара,

Х2. од свих ликова из словеначке митологије, у видео играма су најзаступљенија чудовишта и демони,

Х3. жанр видео игре одређује избор врсте створења које се појављује у наративу.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Х1 Ликови засновани на словенској митологији заступљени су у свим жанровима видео игара.

Genre

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Action	4	28.6	28.6	28.6
Adventure	5	35.7	35.7	64.3
Survival	4	28.6	28.6	92.9
Strategy	1	7.1	7.1	100.0
Total	14	100.0	100.0	

Од укупно 14 видео игара са наративима заснованим на словенској митологији, у односу на жанр видео игре, добили смо податке да се такви ликови појављују у жанру Акционе игре n = 4 (28.6%), Авантуристичке игре n = 5 (35.7%), Игре преживљавања n = 4 (28.6%) и Стратешке игре n = 1 (7.1%), $M_{genre} = 2.14$, $SD_{genre} = .949$.

Анализа је показала да су ликови засновани на словенској митологији заступљени у свим жанровима видео игара. Најчешћи су жанрови Авантура, затим Акција и Преживљавање, док се такви ликови појављују само у једној Стратешкој видео игри. Прва хипотеза је потврђена.

Х2. Од свих ликова из словенске митологије, у видео играма су најзаступљенија чудовишта и демони.

Mythology creatures

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
God	1	7.1	7.1	7.1
Witch	3	21.4	21.4	28.6
Demons and Monsters	9	64.3	64.3	92.9
Vampire	1	7.1	7.1	100.0
Total	14	100.0	100.0	

Ликови из словенске митологије у играма су: бог n=1 (7.1%) вештица n=3 (21.4%), демони и чудовишта n=9 (64.3%) и вампири n=1 (7.1%), $M_{character}$=2.71, $SD_{character}$=.726.

Друга хипотеза је потврђена јер су резултати показали да су демони и чудовишта најзаступљенији ликови у видео играма чији су наративи засновани на словенској митологији, затим следе наративи са фигурама вештица, док се слика бога и вампира појављује само у једној видео игри.

Х3. Жанр видео игре одређује избор врсте створења које се појављује у наративу.

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	8.556[a]	9	.479
Likelihood Ratio	9.931	9	.356
Linear-by-Linear Association	2.064	1	.151
N of Valid Cases	14		

a. 16 cells (100.0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is .07.

За корелацију између жанра игре и врсте створења, резултат Chi square теста показује да је $\chi 2$ (9, 1) =8,556, p> 0,05 што значи да не постоји статистички значајна корелација између испитиваних варијабли. Трећа хипотеза није потврђена јер су резултати показали да жанр видео игара није имао утицаја на избор врсте створења.

Резултати који се односе на пропорцију оригиналног садржаја према агрегираном садржају у старим и новим медијима могу бити ограничени у применљивости због методе узорковања.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

У овом раду показали смо да нови медиј може да се оствари као платформа за промоцију културе словенских народа. Ослањање наратива, по којима се креирају видео игре, на митологију словенских народа омогућава дигиталним играчима да се упознају са причама које су културна баштина, као и да се предања сачувају од заборава.

Нажалост, још увек је мали број видео игара које садрже наративе потекле из митологије са простора словенских земаља, али су заступљени скоро сви ликови из словенске митологије. Истраживање је показало да се ликови базирани на словенској митологији појављују у свим жанровима видео игара, као и да се предност даје чудовиштима и демонима, при чему жанр игре није од утицаја на избор врсте створења која се појављује у наративу.

Наративима по којима се креирају видео игре, свакако треба посветити додатну пажњу, јер виртуелни простор утиче на играче тако што путем дружења на платформи и играња игре размењују своја знања, стечена искуства и дограђују свој идентитет новим сазнањима, док учествују у промовисању културних вредности своје националне културе.

ЛИТЕРАТУРА

Anderson, 1991: Benedict Anderson. *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*. London: Verso.

Apperley, 2009. Thomas H. Apperley. „Genre Studies." *The Video Game Theory Reader 2*. Ed. Perron, Bernard, and Wolf, J.P. Mark. New York: Routledge.

Arsenault, 2009. Dominic Arsenault. „Narratology." *The Video Game Theory Reader 2*. Ed. Perron, Bernard, and Wolf, J.P. Mark. New York: Routledge.

Балтезаревић 2022. Балтезаревић Боривоје. Утицај медијске писмености на културу критичког мишљења. *Баштина,* св. 56, 229-239.

Berger, Luckman, 1966. Peter L. Berger, Thomas Luckman. *The Social Construction of Reality*. NewYork: Irvington Publishers.

Campbell, 1993. Joseph Campbell. *Los mitos.* Barcelona: Paidós.

Fink, 2016. Eugen Fink. *Play as Symbol of the World*. Indiana University Press.

Fink, 1984. Eugen Fink. Osnovni fenomeni ljudskog postojanja. Beograd: Nolit.

Galloway, 2006. Alexander R. Galloway. *Gaming: Essays On Algorithmic Culture* (1st ed.). Minneapolis, MN: Univ Of Minnesota Press.

Hagood, 2008. Margaret C. Hagood. Intersections of popular culture, identities, and new literacies research. In: *Handbook of Research on New literacies,* eds. Coiro Julie, Knobel Michele, Lankshear Colin & Leu Don, 531–551. New York, NY: Lawrence Erlbaum Associates.

Halbwachs, 1992. Maurice Halbwachs. *On Collective Memory,* Trans. Lewis A. Coser. Chicago: University of Chicago Press

Hamilton, Weiss, 2005. Martha Hamilton, Mitch Weiss. *Children Tell Stories: Teaching and Using Storytelling in the Classroom* (2nd ed.). New York: Richard C. Owen.

Huizinga, 1951. Johan Huizinga. *Homo ludens.* Paris: Gallimard.

Johnson, Menichelli, 2007. Fred Johnson, Karen Menichelli. *What's Going on in Community Media*. Washington: Benton Foundation.

Kajoa, R. (1979). Rože Kajoa. *Igre i ljudi: maska i zanos*. Beograd: Nolit.

Kalezić Đuričković, 2018. Sofija Kalezić Đuričković. Ostaci paganskih vjerovanja kod slovenskih naroda, *Matica*, br. 76, 497-512.

Kremers, 2009. Rudolf Kremers. *Level Design: Concept, Theory, and Practice*. United States: AK Peters.

Malinowski, 1974. Bronislaw Malinowski. *Magia, ciencia y religión*. Barcelona: Ariel.

Manovich, 2002. Lev Manovich. *The Language of New Media*. Cambridge: MIT Press.

Moulthrop, 2005. Stuart Moulthrop. After the Last Generation: Rethinking Scholarship in the Days of Serious Play. In *Proceedings of Digital Art and Culture Conference*, 208-215. Copenhagen, Denmark: IT University, Copenhagen.

Nikodijević, Đukanović, 2014. Dragan Nikodijević, Jovan Đukanović. Ne(moć) komunikacije kulturnog nasleđa sa okruženjem – sumrak tradicije u tržišnoj i digitalnoj epohi; Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa MOĆ KOMUNIKACIJE 2014. održanog 30. maja 2014. godine; organizator skupa Panevropski univerzitet APEIRON (99-109.

Slotkin, 2007. Richard Slotkin. Mythogenesis,. In The Blackwell Encyclopedia of Sociology, Edited by George Ritzer, Malden, MA, USA: Blackwell Publishing Ltd, 3137-3140.

Tadić, 1985. Božidar Tadić. *Misterija igre (od magijskih rituala do političkih mitova).* Titograd: Univerzitetska riječ.

Borivoje V. BALTEZAREVIĆ
Vesna N. BALTEZAREVIĆ

MYTHOLOGICAL NARRATIVE IN VIDEO GAMES AS A FORM OF MEDIA PROMOTION OF CULTURE

Summary

With the advent of digital media, a new game platform has been created that moves from the real environment to the virtual space. The application of modern technology and the Internet led to the creation of platforms dedicated to video games and the appearance of virtual players. Considering that we cannot see the game only as entertainment, but also as a medium that leads to social gathering, the game is also recognized as a tool for the promotion of various social values. The narrative of the video game directs the players to simultaneously educate themselves through the game, improve themselves and, through interaction with other players, change their identity and adopt different cultural values. Narratives based on the mythology of a nation become a medium for "storytelling" and the promotion of national culture.

Key words: medium, video game, virtual space, narrative, culture.

Рад је предат 17. децембра 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 005.32:316.62
005.73:316.7
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-36037

Прегледни рад

*Невена Д. КРАСУЉА**
Факултет за информационе технологије и инжењерство, Београд

Гордана В. ЂУРЕТИЋ **
Факултет за пословне студије и право, Београд

ЕКОНОМСКИ И СОЦИЈАЛНИ АСПЕКТИ ОРГАНИЗАЦИОНОГ ПОНАШАЊА У ПОСТКОВИД ЕРИ

Апстракт: Ново време је период када се организације и запослени суочавају са радикалним променама на дневном нивоу. Ковид пандемија је постојећу систуацију учинила још комплекснијом, а пред организације, и њихове запослене, поставила нове изазове. Прилагођавање на „нову нормалност" изискује вишеспектралне промене у оквиру организационе структуре, културе, радних пракси и стила живота. За очекивати је да је страх од промена свеприсутан, међутим, ово је једна од ситуација када на кризу треба гледати као на потенцијалну шансу. Аутори су се потрудили да организационе аспекте промена детаљније опишу и објасне, а све у циљу поспешивања актуелних пословних пракси.

Кључне речи: организациона структура, организациона култура, рад од куће, промене, окружење.

УВОД

Ковид криза је велика претња глобалних размера са потенцијалом да уруши како здравље популације тако и свестку економију. Локдаун (Lockdown) који је почео још 2020. године, а све у циљу превенције ширења вируса, организације и запослене довео је пред комплексне изазове. Вирус је деловао великом брзином па су губитци на глобалном нивоу изузетно високи што је довело до стварања великих јавних дугова у великом броју земаља. Такође, социјална неједнакост се драстично повећала (Fisher, Bubola 2020).

Чињеница да ниво неизвесности у скоријем периоду сигурно неће бити у паду додатно компликује целу ситуацију. Професија од које се у овом периоду пуно очекује јесу организациони психолози који би применом својих сазнања могли да амортизују осећања страха, шока и пружања отпора када је у питању прилагођавање новонасталој ситуацији.

* Редовни професор, nevena.krasulja@fpsp.edu.rs
** Ванредни професор, gordana.djuretic@fpsp.edu.rs

Генерално гледано, свестке кризе индуковане дејством патогених бактерија и вируса у прошлости су се већ догађале; у периоду између 1918-1920 године шпански грип убио је око 50 милиона људи широм света. Као одговор на ову ситуацију владе земаља

Генерално гледано, свестке кризе индуковане дејством патогених бактерија и вируса у прошлости су се већ догађале; у периоду између 1918-1920 године шпански грип убио је око 50 милиона људи широм света. Као одговор на ову ситуацију владе земаља широм света континуирано су радиле на побољшању како здравља популације тако и радних услова. Међутим, чињеница коју је немогуће негирати јесте да ситуације попут ове изазивају дугорочне и тешке последице, а аутори истичу да се исте налазе у директној корелацији са јачањем политичког конзерватизма и ксенофобије (Ji, Tybur & Van Vugt, 2019). Нпр. још једна од криза која је заувек изменила поимање сигурности и приватности је шок који је задесио САД, 11.9.2001. год (Van Vugt, Hogan, Kaiser 2008).

Све наведено свакако оставља утицај на функционисање организација, запослених и устаљене радне праксе. Наравно, поред утицаја на економску сферу друштва, у обзир се морају узети како социолошка тако и психолошка.

Аутори овог рада фокус су ставили на нове трендове који полако преобликују област рада. Чињеница је да се исти сада обавља у потпуно другачијим условима. Узрок томе јесу ситуациони фактори окружења који су постали готово хаотични па организације треба да усвоје другачији приступ у коме ће сва пажња бити усмерена ка запосленима. У овој ситуацији њих треба ставити на прво место, а потом форсирати колаборацију рада на свим нивоима функционисања друштва.

Сходно свему претходно истакнутом, циљ овог рада је да укаже на промене које се дешавају у непосредном организационом окружењу. Рад је подељен на следеће делове – промене организационе структуре, културе, потребе за радом од куће и новим типом лидера, и коначно, опште економске и социјалне последице пандемије.

ПРОМЕНА ОРГАНИЗАЦИОНЕ СТРУКТУРЕ

Током пандемије организације и запослени стекли су многа нова искуства. Физичка локација, која свима чини се пуно недостаје, више није императив за ефикасно пословање. На сцену полако ступа нови тип организација чије функционисање почива на алгоритмима. Конкретно, они ће одлучивати о питању „прави човек на правом радном месту", мериће перформансе рада запослених, али и одређивати висину примања. Доминација употребе софтwера и високе технологије уопште, сада је узела пун замах (Parker, Van Alstyne, Choudary 2016).

Извесно је да ће наведена појава урушити стабилност постојеће радне културе и запослене учинити несрећним и изиграним. Разлог потенцијалног незадовољства лежи у чињеници да је овај пут човека скоро у потпуности заменила машина (Malhotra 2020).

Исто тако, организације полако спознају чињеницу да знања и вештине потребне за стварање иновативних производа сада могу тражити и ван сопствених

граница, па се све већи број истих ослања на склапање уговора са спољим агентима (тзв. гиг радницима) који им помажу да посао заврше на што ефикаснији начин.

Генерално, аутори предвиђају да ће обављање послова у блиској будућности трајати краће него до сада, а у сврхе њиховог обављања организације ће упошљавати тимове који ће се формирати и распуштати по потреби (виртуелни тимови). Конкретно, за организацију истовремено може радити и више њих и то на већем броју пројеката. Сходно наведеном, запослени ће бити принуђени да извештаје подносе на више нивоа, а све промене имплицирају да ће матрична организациона структура доминирати у већини индустрија (Malhotra 2020).

Управљање матричном организацијом, са друге стране, није ни мало лак задатак обзиром да у оквиру исте постоје мултипле линије команде те постојање само једног организационог врха више није довољно. Наведено усмерава на још јачу употребу алгоритама како би се надгледање посла поједноставило. У оваквом амбијенту неопходно је још једном преиспитати концепт организационе културе који је до скоро био највалиднији. Један од главних стубова исте јесте управо мотивација запослених. Међутим, ситуација се у овом случају мења - запослени ће до сада доминантну спољну мотивацију заменити унутрашњом. Она ће појединца усмеравати ка пројектима које жели да ради а не онима који су му додељени у формалном организовању. Мотиватори као што су плата, бонуси, похвале и др, биће потиснути заинтересованошћу за посао. Наравно, овим се не негира постојање спољних мотивационих фактора већ се само истиче да ће унутрашњи бити много снажнији.

Иначе, два врло јака унутрашња мотиватора су колаборација и учење па се ситуација може посматрати на следећи начин – радећи у тиму, појединци ће констатно мењати знања и вештине и на тај начин производити иновативне аутпуте што ће их потом чинити пословно задовољним и испуњеним. На овај начин и запослени и организације наћи ће се у „win win" позицији.

Уопштено гледајући, надолазећа ера пословања почива управо на широким опсезима колаборације и упошљавању гиг радника. Иако оваква будућност посла делује као изузетно флексибилна и људима блиска, један од већих проблема јавља се у домену достављања повратне информације (енгл. feedback) о пословним резултатима; конкретно, да ли ће алгоритамско бодовање изазвати таласе незадовољства? Ово посебно важи за запослене који се баве креативним пословима где блиска сарадња са машином извесно гаси креативну црту. Наведено имплицира да је потребно изнивелисати синергију на линији човек-машина (Majchrzak & Malhotra 2020).

При дизајнирању посла у будућем периоду посебну пажњу треба посветити смислености посла. Иако је овај атрибут рада у претходних пар деценија већ добио на значају, данас, у пост пандемијском периоду постаје кључан. Конкретно, осећај да је посао који се обавља смисаон и да заиста „прави разлику" битно утиче на ефикасност. Такође, знања из области психологије, неурологије и медицине указују да се на овај начин повећавају когнитивне перформансе људи па самим тим подстиче и позитивно пословно понашање (Good et al. 2016). Поред наведеног, смисленост посла утиче и на бољитак менталног здравља људи (Dane 2011)

Смисленост посла неопходна је како би се неутралисала технолошка преморенost. Можда најбољи пример за ову појаву јесте тзв. „zoom изнуреност" која се појавила код великог броја запослених током периода карантина. Дакле, посебну пажњу треба посветити тзв. технолошком детоксу - ритам употребе исте мора бити тачно и прецизно одређен (Malhotra 2020; Mazmanian, Orlikowski, Yates 2013).

Како академски истраживачи тако и стручњаци за људске ресурсе овом проблему мораће да поклоне већу пажњу. Претходних пар година у разматрању је идеја о успостављању радне недеље током које би четири дана била радна, а остала три посвећена породици и/или личном животу. Међутим, обзиром на свеприсуство и интрузивност технологије доводи се у питање да ли би слободни дани заиста то и били обзиром да у дигиталној повезаности нема паузе.

Још једна од идеја која је у пракси дала добре резултате представља потпуно одступање од организационог традиционализма. Конкретно, запосленима би се у току радног дана давало време за опуштање и релаксацију током кога би се они бавили сопственим интересовањима и идејама (невезано за посао). Пионир у увођењу ове праксе свакако је компанија Google која своје запослене не држи у традиционалном устројству већ им током радног дана даје простор и слободно време за иновативна размишљања и експериментисање идејама. На овај начин посао заиста добија смисао и људи га радо обављају. Питање које треба решити јесте колико радног времена треба одвојити за овакве активности (20%, 30% или можда чак и пола радног дана) (Malhotra 2020).

Глави покретач рада у будућности је висок степен аутономије запослених. Током трајања пандемије они су је скоро у потпуности искусили па је за очекивати да ће у постпандемијском периоду само тежити ка још вишем степену независности у раду. Конкретно, у овом случају ради се о већем учешћу у доношењу организацијских одлука, али и одабиру послова и задатака које ће обављати. Уколико се још претпостави да ће матрични сиситем организовања бити доминантан, онда ће појединац имати потпуну слободу да одлучи да ли ће радити само за једну организацију или ће радити на неколико пројеката у више организација. Жеља за аутономијом у послу посебно је заступљена у сегментима млађих генерација, почев од „миленијалаца" па надаље. Очекује се да ће овај тренд, када су у питању млади људи, надаље само јачати (Majchrzak, Malhotra 2020).

Такође, пост-пандемијске организације биће више географски дислоциране, у смислу постојања централе у једном месту и великог броја филијала на локалним тржиштима. Исто тако, аутономија ће постојати и када се ради о темпу обављања посла; конкретно запослени ће у много већој мери одлучивати који задатак ће добити приоритет као и којим темпом ће обављати. Класично радно време од 9 -17 h у многим пословима више неће бити погодно па ће фокус бити на постигнутом резултату, а не броју радних сати проведених у канцеларији (Mazmanian et al. 2013).

Међутим, многи аутори истичу да је и поред широко прокламоване аутномије иста постала заправо чиста илузија. Увођењем савремене технологије у сваки аспект посла, породични-пословни баланс постаје потпуно нарушен, а запослени се налазе у ситуацији у којој су доступни 24 сата дневно. Самим тим и питање аутономије постаје парадоксално (Hunter, Clark, Carlson 2019).

ПРОМЕНА ОРГАНИЗАЦИОНЕ КУЛТУРЕ

Прилагођавање на „нову нормалност" умногоме је утицало на постојећу организациону културу, а претпоставља се да ће се овај тренд наставити и у будућности. Готово преко ноћи дошло је до формирања великог броја потпуно нових норми у области рада и живота уопште.

Пролазећи кроз период екстремно турбулентних промена, запослени се данас чини се највише плаше губитка посла и примања. Поред тога, осуђени су на дневно учење великог броја нових радних тактика које намеће неизвесна будућност (Watkin 2020). Са високом дозом сигурности предвиђа се да ће рад од куће постати норма за многе професије. Ситуацију додатно компликује чињеница да начин куповине, комуницирања, забаве, кретања и др, више не личе на оне од пре пандемије (Merriman 2020).

Очигледно је да је Ковид 19 на глобалном нивоу направио општу пометњу и пред организације и владе земаља поставио врло тешке задатке. Обзиром на доминацију рада од куће, организације су у обавези да набаве сву неопходну нову технологију како би одржале опште здравствено благостање. Наравно, овај корак захтева велике инвестиције у дигиталну инфраструктуру (Sharma 2020).

Иако су већ постојали алати који су од првог дана пандемије били применљиви (Zoom, Viber, Hangouts, Skype и др.) извесно је да период који наилази захтева њен још бржи даљи развој. Међутим, питање које постаје све актуелније јесте да ли су људи емоционално спремни на правила која поставља нови свет (Chadha 2020).

Уколико се у обзир узме дефиниција организационе културе која каже да исту чине вредности, веровања, норме, традиције и др, које се преносе са генерације на генерацију запослених, са разлогом се јавља бојазан да се поменута нит сада дефинитивно може прекинути (Watkin 2020).

Организациона култура има јак утицај на продуктивност. Аутори Берман и Турков спровели су истраживање које потврђује поменуту тврдњу. Компаније са јаком организационом културом остале су профитабилне чак и током пандемије Ковид 19. Јака култура „отпорна" је на различите кризе. У овом случају, а по истраживању аутора, доминантне вредности у поменутим компанијама биле су интегритет, колаборација, иновативност, адаптибилност, амбиција (Berman, Thurkow 2020). Међутим, како би одржале и ојачале већ изграђену културу, организације ће бити принуђене да усвоје вредности стрпљења и поверења (Bajaj 2020).

Сви ситуациони фактори указују да је промена организационе културе у постковид периоду неминовна па јој се не треба опирати и негирати је. По мишљењу аутора Гаутам, радна култура биће обележена следећим трендовима (Gautam 2020):

1. мини кућне канцеларије постају норма рада;

2. резање трошкова и раст продуктивности који ће се огледати у премештању одређеног броја запослених/професија у статус перманентног рада од куће. На тај начин трошкови снабдевања струјом, водом, па чак и трошкови везани за физички простор допринеће стабилизацији и потенцијалном расту буџета (Parungao 2020);

3. према бројним извештајима и истраживањима, доћи ће до замагљивања границе између приватног и пословног времена. Постоје велике шансе да код запослених дође до мешања дана и ноћи као и појавом великог броја радних викенда. Време за годишњи одмор више неће бити јасно одређено као што је то било под окриљем претходне радне културе. Стога, како би се одржалао ментално здравље запослених мора бити повучена јасна граница између ова два, подједнако важна, аспекта живота;

4. у редовима радне снаге доћи ће до пораста броја жена, обзиром да ће им удобност дома омогућити да истовремено раде и пазе на домаћинство и млађу децу. Према истраживању из 2019. године, 31% жена после порођаја невољно је прекинуло каријеру услед повећаног броја обавеза код куће. Дакле, у постковид ери, промене организационе културе ићи ће у прилог овом делу популације (Reynolds 2019);

5. приступ талентима биће знатно олакшан имајући у виду да географске баријере више нису препрека (Sharma 2020);

6. on-line социјализација више неће бити изузетак па се поред постојећих предвиђа појава и нових друштевних мрежа (Parungao 2020);

7. прихватање тзв. хибридног начина рада који подразумева ротацију запослених који незменично раде из канцеларије па потом од куће. Конкретно, ради се о томе да ће велики број запослених нови начин рада доживети као интрузију на лични мир или пак код куће неће наћи мир за рад. Сходно томе биће подељени у две групе где ће прва радити две недеље од куће док ће друга боравити у канцеларији (Parungao 2020);

8. комуникација ће бити у фокусу јер виртуелни простор оставља пуно простора за неспоразуме и грешке па самим тим и пад продуктивности тима као и лошије међуљудске односе. Такође, ту је и увек присутан проблем сајбер сигурности. Извесно је да организације морају изнаћи начине како да поменуте препреке што успешније реше (Verghese 2020).

Аутори Синг и Кумар су спровели истраживање које је за циљ имало да испита утицај пандемије на организациону културу. Оно је извршено у априлу 2020. године на узорку од стотину стално запослених у ИТ сектору, Бенгалур, Индија.

Користећи комбиновани приступ у свом раду, аутори су дошли до следећих закључака: 1. две трећине запослених који од почетка пандемије раде од куће бележе раст продуктивности; 2. баланс између пословног и приватног живота је у великој мери остварен; 3. проблеми који постоје везују се за осећај изолованости и самоће обзиром да се виђање и социјализација са колегама у реалном времену свела на минимум; 4. страх од губитка посла услед веома лоших економских услова на глобалном тржишту знатно се појачао у односу на период „старог нормалног"; 5. потреба за очувањем организационе културе све је јача обзиром на измењене услове пословања у постковид ери; 6. склоност ка избијању неспоразума и комуникационих гепова у виртуелној сфери већи је него у реалном простору и времену па посебну пажњу треба посветити решавању овог проблема; 7. постојање високог нивоа психолошког стреса изазваног како страхом од болести тако и консеквенцама које пандемија има у свим осталим сферама живота (Sing, Kumar 2020).

РАД ОД КУЋЕ

Тренд рада од куће расте још од како је почела дигитална ера, и уопште, четврта индустријска револуција. Пандемија Ковид 19 исту је само појачала уз резон да се социјалним/физичким дистанцирањем може смањити преношење вируса. Међутим, овај пут рад од куће био је обавеза, а не нешто што запослени сами бирају. Како организације тако и запослени били су принуђени да се преко ноћи прилагоде новој нормалности (Fraser et al. 2020).

Владе у више од 150 земаља света сложиле су се око става да рад од куће умногоме смањује опасност од даљег ескалирања инфекције (Hale et al. 2020). У том контексту позитивне стране овог начина обављања посла су свакако висок ниво уштеде за саме организације и комодитет за раднике који сада не морају да путују до посла (Schall 2019; Klopotek 2017). Међутим, истраживачи су дошли до закључка да постоји и друга страна медаље – рад од куће урушава животни баланс услед сталне „умрежености" па на тај начин радни дан заправо траје дуже од осам сати. Исто тако, премештање на модалитет рада од куће у многим професијама повећало је незапосленост (Brynjolfsson et al. 2020).

Према истраживању аутора Гартнера већ на самом почетку пандемије у великом броју компанија скоро 80% запослених почело је са радом од куће (Gartner 2020). Као што је већ поменуто, у питању је било „морање", а не самостална одлука запослених. Ситуација је од самог почетка била знатно тежа за запослене који се баве комплексним пословима па им интеракција са колегама битно олакшава процес рада. Такође, појединци који живе у породици имали су прилику да одмах осете тешкоће везане за организовање простора као и преклапање две сфере живота (Allen, Cho, Meier 2014). Врло је важно истаћи чињеницу да је рад од куће отпочео тренд раста још пре пандемије Ковид 19; по резултатима истраживања економиста број послова који се обављају од куће порастао је за 40% још у периоду између 2005-2015. године (Katz, Kruger 2016).

Премда се велики број послова и компанија у том периоду скоро угасио, дошло је раста различитих послова који се баве испоруком хране и робе. Самим тим, тржиште рада тзв. гиг раднике забележило је раст. Речју, гиг економија доживела је бум. Стога, аутори сугеришу да се одређене „најбоље праксе" из ове области усвоје и примене у класичном моделу рада од куће (Petriglieri, Ashford, Wrzesniewski 2019).

По мишљењу аутора Гартнера врло је важно истражити питања као што су когнитивне способности запослених који раде од куће, њихову мотивацију, агилност, емоционалну стабилност, реактивност. Циљ је не само да преживе у новом свету већ да у њему науче да функционишу. Такође, врло је важно сагледати и колико ће запослени имати како интерних тако и екстерних могућности да одрже иновативност и кретаивност (Gartner, 2020; Bhave, Teo, Dalal 2020).

Извесно је да ће доћи до различитих појава када је у питању овај нови метод рада; тако га нпр. неки запослени просто неће уважити, а предвиђа се и проблем везан за надзор код одређених професија. Велика количина конференцијских састанака може изазвати висок степен аверзије према раду од куће. Његов утицај на

различите нивое у хијерахији ће бити очигледан па ће тако они са нижих нивоа у хијерахији полако губити радну креативност (Nell et al. 2020).

Аутор Тумин извршио је врло корисно истраживање о ставу запослених према раду од куће, и уопште, о импликацијама истог на различите аспекте пословног и приватног живота људи (Tumin 2020). Питања којима се у истраживању посебно бавио су следећа: 1. рад од куће и породичне вредности, 2. утицај рада од куће на перформансе запослених, 3. неминовна изолованост при раду од куће и њене импликације на ментално здравље запослених, 4. рад од куће као дестабилизатор породично пословног баланса.

Аутор је у свом истраживању употребио претходна сазнања и закључке до којих су дошле колеге па би се сходно томе предности и мане рада од куће могле представити на следећи начин: Породичне вредности (однос са супружником и однос са децом) и радне перформансе (рад без ометања и флексибилно радно време) имају позитивне консеквенце, док изолованост (мањкавости усамљености и недостатак надзора) и урушавање породично пословног баланса (дуги радни сати и пад продуктивности) делују негативно (Tumin 2020), (Bloom et al. 2015), (Troup, Rose 2012), (Song, Gao 2019):

ПОТРЕБА ЗА НОВИМ ТИПОМ ЛИДЕРА

Пандемија Ковид 19 још једном је истакла значај и улогу доброг лидерства. Током овог глобално кризног, неизвесног и динамичног времена, лидери су добили улогу катализатора који ће своје организације и запослене спасити од „пропасти" или се, са друге стране, беспомоћно повући са „бојног поља" (Bundy, Pfarrer, Short, Coombs 2017).

Генерално, лидерство у кризним ситуацијама никада није било једноставно, али чини се да је ова криза деловала као динамит на глобалном нивоу и то у свим аспектима људског функционисања. То је разлог што су се многи аутори и истраживачи већ сложили око става да данашњи лидери морају поседовати карактеристике које раније нису биле толико потенциране. У новом времену особине интуиције, харизме, емоционалне и социјалне интелигенције, спиритуалности, долазе у први план. Традиционални типови лидера у овако комплексним временима немају потенцијале да ефективно решавају проблеме који се сада јављају чак и на дневном нивоу (Lagowska, Sobral, Furtado 2020).

Увидом у стручну литературу може се закључити да лидер у кризи мора да делује на следећи начин – скупљање и анализирање информација, предузимање акције и стални утицај на усмеравање понашања запослених сходно ситуационим факторима окружења (Bundy et al. 2017). Такође, потребно је континуирано прикупљати информације из различитих извора и доносити одлуке промишљено и без афекције, правећи дистанцу од проблемске ситуације (Lagowska, Sobral, Furtado 2020).

Исто тако, информације које се прибављају у периоду кризе често нису потпуно тачне и/или целовите па је при доношењу одлуке одмах потребно укалкулисати потенцијалне грешке и потешкоће (Bundy et al. 2017). Такође, ситуација је често и ургентна па се одлука мора донети брзо и без оклевања што од лидера

захтева отворен ум, спремност да толерише неизвесност и адаптира се нестабилним приликама у окружењу (Hadley et al. 2011).

Неопходно је узети у обзир и чињеницу да трајање и интензитет кризе изазивају екстремне емоционалне реакције, како код запослених тако и власника компанија. У оваквим ситуацијама људи догађаје интерпретирају на себи својствен начин па није за очекивати да се њихова мишљења, ставови и понашања могу конвергирати (Sobral, Carvalho, Lagowska, Furtado, Grobman 2020). Сходно наведеном, ефективан лидер мора да успостави добру комуникацију са запосленима, да разуме њихове емоције, очекивања, страхове и др., а потом да исте усклади и обезбеди кохезивност деловања/акције. Пракса је показала да запослени преферирају лидере који са њима отворено комуницирају и мимо пословних просторија, који показују рањивост и слабе тачке, испољавају умерени оптимизам и искрену емпатију (Bundy et al. 2017).

Према мишљењу великог броја аутора, искуство које лидер има од круцијалног је значаја за успешно пословање. Претпоставља се, и сасвим је логично, да је решавање проблемских ситуација битно ојачало сазнања и самопоуздање за предузимањем акција. Међутим, актуелна криза на површину је „избацила" бројне нове ситуације са којима се до сада нико није сретао. Сходно томе, извесно је да ће људи који се данас налазе на лидерским позицијама имати прилику да науче животне лекције, нешто што њихове колеге током стабилних и предвидивих времена нису имале шансу ни да замисле (Боранијашевић 2021). У новонасталој ситуацији отвореност ума и мотивација да се све претње прихвате као шансе пружају енормне изгледе за даљи развој како самих лидера, тако и њихових следбеника и организација у којима раде (Sobral, Carvalho, Lagowska, Furtado, Grobman 2020).

Важно је напоменути да се људи на лидерским позицијама током кризе сређу са проблемима који превазилазе поље њихове експертизе (у овом случају време за учење нових вештина не постоји а свака акција коју треба предузети носи предзнак ургентности). Према резултатима извршених студија, најлошије су пролазили они који нису били у стању да препознају сопствене лимите па су одлуке доносили искључиво интуитивно, одбацујући научне податке. Уместо тога, потребно је, без обзира на позицију и статус, показати вољу да се учи од свих колега који раде на различитим нивоима/пословима у организацији (Chiu, Owens, Tesluk 2016).

ЕКОНОМСКИ И СОЦИЈАЛНИ АСПЕКТИ ПАНДЕМИЈЕ

Пандемија је узроковала велике промене како у економској тако и социјалној сфери живота, а трошкове истих друштво ће трпети још дуги низ година.

Брзо ширење болести корона вируса и драстичне мере реаговања које су предузеле владе тешко су погодили глобалну економију, која је 2020. доживела највећи пад од 1930-их и Велике депресије. Пандемија је прекинула ланце производње и потрошње у већини земаља, смањивши глобалну потражњу и довела до невиђеног пада међународне трговине.

Све ово је изазвало озбиљне последице које се огледају на економском и социјалном нивоу у земљама, као што су: пад бруто домаћег производа (БДП) у практично свим привредама света; утицај на нивое трговине; губитак милиона

радних места; повећање нивоа сиромаштва и неједнакости у различитим областима; и, нови хитни друштвени захтеви које треба испунити.

Увођење карантина погасило је многе индустрије попут туризма, угоститељства, забаве, спорта, па је велики број људи већ почетком 2020. године остао без посла. Поред губитка средстава за живот ови појединци преживели су и високу дозу стреса која је даље довела до појаве депресије, анксиозности и физичких повреда. Негативни аспекти незапослености су веома озбиљни и као такви односе се на читаве породице. Ситуација постаје још озбиљнија уколико су изгледи за добијањем новог посла неизвесни и мали (McKee-Ryan, Maitoza 2018). Конкретно, у овој ситуацији појединци морају одсутати од устаљених шема тражења посла и кренути у истраживање неких потпуно нових сценарија (Wanberg, Ali, Csillag 2020).

Као што је већ познато, велике „сече" особља увек су биле лоше прихваћене; код запослених који су остали да раде увек је долазило до пада продуктивности, лојалности, посвећености послу и организацији, појави вишег нивоа стреса и др. Многи од њих тада и сами почињу да дају отказе перципирајући организацију као „ризично" место за рад, док оне који се одлуче да остану колеге почињу да доживљавају као конкуренте. У оваквом контексту/окружењу организациона култура бива озбиљно уздрмана, а често и урушена (Sirola, Pitesa 2017).

Многи истраживачи са високом дозом сигурности тврде ће се постојећа економска неједнакост у будућем периоду још више продубити. Оваква предвиђања чине се сасвим логичним с обзиром на појаву бројних негативних трендова унутар организација на глобалном нивоу (отказа, одсуствовања са посла, пословно сагоревање, различита девијантна понашања и др.). Исто тако, очекује се да ће све већи број људи на посао одлазити и када је у лошијем здравственом стању плашећи се отказа (појава која је посебно честа међу запосленима који обављају слабије плаћене послове). На овај начин доћи ће до погоршања општег јавног здравља (Вариji et al. 2020).

Колико год било корисно за превенцију вируса, социјално дистанцирање има бројне негативне последице по ментално здравље. Пре пандемије људи нису појмили да ће у једном тренутку руковање постати „непрепоручљиво", а WiFi једина веза са колегама. Усамљеност која је већ била на изузетно високом нивоу (још пре увођења социјалног дистанцирања) сада постаје озбиљна претња; људи осећају празнину и тугу обзиром да њихове социјалне потребе нису подмирене на жељени начин. Исто тако, виртуелни простор је изузетно погодан за појаву несугласица изазваних одсуством невербалног комуницирања. Све наведено неповољно утиче на осећај припадности и доводи до осећања емотивне празнине (Brooks et al. 2020).

Пандемија је изазвала висок ниво стреса и пословног сагоревања код запослених готово у свакој индустрији. Услови рада погоршали су се у сваком смислу па док су неки остали без посла, остатак запослених ради продужене сате, уз стални мултитаскинг, покушавајући да компензира рад отпуштених колега. Ситуација је посебно стресна за лекарски кадар који до почетка 2020. године живи и ради у хроничном стресу. Чињеница да се вести о Ковиду могу чути сваки дан и преко свих медија још више доприноси осећају менталне изнурености и страха. Нпр. људи

који су преживели ураган Катарина чак и годину дана после су испољавали синдроме различитих менталних обољења (Obradovich et al. 2018). Из наведеног се нажалост може закључити да тренд менталне нестабилности код запослених сигурно неће проћи још наредних пар година па се организационом менаџменту саветује да се озбиљно и активно бави оптимизацијом радних услова (Oprea et al. 2020).

Још један од лоших утицаја Ковид пандемије јесте и пораст болести зависности у виду злоупотребе алкохола и других опијата (Kniffin et al. 2020).

Истраживачи од почетка пандемије сугеришу да постоје варијабле које на известан начин амортизују њен утицај на запослене (уопште светску популацију). Као основне могу се навести следеће - године старости, припадност етничкој мањини/раси, пол, породични статус, тип личности (Kniffin et al. 2020).

Када су у питању године старости утврђено је да су припадници старије популације под већим ризиком од болести. Уколико се сагледа старост радне снаге на подручју Европе и Северне Америке лако се може извести закључак да она бележи тренд старења и у то пар претходних деценија (Rudolph, Marcus, Zacher 2018). Стога се поставља питање како ће Ковид утицати на постојеће стање међу запосленима у организацији. Логично се чини да ће пандемија „фаворизовати" млађи кадар који ређе обољева и лакше пролази кроз фазе болести. Са друге стране, стална смањивања буџета налажу да се рок за одлазак у пензију продужи тако да старији запослени остају дуже радно активни. Оно што може бити од помоћи јесте увођење програма који ће подстаћи да старији запослени своје млађе колеге науче послу у што бржем року (путем менторских програма) и тако ојачају организациони људски капитал (Rudolph, Zacher 2020).

Премда у Србији проблем са расном припадношћу углавном није заступљен, ситуација се не може посматрати изоловано, а у обзир се морају узети подаци из света. Корисно је навести податак да у Великој Британији 20% медицинских сестара и 44% лекара и стоматолога припадају „црначкој" или „азијатској" популацији док 70% лекара које је умрло од Ковид инфекције потиче управо из ових група (Cookson, Milne 2020). Са друге стране, у САД, 13% популације припада тзв. црначкој, латино или хиспано популацији, а њихова смртност дупло је виша него код припадника беле популације (New York City Department of Health and Mental Hygiene 2020). Сходно томе, овим људима потребно је обезбедити добре радне услове који искључују дискриминацију и инклузију у било ком облику. Они треба да се осете прихваћено и вредновано (Rudolph, Zacher 2020).

Пол запослених повезан је и са проласком кроз Ковид „потешкоће". Према званичним статистикама мушкарци чешће обољевају у физичком смислу док га женски део популације теже пролази емотивно обзиром да (научно потврђено) поседује виши степен емпатије (Alon et al. 2020). Важно је напоменути и следеће – колико год је у кризама одувек био фаворизован мушки стил вођења, чини се да је ова криза у први план довела женске лидере, и уопште женске вредности. По мишљењу, многих истраживача жене боље комуницирају, поседују виши степен меких вештина, нису склоне аутономном доношењу одлука, испољавају виши ниво промишљености у кризним ситуацијама (Van Vugt et al. 2008; Tinghög et al. 2016; Campbell 2013).

Породични статус показао се изузетно важним у Ковид ери, посебно у ситуацији када у је у породици више чланова домаћинства принуђено да ради од куће. По свим досадашњим истраживањима, у тој ситуацији жене су и раније износиле диспропорционално већу количину кућних обавеза што се негативно одражавало на њихову каријеру (Stone 2008). Стога је у будућности потребно правилно расподелити улоге и емоционалну радну снагу како у ситуацији пандемије и анксиозности везано за исту не би дошло до пословног али и породичног сагоревања (Petriglieri 2019).

Тип личности важан је предиктор понашања како у свакодневном животу тако и пословном окружењу. Извесно је да су одређени типови личности лакше прошли кроз „мрак" пандемије док је другима иста била окидач за још депресивнија осећања. Истраживачи сугеришу да у будућем периоду посебну пажњу треба посветити ставу према социјалном дистанцирању и односу према животу у условима карантина (случајеви у којима до изражаја долазе особине интровертности вс екастравертности, избегавања ризика ис л). Исто тако, у анализи обавезно треба користити модел „Великих пет димензија личности" (Kniffin et al. 2020).

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Свака криза мења начине размишљања и деловања, како у приватном тако и пословном животу. Заједнички именитељ за успех у оба поља јесте тражење шанси и деловање сходно истим. Колико год тешка била иста се у највећем броју случајева може претворити у шансу, посебно уколико се добро истраже сви њени аспекти. На тај начин неке компаније ће из кризе изаћи јаче, ако не профитно онда искуствено.

Један од услова на који се Ковид криза може амортизовати јесте усвајање приступа који је окренут људима. На овај начин организационо окружење постаће „сигурна зона" па ће поверење, иновативност и организационо грађанско понашање временом опет ојачати. Све наведено омогућиће да се организациона култура, којој су запослени највише привржени, одржи на нивоу који је најприближнији оном какав је био пре пандемије.

Такође, негирање промена никако не би смело да буде опција понашања. Нови свет захтева нове начине функционисања. Многе организације ће бити принуђене да у кратком временском периоду промене своје структуре и по страни оставе традиционалне праксе што би требало прихватити уз минум отпора. Блиска и континуирана сарадња са владом и локалном заједницом сада постаје императив. Конкретно, агилни запослени, кретаивни лидери и одговорне владе излаз из тешке ситуације чине много једноставнијим.

Када је у питању Србија извесно је да јачање здравственог сектора треба јачати у сваком смислу. Посебну подршку у овој ситуацији требало би дати малим и средњим предузећима, која су иначе најтеже поднела разорна дејства кризе у претходно већ ослабљеној економији. Веома важна ставка јесте и рад на грађењу поновног поверења између грађана и водећих државних институција. Такође, посебне напоре треба уложити у сиситем социјалне заштите свих грађана а посебно оних који су током кризе остали без посла и прихода.

ЛИТЕРАТУРА

Allen, T. D., Cho, E., & Meier, L. L. (2014). Work–family boundary dynamics. Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior, 1(1), 99-121

Bajaj, Sachin. „COVID-19: Building a Crisis-Resistant Organizational Culture and Technology Core." People Matters, 22 Apr. 2020, www.peoplemattersglobal.com/article/culture/covid-19- building-a-crisis-resistant-organizational-culture-and-technology-core-25406

Berman, Marc, and Tracy Thurkow. „Covid-19 Creates a Moment of Truth for Corporate Culture." https://www.bain.com, 1 Apr. 2020, www.bain.com/insights/covid-19-creates-a-moment-oftruth-for-corporate-culture/. Accessed 17 May 2020

Bhave, D. P., Teo, L. H., & Dalal, R. S. (2020). Privacy at work: A review and a research agenda for a contested terrain. Journal of Management, 46, 127-164

Bloom, N., Liang, J., Roberts, J., & Ying, Z. J. (2015). Does Working From Home Work? Evidence from A Chinese Experiment. The Quarterly Journal of Economics, 130(1), 165-218. Retrieved from https://nbloom.people.stanford.edu/sites/g/files/sbiybj4746/f/wfh.pdf

Боранијашевић Р. Марија, Изазови комуницирања у доба короне, у: БАШТИНА, Приштина-Лепосавић, св. 53 https://iskp.co.rs/wp-content/uploads/2021.pdf

Brynjolfsson, E., Horton, J. J., Ozimek, A., Rock, D., Sharma, G., & TuYe, H. Y. (2020). Covid-19 and remote work: An early look at us data (No. w27344). National Bureau of Economic Research. Retrieved from https://www.nber.org/papers/w27344.pdf.

Bundy, J., Pfarrer, M. D., Short, C. E., & Coombs, W. T. (2017). Crises and crisis management: Integration, interpretation, and research development. Journal of Management, 43(6), 1661–1692. https://doi.org/10.1177%2F0149206316680030

Chadha, Tushar. „COVID-19: Impact On Organizational Culture." BW People, 15 Apr. 2020, bwpeople.businessworld.in/article/COVID-19-Impact-On-Organizational-Culture/15-04-2020-189253/

Chiu, C.-Y. C., Owens, B. P., & Tesluk, P. E. (2016). Initiating and utilizing shared leadership in teams: The role of leader humility, team proactive personality, and team performance capability. Journal of Applied Psychology, 101(12), 1705-1720. https://doi.org/10.1037/apl0000159

Cho, E. (2020). Examining boundaries to understand the impact of COVID-19 on vocational behaviors. Journal of Vocational Behavior, 119, 103437. https://doi.org/10.1016/j.jvb.2020.103437

Dane, E. 2011. Paying attention to mindfulness and its effects on task performance in the workplace. Journal of Management, 37: 997-1018.

Fisher, M., & Bubola, E. (2020, May 15). As coronavirus deepens inequality, inequality worsens its spread. New York Times. https://www.nytimes.com/2020/03/15/world/europe/coronavirus-inequality.html

Fraser, J., Kinman, G., Breslin, G., Bell, N., Grant, C., Colville, T. Waites, B. (2020). Easing lockdown: How employers and employees can prepare for the new normal at work. Leicester, England: British Psychological Society.

Gartner. (2020). Gartner HR Survey Reveals 41% of Employees Likely to Work Remotely at Least Some of the Time Post Coronavirus Pandemic. News Release, April 14

Gautam, Ankur. „Post-Covid: Transformation in Work Culture." https://timesofindia.indiatimes.com/, 6 May 2020, timesofindia.indiatimes.com/readersblog/post-covid-19-impact-on-working-culture/postcovid-transformation-in-work-culture-18804/. Accessed 14 May 2020

Giurge, Laura M., and Vanessa K. Bohns. „3 Tips to Avoid WFH Burnout." Harvard Business Review, 3 Apr. 2020, hbr.org/2020/04/3-tips-to-avoid-wfh-burnout. Accessed 19 May 2020

Good, D. J., Lyddy, C. J., Glomb, T. M., Bono, J. E., Brown, K. W., Duffy, M. K., & Lazar, S. W. 2016. Contemplating mindfulness at work: An integrative review. Journal of Management, 42: 114-142

Hadley, C. N., Pittinsky, T. L., Sommer, S. A., & Zhu, W. (2011). Measuring the efficacy of leaders to assess information and make decisions in a crisis: The C-LEAD scale. The Leadership Quarterly, 22(4), 633–648. https://psycnet.apa.org/doi/10.1016/j.leaqua.2011.05.005

Hale, T., Petherick, A., Phillips, T., & Webster, S. (2020). Variation in government responses to COVID-19. Blavatnik school of government working paper, 31. Retrieved from https://www.bsg.ox.ac.uk/sites/default/files/2020-05/BSG-WP2020-032-v6.0.pdf.

Hunter, E. M., Clark, M. A., & Carlson, D. S. 2019. Violating work-family boundaries: Reactions to interruptions at work and home. Journal of Management, 45: 1284-1308.

Ji, T., Tybur, J. M., & van Vugt, M. (2019). Generalized or origin-specific out-group prejudice?: the role of temporary and chronic pathogen-avoidance motivation in intergroup relations. Evolutionary Psychology, 17(1), 1474704919826851

Katz, L. F., & Krueger, A. B. (2016). The rise and nature of alternative work arrangements in the United States, 1995-2015 (No. w22667). National Bureau of Economic Research

Kellogg, K. C., Valentine, M. A., & Christin, A. 2020. Algorithms at work: The new contested terrain of control. Academy of Management Annals, 14: 366-410.

Kłopotek, M. (2017). The advantages and disadvantages of remote working from the perspective of young employees. Scientific Quarterly „Organization and Management", 4(40), 39-49. Retrieved from http://yadda.icm.edu.pl/baztech/element/bwmeta1.element.baztech--ed42d0c6- 5898-4b3b-a46e-f3ded21414c4

Lagowska, U., Sobral, F., Furtado (2020). Leadership under Crises: A Research Agenda for the Post--COVID-19 Era, BAR – Brazilian Administration Review Vol. 17, No. 2, e200062, 2020 http://dx.doi.org/10.1590/1807-7692bar2020200062

Malhotra, A. 2020. Making the one-sided gig economy really two-sided: Implications for future of work. In S. Nambisan, K. Lyytinen, & Y. Yoo (Eds.), Handbook of digital innovation. Northampton, MA: Edward Elgar Publishing.

McDonough, Gerard, et al. „COVID-19: Protecting and Nurturing Organisational Culture Among Your Workforce." https://www.pwc.ie/, PwC, 14 Apr. 2020, www.pwc.ie/issues/covid-19/protectingnurturing-organisational-culture-workforce.html.

Majchrzak, A., & Malhotra, A. 2020. Unleashing the crowd: Collaborative solutions to wicked business and societal problems. Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan

Mazmanian, M., Orlikowski, W. J., & Yates, J. 2013. The autonomy paradox: The implications of mobile email devices for knowledge professionals. Organization Science, 24: 1337-1357.

Merriman, Marcie. „Beyond COVID-19: How a crisis shifts cultural and societal behaviors." www.ey.com, www.ey.com/en_gl/advisory/beyond-covid-19-how-a-crisis-shifts-culturaland-societal-behaviors. Accessed 8 May 2020

Mithilesh Kumar Singh and Dr. Vijay Kumar, Impact of Covid-19 Pandemic on Working Culture: An Exploratory Research Among Information Technology (IT) Professionals in Bengaluru, Karnataka (India), Journal of Xi'an University of Architecture & Technology Volume XII, Issue V, 2020 ISSN No : 1006-7930

Nell, P. C., Foss, N. J., Klein, P. G., & Schmitt, J.. (2020). Avoiding Digitalization Traps: Tools for Top Managers. Business Horizons, in press

Parker, G. G., Van Alstyne, M. W., & Choudary, S. P. 2016. Platform revolution: How networked markets are transforming the economy and how to make them work for you. New York, NY: W.W. Norton & Company.

Parungao, Angelique. „The Future of Remote Work After COVID-19: 3 Common Predictions." https://www.ekoapp.com/, 15 May 2020, www.ekoapp.com/blog/the-future-of-remotework-after-covid-19-3-common-predictions. Accessed 16 May 2020.

Petriglieri, G., Ashford, S. J., & Wrzesniewski, A. (2019). Agony and ecstasy in the gig economy: Cultivating holding environments for precarious and personalized work identities. Administrative Science Quarterly, 64(1), 124-170

Reynolds, Brie W. „Survey: Lack of Flexible Work Keeps Moms from Staying in the Workforce." https://www.flexjobs.com/, FlexJobs, 23 Aug. 2019, www.flexjobs.com/blog/post/surveyflexible--work-moms/. Accessed 19 May 2

Schall, M. A. (2019). The Relationship Between Remote Work and Job Satisfaction: The Mediating Roles of Perceived Autonomy, Work-Family Conflict, and Telecommuting Intensity.

[Master's Thesis, San Jose State University]. SJSU Scholar Works. Retrieved from https://scholarworks.sjsu.edu/etd_theses/5017/

Sharma, Anushree. „Looking at the Workplace Post Lockdown." People Matters, 24 Apr. 2020, www.peoplematters.in/article/c-suite/looking-at-the-workplace-post-lockdown-25432. Accessed 15 May 2020

Sobral, F., Carvalho, J., Łagowska, U., Furtado, L. & Grobman, M. (2020). Better safe than sorry: leadership sensemaking in the time of COVID-19. Revista de Administração Pública, in press. Retrieved from http://bibliotecadigital.fgv.br/ojs/index.php/rap/article/view/81706/77920

Song, Y., & Gao, J. (2019). Does Telework Stress Employees Out? A Study on Working at Home and Subjective Well-Being for Wage/Salary Workers. Journal of Happiness Studies, 1-20. Retrieved from https://link.springer.com/article/10.1007/s10902-019- 00196-6

Troup, C., & Rose, J. (2012). Working from Home: Do Formal or Informal Telework Arrangements Provide Better Work-Family Outcomes?. Community, Work &Family, 15(4), 471-486. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/263343538

Tumin, S. A. (2020). How common is working from home. KRI Discussion paper, 1-13. Retrieved from http://www.krinstitute.org/assets/contentMS/img/template/editor/DP_WFHv4_updated.pdf.

Van Vugt, M., Hogan, R., & Kaiser, R. B. (2008). Leadership, followership, and evolution: Some lessons from the past. American Psychologist, 63(3), 182-196.

Verghese, Aniisu. „10 trends in a post-COVID-19 world." https://www.linkedin.com/, 9 Apr. 2020, www.linkedin.com/pulse/10-trends-post-covid-19-world-aniisu-k-verghese/. Accessed 11 May 2020.

Watkin, Janet. „The Future Cultural Transformation Through & Beyond COVID-19." Total Telecom, 12 May 2020, www.totaltele.com/505888/THE-FUTURE-Cultural-Transformation--Through-BeyondCOVID-19. Accessed 17 May 20

Nevena D. KRASULJA
Gordana V. ĐURETIĆ

ASPECTS OF ORGANIZATIONAL BEHAVIOR IN THE POST COVID ERA

Summary

The new time is a period when organizations and employees are facing radical changes on a daily basis. The Covid pandemic has made the existing situation even more complex, and has posed new challenges to organizations, and their employees. Adapting to the „new normality" requires multispectral changes within the organizational structure, culture, work practices, and lifestyle. It is to be expected that the fear of change is ubiquitous, however, this is one of the situations when the crisis should be seen as a potential chance. The authors made an effort to describe and explain the organizational aspects of change in more detail, all with the aim of promoting current business practices.

Key words: organizational structure, organizational culture, work from home, changes, environment.

Рад је предат 18. октобра 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 004.8:930.85(497.6)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-43169

Оригинални научни рад

*Звездан В. СТОЈАНОВИЋ**
Европски Универзитет, Брчко, Факултет за информационе технологије

*Бојан Н. ШЕВО***
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ПРИМЈЕНА ВЈЕШТАЧКЕ ИНТЕЛИГЕНЦИЈЕ У ПРОМОВИСАЊУ И ЗАШТИТИ КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА СА ОСВРТОМ НА СТАЊЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ***

Апстракт: Вјештачка интелигенција увелико је постала саставни дио наших живота. Она је нашла своју примјену у свим сферама модерног живота, од виртуелног личног асистента који нам помаже да организујемо наш радни дан, преко контроле саобраћа, употребе аутонмоних возила, преко неизбјежне употребе у медицини, образовању, пољопривреди, али и у обнављању, очувању и промоцији културног наслеђа. Вјештачка интелигенција и машинско учење имају огроман потенцијал у (полу)аутоматском одабирању, организовању и чувању културног наслеђа у библиотекама, архивама и музејима као и у рачунарској аланизи података о културном наслеђу. У раду ће се дати осврт на положај Босне и Херцеговине у погледу развоја вјештачке интелигенције у односу на земље окружења, као и презентовање Националне галерије Босне и Херцеговине на платформи Google Arts and Culture.

Кључне речи: вјештачка интелигенција, културна башина, машинско учење.

УВОД

Дигитална трансформација која је увелико у току, утиче на све секторе економије и мијења начин нашег живота, комуницирања, посла, забаве. Кључна подручја на којима се заснива дигитална трансформација економије и друштва барем у наредних десет година према извјештају Европске комисије о стању сигурности и одговорности вјештачке интелигенције, интернета ствари и роботике су: напредно рачунарство и управљање подацима, сајбер сигурност и вјештачка интелигенција (EU Commission 2018:1).

Ова подручја су међусобно повезана јер вјештачкој интелигенцији је потребна сајбер сигурност да би била поуздана, сајбер сигурности је потребно рачунарство високих перформанси како би се обрадила огромна количина података коју треба

* Редовни професор, zvezdan.stojanovic070@gmail.com
** Науни сарадник, bojansevo78@gmail.com
*** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-47/2023-01/200020 од 3. 2. 2023. године.

заштитити, а дигиталним услугама да би биле у сагласности са будућим нормама бит ће потребно све горе набројано (EU Commission 2018: 2).

Вјештачка интелигенција увелико је постала саставни дио наших живота. Она више не представља научну фантастику, већ реалност са примјеном у свим сферама модерног живота, од виртуелног личног асистента који нам помаже да организујемо наш радни дан, преко контроле саобраћа, у аутонмоним возила чија употреба је данас стварност, преко неизбјежне употребе у медицини, образовању, пољопривреди... па све до примјене код мобилних „паметних“ телефона без којих тешко да можемо замислити живот савременог човјека.

Непрекидан пораст снаге рачунара, расположивост велике количине података из различитих извора, напредак у алгоритмима су довели до тога да се вјештачка интелигенција сматра најзначајном стратешком технологијом двадесет првог вијека.

Вјештачка интелигенција се свакодневно користи за превод језика, за титлове код програма, за блокирање спам порука али у контексту овог рада важна је њена примјена у препознавању текста и технике писања што помаже реконстукцији писаних докумената.

Вјештачка интелигенција се користи и у обнављању, очувању и прије свега промоцији културног наслеђа. Данас су у свијету развијене бројне дигиталне платформе као што је Google Arts & Culture које су окренуте интернет заједници које већином бесплатно врше промовисање и упознавање људи широм свијета о нематеријалном наслеђу бројних земаља на један ефектан, занимљив и приступачан начин.

ШТА ЈЕ ВЈЕШТАЧКА ИНТЕЛИГЕНЦИЈА?

Кроз историју, развој нових технологија од електрицитета па до интернета је мијењао наш начин живота и природу посла.

У разговору за портал Клик (Клик, фебруар 2023) а на тему вјештачке интелигенције проф. Др. Лејла Гурпета Роквић, директорица Верлаб института за биомедецински инжењеринг каже:

> „Човјечанство је увијек тежило развоју и оснаживању. Међутим техничка ограниичења људског тијела спријечила су овај напредак. Стога су људи развили механизме за заобилажење ових ограничења у облику вјештачке интелигенције. Вјештачка интелигенција доиста потиче развој људске интелигенције и проширује их на способности за које је мало вјероватно да ће се постићи природним путем. Далеко је учинковитија од људске интелигенције у смислу брзине рачунања, тачности и капацитета задатака.“

Вјештачка интелигенције јесте скуп наука, теорија и техника које имају за циљ да репродукују помоћу машине когнитивне способности људског бића како би се машини могли повјерити сложени задаци који су раније додјељивани човјеку.

Према извјештају Европске комисије о развоје вјештачке интелигенције у Европи (EU Commission 2018: 1) вјештачка интелигенција се може дефинисати као систем који показује интелигентно понашање анализом свог окружења и предузимањем акција са неким степеном аутономности ради постизања одговарајућих резултата.

Системи засновани на вјештачкој интелигенцији могу бити у потпуности базирани на софтверу, као што су говорни асистенти, софтвер за анализу слике, претраживачке машине, системи за препознавање говора и лица, али и на хардверским уређајима, као што су напредни роботи, аутономна возила, дронови, сензори за ИоТ апликације (EU Commission 2018: 1).

Примјена нових технологија је донијела бројне предности нашем друштву, довела до економског развоја, али изазвала и забринутост, а слободно можемо рећи да вјештачку интелигенцију многи доживљавају као пријетњу, вјероватно због силних научнофантастичних филмова у протеклих пар деценија, гдје се вјештачка интелигенција представљала већином у негативном контексту, као нешто што се развојем отуђава од људи, развија властиту свијест и тежи поробљавању и уништењу људске цивилизације.

Према (EU Commission 2018: 4) многе развијене економије су препознале вјештачку интелигенцију као нешто што ће промијенити правила игре на глобалном свјетском нивоу и различите земље су усвојиле различите приступе зависно од свог политичког, економског, културног и друштвеног уређења. Влада САД-а је 2016 године представила стратегију развоја вјештачке интелигенције и у тој години је издвојила 970 милиона долара. Кина је представила свој план развоја вјештачке интелигенције до 2030 године када је планирала да постане глобални свјетски лидер на овом пољу. Циљ земаља Европске Уније је да улагања у вјештачку интелигенцију, почев од 2020. године буду 20 милијарди долара годишње (збирно приватни и државни сектор). Планирано је да највећи дио улагања буде везан за кључне области као што су: здравство, пољопривреда, развој аутономних возила, производњу, наредне генерације Интернет технологија, безбједност и јавну администрацију.

Количина прикупљених информација из различитих извора (путем ИоТ сензора, друштвених мрежа, и сл.) може бити тако велика да обрада тих информација превазилази увелико људске могућности. Ту се огледа значај примјене вјештачке интелигенције помоћу које се обрадом огромне количине података могу наћи одговарајуће везе међу њима или чак уочити узорци, рецимо понашања људи.

Вјештачка интелигенција и алгоритми као саставни дио вјештачке интелигенције обрађују наше личне податке и обрасце понашања на интернету, ради давања процјена и генерисања резултата.

Google користи технике машинског учења како би извршио аутоматску класификацију и обрадио велику количину информација које добија са мреже.

Од 2009. године Google је објавио да престаје са поступком индексирања страница и да прелази на персонализовани начин претраживања. Од тада користи систем 57 сигнала прикупљених од корисника ради остваривања персонализације услуге, односно прилагођавања система појединачном кориснику. Ове сигнале систем користи како би израдио што тачнију претпоставку ко је корисник и које веб странице би му се свидјеле. Сигнале чини све, почев од мјеста на којем се корисник улоговао, преко претраживача који користи, историје његовог претраживања односно тога шта је корисник раније тражио. Систем филтрира претраживање у складу са идентитетом корисника и у складу са најновијим методама машинског учења (Pariser 2011: 15).

ПРИМЈЕНА ВЈЕШТАЧКЕ ИНТЕЛИГЕНЦИЈЕ У ПРОМОВИСАЊУ И ЗАШТИТИ КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА

Многи штампани текстови и рукописи које данас посједујемо, већ нагрижени увелико зубом времена, могу бити изгубљени заувијек у наредних пар генерација. Рјешење представља њихова дигитализација што ће омогућити лакше чување и заштиту у много дужем временском периоду. Дигитализовани подаци су лакше доступни истраживачима, а подаци добијени дигитализацијом огромног броја докумената могу послужити у побољшању метода вјештачке интелигенције и креирању функционалних модела. Prema (Neudecker 2022: 1) вјештачка интелигенција и машинско учење имају огроман потенцијал у (полу)аутоматском одабирању, организвоању и чувању културног наслеђа у библиотекама, архивама и музејима као и у рачунарској анализи података о културном наслеђу. Неке од могућности које пружа вјештачка интелигенција а које се користе у дигиталним библиотекама су препознавање текста из историјских писаних докумената, чак и технике писања.

У раду (Травиглиа 2020: 5-8) објављеном на CDCPP симпозијуму (Council of Europe 2020) указано је на значај примјене вјештачке интелигенције у неколико области: дешифровању античких језика, обнављање античког текста употребом дубоког учења (engl. deep learning), дешифровању епиграфских ознака и у аутоматској идентификацији.

Примјеном технике рачунарског вида може се извршити поуздана аутентификација, односно провјера ауторства над умјетничким дјелом. Ова техника омогућава рачунару да препозна објекте унутар сликовног приказа ради даље анализе (Ловрић 2021: 13).

Google је 2015. године представио алат под називом Google Cloud Vision API који омогућава додавање ознака сликама те њихово класификовање у различите категорије. Такође нуди могућност препознавања текста унутар слике те могућих непримјерених садржаја (Ловрић 2021: 15).

Туристички обилазак историјских локалитета у удаљеним крајевима свијета за већину људи је недостижан. Како би се приближила културна добра материјалне баштине што ширем кругу људи, развијено је више дигиталних платформи које користе увелико и вјештачку интелигенцију и ту се огледа примјена вјештачке интелигенције у промовисању материјалне културне баштине земље. Сада мјеста попут пирамида у Египту, бројних артефаката у музејима и галеријама широм свијета из различитих историјских епоха нису више доступна само малом кругу људи.

Једна од платформи која је већ увелико присутна и у нашој регији и коју ћемо овдје представити јесте Google Arts and Culture.

Google Arts and Culture (Google Arts & Culture 2023) представља Google апликацију која омогућава преглед умјетничких дјела, артефаката и остале културне баштине која се налази у преко 2000 музеја, галерија, архива и организација које су потписале уговор са Google-овим институтом. Преко 80 земаља путем ове дигиталне платформе може упознати бројну Интернет заједницу о својим културним добрима али и властитој култури. Корисник приступа дигитализованом садржају независно од физичке удаљености, а умјетничка дјела су приказана у врло високим резолуцијама тако да се могу видјети и детаљи.

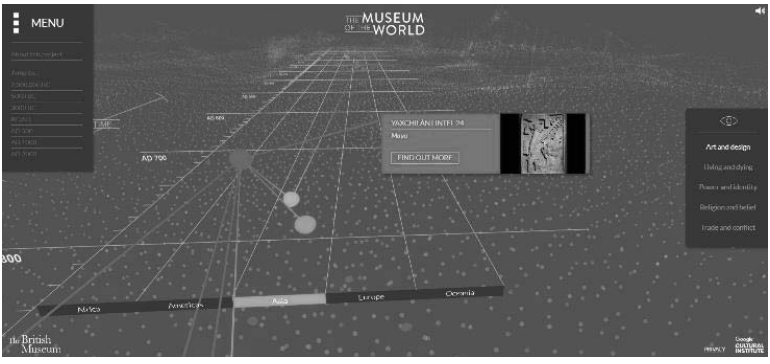

Слика 1: Насловна страница апликације Google Arts and Culture

Извор: прилагођење аутора чланка

На овој дигиталној платформи (која је потпуно бесплатна) се могу наћи подаци о најпознатијим умјетничким дјелима, али ова платформа пружа и много више. Може се вршити претрага према задатом временском периоду, омогућава виртуелне посјете, има уграђени алат који помаже у откривању о ком умјетничком дјелу је ријеч (кад уперимо камеру паметног телефона на њега) итд.

Из сарадње Британског музеја и платформе Google Arts and Culture проистекла је могућност приказа на сајту Британског музеја преко два милиона година људске историје и културе. Преко шест милиона посјетилаца сваке године доживи незаборавно искуство посјете свјетски-познатим колекцијама.

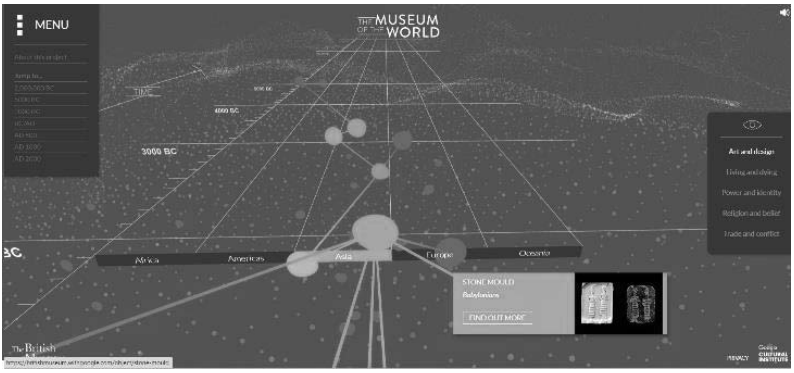

Слика 2: „The Museum of the World" на платформи Google Arts and Culture

Извор: прилагођење аутора чланка

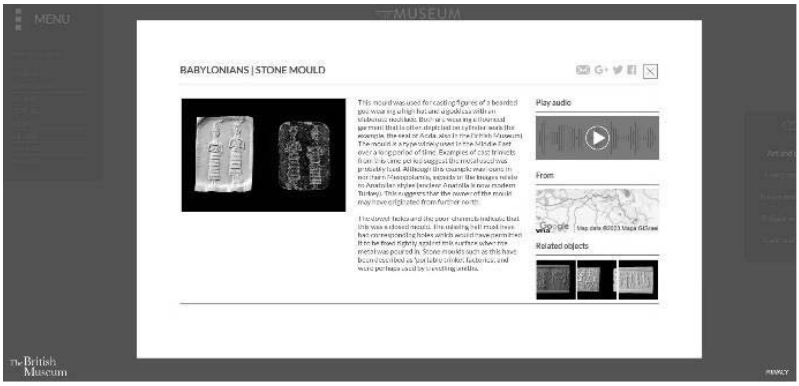
На слици 2. је представљена почетна страница веб сајта „The Museum of the World" који је креиран у сарадњи Британског музеја и платформе Google Arts and Culture, која нам пружа интерактивно искуство и проближава неке од најзначајнијих догађај у људској историји (Google Cultural Institute 2023).

Избором епохе и географске локације, односно континента сужавамо област интересовања, додатно избором из падајућег менија са десне стране, а онда након тога можемо „ући" у шири опис понуђених артефаката и умјетничких дијела и добити више информација о њима.

Слика 3: Избор континента и одговарајућег артефакта

Извор: прилагођење аутора чланка

Слика 4: Улазак у шири опис артефакта

Извор: прилагођење аутора чланка

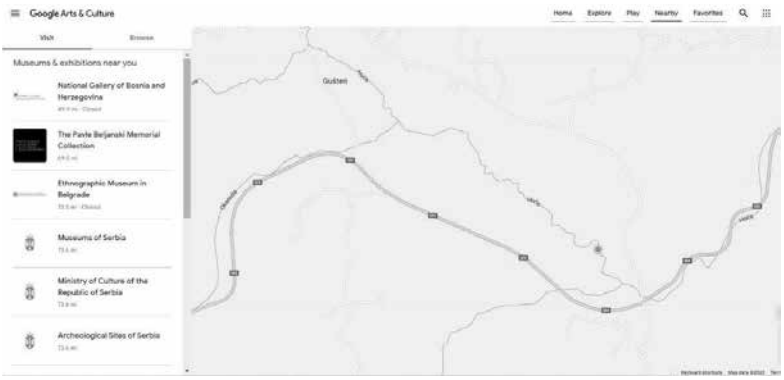
Имамо могућност да покренемо звучни запис и да чујемо гласовно објашњење, да на карти испод видимо тачну локацију гдје се поменути предмет налази, али и приказ оних предмета који су у вези са њим.

Платформа Google Arts and Culture настоји да привуче и млађу популацију и да их кроз игру едукује. Покренули су властиту видео игру „The Descent of the Serpent" путем које се можемо упознати са древним цивилизацијама и културама.

ПРЕЗЕНТОВАЊЕ ПОСТАВКЕ НАЦИОНАЛНЕ ГАЛЕРИЈЕ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ НА ПЛАТФОРМИ GOOGLE ARTS AND CULTURE

Платорма је прилагодила раније креирану Google Street View технологију која је омогућавала виртуелно кретање улицама градова широм свијета, за кретање унутар изложбеног простора музеја и галерија.

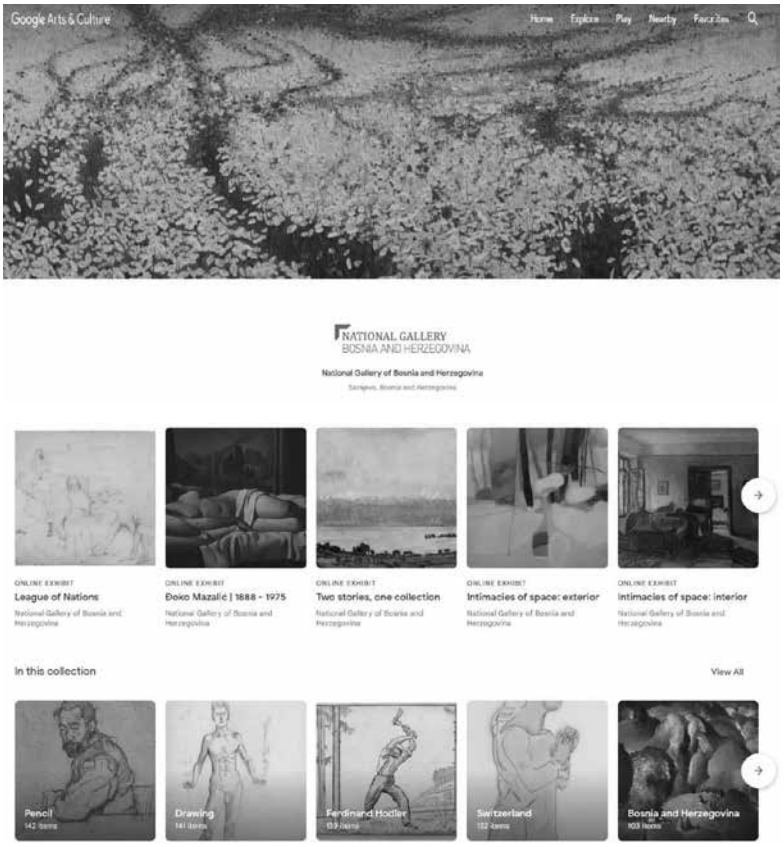
Чим смо приступили платформи, већ је одређена наша тачна локација, а нама се нуди моућност да кад кликнемо на „Nearby" добијемо преглед музеја и галерија којима смо географски најближе.

Слика 5: Преглед најближих музеја и галерија

Извор: прилагођење аутора чланка

У Босни и Херцеговини прва институција која је склопила уговор са платформом Google Arts and Culture је била Национална галерија Босне и Херцеговине и види се са слике 5. да нам је то и прво понуђено за посјету.

Слика 6: Поставка Националне галерије Босне и Херцеговине

Извор: прилагођење аутора чланка

Виртуелне изложбе су посебно осмишљене и прилагођене за онлине посјетиоце који могу истражити четири изложбе које су припремили стручњаци Националне галерије Босне и Херцеговине.

У раду смо видјели какве су могућности вјештачке интелигенције и описали пар спефичних примјена, али сада ћемо описати какво је стање са развојем вјештачке интелигенције у Босни и Херцеговини и земњама окружења.

ПОРЕЂЕЊЕ СИТУАЦИЈЕ У БИХ СА ЗЕМЉАМА ОКРУЖЕЊА У ПОГЛЕДУ КЉУЧНИХ ИНДИКАТОРА РАЗВОЈА ВЈЕШТАЧКЕ ИНТЕЛИГЕНЦИЈЕ

Према (Oxford Insights: 56) о спремности за вјештачу интелигенцију из 2022 године, Босна и Херцеговина се налази на 112 мјесту (од 181 анализиране земље), што је најлошија позиција у односу на земље окружења (табела 1). Према ауторима овог извјештаја за овако лошу позицију заслужан је недостатак стратегије, недостатак иновационог екосистема који је потребан за развој вјештачке интелигенције, стагнација економског раста и одлив мозгова. Није донесена стратегија на нивоу Босне и Херцеговине за развој вјештачке интелигенције. У Федерацији Босне и Херцеговине у Стратегији развоја ФБиХ у периоду од 2012-2027 изнесени су планови развоја вјештачке интелигенције (Клик, март 2023).

Укупни скор се заснива на три стуба.

То су:

1. влада: овдје се оцјењује визија, дигитални капацитет, управљање и етика,
2. подаци и инфраструктура: расположивост података, репрезентативност података и инфраструктура,
3. технолошки сектор: иновативни капацитет, људски потенцијал и зрелост.

Табела 1: Поређење земаља регије према спремности на вјештачку интелигенцију

Земља	Глобални ранк	Укупни скор	Влада	Технолошки сектор	Подаци и инфраструктура
Словенија	41	61.45	71.15	41.62	71.57
Србија	59	52.96	68.7	35.44	54.75
Хрватска	66	48.59	40.7	36.12	68.93
Сјеверна Македонија	71	46.11	50.66	32.05	55.62
Црна Гора	76	45.12	39.26	33.13	63.2
Босна и Херцеговина	112	35.17	26.70	27.98	50.82

Извор: табела 1 представљају прилагођење аутора чланка према подацима Oxword Insight-а

ЗАКЉУЧАК

У данашњем информационом добу, које карактерише дигитализација садржаја, ни културно наслеђе неће бити изузето. То има своје добре стране попут могућности лакшег чувања, рестаурације оштећења културног добра како би се оно спасило од уништења и било доступно и будућим генерацијама.

Преко различитих дигиталних платформи, при чему је у раду описана једна, Google Arts and Culture, може се омогућити широкој популацији виртуелна посјета музејима, галеријама, археолошким налазиштима, што свакако придоноси популаризацији таквог садржаја. Дат је примјер Британског музеја чију веб страницу годишње посјети око шест милиона људи. Уз садашњу енормну популарност друштвених мрежа, искуства о виртуелним посјетама се дијеле путем Интернета, што још више повећава популарност изложеног садржаја, а културно наслеђе једне земље приближава милионима корисника Интернета широм свијета. Пошто се ради о релативно новом концепту, потребно је истражити како ће се тренд представљања културне баштине у дигиталном формату одразити на посјете уживо културним институцијама једне земље. За анализу ове ситуације користе се различити алгоритми, али чињеница да се број институција и број земаља које су потписале уговор са овом овдје представљеном дигиталном платформом Google Arts and Culture сваке године повећава, довољан је показатељ да ће се овај тренд наставити и у будућности.

Примјена вјештачке интелигенције у свијету је у експанзији, овдје је описана тек само једна специфична примјена. Задатак државних институција Босне и Херцеговине јесте да се донесе стратегија развоја вјештачке интелигенције, поготово ако имамо у виду тренутни положај развоја вјештачке интелигенције у земљи. Можда би томе могло помоћи оснивање института за вјештачку интелигенцију који ће се бавити истраживањима везаним за примјену вјештачке интелигенције у различитим областима са мултидисциплинарним приступом уз сарадњу са научно-истраживачким институацијама, привредом и јавним сектором.

ЛИТЕРАТУРА

Council of Europe 2020: 9th Plenary Session (online) of the Sttering Committee for Culture, Heritage and Landscape (CDCPP) https://www.coe.int/en/web/cdcpp-committee/9th-session

Destination Sarajevo 2018: 19 јануар. Numerous works from the National Gallery of BiH now on Google Art & Culture https://sarajevo.travel/en/text/numerous-works-from-the-national-gallery-of-bih-now-on-google-arts-amp-culture/614

EU Commision 2018: Regulation of the European Parliament and of the counsil establishing the Digital Europe programme for the period 2021-2027. https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:321918fd-6af4-11e8-9483-01aa75ed71a1.0003.03/DOC_1&format=PDF [26.02.2023].

Google Arts&Culture 2023: Bringing the world's art and culture online for everyone. https://about.artsandculture.google.com/ [25.02.2023].

Google Cultural Institute 2023: The Museum of the World. https://british museum.withgoogle.com/ [26.02.2023].

Клик 2023: 17. фебруар. Сарајево. Како се вјештачка интелчигенција разликује од људског мозга и да ли заиста може бити опасна по човјека. https://www.klix.ba/scitech/tehnologija/kako-se-vjestacka-inteligencija-razlikuje-od-ljudskog-mozga-i-da-li-zaista-moze-biti-opasna-po-covjeka/230214049 [26.02.2023].

Клик 2023: 8. март. Сарајево. Федерација БиХ намјерава развијати умјетну интелигенцију. https://www.klix.ba/scitech/tehnologija/federacija-bih-namjerava-razvijati-umjetnu-inteligenciju/210308082 [26.02.2023].

Neudecker C. 2022: „Cultural Heritage as Data: Digital Curation and Artificial Intelligence in Libraries", *Qurator 2022*.

Ловрић: 2021. Лара Ловрић. „Примјена умјетне интелигенције у музејима". Мастер рад. Загреб. Економски факултет.
Oxford Insights 2022: London. Goverment AI Readiness Index 2022. https://www.oxfordinsights.com/government-ai-readiness-index-2022 [27.02.2023].
Pariser 2011: Eli Pariser. *What is Internet is hiding from you*. New Your: The Penguin Press.
Travilgia A. 2020: „Artificial Intelligence applications to Cultural Heritage", *CDCPP.*

Zvezdan B. STOJANOVIĆ
Bojan N. ŠEVO

APPLICATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE PROMOTION AND PROTECTION OF CULTURAL HERITAGE WITH REFERENCE TO THE SITUATION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Sumarry

Artificial intelligence has largely become an integral part of our lives. It has found its application in all spheres of modern life, from the virtual personal assistant that helps us organize our working day, through traffic control, the use of autonomous vehicles, through the inevitable use in medicine, education, agriculture, but also in restoration, preservation and promotion. cultural heritage. Artificial intelligence and machine learning have enormous potential in the (semi)automatic selection, organization and preservation of cultural heritage in libraries, archives and museums, as well as in the computer analysis of cultural heritage data. The paper will review the position of Bosnia and Herzegovina in terms of the development of artificial intelligence in relation to neighboring countries, as well as the presentation of the National Gallery of Bosnia and Herzegovina on the Google Arts and Culture platform.

Key words: artificial intelligence, cultural heritage, machine learning.

Рад је предат 28. фебруара 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 343.61
343.2
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-43977

Оригинални научни рад

*Теодора Љ. ЖИВАДИНОВИЋ**

КРИВИЧНО ДЕЛО УБИСТВА КРОЗ ИСТОРИЈУ КРИВИЧНОГ ПРАВА

Апстракт: Живот и тело човека представљају друштвене вредности које су одувек биле и остају предмет кривичноправне заштите. Изучавајући различите историјске епохе, да се закључити да живот и тело припадника појединих друштвених класа није било предмет кривичноправне заштите, а у појединим епохама кривичноправна заштита живота и тела није била једнако пружана сваком лицу.

Стални развој друштва и промене у свим сферама доводили су до потребе све већег контакта међу људима а њихови односи долазили су до разних мимоилажења и жеље да буду решени по сопственом нахођењу. Конфликтне ситуације доводиле су до међусобних напада у циљу решавања насталих ситуација који су завршавали нападом и угрожавањем телесног интегритета људи.

Рад садржи обраду кривичног дела убиства кроз историју кривичног права, те обухвата стари и средњи век, где се говори о месту кривичног дела убиства у Хамурабијевом законику, Закону XII таблица, Курану, Руској правди и даље све до савременог доба.

Кључне речи: убиство, убица, кривица, закон, казна.

УВОД

Убиство представља најекстремнији вид људске деструкције и многоструки етички, социолошки, психолошки, медицински и правни феномен.

И ако је једна од десет библијских заповести гласила „Не убиј“, убиство је појава свих протеклих цивилизација.

Зло је укорењено у људској природи те је човек сам по себи агресиван и посеже за насиљем и терором, личним и друштвеним, кад му се за то укаже прилика или кад се осети угроженим. Иманентна људској природи, лежи дубоко запретена у људској души и агресивност се изражава некаквим личним чином насиља (Николић, Димитријевић 1998: 3).

Кривично дело убиство одржава понашање одређеног лица, које повлачи одређене друштвене последице санкционисане законом. То је конкретно кривично дело којим се друго лице лишава живота, а које је као такво описано у закону.

Убиство, у ширем смислу, значи уништавање људског живота, а као кривично дело, представља противправно лишење (одузимање) живота неком лицу.

У психолошком смислу, убиство представља свесну и вољну или несвесну, а најчешће афективно - импулсивну радњу одузимања живота једног од стране лица, која је мотивисана различитим мотивима.

* Докторанд Правног факултета Мегатренд, Београд, teacimburovic93@yahoo.com

Убиство је као вид насиља један од најраширенијих феномена повезаних са човековом природом и људским друштвом. То је појава која се константно одржава кроз историју људског рода.

Да је убиство проблем стар колико и историја људи, учи нас Библија која почиње легендом о постању, наставља се причом о искушењу и прокреацији, а затим, када је породица успостављена, јавља се ривалство међу браћом и фрустрација која се завршава гневом и братоубиством (Крон 1993 : 27).

КРИВИЧНО ДЕЛО УБИСТВА КРОЗ ИСТОРИЈУ

Убиство у старом и средњем веку

Своје прве корене кривично право вуче из крвне освете, коју су знали скоро сви народи и која је представљала легитимно понашање на одређеном нивоу развоја друштва.

Човеку је у старом и средњем веку пружана заштита, али је било разлике у погледу кривице. Кривица је зависила од положаја који има у друштву учинилац дела и жртва. Пуну заштиту уживали су робовласници и феудалци, док живот роба и кмета није био заштићен. Сви законици одражавали су класни карактер друштва које их је донело и примењивало.

Хамурабијев законик је први познати писани законик у људској историји. Око двехиљадите године пре нове ере донео га је вавилонски владар Хамурабије. Законик је, поред осталих области друштвеног живота, регулисао и област кривичног права. Иако је убиство било забрањено, није било посебне одредбе о његовом инкриминисању.

Члан 116 овог законика гласи: Ако услед удараца или беде злостављени умре у кући оног који је према њему вршио принуду, власник злостављеног привешће суду његовог трговца и ако је умрли био син слободног човека, биће убијен његов син; ако је умрли био роб слободног човека, он ће платити трећину мине сребра и ма шта да је био дао на зајам, биће лишен свега.

У члановима 207 и 208 овог законика инкриминисан је случај повреде и смрти лица у свађи.

Члан 207 гласи: Ако човек умре од његовог ударца, нека се исто закуне, и ако је покајник био син слободног човека, нека плати пола мине сребра.

Члан 208 гласи: „Ако је био син мушкенума, нека плати једну трећину мине.“[1]

Закон XII таблица донесен је ради ограничења самовоље патриција. То је најстарији познати римски писани законик. Таблица IX забрањује да се било који човек убије без пресуде, а таблица VIII предвиђа изузетак за крађу ноћу: „Ако ко год ноћу краде и буде убијен, убијен је с правом.“

Таблица IV предвиђа: Наказно дете треба одмах убити (Јасић 1968: 5-60).

---

1 *Хамурабијев законик* разликује три друштвене групе: awilum (авилум-човек, мушкарац), mušketin (мушкетин - издржавано лице) и wardum (вардум – роб). Називи указују на разлике у правном статусу, пошто су казне варирале, у зависности од тога којој групи припадају преступник односно жртва. Видети: А. Курт, Стари Исток I – II, Београд, 2004, I: 112 – 113.

Куран је објављен у Меки од 611. до 633. године нове ере као света књига божанских прописа које је Мухамед народу оставио. *Куран* садржи верске, моралне и правне прописе. У изрекама које регулишу друштвене и правне односе, више се назире морални него правни карактер.

Питање убиства регулисано је у глави (сури) IV, у стиху –ајету 94 и 95.

У стиху 95 регулисано је намерно убиство, а стихом 105 предиђено је: „Немојте попустити у јурењу за непријатељем. Ако вама буде тешко, биће тешко и њима као и вама, али ви треба да се од Бога надате ономе чему се они не могу надати. Бог је мудар и знајући" (Јасић 1968: 68-85).

Из Курана је настало шеријатско право које према начину одређивања казне, познаје одређена кривичних дела, између којих убиство.

Руска правда је инкриминисала убиство у збирци закона, коју је објавио кнез Кијевске Русије Јарослав Владимирич Мудри (1019-1054), а представљала је комбинацију Византијског и обичајног права. Предвиђени прописи имали су основну намену да заштите горње слојеве друштва који су имали привилегију приликом кажњавања и за извршено убиство њима су изрицане блаже казне.

После Јарослављеве смрти његови синови су укинули крвну освету за убиство, а увели откуп у новцу чија је висина зависила од сталешке припадности. Тако, ако је убијен велможа, плаћало се 80 гривни, ако је у питању други слободан човек, 40 гривни, а за обичног слугу 5 гривни.

У плаћању казне убици је помагала општина којој је припадао, с тим што се правила разлика да ли је убиство извршено у свађи или пијанству, или без свађе и у пљачки.[2]

Винодолски закон донесен је за време владавине кнеза Леонарда Франкопана 1288. године. Примењивао се на подручју Винодола (Хрватско Приморје). Инкриминисаност кривичног дела убиства била је садржана у следећим члановима:

* Члан 29: И ако би ко убио једног од поткнежина или од слугу кућне дружине господара кнеза, од пермана, и побегне, те се не би могао ухватити, нека кнез наплати вражбу, то јест новчану казну, коју и колико буде хтео, од племена злочинца само половицу, а злочинац, другу половицу. Али, ако се ухвати тај злочинац, на њему може тај исти кнез или други уместо њега да учини одмазду, коју буде хтео, а његово се племе ништа не кажњава.

* Члан 31: И ако би тко убио којега кмета или од кметског рода па би се могао ухватити, нека плати казну од 100 либара, а обћини оног града, којега је убијени, две либре (Јасић 1968: 113-127).

Убиство у законодавству српских држава

У средњовековној Србији, а пре него што је донет *Душанов законик* убиство се помиње под именом „крв" и „вражба".

У уговору са Дубровником (1308.г. чл. X) убиство се помиње под именом „крв" а реч „вражба" означава глобу али и само убиство (Скопска 1300.г. XLVIII;

2 Руска правда није имала параграфе, већ су појмови означавани јаком бојом (напомена аутора).

Дечанска 1330.г. XLVI). Учинилац „вражбе“ називао се убица. Ређе се убиство називало и „душеубиство“ (Трескавица после 1337. X). Тек у *Душановом законику* за лишавање живота неког лица употребљава се термин убиство.

Душанов законик донет је у време највеће економске моћи феудалне Србије, а за владавине Стефана Душана, 1349. године и допуњен је 1354. године.

Поред прописа који су се односили на вођење судског поступка и анализе доказа у поступку, Зконик је садржао велики број одредби о извршеним кривичним делима и предвиђеним санкцијама.

За најтежа дела у која су убрајана убиство (враџба), телесне повреде, силовање и увреда у овом законику биле су предвиђене најсуровије телесне казне па и смртна казна.

У Душановом законику се појављује разлика код извршених убистава учињених умушљајно или из нехата, као и код убистава која се карактеришу као обично убиство, убиство учињено на мах, те убиство учињено у нужној одбрани.

Убиство је санкционисано у првом члану *Кривичноī законика Проше Машеје Ненадовића* од 1804. године, који поред смртне казне, предвиђа и телесне и имовинске казне.

Нехатно убиство није било санкционисано.

Карађорђев криминални законик из 1807. īодине санкционише кривична дела која су била најбројнија и најопаснија у току рата, али је осим њих у Законику третирано и кривично дело убиства. Правила се разлика између умишљајног убиства, које је било одређено чланом 18, и нехатног убиства дефинисаног чланом 19. Убици је за умишљајно убиство била предвиђена казна: да се стреља, а потом обеси, док је за нехатно убиство била предвиђена казна, пола године у гвожђу.

Као тежа убиства била су предвиђена: детеубиство санкционисано смртном казном, као и убиство „вештице“.

Овај Законик разликовао је тешко убиство од обичног убиства а издвајао је привилегована убиства.

У судској пракси као тежа убиства третирана су и убиства из користољубља и убиства припадника органа власти (Папазоглу 1954: 114-116).

Прво *Криминални законик за Књаженсшво Србију* из 1860. и био је један од најмодернијих европских кривичних законика За основ је имао Пруски кривични законик из 1851. године.

Овај законик предвидео је и систематизовао убиства као: тешка убиства, обична убиства и лака привилегована убиства, дајући посебно биће сваког убиства понаособ.

Тако је о убиству сродника чланом 157 је предвиђено: Ко родитеља или ког у правој линији претка свог хотично, па ма и без предумишљаја, убије, да се казни смрћу.

У члану 159 предвиђено је квалификовано убиство: Ко хотично убије зато да себи уклони препоне, које му предузећу каквог казнимог дела сметају, или да га не би на самом учињеном делу уватили, да се казни смрћу (Папазоглу 1954: 215-225).

Као привилегована убиства овај законик предвиђа:

* убиства на мах (члан 156, став 2) и
* убиства из нехата (члан 156).

Убиство кроз законодавство Црне Горе

У Статуту Котора први пут је од приморских градова, помињао убиство. Убиство се кажњавало смрћу, и није било разлике између убиства са предумишљајем и убиства без предумишљаја. Убиство у нужној одбрани није било кажњавано.

Будвански статут донесен је за време цара Душана и он је, поред осталог, садржао и одредбе кривичног права. Један број кривичних дела задржан је у надлежности цара, а у ту групу спадало је и кривично дело убиства.

Законик општи црногорски и брдски је први писани закон у историји Црне Горе. Донесен је у времену великог безвлашћа 1798. године.

Основни циљ Законика био је да искорени убиство и освету, јер је у то време крвна освета била велико зло и уносила је у народ општу несигурност.

Члановима 9 и 10 инкриминисано је убиство из нехата и нужне одбране, док је чланом 8 Законика искључена одговорност за убиство на мах, а члан 13 искључује одговорност за убиство лопова.

Овај Законик је предвиђао смртну казну која се извршавала вешањем, каменовањем или стрељањем.

Законик књаза Данила донесен је 1855. године и садржи, између осталих, и одредбе кривичног права. У вези кривичног дела убиства готово све одредбе преузете су из Петровог Законика, а налазе се у члановима од 27 до 40. У члановима од 27 до 30 су одредбе чл. 2 до 5 Петровог Законика, и односе се на самовољног убицу, а у чл. 34 и 35, инкриминисано је убиство на мах, што је прописано у чл. 8 Петровог Законика. Овај законик уводи телесну казну.

Није било кажњиво убиство у нужној одбрани када се нападнути брани у току напада, односно док напад траје. Такође, прописао је да ако је нападнуто лице заиста угрожено, може убити нападача пошто га упозири а овај не престане са нападима.

Кривични законик за књажевину Црну Гору сачињен је по узору на Кривични законик књажевине Србије донет је 1906. године.

У њему је се налази и одредба о убиству којом предвиђа сваку недозвољену радњу која је узрок смрти човека, без обзира како је убиство учињено.

Такође је инкриминисао убиство с предумишљајем а дефинисано је и обично убиство.

У привилегована убиства сврставана су убиство из нехата и убиство на мах са предвиђеном затворском казном не краћом од једне године.

У члану 156 овај Законик предвиђа: Ко убије човјека врх своје жене, неће се казнити, док у квалификована убиства сврстава убиство сродника и убиство извршено с посебним побудама.[3]

3 *Кривични законик за Књажевину Црну Гору,* 1906.

Убиство кроз законодавство Југославије

Кривично дело убиства предвиђено је у кривичноправним прописима од 1929. године када је кривичним закоником инкриминисано и санкционсано.

Убиства су класификована као обично убиство, квалификована убистава и убиства на мах. Обично убиство је је извршено када неко лиши живота друго лица, док су тежа убиства представљала радњу извршења након зрелог размишљања, тровањем и на свиреп начин, као и када се угрожавају животи више лица, из користољубља као и да би учинилац дела сакрио други злочин.

За све врсте убистава биле су предвиђене одговарајуће казне. За основно облик убиства прописана је казна већите робије или робија у трајању најмање десет година, док је за тежи облик убиства предвиђена смртна казана или већита робија.[4]

Кривични законик СФРЈ донет је 1951. године. Њиме је извршена кодификација кривичног материјалног права, а уз измене и допуне до доношења Кривичног закона СФРЈ и Кривичних закона република и покрајина.

Године 1974. донет је Устав СФРЈ којим је извршена подела надлежности у области кривичног законодавства између федерације и федералних јединица. На основу тог устава по члану 281, Скупштина СФРЈ је донела Кривични закон СФРЈ који је (објављен у Сл. листу бр. 44/76) ступио на снагу 1.7.1977. године.

Републичким и покрајинским кривичним законима инкриминисано је кривично дело убиство, с тим што је преписана одредба о убиству из члана 135 КЗ-а СФРЈ, уз мање измене и допуне.

Уставом СФРЈ (члан 281) утврђена је подела надлежности у области кривичног права, Устав СРЈ нема посебну одредбу која регулише то питање. Помињу се категорије кривично дело, кривична одговорност и кривична санкција.

Посебне одредбе у погледу надлежности у области кривичног права не садрже ни устави република.

Република Србија је 1977. године својим кривичноправним актима убиство као кривично дело категоризовала у посебној глави Кривичног закона у посебном и квалификованом облику. По основном облику дело је представљало лишење живота другог лица, док је квалификовани облик убиства садржао један од алтернативних начина који су предвиђени чланом 47 КЗС.[5]

За кривично дело убиство највећа прописана казна затвора била је четрдесет година.[6]

Република Црна Гора донела је нови кривични закон (Сл. лист РЦГ, бр. 12/03), 17. децембра 2003. године. Кривично дело убиство инкриминисано је чланом 30 К З РЦГ.

---

4 *Кривични законик за Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца,* 1929.

5 *Кривични закон Републике Србије,* 1977.

6 У кривичном законодавству Републике Србије за најтежа кривична дела била је прописана смртна казна све до доношења Закона о изменама и допунама Кривичног закона Републике Србије од 2002. године када је замењена казном затвора од четрдесет година – напомена аутора.

Кривично дело убиство у светлу савременог права и међународног права

Убиство као кривично дело у светлу савременог права и међународног људског права сагледава се кроз неколико облика.

Геноцид[7] представља злочин који је усмерен на систематско и потпуно уништење једне нације, верске или етничке групе или заједнице.

Овај начин угрожавања људских живота кажњив је без обзира према коме је учињен и ко је то учинио.

Радња извршења геноцида може се јавити као убиство, тешка повреда тела или тешко нарушавање физичког или душевног здравља, као и других начина којима се стварају услови за потпуно или делимично истребљење неке од расних, етичких или верских група.

Злочин против човечности[8] није познавало раније југословенско законодавство. Радња овог дела састоји се у вршењу злочина или издавања наредбе да се такви злочини изврше, а жртва није појединац, већ целокупно човечанство.

Ратни злочин против цивилног становништва врше се у току рата када се поступа супротно правилима међународног права у односу на основна права грађана, наређивањем или извршењем злочиначких радњи. С обзиром на извршене радње за овај злочин је по правилу могуће извршити само са директним умишљајем, док код убиства је довољан и евентуални умишљај.[9]

Ратни злочин против рањеника и болесника јавља се у два облика: као нечовечно поступање са рањеницима и болесницима; као уништавање или присвајање санитетског материјала и других санитетских средстава.

Ратни злочин против заробљеника се састоји у вршењу злочина или наређивању да се он изврши.

Под тероризмом се подразумевају организоване акције насиља, инспирисане политичким мотивима, управљене против одређене државе, њеног друштвено - економског и политичког уређења и њене безбедности.

Тероризам представља употребу насиља и претње која није законита с циљем да присили и застраши одређено друштво а све у смислу постизања својих циљева.

У ОУН је донето више конвенција о питањима тероризма. Поменућемо следеће: Конвенција из 1963. године, Хашка конвенција из 1970. године о сузбијању незаконите отмице ваздухоплова, Монтреалска конвенција из 1971. о сузбијању незаконитих аката уперених против безбедности цивилног ваздухопловства и Монтреалска конвенција 1971. године.

Између 1972 – 1979. донето је седам резолуција Генералне скупштине ОУН у вези тероризма којом све државе чланице УН осуђују тероризам који чини претњу територијалном интегритету и безбедности сваке државе.

---

7 Члан 370 КЗ РС.
8 Члан 371 КЗ РС.
9 Члан 372 КЗ РС.

ЗАКЉУЧАК

У правној историји убиство као најтежа незаконита радња против човекове личности присутно је од најстаријих времена до данас.

Без обзира на историјске периоде кроз које је људско друштво пролазило, све државе су својим највећим правним актима пружале заштиту човековом животу и његовом телесном интегритету те су бројним законским нормама и санкцијама штитиле живот људи.

Концепција кривичног дела убиства у савременим законодавствима заснива се на схватању овог кривичног дела као друштвено опасног дела.

Ово кривично дело прописују сви савремени законици у циљу очувања физичког интегритета личности и његових личних и друштвених вредности.

Наше кривично законодавство штити живот човека као најзначајнију људску и друштвену вредност од када човек настане па до краја његовог живота.

Без обзира на све, и у данашње време број убистава у свету је у сталном порасту на шта утичу биолошки, психолошки, психопатолошки и социолошки фактори

ЛИТЕРАТУРА

Димитријевић, Николић 1998: Димитријевић Душан, Николић Драгослав, *Убиства и самоубиства у Југославији и свету*, Српско удружење за кривично право, Београд.

Душанов законик, Матица српска 1950, Градска штампарија, Нови Сад.

Јасић 1968: Стојан Јасић, *Закони старог и средњег века*, Будућност, Нови Сад.

Кривични законик („Сл. Гласник РС", бр.85/2005, 88/2005 - испр., 107/2005 – испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 и 35/2019).

*Кривични законик Краљевине Југославије,*1930, Геца Кон, Београд.

Кривични законик за Књажевину Црну Гору, 1906, К. Ц. Државна штампарија, Цетиње.

Кривични законик за Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, 1929. Државна штампарија Краљевине Југославије, Београд.

Кривични закон Републике Србије, 1977, „Сл. гласник СРС" 26/77, 28/77- испр. 43/77- испр, 20/79, 24/84, 39/86, 51/87, 6/89, 42/89 и 21/90-8 и „Службени гласник СРС", бр.16/90, 26/21, 26/91 – одлука УСЈ бр. 197/87, 75/91 –одлука УСРС бр.58/91, 9/92, 49/92, 51/92, 23/93, 67/93, 47/94, 17/95, 44/98, 10/2002, 11/2002 – испр. 80/2002, 39/2003 и 67/2003.

Крон 1993: Лепосава Крон, *Кајинов грех, Психолошка типологија убица*, Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Београд.

Лазаревић 1991: Љубиша Лазаревић, *Кривично право, посебни део*, четврто измењено и допуњено издање, Савремена администрација, Београд.

Лазић 1932: Драгослав Лазић, *Кривични законик за Краљевину Југославију* од 27.01.1929. са изменама и допунама од 09.10.1931. год. I књига – Општи део, Штампарија Владете С. Јанићијевића, Београд.

Папазоглу 1954: Димитру Папазоглу, *Кривично право и правосуђе у Србији (1804–1813),* Београд.

Службени лист ФНРЈ, бр. 13/51 и бр. 30/59.

Службени лист СРЈ, бр. 37/93.

Устав СРЈ („Службени лист СРЈ" бр. 1/92. од 05.01.1992.).

Хамурабијев законик, 2005, Утопија, Београд.

Teodora LJ. ŽIVADINOVIĆ

THE CRIME OF MURDER THROUGHOUT THE HISTORY OF CRIMINAL LAW

Summary

Human life and body represent social values that have always been and remain the subject of criminal protection. Studying different historical eras, one can conclude that life and body of members of certain social classes was not subject to criminal protection, and in certain eras legal protection of life and body was not equally provided to everyone.

The constant development of society and changes in all spheres led to the need for more and more contact between people, and their relationships came to various passings and the desire to be resolved in their own way. Conflict situations led to mutual attacks in order to resolve the situations that arose which ended with an attack and endangering the physical integrity of people.

The work contains the analysis of the criminal offense of murder throughout the history of criminal law, and includes the old and the Middle Ages, where the place of the crime of murder is discussed in Hammurabi's Code, the Law of Plate XII, Koran, Russian justice and further up to modern times.

Kew words: murder, murderer, guilt, law, punishment.

Рад је предат 28. марта 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА

УДК 726:27-523.4(497.11)
904:[726:27-523.4(497.11)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-42539

Оригинални научни рад

*Драгана Ј. ЈАЊИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

*Горан М. ЈАНИЋИЈЕВИЋ***
Православни центар за младе Свети Петар Сарајевски,
Источно Ново Сарајево

АРХАИЧНЕ ОСНОВЕ НЕКАДАШЊИХ ЦРКАВА СА ПОДРУЧЈА ДАНАШЊЕ ТИМОЧКЕ ЕПАРХИЈЕ У ОБЛАСТИ ЦРНЕ РЕКЕ***

Апстракт: Издвајање две несачуване и до краја неразјашњене црквене грађевине са подручја Тимочке епархије у области Црне Реке постала је тема предоченог истраживања на основу њихових архаичних примарних конструкција, које се разматрају према резултатима неких ранијих истраживања, забелешкама, фото документацији и нарочито цртежима основа. Указивање на ове примере и њихово делимично и прелиминарно појашњавање има за циљ прецизније сагледавање споменичких целина, како издвојених тако и других са којима су наводно повезане и са којима се упоређују. Предмет истраживања јесте примарни контекст и конструкција храмова Светих мученика Макавеја код Мирова испод Ртња и Зањевачке цркве код Звездана, надомак Зајечара. Теза да сама основа представља показатељ укупне форме грађевине утицала је на методолошко опредељење ка анализи конструктивних принципа као и компаративној анализи на основу адекватних аналогија. С обзиром на истраживачка ограничења изнете су тек претпоставке са циљем указивања на неопходност археолошких радова на наведеним налазиштима како би се стекла комплетнија слика о континуитету хришћанског наслеђа на подручју Тимочке епархије.

Кључне речи: Црква Светих Макавеја, Зањевачка црква, средњовизантијска архитектура.

УВОД

Сложено питање споменичког и културног наслеђа Тимочке епархије у многим сегментима остало је без одговора. Узроци се препознају најпре у чињеници да у прошлости нису спровођена системска археолошких истраживања а потом и стога што је реч о једној рубној епархији Српске православне цркве као и

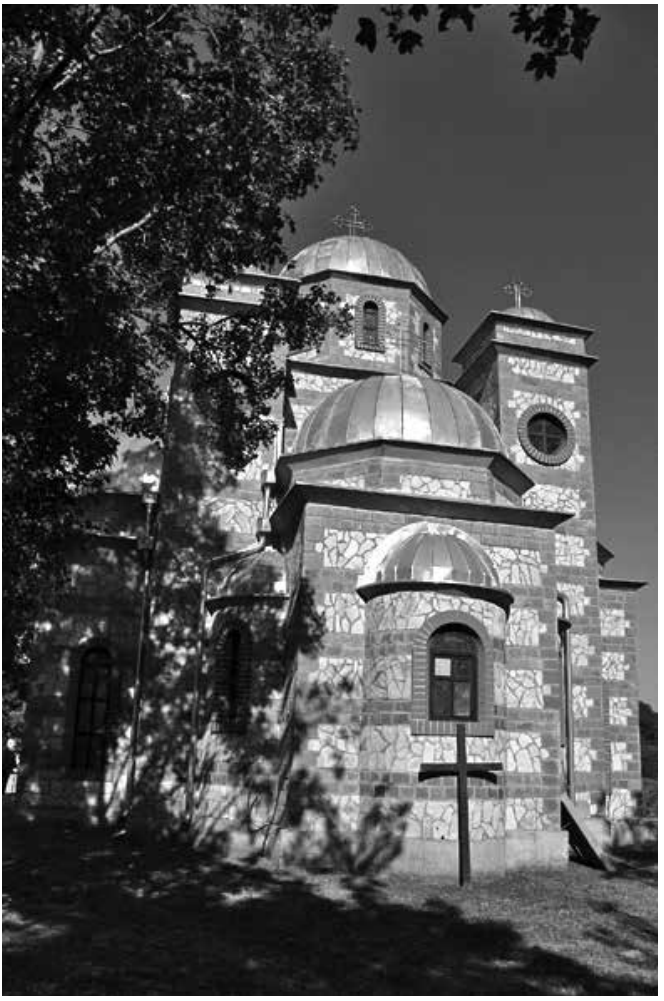
* Научни саветник, dragana.janjicka@gmail.com
** Магистар, dgjanicijevic@gmail.com
*** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-47/2023-01/200020 од 3. 2. 2023. године.

пограничној области Републике Србије те да су у веома хетерогеном материјалу, на основу разних утицаја, тешко уочљиви национални елементи. Феномен континуитета хришћанске културе на овим просторима, са друге стране, сасвим је известан, што се може закључити на основу материјалних остатака још из првих векова хришћанства, пре свега на археолошком налазишту Felix Romuliana/Гамзиград, али и другим локусима касноантичког и средњовековног раздобља са простора данашње Тимочке епархије. Овом приликом разматра се проблем неких цркава које су неповратно изгубљене деловањем „зуба времена" или због различитих историјских околности и то на основу резултата претходних истраживања и доступне документације. Реч је о црквама необичних основа, чија архаичност упућује на потенцијални значај у смислу допуњавања слике о континуитету хришћанске културе на подручју наведене дијецезе. Будући да припадају области Црне Реке[1] (Бојанић-Лукач 1978: 37) анализирани свештени топоси повезани су географски али и историјски на основу смењивања државних управа на овој територији кроз историју. Циљеви истраживања рефлектују потребу обједињавања досадашњих сазнања те доступних извора и материјалних остатака, да би се конструисала прелиминарна слика како посматраних споменика тако и одређеног континуитета црквеног живота на овим просторима. У методолошком смислу ишло се на проналажење аналогија и упоређивање карактеристичних принципа градње како би се проникло у карактер и „дух" епохе у којој су издвојене грађевине подизане или обнављане. У основи разматрања циља се на шири контекст „необичних" појава у оквирима наслеђа црквене архитектуре на просторима Тимочке епархије.

ПРИМАРНА КОНСТРУКЦИЈА ЦРКВЕ СВЕТИХ МАКАВЕЈА

Подигнут у последњим деценијама XX столећа садашњи храм Светих мученика Макавеја налази се са десне стране магистралног пута који води од Параћина ка Зајечару, недалеко од Бољевца, на потесу села Мирова. (сл. 1) Посвета и форма грађевине подсећају истраживаче на постојање старије цркве на овом месту од које су до средине XX столећа били видљиви једино делимично очувани темељи. Будући да су се нашли на предвиђеној траси магистралног пута, остаци цркве уништени су приликом његове градње (Мишић, Бојковић 2018: 96). У литератури је сачуван тлоцрт тј. цртеж основе цркве, који су начинили сарадници академика Ђурђа Бошковића, приликом обиласка и опсервације трагова културне баштине источне Србије (Бошковић 1950: 206). Описана је као „црквица моравског типа без бочних апсида, грађена од ломљеног камена и притесане сиге" (Бошковић 1950: 206-209). Неколико реченица о старој цркви забележено је и у *Споменици Тимочке епархије 1834-1934*: „Око пет километара од Бољевца, на путу Бољевац-Луково, на самој реци Мирочици, има једно црквиште које се зове Св. Мир.

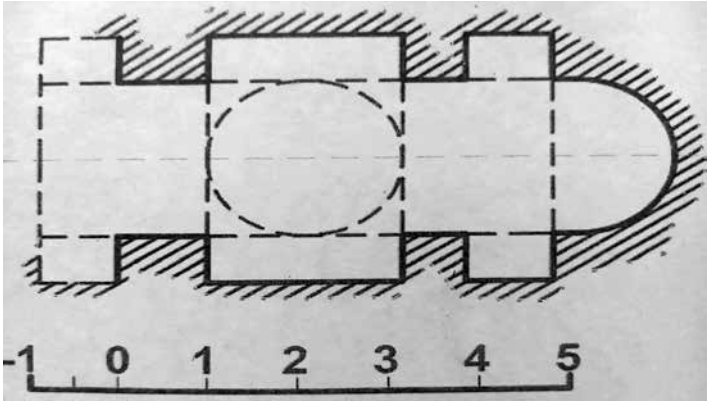
1 „Као што се види из наведених података о насељима, у другој половини XV века Црна Река била је мања регија од данашње Црне Реке. Данас се под Црном Реком подразумева подручје које је некада заузимала црноречка нахија."

Слика 1

Одатле је према предању и село Мирово добило своје име. Рачуна се, да ова црква потиче из XVI века и да је била метох Лапушњанске цркве. Код црквишта се још увек састаје народ о већим празницима. У близини пак мировске жељезничке станице налазе се, на једној стени, остаци римског градиња и до њега неко старо гробље" (Споменица Тимочке епархије 1834-1934: 8). Епископ тимочки др. Емилијан на овом месту свакако мисли на античко налазиште данас познато као Градиште, које се простире на десној обали Мироштице и које, заправо, представља остатке римског војног логора, подигнутог дуж пута са циљем одбране тадашњих граница. Упркос увреженом мишљењу, према склопу и унутрашњој организацији простора, за овај храм се не може рећи да припада триконхалном типу цркава XIV–XVI столећа. Повезивање са Лапушњом (Споменица 1934: 8) те учесталост триконхалних цркава у овом крају наводило је досадашње тумаче да цркву Светих Макавеја сврстају у ову споменичку групу и тако је датују. Осим тога у народу се

још памти легенда о хајдуку, који је, у знак покајања што је убио владику, сазидао девет цркава на потесу од Кривог Вира до Грлишта. Међу њима се спомиње и црква крај реке Мироштице (Вељковић 1986: 39). Сасвим је могуће да предање памти неку од обнова поменуте цркве, али и друга верзија исте легенде да је тих девет цркава, заправо, подиго влашки војвода Радул Велики (1495-1508), наводила је на опредељивање код њеног датовања на XVI столеће. Унутрашњи просторни план цркве, знатне разлике од основа моравских цркава и архаичност основе, указују на раније раздобље њеног настанка. Тлоцрт наведене грађевине предочава један старији тип једнобродне цркве са источном апсидом и три попречне правоугаоне форме које пресецају лонгитудинарну основу. (сл. 2) Конструкција данашњег храма Светих Макавеја поред угоститељског комплекса „Балашевић", дело знаменитог архитекте Бранка Пешића, по свему судећи делимично се ослања на карактер основе првобитне грађевине, свакако према поменутом цртежу из текста Ђ. Бошковића. Извесна недореченост тлоцрта због немогућности аутора да сагледа спољашње обрисе, пружила је могућност за слободније тумачење. Очигледно да се кренуло од идеје основе у облику слободног крста, премда се чини да је код примарне грађевине пре реч о сажетом крсту, уписаном у основу. Спољашњи обриси форме, по свему судећи, не прате унутрашњу просторну организацију и реч је о веома масивним зидовима. Подижући четири куле над претпостављеним пастофоријама, Бранко Пешић је своје дело приближио особеностима отонске предроманике, такође засноване на касноантичким узорима (Gerke 1974: 150). Прикључивање мањих главној апсиди и то са североисточне и југоисточне стране допринело је утиску разуђености форме и њеном богатству. Истовремено, примењени поступак јасно евоцира касноантичке узоре који су уочљиви и на цртежу примарне грађевине из текста Ђ. Бошковића, те је и овом приликом неизбежно истражити могућност да је првобитно у питању била ранохришћанска црква или да је ова традиција послужила као узор. Истурени попречни кракови источног травеја, непосредно уз саму апсиду указују на појаву источних трансепта, који се појављују већ на црквеним грађевинама Константиновог раздобља, чији се источни зид, на основу отвора-споја са апсидом, претвара у својеврсни *arcus maior*. (сл. 3)

Слика 2

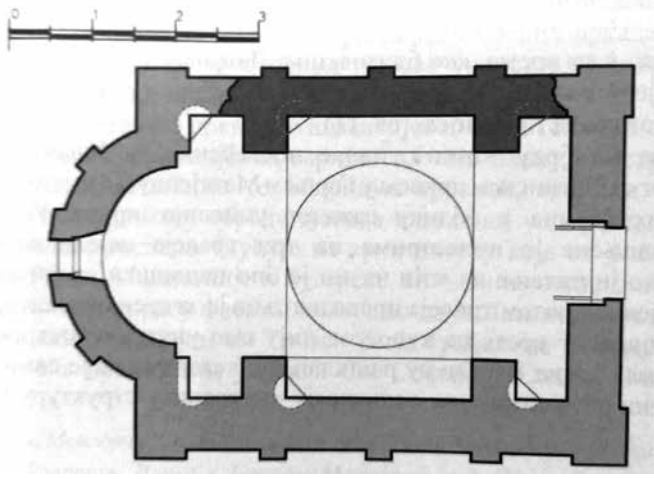
Такви „тријумфални луци“ били су носиоци иконографске пролегомене, особито у случају царских базилика и представљали су перспективну тачку посматрача, тј. верних у цркви. Попречно проширење на средини наоса подсећа на „свети квадрат“ над којим се обично уздизала купола (Gerke 1974: 92). Треба напоменути да код цркве Светих Макавеја није реч о правом квадрату већ правоугаонику који му се сопственим димензијама значајно приближава. Укрштање наоса са попречном формом под правим углом у византијској и раносредњовековној архитектури задржало се у унутрашњости грађевина и представља извесно „сећање“ на касноантички начело *композиције маса* (Riegl 1927: 68-69) и принцип разлагања простора код лонгитудинарних грађевина и избегавању јасне доминанте (Riegl 1927: 71).[2]

Слика 3

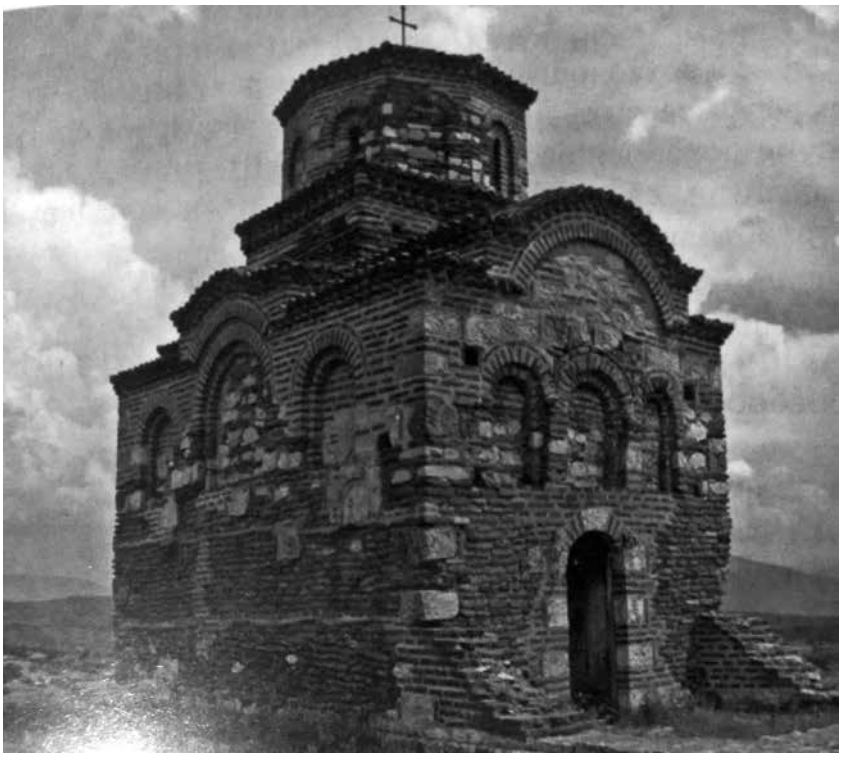
2 „Карактеристична разлика у односу на масивну грађевину са аксијалном основом почива у хотимичном избегавању једне доминанте, која валада над свим странама у истој мери.“

Сама апсида истоветне је ширине као и наос што такође указује на узоре у касноантичкој црквеној архитектури. Према неким тумачењима Г. Бабић-Ђорђевић и В. Ј. Ђурића могло би се посредно закључити да је реч о византијској тековини, заснованој на рановизантијској архитектури. Сродни овој традицији јесу и храмови подигнути на темељима тробродних базилика у Призрену, Прокупљу, Нишу и Старом Нагоричину (Ђурић, Бабић-Ђорђевић 1997: 27-29). По логици поретка храм Светих Макавеја спада у ову групу цркава, које се ослањају на касноантичке и рановизантијске узоре и донекле се разликују од предроманичких цркава са јадранског приморја[3]: „Исте такве базилике Византинци су градили и дубље на југу (Охрид, Сер, Сервија итд.); прихватили су их и први бугарски цареви и Самуило. Много више него у оним на источном Јадрану, њихови градитељи су се поводили за старохришћанским и рановизантијским узорима. Поред базилика, Византинци су у истим областима и у исто време подизали и храмове мањих размера и другачијих планова, који су сећали на старија и знаменитија светилишта у њиховим политичким и црквеним средиштима (Стара Павлица – сажети уписани крст с кубетом, обухваћеним са три стране ходником; Горњи Матејевац и Кацапун код Врања – једнобродне цркве са куполом; Ђунис и Марково Кале код Скопља – слободан крст итд)." (Ђурић, Бабић-Ђорђевић 1997: 29-30). Најближу аналогију просторног решења мировске цркве представља тзв. „Латинска црква" у Горњем Матејевцу код Ниша (сл. 4): апсида овог храма ширине је наоса, а бочна проширења у регији источног и западног травеја евоцирају појаву трансепта и пастофорија. Разлика се уочава у ширини централног проширења које је код цркве у Горњем Матејевцу уже него што је било код храма Светих Макавеја. У односу на ову околност претпостављена купола могла је бити и овалног облика како је и маркирана на цртежу из рада Ђ. Бошковића.

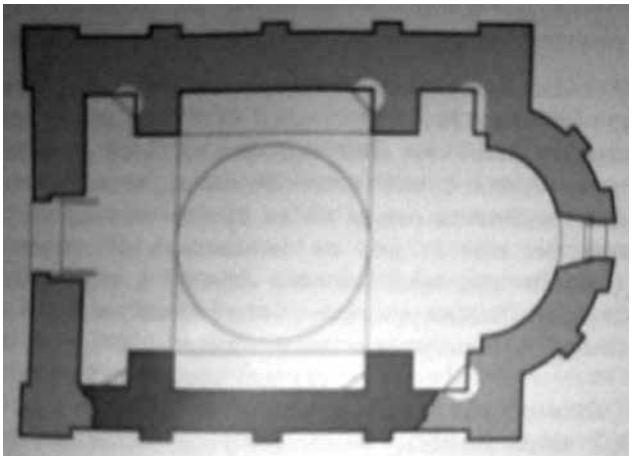

Слика 4

3 Разлика се огледа и у потпуно истоветним и симетричним попречним формама код приморских цркава попут Светог Михаила у Стону.

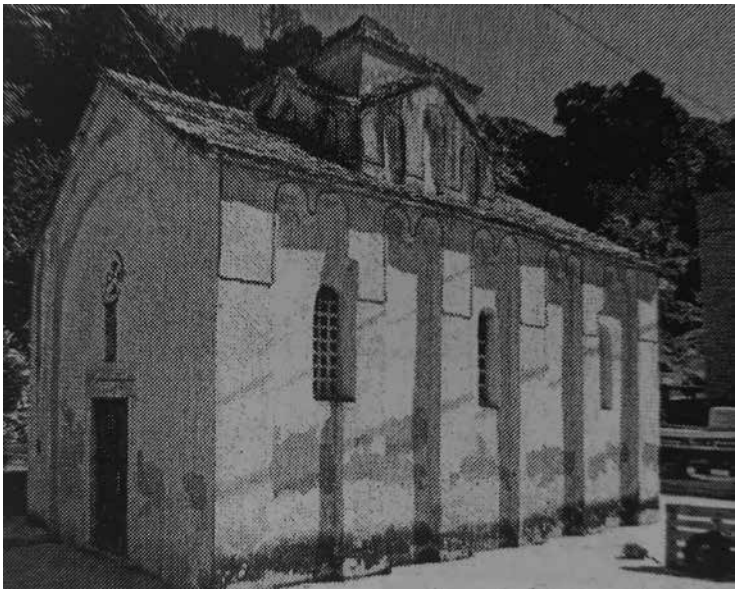
Слика 5

Слика 6

У том смислу Латинска црква потенцијално представља кључ за претпостављену реконструкцију облика сводова над источним и западним травејем код овог типа цркава. (сл. 5) Свакако да постоји могућност да су силе притиска тежине куполе преношене помоћу пандатифа као што је случај са црквом Светог Петра у Прику код Омиша из XI столећа (сл. 6), која представља редак пример спајања лонгитудинарног

и аксијалног градитељског принципа: „Још је ређе да се прелаз од правоугаоне основе зидова ка кружној основи конхе остварује пандантифима, а преко њих купола се ослања на четири јака ступца спојена зидом. Источни и западни травеји су прекривени крстастим сводовима, који су као и купола украшавани стуком. Таква организација ентеријера без сумње приближава ову цркву кругу византијске уметности." (Воронова 2012: 284-285). Подела на травеје у матејевачкој цркви постигнута је маркирањем основе помоћу снажних пиластара, који су, свакако, имали и функцију носача куполе. „Источни и западни травеј су засведени полуобличастим сводовима, док је кубе споља осмострано." (Ракоција 2019: 36). Друга аналогија уочава се на примеру цркве Светог Јована у Орљану код Ниша. (сл. 7) На основу идеалних реконструкција двеју цркава из околине Ниша може се закључити да су у питању храмови лонгитудинарних основа, пиластрима издељених на три травеја док се изнад средишњег уздизала купола. Спољашњост грађевина одаје утисак мирноће. Површине равних зидова разуђиване су помоћу лезена и слепих лукова. Асиметричност травеја, за разлику од наведених предроманијских цркава у Приморју, указује на формирање поткуполног простора и саму куполу, који су се ослањали на масивне пиластре. Уз то, дебљина зидова доприносила је носивости грађевине у односу на распон куполе и полуцилиндричне сводове. За разлику од наведених нишких цркава храм Светих Макавеја одликовала је асиметричност самих пиластара: западни пар је био нешто масивнији од источног. Таква околност наводи на помисао да је храм подигнут на месту неке раније грађевине нпр. базилике са попречним трансептима, те да се придржавало примарног изгледа основе. Из тог разлога показују се неопходним даља археолошка ископавања на данас доступном околном терену као претпостављеном култном месту са одређеним континуитетом.

Слика 7

Када је Латинска црква у Горњем Матејевцу у питању у истраживањима М. Ракоције појавио се и проблем датовања. Како припада групи споменика XI столећа дилема се односила на то да ли је до 1018. подручје Ниша са наведеним црквама било у саставу Самуилове државе или би изградња цркве требало да сведочи о поновној доминацији Византинаца на овим просторима. Прво питање значајно је и за тему потенцијалног континуитета цркве Светих Макавеја. Хроничар бољевачког краја Стеван Вељковић о томе је забележио следеће: „У жељи да поврати отцепљене територије Византија је водила тешке и дуге ратове са Самуиловом државом. У тим ратовима византијска војска је у првим деценијама XI века успела да поврати области између Солуна и средњег Дунава (око 1004. год.). У то време је у њихове руке поново пала и област Тимока" (Вељковић 1986: 35). Са једне стране наведено је да су Самуилови градитељи подражавали византијске узоре а са друге – да је поновно византијско заузимање ових крајева обележено подизањем карактеристичних грађевина попут базилике са куполом. У том смислу неопходно је истражити стилове у архитектури као показатеље државне идеологије. „Победа Јована Цимискија, затим Василија II и пад Бугарске, вратили су поново у Византијско царство већину балканских провинција које су биле отете од VI до VII века. Ово поновно и славно освајање пратиле су уметничке активности под покровитељством владе из Цариграда, или епископа или других личности које су дошле из византијске престонице" (Grabar 1969: 32). Архитектура је, на тај начин, била повезана са државном и културном идеологијом и утицајношћу.

Претпоставке формалних карактеристика цркве Светих Макавеја дају основа мишљењу, ако не сасвим поуздано оно бар премисаоно, да припада наслеђу средњовизантијског периода. Таква запажања и околности као и индикације култног идентитета овог места указују на неопходност археолошких истраживања уколико се тежи прецизнијем и потпунијем сагледавању континуитета хришћанске историје и културе у области Ртња и Црне Реке. Осим тога, ретка и необична посвета овог храма скреће пажњу на његов значај за разумевање хришћанске историје и културе у области Црне Реке.

Ретке су цркве посвећене старозаветним светим мученицима о којима говоре Књиге Макавејске. Реч је о страдању браће Авима, Антонина, Гурија, Елеазара, Евсевона, Алима (Самон) и Марклеа, и њихове мајке Соломије, 166. године п. н. е. због одбијања да се поклоне паганским боговима, по наредби цара из династије Селеукида (175–164 п. н. е), Антиоха IX Епифана. У овом раздобљу, тиранија селеукидског владара, оличена у насилном наметању паганске хеленизације и идолатрије, као и обесвећењу Јерусалимског храма, довела је до Макавејске побуне правоверних Јевреја, што је резултирало страдањем за веру браће Макавеја и њихове мајке Соломије, као и провсвештеника Елеазара, Мак. књ. 4. 6. 8–17 (Јевтић: 2002). Вероватно да су мучеништво поднели у Антиохији, а њихов култ почео је да се шири веома брзо након страдања. На то указује и Св. Јован Златоусти (349–402) родом из Антиохије, када подсећа на обичај веома свечаног прослављања празника Светих Макавеја у Антиохији у његовог доба. Претходило му је свеноћно бдење. На сам празник у Антиохију је притицало мноштво хришћана из околине (Leclercq 1924: 2377; S. Joannes Chrysostomus: 617–622, 623–626;

Ziadé 2007: 111–135). Од самог почетка установљења хришћанства, култ Светих Макавеја поштован је код хришћана још током IV столећа о чему сведочи сиријски мартириологион и омилија изговорена у њихову част (Ziadé 2007: 107). Од IV столећа култ антиохијских првомученика пренесен је на запад, у Галију, да би у VI столећу добио међупомесни карактер. Од IV века па све до VI столећа, њихове мошти биле су поштоване у Антиохији, а након јаког земљотреса пренесене су у Константинопољ. Један део моштију доспео је до Рима (Leclercq 1931: 724–725; Макаров 2016: 708–712). Да су у Византији Св. Макавеји поштовани као светитељи и мученици сведочи и Св. Григорије Назијанзин (330–390). У Константинопољу се помињу цркве из VII столећа посвећене Светим Макавејима док још из IV столећа потиче мартирион, изван Галате подигнут у њихову част (S. Gregorii Theologi: PG XXXV, 912–933; Leclercq 1931: 725; Janin 1969: 3313f; Lowden, Tkacz 1991: 1261; Ziadé 2007: 134–154; Berger 2012: 105–123). На просторима Србије и утицајне сфере Српске православне цркве ретки су храмови посвећени Светим мученицима Макавејима. Један од њих налази се у Толошима код Подгорице (https://svetigora.com, „Макавејска црква у Толошима чува два миленијума бурне историје") за који се сматра да је подигнут у првим вековима хришћанства.

Постојање култа Св. Макавеја на простору Приобалне Дакије, по свему судећи, треба тражити у раздобљу од Јустинијанове реорганизације дунавског лимеса (530–552), када је у Константинопољу дошло до транслације моштију Светих Макавеја, чиме се не искључује и посредовање војске у ширењу култа Светих Макавеја на овим просторима у каснијем периоду.

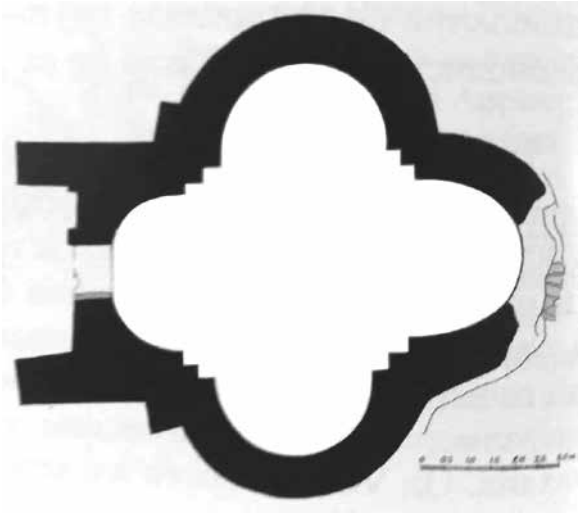
Наведене околности које се односе на посвету храма Светих мученика Макавеја наводе на повезивање некадашње богомоље са византијском културом или чак са источњачким утицајима, али, за сада, нема поузданијих потврда за такве тезе. Скретање пажње на повезаност таквих посвета са подручјима у којима је живело и нехришћанско становништво, такође, отвара још једно питање у вези са храмом Светих Мученика Макавеја испод Ртња.

ЗАЊЕВАЧКА ЦРКВА

Четрдесетак километара источно од цркве Светих Макавеја, у атару села Звездан, некада се налазила Зањевачка црква, посвећена Светом Николају Мирликијском, премда се посвета везује и за архангела Михаила (Лаловић 1978: 17). Колоквијални назив цркве потиче од њеног локуса – брда Зањевац, које се налази западно од села. Храм није системски истраживан те отуда потичу бројне недоумице у вези времена његовог настанка. Као и у случају цркве Светих Макавеја проблем датовања Зањевачке цркве прате бројне контроверзе у веома широком распону од касне антике до позног средњег века. Након више од стопедесет година његовог урушавања и разграђивања о храму сведочи тек неколико путописа и публикованих резултата прелиминарних истраживања. Најдетаљнији подаци предочени су у раду академика Ђорђа Стричевића и Гојка Суботића „Ископавање Зањевачке цркве", објављеном у *Старинару* из 1959. године

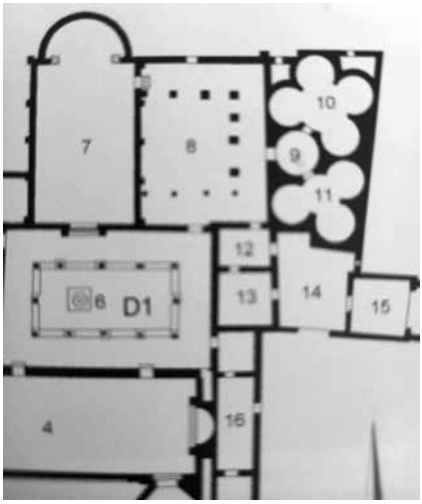
(Стричевић, Суботић 1959: 307-15). Аутори су приложили и комплетан списак тада познате литературе у којој се спомињала Зањевачка црква, цртеже основе цркве и детаља живописа те фотодокументацију остатака грађевине и фаза теренских ископавања.

Оно што у највећој мери скреће пажњу посматрача јесте необична тетраконхална основа цркве што је и доводило до забуна по питању времена њеног настанка: „Веома правилне полукружне апсиде прикључене су централном простору у облику нешто деформисаног четвороугаоника" (Стричевић Суботић 1959: 308). (сл. 8) Помоћу равних бочних зидова са стране западна конха продужава се али није могуће тачно одредити да ли је у питању рудиментарна форма могућег нартекса или „монументално означени улаз у цркву" (Стричевић Суботић 1959: 308). Веома ретка појава тетраконхалне основе допринела је и лапидарном повезивању Зањевачке цркве са моравским триконхосима. Будући да се налази у непосредној близини царске палате и хришћанског насеља у Ромулијануму, претпостављена је, са друге стране, повезаност са касноантичким архитектонским наслеђем[4] (Јанковић 2010: 206). Прво тумачење неодрживо је будући да се начин градње прилично разликује од трикохалних цркава моравске школе на основу тога што се конхе на Зањевачкој цркви непосредно додирују рубним деловима а ти спојеви ојачани су и маркирани пиластрима. Не постоји ни један архитектонски сегмент нити угао, на основу којег би се могло претпоставити равно зидно платно наоса. Према другој претпоставци требало би се односити са више пажње, међутим, мала је вероватноћа да је нека просторија резиденцијалне или фунерарне намене античког раздобља претворена у цркву. Тетраконхалне грађевине касноантичког и ранохришћанског раздобља обично су повезане са функцијом баптистеријума (крстионице).

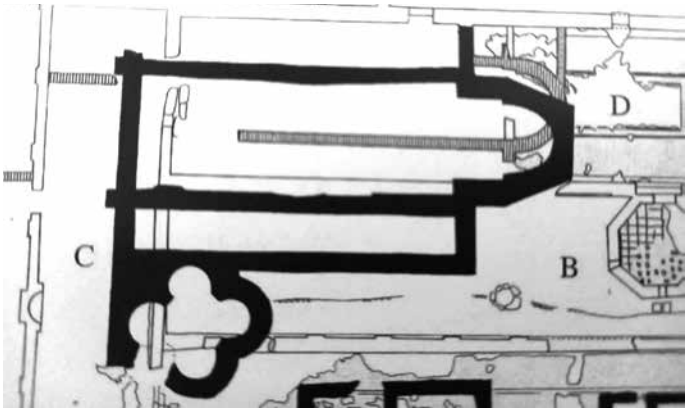
Слика 8

4 „На гамзиградску крстионицу обликом подсећа оближња Зањевачка црква, 14-15 столећа, која има старију фазу."

Слика 9

Свакако да се географски најближа паралела уочава у оквирима археолошког налазишта Felix Romuliana/Гамзиград, пре свега у сегменту комплекса стибадијума царске палате[5] (Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010: 94-95). (сл. 9) Премда се на мозаичком тепиху из кружног вестибила стибадијума са мотивом тзв. Дионисовог штита уочава извесни културни аспект, ова грађевинска структура има резиденцијални карактер те из овог као и других разлога о којима ће бити речи, не може бити схваћена као аналогија Зањевачке цркве. То се најпре односи на конструкцију гамзиградске грађевине, чије су истурене конхе распоређене по ободу централне кружне одаје и међусобно се не додирују. Осим тога, пролаз из вестибила у тетраконхос не налази се на испупчењу конхе већ на делу кружнице између два од четири листа. Знатно ближа паралела из касноантичког/ранохришћанског раздобља уочава се на примеру баптистерија уз тробродну базилику из VI столећа (Петковић 2010: 169-197), такође из Ромулијанума, која се налази уз југоисточни део бочног брода. (сл. 10)

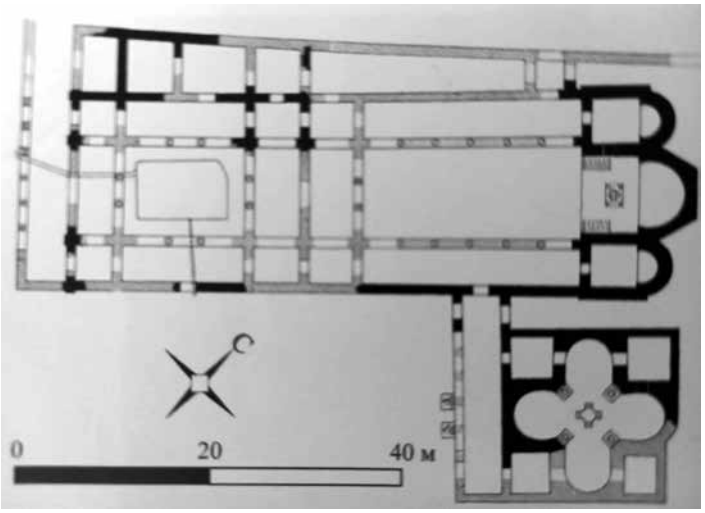

Слика 10

5 „Јединствену скупину у склопу палате D1 представљају одаје уз источни зид њеног североисточног атријума. Састоје се од кружног вестибула, једне просторије тетраконхосне и једне триконхосне основе. Од свих одаја само је просторија у облику чатворолиста имала подно грејање, од којег су нађени канали. Уз њу са северне стране постоје два мања одељења у којима су, по свој прилици, била ложишта. Иако тетраконхосна одаја својом схемом основе одговара термама, у њој нису нађени базени за купање ни доводни и одводни канали за воду, а такви уређаји недостају и у друге две одаје. Ове су одаје, ипак, раније протумачене као делови својеврсног купатила. Новија проучавања касноантичког обичаја при обедовању на сигма лежајевима приближила су се тачнијем одређивању њихове намене. На основу анализе већег броја примера грађевина са конхама, њихове намене и уређаја, дошло се до доказа да су такви просторни облици из касноантичког времена коришћени као stibadium–и, па је таква намена приписана и одајама 9,10,11 у Ромулијани."

Ширина зидова и дубље продирање спојева конхи у унутрашњост централног простора тј. удвајање крајева зидова у форму пиластра указују на вероватноћу да је баптистеријум био засведен куполом.

Сродан пример представља и баптистеријум уз тробродну базилику Архиепископског комплекса у Првој Јустинијани, где је, међутим, тетраконхални анекс уписан у квадрат (Шпехар 2019: 92-03) у чијем се средишту налази крстообразна писцина, а на спојевима истурених конхи дијагонално су били постављени стубови. (сл. 11) Но, ни овај анекс базилике Архиепископског комплекса у Првој Јустинијани као ни баптистеријум из Ромулијанума, пре свега на основу наведених конструктивних принципа, не могу се схватити као праве аналогије Зањевачке цркве.

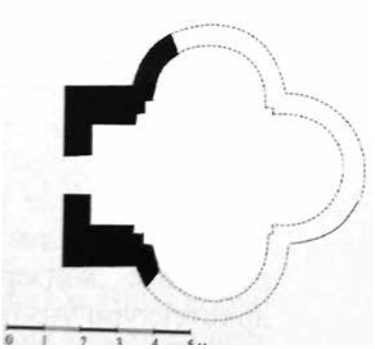
Слика 11

Осим тога, наведени баптестеријални тетракохоси мањих су димензија и подизани уз лонгитудинарне грађевине. Из наведених разлога, чини се да тетраконхална црква на брду Зањевац код Звездана не може бити тесније повезана са градитељским наслеђем касноантичког/ранохришћанског раздобља. Ипак, не може се ни оспорити извесна инспиративна улога античке архитектуре код градње средњовековних грађевина са аксијалном основом и конхама, како је то већ претпостављено на примерима триконхоса[6] (Ракоција 2020: 142). За Зањевачку цркву основано је претпоставити да представља сасвим усамљену варијанту архаичног тетраконхоса са анексом на западном делу. Непосредно међусобно спајање конхи и одсуство источног травеја (Ракоција 2020: 129-130) јасно одвајају ову грађевину од наслеђа тзв. моравског градитељства. Начин на који су пиластри уметани између конхи, чиме је грађевина ојачана а носивост куполе повећана,

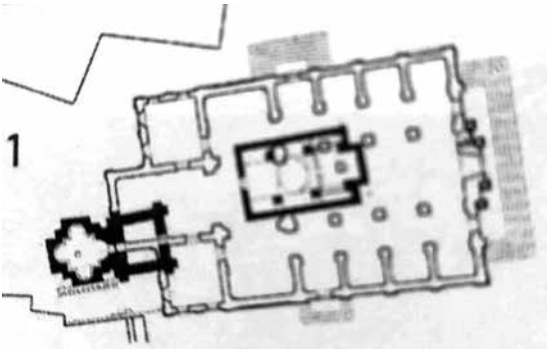
6 „Различите варијанте старог византијског триконхоса са многим специфичностима у већем броју јављају се у доцнијим временима и део су развоја триконхоса чије препознатљиве особености неретко припадају одређеном времену и простору. Оне се разликују од архаичног триконхоса али своје порекло дугују њему."

како је М. Ракоција уочио, повезује конструкцију зањевачког тетраконхоса са триконхалном формом цркве Светог Пантелејмона на Плаошнику (сл. 12) тј. обликом који је добила приликом преградње крајем XI столећа (Ракоција 2020: 143).

Усамљеност појаве Зањевачке цркве намеће и тему градитељског континуитета у раздобљу од касне антике до средњовизантијског периода. Разматрајући теолошке основе генезе византијског градитељства Н. Дебљовић Ристић претпоставила је „квадратни четворолист" као вероватно неостварени модел – обележје врхунца овог процеса: „Међусобне комбинације система ослањања у вертикалном и хоризонталном правцу, дају непрегледан број различитих облика грађевина централног плана. Најзрелије подухвате представљала би решења која обједињују квадратни четворолист и пандатифе. Примери оваквих грађевина, ипак, по свему судећи, нису били остварени, а то би заправо представљало врхунац развоја централног плана" (Дебљовић, Ристић 2012: 247). Као пример такве архитектонске форме може се навести баптистеријум дубровачке тробродне базилике Светог Влаха из X столећа (Воронова 2012: 285-287). (сл. 13) Форма квадратног тетраконхоса, међутим, подразумева преклапање геометријских слика четворолиста и квадрата тако да су његови углови истурени у простор што се разликује од форме Зањевачке цркве где се преклапају са спојевима конхи. Ипак, унутрашња организација простора и систем носивости куполе помоћу пандатифа веома су сродни и сведоче о дужини развоја сакралних грађевина са пандатифима. „Први познати пример примене пандатифа је црква Св. Мине у Александрији са почетка петог века. После тога главна струја византијске архитектуре преузима овај облик и обилато га користи до краја свог трајања" (Дебљовић Ристић 2012: 252). Појава пандатифа у Зањевачкој цркви регистрована је у оквирима наведених описа те Ђ. Стрчевић и Г. Суботић наводе њихове уломке између остатака урушеног дела храма, који су се налазили у унутрашњости грађевине (Стричевић, Суботић 1959: 309-310). Другу сродну групу цркава репрезентује модел са четворолистом уписаним у ротонду. Свакако да је најпознатији пример овог модела црква Светих апостола Петра и Павла у Расу код Новог Пазара. Када се пажљиво упореде наведена два архитектонска облика може се закључити да сличност почива у организацији унутрашњег простора док се конструктивни принципи разликују. Тако је пренос потисних сила и оптерећења у Петровој цркви разрешаван помоћу тромпи, док су, како је већ указано, у Зањевачкој цркви примењени пандатифи.

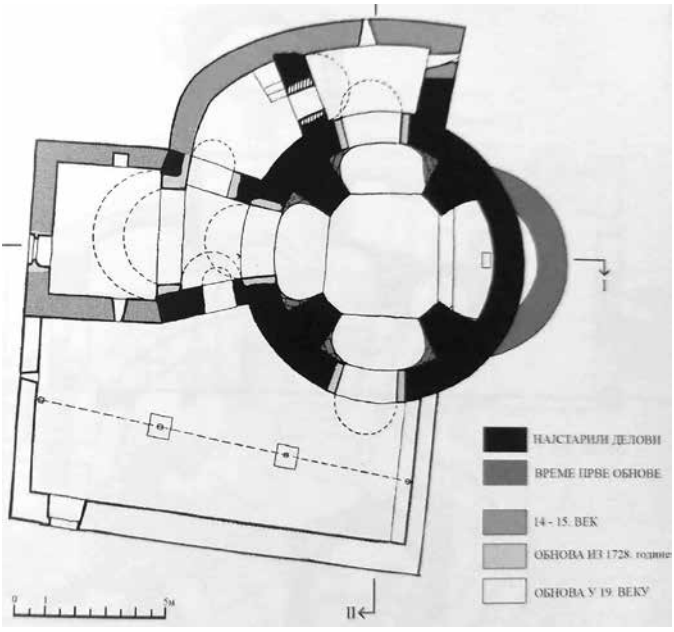
Слика 12

Слика 13

Нека запажања Г. Бабић Ђорђевић и В. Ј. Ђурића у вези Петрове цркве а у односу на наш проблем, ипак, завређују пажњу: „Градитељ Светог Петра решавао је свој сложени задатак користећи се узорима из старијег градитељства, које је преиначио и допуњавао, тако да је грађевину учинио јединственом. У Јерменији и Грузији, између VII и XI века, настао је знатан број цркава с четворолисним планом уписаним у ротонду. Вероватно их је било и у земљама које су ближе Србији" (Ђурић, Бабић, Ђорђевић 1997: 9) Наведена запажања поткрепљују тезу да је архаични тетраконхос Зањевачке цркве, подигнут на месту, а можда и темељима неке раније (касноантичке?) грађевине и истовремено постулирају дилему његовог порекла. Са једне стране архитектонски склоп евоцира византијску естетику и принцип градње, а са друге наговештава јерменске или грузијске тековине.

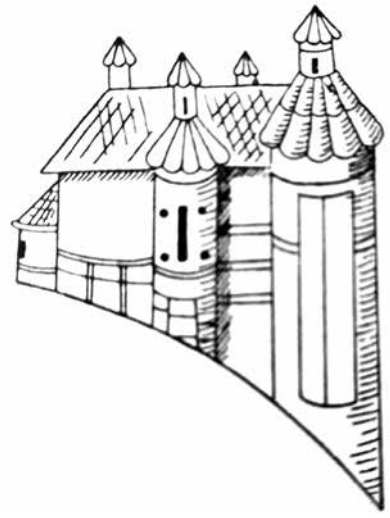
На основу археолошких ископавања Петрове цркве у Расу констатована је друга градитељска фаза тј. прва обнова из прве половине X столећа (Војводић 2020: 243). (сл. 14) По свему судећи, то је подразумевало проширење олтарског дела, а права конха формирана је тако да су постојећи пиластри представљали њене завршне делове. Заобљивање остала три простора, одељена дијагоналним пиластрима од кривуље ротонде према средишњем делу изведено је тако да су јасније одавали облике конхи. Може се претпоставити да су разлози за ову адаптацију потицали из домена литургијских функција и истовремено, то подебљавање пиластара омогућавало је већу носивост грађевине као припрема за доградњу и отпорност на потисне силе тежине горњег дела. Оно што је индикативно за нашу тему јесте да обновитељима Петрове цркве форма четворолиста, очигледно, није била страна. Осим тога, два зида која фланкирају улаз у ротонду Петрове цркве убедљиво подсећају на истоветне на Зањевачком тетраконхосу,

Слика 14

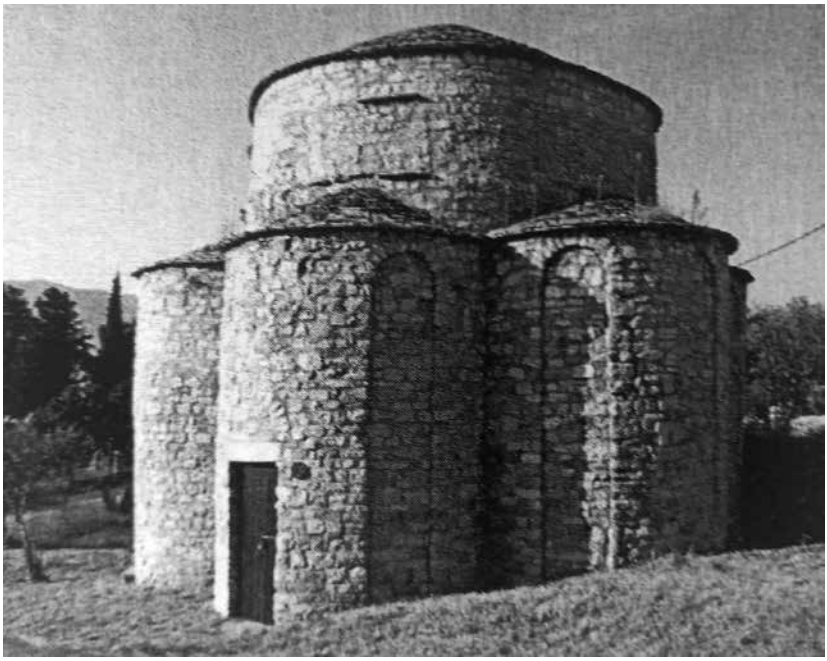
јасно сведоче о функцији повезивања централног простора храма са околним просторијама. Могло би се претпоставити да истоветно предворје у Зањевачкој цркви није до краја реализовано. У односу на то што нису пронађени никакви темељи околних грађевина тј. анекса није могуће поуздано доказати њихово евентуално постојање. Конструкција која указује на одређену литургијску праксу и естетске параметре, на неки начин, повезује Зањевачку са Петровом црквом, оквирно датованом на X столеће (Grabar 1969: 36).

У оквирима разматрања на тему генезе триконхалних цркава, М. Ракоција поменуо је и тетраконхос Зањевачке цркве, међутим, указавши на његову јединственост, није се упуштао у детаљнију анализу. На прави мотив указује његово запажање да су одсуство историјских извора и аналогија допринели немогућности прецизнијег датовања грађевине (Ракоција 2020: 139). Аутор посредно наговештава да Зањевачка црква припада средњовизантијском типу цркава централног плана са куполом (Ракоција 2020, 145) што у великој мери потврђују њена конструкција и принцип градње. Током рада на откопавању Зањевачке цркве, наишло се у западном делу апсиде на гробницу, која би хронолошки одговарала времену када је црква изграђена. Западни део гробнице био је затворен плочом, а удубљење у зиду изнад ње вероватно је било остатак неке плитке нише у којој је био насликан покојник или се налазио натпис. Сама гробница била је засведена обличастим сводом и озидана опекама. На дну гробнице пронађен је један скелет са главом на западној страни и рукама прекрштеним на грудима, док су са његове леве и десне стране лоциране гомиле људских остатака, што говори у прилог тези да је гробница коришћена дужи временски период. У северној апсиди такође су пронађена два људска скелета, док је у гробу из јужне конхе један покојник био положен у дрвени сандук, што, према наводима Ђ. Стричевића и Г. Суботића, одговара „пракси сахрањивања у рановизантијско доба" (Стричевић, Суботић 1959: 311-312; Мишић, Бојковић 2018: 92). Зидно сликарство Зањевачке цркве није сачувано осим појединачних фрагментованих налаза, познатих на основу скице М. Станојевића. На основу тога се претпоставља да је тетраконхос био посвећен Светом Николи, на шта упућује сигнатура посвећена светитељу поред фигуре на јужној страни (Стричевић, Суботић 1959: 312). На цртежу детаља зидног сликарства са моделом цркве (сл. 15) уочава се улаз у грађевину на испупчењу једне округле просторије. То одговара фактичком стању Зањевачког храма са улазом на испупчењу западне конхе. Аналогно решење уочава се у хексаконхалном храму Свете Тројице на Пољуду код Сплита (касни VIII – почетак IX столећа) подигнутом на месту неке старије, античке грађевине са екседром (Воронова 2012: 281). Улаз у овај храм налази се такође

Слика 15

на испупчењу једне од конхи. (сл. 16) На основу конструкције храма, материјала коришћеног за градњу, фрагмената живописа и нарочито остеолошких налаза и гробних места може се претпоставити известан континуитет Зањевачке цркве кроз време као и неке обнове, међутим, њена дуготрајна девастације даје мало основа за прецизније тумачење овог споменика.

Слика 16

ИСТОРИЈСКИ ОКВИРИ; КОНТИНУИТЕТ ХРИШЋАНСКЕ КУЛТУРЕ У ОБЛАСТИ ЦРНЕ РЕКЕ

Хронолошке одреднице поменутих цркава (Светих Макавеја и Зањевачке цркве), чије необичне архитектонске основе упућују на потенцијални значај у смислу допуњавања слике о континуитету хришћанске културе у долини Црног Тимока, посредно се могу сагледати и у светлу црквено-политичких догађања на овом простору.

Повезаност Црне Реке (Тимока) са суседним областима у касноантичком раздобљу била је условљена мрежом и правцима пружања речних токова док су географске карактеристике Црноречког басена (изолованост и одвојеност) утицале да ова област током касноантичког раздобља не буде у центру историјских догађања на Балкану. Систем кастела на Тимоку, који представља наставак лимеса од севера према југу, најпре је повезан са успостављањем и стабилизовањем административних граница на Дунаву, док, с друге стране, за Римљане је од великог (економског) значаја било рударство и прерада метала (Мирковић 1981: 87; Ћирковић, Ковачевић-Којић, Ћук 2002: 13–16). Најзначајнији путни правац кроз Црноречку долину, у то време, био је онај који је спајао данашње село Криви Вир са Гамзиградом

и зајечарском котлином (Мишић, Бојковић 2018: 12). Експлоатација рудног богатства на територији провинције Горње Мезије, започета још у I столећу н. е, у црноречком басену одвијала се у више рудника и насеља (Костол, Савинац Сумраковац, Валакоње, Луково). На овој траси налазио се други значајан путни правац који је повезивао долину Велике Мораве са Зајечарским басеном. Саобраћајница је од Лукова ишла ближе обронцима Ртња до данашњег Бољевца. Пут је даље ишао преко Главице и Татарског поља према Касаповцу, да би између Планинице и Оснића скретао ка Гамзиграду (Мишић, Бојковић 2018: 32). Велики број идентификованих утврђења које помиње Прокопије, као и трагови кастела, који су се „одржали до наших дана, јасно показују да су се од Дунава према Нишу, паралелно са током Тимока, на дунавски лимес надовезивала утврђења у двострукој и трострукој линији, у савременој терминологији позната под именима *Градина, Градишка, Рїотина, Кулине, Латински ïрад*“ (*Византијски извори* 1955: 66; Вељковић 1986: 27–29; Mirković 1968: 11, 35, 88–90).

Долина Тимока представљала је трећу и последњу одбрамбену линију провинције Dacia Ripensis, формиране крајем III столећа у време цара Аурелијана (270–275), која је обухватала источне делове горњомезијског лимеса и западне делове Доње Мезије, префектуре Илирик[7]. Дошло се до сазнања да је, вероватно после 274. године, у новоформираној провинцији стацинирана легија Gemina XIII (Острогорски 1969: 55; Максимовић 1980: 17; Мирковић 1981: 92; Mirković 2015: 34–38; Поповић 2004: 116; Мишић, Бојковић 2018: 37; Бојковић 2022: 30). У административном погледу, област Рациарије до II столећа простирала се до доњег тока Тимока, на западу (једно време и до средњег тока Тимока), Балкана, на југу, Цибрице, на истоку, а претпоставља се да је касније ишла до средњег и доњег тока реке Лома (Mirković 1968: 81). У време напада Хуна 441. године, Рациарија је била велики и густо насељен град, који је, судећи према опису Прокопија, био делимично разорен, односно „Јустинијан је обновио оно што је било порушено“ (*Византијски извори* 1955: 66–67). У Хијерокловом синекдемусу, Рациарија се спомиње као *metropolis* провинције *Dacia Ripensis* (Hieroclis 1866: 655, 2, 16), што је адекватно политичком називу главног града. У Римском царству, са становишта политичке припадности, територијална црквена организација поистовећивана је са цивилном римском управном структуром *мейройоле* (Јањић 2020: 79, 88–89). У другом таласу аваро-словенских напада на Византију 585–586. године, опустошени су важни градови на подручју Приобалне Дакије, и то Акве, Рациарија и Бононија (Коматина 2016: 42).

Приликом оснивања провинције Dacia Ripensis или Приобалне Дакије (издвајањем источних делова Горње Мезије и западних делова Доње Мезије) у III столећу, за седиште нове области одређена је Ratiaria (данашњи Арчер у Бугарској). Током IV столећа, територија Dacia-e Ripensis добија на значају у црквено-политичком погледу, из перспективе догматских спорова који су потресали Цркву у време ширења аријанске јереси. На тај начин, територија Илирика постала је

7 Префектура Илирик обухватала је област коју су чиниле Дачка и Македонска дијецеза, која се простирала уздуж Балканског полуострва, од Дунава, на северу, преко сливова Мораве и Вардара, до Албаније и Грчке, на југу.

поприште догматских спорова, будући да су протагонисти били епископи из ових крајева. Политичке околности у још већој мери допринеле су распиривању сукоба, јер није занемарљива чињеница да су многи цареви били пореклом са подручја Илирика (Поповић 2004: 47, 171–172; Максимовић 1980: 17–19). Ово уједно, према тумачењу Р. Поповића, указује на то „да је хришћанство на овом подручју Римске империје већ у III и почетком IV века организационо и црквено-административно заживело" (Поповић 2004: 172; Мишић, Бојковић 2018: 47). Први потврђени пострадали мученик за веру на територији Приобалне Дакије, из времена цара Диоклецијана (244–311), био је ексорцист[8] Хермес из Бононије, који је пострадао почетком IV столећа. Био је веома поштован и у Рациарији у којој се такође полагало право на његов лик и мученишство (Zeiller 1918: 108; Delehaye 1912: 283–284; Delehaye 1912: 243, 257, 258, 259; Јањић 2020: 129–132). Први поуздани подаци о ширењу хришћанства у области Подунавља, повезани са лимесом, потичу из II–III столећа, а нову религију са Истока ширили су војници и трговци из грчких и оријенталних земаља. У књижевној традицији забележено је да су се у војсци Марка Аурелија (121–180), у време рата са Јазигима, налазили хришћани који су припадали Legio XII Fulminata, пореклом са Истока, из места близу Едесе, чија је популација већ била христијанизована (Eusebii V: 5; Zeiller 1918: 42–43). У Рациарији је крајем III столећа била стационирана легија XIII Gemina и, премда примери војника-мученика нису били забележени, није искључена могућност да их је било, будући да је војнички мартириологион био актуелан на територији Илирика, те је са почетка IV века забележен низ мученика за веру са ових простора, углавном грчког или сиријског порекла (нпр. Фрушкогорски мученици са антиохијским епископом Кирилом, пострадали у време цара Диоклецијана, као и Димитрије, Ермил и Стратоник, Иринеј и Синерот, који су били грчког порекла) (Delehaye 1912: 255–257, 259; Мијовић 1992: 13–25). Један од разлога спорог ширења хришћанства на овим просторима, како се сматра, лежи у чињеници да су овај део земље крајем III и почетком IV столећа држали под својом контролом Август Галерије (250–311), а касније и Лициније (205–308), који су отворено показивали антихришћански став (Zeiller 1918: 53–61, 79–80, 81–87, 88–93, 106; Delehaye 1912: 263–254; 293–294; 282–283, Мирковић 1981: 99–100).

Већ почетком IV столећа подручје Приобалне Дакије (Dacia Ripensis) постаје митрополитско седиште са Рацијаријом као главним градом, док су се друга епископска седишта налазила у градовима Акве, Бононија (?), Гамзиград (Felix Romuliana ?), Кастра Мартис (Кула у Бугарској) и Оескус (Искос). Сва ова места припадала су административној територији града Рациарије (Mirković 1968: 81; Hieroclis 1866: 654, 2, 655, 2, 16). Познато је неколико имена епископа Рациарије, као што је Павлин (око 340. године) за кога се претпоставља да је био свргнут са епископске катедре због неких лоших обичаја те је замењен Силвестром (340–346), којег као бранитеља никејског православља спомиње Свети Атанасије

8 Одредница заклињаче-егзорциста, у првобитним хришћанским заједницама, означавала је ниже клирике унутар јерархијске организације, установљене према потреби Цркве, а у циљу катихизације неверујућих приликом припреме оглашених за њихово крштење али и чину истеривања – одрицања, и полагања руку на кандидате за крштење.

Александријски (296–373). На његово место дошао је аријанац Паладије (346–381), као фотиновац вероватно свргнут на сабору у Сирмијуму 351. године (сабору су присуствовали *јевсевијевци* – антиникејска коалиција), премда је као аријанац успео да остане на месту епископа 35 година. Осуђен је као јеретик, и на Сабору у Аквилеји 381. године смењен са епископске катедре јер су га фотиновци довели за епископа, како се претпоставља (Zeiller 1918: 153–154; Поповић 2004: 224–225; Јевтић 1984: 312–316). Из 424. потиче један помен епископа, али без навођења имена (Mirković 1968: 81).

Услед урбаног развоја града *Aque* (данашње Прахово), стационираног на ушћу Тимока у Дунав, током касноантичког раздобља област Рацијарије постепено се сужавала. О стратегијском значају града Акве у рановизантијском периоду говори и Јустинијанова XI новела у којој се Акве помиње као *civitas* са великом територијом, која се на југу граничила са облашћу града Ниша. Ово епископско седиште обновљено је у време Јустинијанове црквене реорганизације 535. године, са посебним задатком борбе против Фотинове (Боносове) јереси (*Aquensis autem episcopuset omnia eius castella et territoria et ecclesiashabeat praefatum civitatem et Omnia eius castella et territoria et ecclesias, ut possit Bonosicarum scelis eh ea civitatae et terra repellere vel in orthodoxiam fidem transformate*). У Хијерокловом Синекдему-су наводи се као један од градова у провинцији Dacia Ripensis[9] (Hieroclis 1866: 655, 3; Јевтић 1984: 211–212; Поповић 2004: 201–228; Mirković 2015: 100). Истом Новелом од 14. априла 535. године Јустинијан I (527–565) наредио је да се у новооснованом граду установи црквено седиште, које ће у црквено-организацијском погледу имати статус архиепископије. Под непосредном јурисдикцијом нове архиепископије налазиле су се следеће провинције: Средоземна Дакија (Dacia Mediterranea), Приобална Дакија (Dacia Ripensis), Мезија I (Moesia Prima), Дарданија (Dardania), Превалитана (Prevalitana), Македонија II (Macedonia Secunda) и део Паноније II (Panonia Secunda) (Codex Iustiniani 1899: Nov. XI, 94; Zeiller 1918: 385–395; Поповић 2004: 267). Прокопије ову област назива *χώρα Ἀκυενισία*, наводећи да је Јустинијан у овој области подигао и обновио многа утврђења (Codex Iustiniani 1899: Nov. XI, 94; *Византијски извори* 1955: 64–65; Mirković 1968: 88; Mirković 2015: 104). Подизање већег броја утврђења последица је постојања путног правца од Ниша ка Дунаву у циљу обезбеђивања експлоатације рудника у Источној Србији. Самим тим, рударске области попут Црне Реке или Аквиса почињу да напредују (Мирковић 1980: 87; Мишић, Бојковић 2018: 33). Осим тога, на основу свог геостратешког положаја, као утврђење са сталном војном посадом, град Акве онемогућавао је директан правац продора ка Нишу (Mirković 1968: 85–89; Мишић, Бојковић 2018: 30).

9 Сирмијски епископ Фотин (IV век) био је присталица јереси Маркела Анкирског, који је због свог исповедања вере, и као следбеник савелијанства, осуђен на Првом Васељенском сабору у Никеји (325). Такође, и као протагониста маркелове јереси, коју је усавршио до крајности, Фотин је осуђен и на сабору у Милану 347. године. На епископској катедри остао је до сирмијског сабора 351. године, када је свргнут. Отприлике 361. године помиње се поново као епископ у Сирмијуму, да би опет био протеран око 363. године. Од тада се у Сирмијуму помињу само Фотинове присталице, све до Аквилејског сабора 381. године. У Јустинијановој Новели, боносова јерес спомиње се на основу учења нишког епископа Боноса (IV век), присталице Фотинове јереси.

Као епископ града Акве најпре се спомиње епископ Виталије (Vitalis), који је присуствовао сабору у Сердици 343. године, док имена осталих епископа, све до 535. године, нису позната. Како је наведено Акве добијају на значају са Јустинијановом XI новелом, када је ова област издвојена из Средоземне Дакије са посебним задатком да ради на сузбијању Фотинове јереси (Mirković 1968: 88). У том смислу, Јустинијанова црквена реформа имала је за циљ јачање црквене власти на световном плану, што би значило да су нови центри моћи преузимали улогу дотадашњих административно-централних јединица и у потпуности се поклапали са областима управних дијецеза префекуре Илирик. Према Љ. Максимовићу најпре се развијају области које су гравитирале ка појединим градовима – епископским катедрама, чија су утврђења представљала једну одбрамбену зону, те обезбеђивала границе дунавског лимеса (Максимовић 1980: 28, 39, 43). Познато је да су друга два града Castra Martis и Oescus такође представљала епископска седишта. Епископи – *Calvus a Dacia Ripensis de Castramarte* и *Valens a Dacia Ripensis, de Isco*, заједно са епископом Акве – били су потписници Сердичког сабора (Zeiller 1918: 155).

Премда није била епископско седиште Бононија (данашњи Видин) се налазила међу значајним градовима на Дунаву. Забележена је као кастел и путна станица *Ad malum*, чији се топоним домородачког порекла изједначује са римским *Bononia*, само у супротном значењу; посаду утврђења чинио је помоћни одред *cuneus equitum Dalmatorum Fortensium*. Чешће се спомиње у рановизнатијским изворима док је код Хијерокла забележена као град *Dacie Ripensis*, *Bovovía* (Hieroclis 1866: 653, 3), а назначена је и као *πολις*, што ипак не значи да је у међувремену стекла статус града. Освојена је од стране Авара 585–586. године (Mirković 1968: 82).

На четири километара од Зањевачке цркве налази се Гамзиград (Felix Romuliana). Из Прокопијевог списка о утврђењима на територији *Dacie Ripensis* на простору Црне Реке набраја се и обновљено римско утврђење Romuliana у близини Зајечара (Поповић 2004: 116; Mirković 1968: 94). Решен да на месту свог рођења подигне утврђену и неосвојиву палату, крајем II–III столећа, тетрарх Галерије (293–305; 305–311) 297. године подиже куле и зидине најпре старије а потом и млађе и знатно снажније фортификације (Čanak-Medić 1971: 257–258; Мишић, Бојковић 2018: 37). Откривено је да су бедеми старијег инкорпорирани у бедеме млађег утврђења док се унутрашњост палате састојала од свечане дворане, храма који је чинио функционалну целину са палатом, зградама јавног карактера, термама итд. (Срејовић, Лаловић, Јанковић 1980: 76–79; Поповић 2004: 116–122; Живић 2010: 11; Мишић, Бојковић 2018: 37–42). Према наводима Р. Поповића, Гамзиград је добио хришћанска обележја крајем IV и почетком V века, што се може закључити на основу преградње царске свечане дворане и њеног претварања у тробродну базилику са крстионицом (Поповић 2004: 267–268). Управо на примеру Ромулијане уочава се тенденција континуитета култног места, која се огледа у преобличавању постојећих паганских грађевина у хришћанске базилике. У том смислу значајно је упутити на чињеницу да је дуга традиција паганских култова била пресудна код избора места за хришћанске храмове (Шупут 1997: 156–159). Ромулијана је представљала црквени посед све до најезде Хуна 441–447. године али делимично и током VI столећа. Свечана дворана царске палате претворена је у тробродну базилику,

да би у другој половини истог столећа била спаљена али и обновљена, овога пута са дозиданом спољном крстионицом. У време владавине Јустинијана, Ромулијана није имала статус града али се претпоставља да је била седиште епископа. Према Прокопију Јустинијан је обновио Ромулијану али је насеље страдало од напада Авара и Словена 585–586, да би 615. године било напуштено (*Византијски извори* 1955: 66; Mirković 1968: 88; Мишић, Бојковић 2018: 53–54). Због напада Авара и Словена Гамзиград је опустео. Такво стање трајало је наредних четиристо година, све до XI столећа, када се, у време византијског цара Василија II (958–1025), поново на том месту налази становништво. О томе сведочи пронађена грнчарија, датована у XI столеће (Срејовић, Лаловић, Јанковић 1980: 77). Сматра се, заправо, да је до поновног насељавања Гамзиграда дошло 971. године, када је Византија освојила Прво бугарско царство или након освајања Видина 1002. године (Острогорски 1969: 294; Снегаров 1995: 25). У то време, Гамзиград је био под израженим бугарским привредним и црквеним утицајем. Базилике у Плиски и Преславу, са тространом или петространом апсидом из IX–XI века, умногоме подсећају на млађу базилику са крстионицом у Гамзиграду али је такође констатовано да би и грађевинска основа Зањевачке цркве могла припадати овом раздобљу (Мишић, Бојковић 2018: 65, 92; Јанковић 2010: 203, 205). Изнета је претпоставка да је Гамзиград поново напуштен у другој половини XI столећа, након устанка Ђорђа Војтеха 1072. године, када је страдао велики број градова дуж Дунава. Отада до данашњих дана није више насељаван (Срејовић, Лаловић, Јанковић 1980: 77; Мишић, Бојковић 2018: 68).

Након освајања Видина 1002. године, византијска војска није наставила поход према западу с обзиром на чињеницу да је бугарски владар Самуило заузео српско Подунавље и држао га у периоду између 998. и 1002. године што би, такође, могло да се закључи из садржаја Василијеве повеље из 1019. године, односно из времена оснивања Самуилове охридске патријаршије, када су епископије Видин и Бер постали део ње. Одсуство спомена Бера и Видина, заправо, указује да је листа епископија на коју се Василије ослањао састављена након 1002. године (Поповић 1978: 37). Познато је да је сукоб са Бугарима окончан победом византијског цара Василија II након чега је уследила територијална и црквена реорганизација византијске власти у новоосвојеним областима 1018. године. Од бугарских области формиране су две теме: *Парадунавон*, између планине Балкан и доњег тока Дунава (територија Источне Србије и Црне Реке припадала је теми *Парисѣтрион или Парадунавон*) и *Бүлгарска*, чију северну границу чине река Сава и Дунав, од Сирмијума до Видина. Источна граница се простирала од Видина према југу, источно од Софије све до Солунског поља, северних обронака Пинда, а према Драчкој области, простирала се дуж планинског венца између Шкумбе и Девола (Максимовић 1997: 36; Максимовић 1981: 172–174; Мишић, Бојковић 2018: 63; Коматина 2012: 50). Поред територијалног реустројства Василије II приступио је црквеној реорганизацији Самуилове патријаршије у Охриду, сводећи је на ниво архиепископије чије су се границе подударале са територијом бугарске цркве из времена царева Симеона (893–927) и Петра (927–969). Истовремено, дато је право цару да поставља архиепископа (Поповић 1978: 35; Максимовић 1981: 176). У првој повељи Василија II из 1019. године означене су епископије са бројем клирика и црквених парика и поменом значајних градова.

Уочава се навођење Нишке и Браничевске епископије а списак је допуњен новом повељом из 1020. године у којој се налазила и Видинска епископија. Разлог за изостављање Видинске епископије из прве повеље био је јурисдикцијске и политичке природе будући да се тада још увек налазила у оквирима друге (Дрначке) митрополије односно – Самуилове сужене државе (Бугарске архиепископије). Тако је било све до 1002. године када је цар Василије II (976–1025) освојио Видин, који је улазио у састав теме Паристрион / Парадунавон а за коју, у својој другој повељи из 1020. године, каже: „Да му је епархија тог града била најкориснија јер му је отворила путеве директног приступа у земљу (Бугарску)" (Коматина, 2012, 44; Коматина, 2016, 82–85, 87, 89). Иако се у другој Василијевој повељи ништа не говори о обиму Видинске епископије, ова дијецеза и даље је имала значајну улогу у цркви, имајући у виду да је реч о митрополији из времена Прве Јустинијане, што говори у прилог њеном значају (Codex Iustiniani 1899: Nov. XI, 94; Новаковић 1908: 33, 37, 56; Снегаров 1997: 56–57; Антоновић 2006: 8–9). На основу изнетог, територија североисточне Србије након 1020. године, у јурисдикцијском смислу, припадала је Охридској архиепископији у чијим оквирима су егзистирале Нишка, Видинска и Браничевска епископија. Имајући у виду првобитну црквену организацију, у којој је простор Црне Реке припадао граду *Aque* у близини Видина, дошло се до претпоставке о територијалном лоцирању Црне Реке – да је потпадала под оквире јурисдикције Видинске епископије (Мишић, Бојковић 2018: 68; Јанковић 2010: 201–202, 211).

ЗАКЉУЧАК

Премда се наше теоријско разматрање о некадашњим црквама у области Црне Реке заснива искључиво на анализи основа цркава и на посредним запажањима, као и аналогијама, мишљења смо да се тиме доводе у питање пређашња спорадична тумачења, заснована на предању. Историјски контекст од је великог значаја за циљеве реконтекстуализације наведених споменика као и континуитета црквеног живота. Како је изнета теза да наведене две цркве припадају средњовизантијском раздобљу ово питање постаје значајно за сагледавање континуитета хришћанске културе у области Црне Реке. Све то указује и на потребу за додатним истраживањима путем археолошких ископавања као и за историјску контекстуализацију предмета истраживања. Стога се наше истраживање може схватити као корак у том правцу.

ИЗВОРИ

Византијски извори 1955: Византијски извори за историју народа Југославије, I, 1955. Византолошки институт, Београд.

Eusebius Pamphili, *Ecclesiastiae historiae*, PG 20.

Iustiniani novellae 1899: (recognovit Rudolfus Schoell, Guilelmus Kroll), Nov. XI, *De privilegiis archiepiscopi primae Iustinianae*. Ed. Theodoro Momsen: Berolini.

S. Joannes Chrysostomus, *Ad Homilias tres in SS. Septem Maccabaeos*, PG 50.

Јевтић 2002: Атанасије Јевтић. *Књиге Макавејске*, Јасен, Београд.

Hieroclis synecdemus et notitiae graecae episcopatum accedunt Nili Doxapatrii notitita patriarchatuum et locorum nomina immutata 1866: (F. Nicolai, G. Parthey): Berolini.

S. Gregori Theologi, *Oratio V, In Machabaeorum laudem*, PG XXXV, 912-934.

ЛИТЕРАТУРА

Антоновић 2006: Милош Антоновић. „Црквене прилике у источној Србији у средњем веку“, *Браничевски гласник*, 3/4, 7-27.

Berger 2012: Albrecht Berger. „The cult of the Maccabees in the Eastern Orthodox Church“. *Dying for the faith, killing for the faith. Old –testament faith-warriors (1 and 2 Mccabees) inhistorical perspective*. Brill's Studies in Intellectual History. Han van Ruler, Erasus University Rotterdam, vol. 206: Leiden-Boston, 105-123.

Бојанић-Лукач 1978: Душанка Бојанић-Лукач. „Зајечар и Црна Река у време турске владавине (век). *Гласник Етнографског музеја књ. 42 – Зајечар и околина* (ур. Слободан Зечевић), Београд: Етнографски музеј.

Бојковић 2022: Гордан Бојковић. *Великоморавска долина у средњем веку – простор урбанизација и социјална структура*, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић: Лепосавић.

Бошковић 1933-1934: Ђурђе Бошковић. „Белешке са путовања“. *Старинар*, VIII-IX (1933-1934), 277-303.

Бошковић 1950: Ђурђе Бошковић. „Средњовњековни споменици североисточне Србије“. *Старинар н. с. I*. Археолошки институт САНУ, 185-218.

Бошковић 1951: Ђурђе Бошковић. „Средњовњековни споменици североисточне Србије II“, у: *Старинар н. с. II*. Археолошки институт САНУ, 221-244.

Вељковић 1986: Стеван Вељковић. *Бољевац и околина; Од првих трагова до Другог светског рата*. Историјски архив Зајечар: Зајечар.

Војводић 2020: Угљеша Војводић. „Поглед на резултате археолошких ископавања цркве Св. Апостола Петра и Павла у Расу“. *Ниш и Византија XVIII*. Град Ниш, Универзитет у Нишу, Православна епархија нишка, Нишки културни центар: Ниш, 237-264.

Воронова 2012: Аријадна Воронова. „Архитектура седишта византијских провинција у Далмацији: антички континуитете и утицај метрополе“. *Ниш и Византија X*. Ниш: Град Ниш, Универзитета у Нишу, Православна епархија нишка, Нишки културни центар, 267-290.

Gerke 1974: Fridrih Gerke. *Kasna antika i rano hrišćanstvo*. Novi Sad: Bratstvo-jedinstvo.

Grabar 1969. Andre Grabar. *Srednjovekovna umetnost jugoistočne Evrope*. Novi Sad: Bratstvo--jedinstvo.

Дебљовић Ристић 2012: Невена Дебљовић Ристић. „Однос теолошке мисли и архитектонске праксе у процесу настајања сакралног градитељства током рановизантијског периода“. *Ниш и Византија X*. Град Ниш, Универзитет у Нишу, Православна епархија нишка, Нишки културни центар: Ниш, 237-252.

Delehaye 1912: Hippolyte Delehaye. *Les origines du culte des martyrs*. Bruxelles.

Delehaye 1912 : Hippolyte Delehaye. „Saints de Thrace et de Mésie“. *Analecta Bollandiniana* 31, Bruxelles-Paris, 161-300.

Ђурић, Бабић-Ђорђевић 1997: Војислав Ј. Ђурић, Гордана Бабић-Ђорђевић. *Српска уметност у средњем веку*. Српска књижевна задруга: Београд.

Zeiller 1918: Zeiller Jacques. *Les origins chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'empire romaine*. E. De Boccard: Paris.

Ziadé 2007: Ziadé Raphaëlle. *Les martyrs Maccabées de l'histoire juive au cult chrétien. Les homélies de Grégoire de Nazianze et de Jean Chrysostone*, Supplements to Vigiliae Christiane, Fomerly Philosophia, Patrum, Taxts and Studies of Early Christian Life ans Language, J. de Boeft--J van Oort-W. L. Petersen-D. T. Runia-C. Scholten-J. C. M. van Winden, vol. 80, Brill, Leiden-Boston.

Janin 1969: Raymond Janin. *Géographie ecclésiastique de l'empire byzantin, I. Le siège de Constantinople et le patriarcat œcuménique, 3: Les églises et le monastères*, Paris.

Јанковић 2010: Ђорђе Јанковић. „Гамзиград у средњем веку“. *Felix Romuliana/Гамзиград*. Археолошки институт: Београд, 201-213.

Јањић 2020: Драгана Јањић. *Унутрашња организација православне цркве*. Институт за српску културу Приштина-Лепосавић: Лепосавић.

Јевтић 1984: Атанасије Јевтић. *Патрологија*, Православни Богословски факултет, Београд.

Живић 2010: Маја Живић. *Гамзиград, име положај и економски потенцијал Felix Romuliana-Гамзиграда*. Археолошки институт: Београд, 15-19.

Ковачевић 1981: Јован Ковачевић. „Досељење Словена на Балканско полуострво". *Историја српског народа*, 1, Српска књижевна задруга: Београд, 109-124.

Коматина 2016: Ивана Коматина. *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*. Историјски институт: Београд.

Коматина 2012: Предраг Коматина. „Појам Бугарске у XI и XII веку и територија Охридске архиепископије". *Византијски свет на Балкану I*. Византолошки институт САНУ: Београд, 41-56.

Лаловић,1987: Анка Лаловић. „Праисторија, антички период и средњи век". у: *Гласник Етнографског музеја у Београду књ. 42 – Зајечар и околина* (ур: Слободан Зечевић). Београд: Етнографски музеј, 13-22.

Lowden, Tkacz 1991: Jon H. Lowden, Carherine Brown Tkacz. „Maccabees". *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol 1, (A. Kazhdan), New York-Oxford.

Leclercq 1931: Henri Leclercq. „Macchabées". *Dictionaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, II/2. Librairie Letouzey et Ané: Paris, 724-727.

Leclercq 1924: Henri Leclercq. „Antioche (Archéologie)". *Dictionaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, I/2. Librairie Letouzey et Ané: Paris, 2375-2379.

Макаров 2016: Евгений Евгеньевич Макаров. „Макавейские книги", *Правлславная Энциклопедия*, 42, Москава, 672-719.

Максимовић 1980: Љубомир Максимовић. „Северни Илирик у VI веку". *Зборник радова византолошког института*, 19, 17-57.

Мијовић 1992: Павле Мијовић. *Тријумфи смрти/Les Triomphes et les morts*. Podgorica: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti.

Mirković 1968: Miroslava Mirković. *Rimski gradovi u Gornjoj Meziji*. Arheološko društvo Srbije: Beograd.

Mirković 2015: Miroslava Mirković. *Rimljani na Đerdapu. Istorija i natpisi*, Narodni muzej Zaječar, Narodni muzej Negotin: Zaječar.

Мирковић, М. 1981. „Економско-социјални развој у II и III веку". *Историј српског народа*, 1, Српска књижевна задруга, Београд, 77-88.

Мирковић 1981: Мирослава Мирковић. „Централне Балканске области у доба позног царства". *Историја српског народа*, 1, Српска књижевна задруга: Београд, 89-105.

Мишић, Бојковић 2018: Синиша Мишић, Гордан Бојковић. *Средњовековни манастири и цркве Црне Реке*. Пожаревац: Народни музеј Пожаревац, Центар за историјску географију и историјску демографију филозофског факултета – универзитет у Београду.

Новаковић 1908: Стојан Новаковић. „Охридска архиепископија у почетку XI века. Хрисовуље цара Василија II од 1019 и 1029 год.". Глас СКА, 76, 1-62.

Острогорски 1969: Георгије Острогорски. *Историја Византије*. Просвета: Београд.

Петковић 2010: Софија Петковић. „Ромулијана у време после царске палате". *Felix Romuliana/ Гамзиград*. Археолошки институт: Београд, 167-201.

Поповић 1978: Владислав Поповић: „Епископска седишта у Србији од IX до XI века". *Годишњак града Београда*, XXV, 33-40.

Поповић 2004: Радомир Поповић. *Хришћанство на тлу Илирика пре досељавања Словена*, Арт Принт, Нови Сад: Београд.

Ракоција 2019: Миша Ракоција. „Обнова Византије 1018. године и црквено градитељство у Нишу". *Ниш и Византија XVII*. Град Ниш, Универзитет у Нишу. Православна епархија нишка, Нишки културни центар: Ниш, 23-44.

Ракоција 2020: Миша Ракоција. „Црква Св, Јована изнад Горњег Матејевца и њена архаична триконхална основа". *Ниш и Византија XVIII*. Град Ниш, Универзитет у Нишу, Православна епархија нишка, Нишки културни центар: Ниш, 121-158.

Riegl 1927: Alois Riegl. *Spätromische Kunstindustrie*. Wien: Österreichische Scaatsdruckerei.

Снегаров 1995: Иван Снегаров. *История на Охридската архиепископия 1*, Академично издателство: София.

Споменица Тимочке епархије 1834-1934: 1934. Зајечар: Књижевни фонд Тимочке епархије.

Срејовић, Лаловић, Јанковић 1980: Драгослав Срејовић, Анка Лаловић, Ђорђе Јанковић. „Гамзиград". *Старинар*, 31, Археолошки институт САНУ, 65-79.

Стричевић, Суботић 1959: Ђорђе Стричевић, Гојко Суботић. „Ископавање Зањевачке цркве". *Старинар IX-X/1958-1959*. Археолошки институт САНУ, 307-315.

Хришћанско културно наслеђе на подручју Тимочке епархије кроз векове (каталог изложбе; аутор: др Маја Живић): Зајечар 2017, Епархија тимочка Српске православне цркве; Народни музеј „Зајечар".

Čanak-Medić 1971: Milka Čanak-Medić. „Gamzigrad, un résidence fortifiée provenanat du Bas--Empire". *Зборник радова византолошког института*, 13, 257-261.

Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010. Милка Чанак-Медић, Брана Стојковић-Павелка. „Архитектура и просторна структура царске палате". *Felix Romuliana/Гамзиград*. Археолошки институт: Београд, 49-107.

Ћирковић, Ковачевић-Којић, Ћук 2002: Сима Ћирковић, Десанка Ковачевић-Којић, Ружа Ћук. *Старо српско рударство*. Вукова задужбина, Београд, Прометеј, Нови Сад, Београд: Београд-Нови Сад.

Шпехар 2019: Олга Шпехар. *Касноантичка архитектура и ритуал. Централни Балкан између Истока и Запада*. Филозофски факултет: Београд.

Шупут 1997: Марица Шупут. „Континуитет култног места у архитектури". *Зборник радова византолошког института*, XXXVI, 155-162.

СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА

1. Црква Светих мученика Макавеја данас. Преузето са: https://epqrhija/timocka.org>slava … (26. 01. 2023.)
2. Цртеж основе првобитне цркве Светих Макавеја. Преузето из: Ђ. Стричевић, Г. Суботић 1959. „Ископавање Зањевачке цркве" у: *Старинар IX-X/1958-1959*, Београд: Археолошки институт САНУ,
3. Равена, Сан Аполинаре ин Класе. Преузето из: F. Gerke 1973. *Kasna antika i rano hrišćanstvo*. Novi Sad: Bratstvo/jedinstvo, 248.
4. Цртеж основе Латинске цркве у Горем Матејевцу. Преузето из: М. Ракоција 2019. „Обнова Византије 1018. године и црквено градитељство у Нишу" у: *Ниш и Византија XVII*. Ниш: Град Ниш, Универзитет у Нишу, Православна епархија нишка, Нишки културни центар, 36.
5. Латинска црква у Горњем Матејевцу. Преузето из: М. Ракоција 2019. „Обнова Византије 1018. године и црквено градитељство у Нишу" у: *Ниш и Византија XVII*. Ниш: Град Ниш, Универзитет у Нишу, Православна епархија нишка, Нишки културни центар.
6. Црква Светог Петра у Прику код Омиша. Презето из: А. Воронова 2012. „Архитектура седишта византијских провинција у Далмацији: антички континуитет и утицај метрополе у: *Ниш и Византија X*. Ниш: Град Ниш, Универзитет у Нишу, Православна епархија нишка, Нишки културни центар, 284.
7. Цртеж осниве цркве Светог Јована у Орљану код Ниша. Преузето из: М. Ракоција 2020. „Обнова Византије 1018. године и црквено градитељство у Нишу" у: *Ниш и Византија XVII*, Ниш: Град Ниш, Универзитет у Нишу, Православна епархија нишка, Нишки културни центар, 38.
8. Цртеж основе Зањевачке цркве. Преузето из: Ђ. Стричевић, Г. Суботић 1959. „Ископавање Зањевачке цркве" у: *Старинар IX-X/1958-1959*. Београд: Археолошки институт САНУ, 307.
9. Схематски приказ стибадијума царске палате Феликс Ромулијана. Преузето из: М. Чанак-Медић, Б. Стојковић-Павелка 2010 „Архитектура и просторна структура царске палате" у: *Felix Romuliana/Гамзиград*. Београд: Археолошки институту, 89.

10. Схематски приказ основе базилике са крстионицом у Ромулијануму. Преузето из: С. Петковић 2010. „Ромулијана у време после царске палате" у: *Felix Romuliana/Гамзиград*. Београд: Археолошки институт, 197.
11. Схематски приказ основе базилике са крстионицом у Првој Јустинијани. Преузето из: О. Шпехар 2019. *Касноантичка архитектура и ритуал; Централни Балкан између Истока и Запада*. Београд: Филозофски факултет, 92.
12. Цртеж основе цркве Светог Пантелејмона на Плаошнику. Преузето из: М. Ракоција 2020. „Црква Св. Јована изнад Горњег Матејевца и њена архаична триконхална основа у: *Ниш и Византија XVIII*. Ниш: Град Ниш, Универзитет у Нишу, Православна епархија нишка, Нишки културни центар, 141.
13. Схематски приказ основе цркве Светиг Влаха са крстионицом у Дубровнику. Преузето из: А. Воронова 2012. „Архитектура седишта византијских провинција у Далмацији: антички континуитет и утицај метрополе" у: *Ниш и Византија X*. Ниш: Град Ниш, Универзитет у Нишу, Православна епархија нишка, Нишки културни центар, 286.
14. Цртеж основе цркве Светог Петра у Расу. Преузето из: У. Војводић 2020. „Поглед на резултате археолошких истраживања цркве Св. Апостола Петра и Павла у Расу" у: *Ниш и Византија XVIII*. Ниш: Град Ниш, Универзитет у Нишу, Православна епархија нишка, Нишки културни центар, 239.
15. Цртеж модела цркве са фреске у Зањевачкој цркви М. Станојевића. Преузето из: Ђ. Стричевић, Г. Суботић 1959. „Ископавање Зањевачке цркве" у: *Старинар IX-X/1958-1959*. Београд: Археолошки институт САНУ, 312.
16. Црква Свете Тројице на Пољуду код Сплита. Преузето из: А. Воронова 2012. „Архитектура седишта византијских провинција у Далмацији: антички континуитет и утицај метрополе" у: *Ниш и Византија X*. Ниш: Град Ниш, Универзитет у Нишу, Православна епарија нишка, Нишки културни центар, 281.

Dragana J. JANJIĆ
Goran M. JANIĆIJEVIĆ

ARCHAIC ARCHITECTURAL FOUNDATIONS OF THE FORMER CHURCHES FROM THE AREA OF TODAY'S TIMOK DIOCESE IN THE BLACK RIVER (CRNA REKA) AREA

Summary

Although our theoretical consideration of the former churches in the area of Crna Reka is based exclusively on the analysis of the foundations of the churches and indirect observations and analogies, the hitherto sporadic interpretations, based on tradition, are thereby called into question. The historical context, therefore, is important for the goals of recontextualizing the mentioned monuments as well as the continuity of church life. As the thesis was presented that the mentioned two churches belong to the Middle Byzantine period, this issue becomes significant for the assessment of the continuity of Christian culture in the area of Crna Reka. All this points to the need for additional research through archaeological excavations, as well as the historical contextualization of the subject of research. Therefore, our research can be understood as a step in that direction.

Key words: Church of Saints Maccabees, Zanjevac church, Middle Byzantine architecture.

Рад је предат 27. јануара 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 347.6(497.11-89)"14"
340.141(497.11-89)"14"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-42772

Прегледни рад

*Ђорђе Н. ЂЕКИЋ**
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

ПРАВНИ ПОЛОЖАЈ СИНОВА У СКАДАРСКОМ СТАТУТУ**

Апстракт: Српски градови у Јадранском приморју су попут осталих значајнијих приморских градова имали своје статуте које су доносили током XIV и XV века. Они су им обезбеђивали аутономију у оквиру српске државе. Проналажење Скадарског статута крајем XX века и објављивање његовог превода 2016. године омогућило је да стекнемо увид у уређење Скадра у широком спектру питања. Тема нашег рада је положај синова по одредбама овог правног акта. Статут прописује питање женидбе, мираза жене, наслеђа имовине, разбаштињења, дугова деце и родитеља, питања тестамента оца, мајке, синова као и наследства када тестамента нема. Наведена питања омогућавају да стекнемо увид у правни и економски положај синова у породици грађана ове комуне.

Кључне речи: Скадар, статут, синови, мајке, очеви, тестамент, разбаштињење, наследство, протеривање из куће.

Скадар је у средњем веку припадао подручју које је у историјској науци због заједничких особина у развоју привреде и културе у најширем значењу те речи означено као „Зетско приморје и северна Албанија" (Антоновић 2003: 17–22).

Појам статут долази од латинске речи statuo, ui, utum 3. и значи поставити, утврдити (Divković 1990: 1006). Градски статут је у средњем веку акт партикуларног права које важи на једној ограниченој, односно прецизно одређеној територији. Територија градских статута регулише простор који чини градска комуна, односно град и околина која му непосредно припада. Овим правним актом су становници комуне прописивали међусобне друштвене односе, статус друштвене организације, односно, приватно и јавно право уз поштовање аутономије која им је пређутно била дата и прихваћена од стране владара. Представљали су основни правни документ који садржи најважније законе града и којима се регулише њихова правна аутономија у односу на централну власт. Одредбе у градским статутима нису правно распоређене и систематизоване по областима које прописују. Одредбе из једне области су најчешће расуте по тексту статута без видљивог реда. Треба напоменути да управо због тога што су временом постојећим одредбама статутима додаване нове, у складу

* Ванредни професор, djekicdj@ptt.rs

** Припремљено у оквиру пројекта *Историја данас, изазови и искушења*, који се изводи на Филозофском факултету Универзитета у Нишу (бр. 300/1-14-2-01).

са измењеним приликама, оне могле бити и у супротности са већ донетим прописима. На тај начин могу се пратити промене статута које њени чланови регулишу.

На блискост статута Скадра са статутима градовима у његовом окружењу као што су Котор и Будва утицала је чињеница да су донети у приближно исто време, имају сличан правни положај комуна и сл. (Бујуклић 1999: 702–703).[1] Како се градски статути у својим одредбама често позивају на обичајно право, потпуно је јасно да нису само њихове одредбе биле извор права које су регулисале. Которски статут се тако нпр. позива на обичаје преко осамдесет пута, најчешће користећи термине *mos, moris, antiquam consuetudinem secundum consuetudinem*. Скадарски статут обичаје назива *antiquamente* и *more* или најчешће *usanca, usanza*. Пети члан Скадарског статута носи назив *De quilli che non scia usanze*, дакле наслов садржи појам обичај, а у самом члану се спомињу одредбе статута (prir. Nadin 2002: 92; Ђекић 2013: 851 – 853). То би могло да укаже на чињеницу и да је сам Скадарски статут у суштини записано обичајно право. Статуте су, поред поменутих Котора и Будве, имали и Бар и други градови у Зетском приморју.

За разлику од Которског и Будванског, Скадарски статут је нађен тек крајем XX века, а први пут је објављен 2002. године (prir. Nadin 2002). Његов текст чува се у Венецији, у Музеју Корер. Сачувану форму тј. чланове добио је у XVI веку, а добио га је радом, односно састављањем Марина Дулчића. Дулчић га је преписао са примерка који се у то време чувао у скадарском Већу десеторице. Бројне празнине које је оставио, сведоче да статут није преписао у целини већ само његов део. Уз статут је била придодата простагма Стефана Душана. Простагма предвиђа привилегије које је град добио од владара (Ћирковић 2007: 113–121). Превод Скадарског статута објављен је у Подгорици 2016. године (prev. Bogojević-Gluščević 2016). Статут је коришћен углавном као извор за проучавање појединих правних норми у средњовековном Скадру. Тако су настали радови који се баве писаним и обичајним правом (Đekić 2013: 852–854), правним положајем радника (Милић 2022: 39–47), суђењем и судским системом (Ђекић, Милић 2021: 141–152), правним положајем удате жене (Bogojević- Gluščević 2015: 79–109), учешћем жена у пословању у Скадру (Богојевић-Глушчевић 2019: 165–194) и слично.

Породици, као значајном елементу социјалног функционисања људске заједнице, посвећена је значајна пажња у досадашњим истраживањима српске средњовековне историје (Новаковић 1891: 183–250; Тарановски 2002: 437–516; Павковић 2004: 300–314; Мишић 2015: 357–381). Бавећи се положајем жена, аутори су анализирали породичне односе и правне одредбе које те односе уређују (Фостиков 2004: 323–366; Ђекић, Зарковић 2020: 197–212). О односима између родитеља и деце писано је у склопу радова о породици, а ретко је то била посебна тема (Aleksić 2012: 283–290).

Правни положај синова спада у породично право. Односи у породици припадају приватном животу. Неопходно је да појединци живе у складу са нормама које су друштвено прихватљиве и законски регулисане како би друштво могло да функционише као целина. У средњовековној српској држави је брачно право, у оквиру кога је

1 Опширније о томе види: Антоновић 2003: 71 - 77.

био прописан положај синова, уређено одредбама црквеног и световног законодавства (Тарановски 2002: 437–516; Шаркић 1996: 80–96; Павковић 2004: 300–314). У случају Скадра тј. његове комуне то је било прописано Скадарским статутом.

Скадарски статут садржи седамнаест одредби које се тичу положаја синова у породици. Од 159. до 162. члана уређују се питања женидбе синова и удаје кћери, одређивање и подела мираза.

Члан 159. уређује питање женидбе малолетног и пунолетног сина, као и питање мираза синовљеве жене. Отац има право да жени малолетног сина и да прими мираз његове жене. Мираз може да употреби по својој вољи. Но, ако је син пунолетан отац га може женити само ако се он слаже сам том одлуком. Такође, може да узме мираз његове жене једино ако је син са тиме сагласан. Међутим, ако пунолетни син не жели да отац узме мираз његове жене, већ он сам, отац га може истерати из куће али га може и примити у кућу са женом. Отац може да одбије да прими мираз снаје, већ да одлучи да га прими син и у том случају син га мора примити. Ако пак дође до тога да се мираз мора вратити, то је дужан да учини син, а не његови отац или мајка (prev. Bogojević-Gluščević 2016: 268–269; Ђекић 2020: 73, 74).

Положај неудатих девојака, које су остале без родитеља али са браћом, прописује члан 160. Све сестре морају добити једнаки мираз. Од овога се изузима сестра која је удата. Сестру или сестре, браћа су дужна да удају и да им дају мираз од очеве али и мајчине имовине. Када се оне све удају, оно што остане браћа деле на једнаке делове. Ако је син јединац, њему припада све (prev. Bogojević-Gluščević 2016: 269).

Редослед удаје кћери и синова прописује члан 161. Родитељи који имају децу, која су пунолетна за брак, треба прво да удају кћери, па тек онда да жене синове. У случају да неки од синова жели против воље оца и мајке да се ожени пре него што му се сестре удају, оба родитеља имају власт да га истерају из куће (prev. Bogojević-Gluščević 2016: 269; Ђекић 2020: 73, 74).

Шта припада удатим кћеркама одређено је чланом 162. Удате кћерке не могу добити другу имовину осим мираза. Она припада брату или браћи, или њиховим синовима. Само ако нема синова, нити унука од синова, онда сестре могу наследити имовину оца и мајке и то подељено тако да свака добије једнаки део (prev. Bogojević-Gluščević 2016: 270).

Чланови 169, 173, 174. и 175. регулишу поделу имовине након смрти оца или оба родитеља (prev. Bogojević-Gluščević 2016: 272–275).

Деоба очеве имовине, како покретне, тако и непокретне, прописана је чланом 169. Отац има суверено право да својим законитим синовима подели своју покретну и непокретну имовину. Може свим синовима да остави једнаки део. Синови могу бити незадовољни али то не утиче на оно што је отац коме наменио. Такође једном сину може оставити више него другима, имовину вредности до двадесет перпера. Отац може имовину, коју је предвидео да подели синовима, задржати до своје смрти, а тек када умре, синови могу да је поделе. Право да задржи своју имовину за живота има и мајка, тако да се она дели тек након њене смрти (prev. Bogojević-Gluščević 2016: 272).

Наслеђивање мајчиног мираза, синова прве, друге и осталих жена, чији је отац умро регулише члан 173. Деца прве жене, која нису добила мираз своје мајке, а отац им је умро, морају га добити из очеве заоставштине. Од преосталог иметка оца,

мираз узимају деца која су рођена у браку са другом женом. Исто правило важи и за децу од треће и четврте жене. Ако деца, која су рођена у браку са другом или трећом женом, не нађу довољно очевог имања да наплате мираз своје мајке, то је њихова лоша срећа. Деца, која су рођена у браку са првом женом, нису дужна ништа дати деци рођеној у другом и трећем браку. Ако сва деца узму миразе својих мајки и преостане имовине, она се дели на једнаке делове. У случају да је покојни отац имао само једну жену, имовина оца и мајке се дели на једнаке делове (prev. Bogojević-Gluščević 2016: 274).

Прописано је и усвајање деце чланом 174. То је дозвољено мушкарцу и жени који немају своју закониту децу. То пређутно значи да могу да усвајају децу ако имају незаконити. Међутим, дозвољено је мушкарцу или жени који су у браку или су самци да усвајају дете, односно децу. Утврђен је редослед права на усвајање деце. Прво се могу усвојити деца брата, односно сам брат. Ако нема брата, ни његовог детета које може да се усвоји, дозвољава се усвајање сестре или њене деце. Ако ни њих нема, онда може усвојити некога од рођака који су му најмилији. Дакле, предвиђено је само усвајање деце која су у крвном сродству са усвојитељима. Изван крвног сродства није предвиђено усвајање. Сам чин усвајања се извршава пред судијама или сведоцима нотарском исправом. Усвојена деца имају сво право над својином усвојитеља (prev. Bogojević-Gluščević 2016: 274).

Поделу имовине оца и мајке прописује члан 175. Предвиђено је да у подели имовине могу да учествују браћа и сестре, то значи синови и кћери родитеља, као и рођаци. Предвиђено је да браћа и сестре али и други рођаци могу поделити имовину оца и мајке али и добит коју доноси та имовина. Они је могу поделити полажући заклетву, пред сведоцима или нотарском исправом и то ће бити онда правно утемељена и прихваћена подела. У случају да поделу имовине учине споразумно, без заклетве, без сведока и нотарске исправе, деоба је ваљана као да постоји о томе нотарска исправа. Ако неко од наследника побољша свој део, оправком зида, сађењем винограда или било каквим другим побољшањем, то иде њему у корист. Следи одредба о томе да ниједан унук са дедом и рођаци не могу делити другачије него да сваком припадне оно што је поседовао његов отац (prev. Bogojević-Gluščević 2016: 275).

О разбаштињењу синова и њиховом удаљавању из куће говори 170. и 171. члан. Предвиђено је протеривање из куће сина од оца удовца или мајке удовице 170. чланом. То се чини ако син не жели да живи са њима или ако није послушан. Протеравши га, родитељи нису дужни да му дају било шта (prev. Bogojević-Gluščević 2016: 273). Међутим, није прописано да ли он нешто наслеђује након родитељске смрти или не. Такође, статут не одговара на питање да ли је могуће да га они избаце из тестамента или ако умру без тестамента, да ли онда нешто наслеђује или не.

Скадарски статут је предвидео у члану 171. и да родитељи могу да разбашине сина, тако да он ништа не може наследити. Разбаштињење сина, односно синова, отац и мајка могу да учине ако их син(ови) туку, ако родитељи осиромаше, а син(ови) имају од чега али неће да их хране, ако су родитељи у затвору, а он(и) неће да их откупи (prev. Bogojević-Gluščević ć 2016: 273; Ђекић 2020: 76).

Дуговима деце, односно родитеља баве се чланови 182. и 183. По члану 182. отац и мајка нису обавезни да плате дуг, односно дугове које су направили њихов син

или синови као и кћерка или кћерке, а без одобрења оца или мајке. Такође, није рођак за рођака био дужан да враћа дуг. Само онај ко се задужио треба да врати дуг који је направио од свог иметка. На то по потреби може да буде и присиљен. Чак и када прође време, па дужник наследи имовину од оца или мајке, поверилац може тражити од њега да му врати неисплаћени део (prev. Bogojević-Gluščević: 277). Овако формулисан и прописан статус дугова је означава укидање колективне одговорности. Родитељи су били дужни само да врате оне дугове своје деце са којима су се сагласили.

Члан 183. у наслову има само плаћање дугова оца али у самом тексту наводи се и дуг мајке. Отац или мајка, ако направе дугове за живота, дужни су да их врате. Ако то не учине, то су дужни даураде синови који су наследили њихову имовину. Уколико немају имовину, синови нису у обавези да то учине. Међутим, ако су имали неку корист од имовине оца или мајке, дужни су да враћају онолико колико корист коју су имали вреди, али не и више од тога (prev. Bogojević-Gluščević 2016: 277 – 278).

Питања тестамента су прописана чланом 186. и члановима од 195. до 198. Статут је дозвољавао у члану 186. да лица која су напунила 14 година могу да саставе тестаменат. Ако је млађи од 14 година, ако га и саставе он, правно не обавезује тј. као да не постоји. Тестамент је састављао нотар, о чему је правио своју исправу или се тестамент могао направити пред сведоцим. Кћерка за разлику од сина тестамент може да састави са 12 година и он је правно ваљан, а његове одредбе правно обавезују. Ако сачини тестамент женска особа млађа од 12 година, као и код синова, овај тестамент не обавезује и није ваљан. Ако женска особа – девојка неудата умре без тестамента, њена имовина припашће најближем мушком или женском рођаку (prev. Bogojević-Gluščević 2016: 278).

Члан 195. је прописао да сваки човек и онај са децом и онај који је без деце, има право да састави тестамент и да њиме располаже својом имовином. Прво и најважније питање је било да врати оно што је некоме био дужан. Такав тестамент не могу побијати ни синови или син, нити кћери или кћи, нити било ко други (prev. Bogojević-Gluščević: 281).

Члан 196. даје дозволу свакој жени која има децу да може да састави тестаменат и њим да располаже једном петином свог мираза. Пре тога, могла је да дâ кћерки у њен мираз део свог мираза или да дâ део свог мираза сину или синовима. Тестамент се саставља за онај део имовине који јој је након онога што је дала и ако је дала, остао. На крају члана налази се изјава да са оним што јој преостане може да располаже по својој вољи (prev. Bogojević-Gluščević 2016: 281). Није прописано право писања тестамента жене која нема децу. Ту се међутим, примењује правило из члана 186. који дозвољава свакој женској особи која је напунила 12 година да састави свој тестаменат.

Право сина да састави тестамент прописано је чланом 197. То може да учини уз дозволу оца и мајке. Како члан 186. дозвољава сину који је напунио 14 година да састави тестаменат, то значи да се овај члан односи на синове који немају поменуте године. У случају да се тестамент односи на имовину коју он треба да наследи од оца или мајке, тај део може да се испоштује и изврши тек када отац или мајка умру (prev. Bogojević-Gluščević 2016: 282).

Наслеђивање мушкарца или жене који немају тестаменат прописано је чланом 198. Дакле, ако умру мушкарац или жена без тестамента, њихова имовина припада

синовима. Ако немају синове, онда та имовина припада брату, а ако немају ни брата, онда синовима сестре. Ако нема ни њега (њих) онда припада стрицу, ако нема стрица, онда припада његовом ујаку, ако нема ни ујака, онда брату од ујака. Наслеђивање иде до четвртог степена сродства. У случају да таквог рођака нема онда наслеђује жена мужа, а муж жену. У случају да њега, односно ње нема, онда својина припада Општини (prev. Bogojević-Gluščević 2016: 282).

Дакле, Скадарски статут прописује питање женидбе синова, у случају да су малолетни или пунолетни, питање мираза синовљеве жене у четири члана. Наслеђивањем имовине оца, односно мајке, такође у четири члана. Разбаштињење синова и њиховом удаљавању из куће регулишу два члана. Дугове које направе деца са одобрењем или без одобрења родитеља, прописује један члан. Један члан прописује и обавезе синова да врате родитељске дугове. Питања тестамента је врло интересантно решено. Оно што је важно нагласити то да су синови имали права да самостално саставе пуноважан тестаменат ако имају 14 година. То значи да су тада били пунолетни за брак. Био је прописан тестамент оца и мајке, оно што остављају синовима, тестамент сина и на крају како се делила имовина ако нема тестамента.

Као што се може приметити, обухваћена су најважнија питања односа између синова и родитеља, економска питања, питање послушности, бриге једних о другима и слично. Наведени чланови показују да су одредбе које су се тицале односа родитеља и деце сачуване у постојећем статуту.

ИЗВОРИ

Statut grada Skadra iz prve polovine XIV veka sa dodacima, završno sa 1461. godinom. 2016. (Prev.) Nevenka Bogojević-Gluščević Podgorica: Univerzitet Crne Gore, Pravni fakultet.

Statuti di Scutari della prima metà del secolo XIV con le adizioni fino al 1469. 2002. Prir. Lucia Nadin. Roma: Viella.

Ћирковић 2007: Сима М. Ћирковић, „Превод повеље цара Стефана Душана граду Скадру (1346 – 1355)“, *Стари српски архив*; књ. 6. Београд: Филозофски факултет; Бања Лука : Филозофски факултет: Историјски институт; Источно Сарајево: Филозофски факултет; Чачак : Историјски архив, 113 – 121.

ЛИТЕРАТУРА:

Aleksić 2012: Vladimir Aleksić, „Taking care of Parents in Medieval Serbian Countries“, *Црквене студије 9* (2012) 283–290.

Антоновић 2003: Милош Антоновић, *Град и жупа у Зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку*, Београд: Историјски институт.

Bogojević-Gluščević 2015: Nevenka Bogojević-Gluščević, „Pravni režim na imovini udate žene u srednjovjekovnim zetskim primorskim gradovima”, *Историјски записи*, година LXXXVIII, 3–4 (2015) 79–109.

Богојевић-Глушчевић 2019: Невенка Богојевић-Глушчевић, „Пословна способност жене у статутима и правној пракси средњовјековних јужнојадранских градова (Котор, Будва, Скадар)“, *Гласник одјељења друштвених наука – Црногорска академија наука и умјетности* 24 (2019) 165–194.

Бујуклић 1999: Жика Бујуклић, „Статут“ у *Лексикон српског средњег века*. (Приредили) Сима Ћирковић и Раде Михаљчић. Београд: Knowledge, 702 – 707

Divković 1990: Mirko Divković, *Latinsko – hrvatski rječnik za škole*, Zagreb: „Naprijed“.

Ђекић 2013: Ђорђе Ђекић, „Shvatanje porekla zakona i običaja u pisanim izvorima Srba u srednjem veku“, *Zbornik radova 1700 godina Milanskog edikta*, Međunarodni naučni skup „1700” godina Milanskog edikta, Niš 16 – 17. maj 2013, Ниш: Pravni fakultet 845 – 856.

Ђекић 2020: Ђорђе Ђекић, „Banishment form home in Serbian medieval history“, *Facta Universitatis, Series: Law and Politics* Vol. 18, No 2, 69 – 80.

Ђекић, Милић 2021: Ђорђе Ђекић, Драгана Милић, „Суђење и судски систем у Скадру у средњем веку“, *Српска баштина*, VI/2, 141–152.

Милић 2022: Драгана Милић, „Прилог проучавању положаја радника у средњовековном Скадру“, *Балкански синтезе* IX/2, 39 – 47.

Мишић 2015: Синиша Мишић, „Српска породица у позном средњем веку“, *Етно антрополошки проблеми*, н. с. год. 10 св. 2, 357–381.

Новаковић 1891: Стојан Новаковић, „Село“: из дела “Народ и земља у старој српској држави“, *Глас СКА XXIV*, Београд.

Павковић 2004: Никола Ф. Павковић, „Живот у породици и питање својине“, у: *Приватни живот у српским земљама средњег века*. Прир. Смиља Марјановић–Душанић и Даница Поповић, 300–314, Београд: Clio.

Тарановски 2002: Теодор Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави*, Београд: Лирика.

Фостиков 2004: Александра Фостиков, „Жена – између врлине и греха“, у: *Приватни живот у српским земљама средњег века*. Прир. Смиља Марјановић–Душанић и Даница Поповић, 323–366, Београд: Clio.

Шаркић 1996: Срђан Шаркић, *Средњовековно српско право*, Нови Сад: Матица српска.

Đorđe N. ĐEKIĆ

LEGAL STATUS OF MALE OFFSPRING ACCORDING TO THE SKADAR STATUTE

Summary

The necessity to study the statutes of coastal towns under Serbian rule in the Middle Ages stems from the fact that those statutes are actually written laws of those communities. We learn from them that the questions were regulated through customary law. The Skadar Statute, here the subject of our study, originate from the period of the King Stefan Dusan rule, more precisely, before he was crowned king in 1346. The paper is, as much the source allows it, a comprehensive study of the status of male offspring as given in the Skadar Statute. We have shown how it regulated marriage for minor sons and those of age, the questions of their wives' dowry, rules of intestacy, disinheritance of sons, issues of both sons' and parents' debts, wills made by father, mother and sons, as well as the rules of intestacy when there was no will. The legal issue of the male offspring in the Skadars Statute that has been studied and systematised in this way enables a comparison with the legal status of male offspring in other Serbian coastal towns, primarily of Kotor and Budva.

Key words: Skadar, statute, sons, mothers, fathers, will, disinheritance, inheritance, ousting from home.

Рад је предат 8. фебруара 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 94:323(497.115-89)"1899-1901"
94:343.4(=163.41)(497.115-89)"1899/1901"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-43880

Оригинални научни рад

*Весна С. ЗАРКОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ПРИЛИКЕ У ПЕЋКОЈ КАЗИ (1899–1901)**

Апстракт: У раду се говори о приликама у Пећкој кази на прелазу из XIX у XX век. Кроз репрезентативне примере је обрађен краћи, али веома турбулентан временски период који су обележила бројна страдања, убиства, уцене, глобе и протеривања српског становништва са тих простора. Османске власти су биле веома попустљиве према арбанашким зулумћарима, нарочито када се радило о уништавању хришћанског елемента. Такав је био случај и приликом спаљивања десет кућа у селу Вериће, након чега су се оштећени жалили турским властима које нису предузимале мере против арбанашких зулумћара. Арбанаси су били увек спремни на изазивање нових немира, непослушност и неплаћање пореза, што је утицало на слабљење државе. Мутесариф у Пећи Сулејман паша је намеравао да заведе ред у кази, али није имао одобрење из Цариграда, одакле су уместо наредби о кажњавању изгредника стизала бројна одликовања и додељивани чинови.

Непрестано повлађивање султана Абдул Хамида и Порте подстрекивало је Арбанасе Пећке казе на нова насиља и прогоне Срба, који су се у све већем броју исељавали са својих имања.

Кључне речи: Срби, Арбанаси, Пећка каза, Османско царство, злочини, турске власти.

Пећка каза се налазила на северозападној граници истоименог санџака, на истоку се граничила са Приштинским санџаком, јужно са Ђаковичком казом, западно са Скадарским вилајетом и Гусињем, северозападно са Беранском казом и северно са Новопазарским санџаком (Ґорґиев, Шериф 2012: 419). У оквиру казе су се налазила следећа села:[1] Стропче са (засеоком) Шибовиком, Отобан, Озрим,

* Виши научни сарадник, vesna.zarkovic07@gmail.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-47/2023-01/200020 од 3. 2. 2023. године.

1 Имена села се најчешће не поклапају са савременим називима. Основни разлог за то је бележење на османском језику, писмом које није прилагођено правом имену места. Убикацију отежава непостојање система, односно редоследа којим су села бележена. Многа од њих своје корене и име, у истом или делимично измењеном облику, вуку из средњег века. Други разлог су приређивачи салнаме који су је превели на македонски језик, не водећи рачуна о специфичностима српског језика. Поред тога, приређивачи се нису потрудили да побројана села упореде са савременим називима. Осим ових, субјективних, постоје и објективни разлози везани за демографске промене и настанак нових и губитак појединих старих насеља, као и промена имена због језичког развоја (нпр. Уњемир–Ујмир–Добра Вода; Гораждa Вас–Гораждевац; Накло Вас–Накл). Настојећи да ове проблеме решимо и да забележимо под данашњим именом, користили смо се савременим

Орнобрдо, Студеница, Врело, Исток, Отоманци, Охце, Збеце, Стари Дрен, Праска, Злокућани, Ештол, Штарица, Ујмир (Добра Вода), Млећане, Скарсеник, Сврке Гаш, Горњи Враговци, Стрелац, Стеникћ, Злопек, Сврка Доган, Ступ, Истинић, Врановац, Брестовик, Бело Поље, Бело Поље Подгор, Бакија, Белбеце, Полова, Пољане, Бањица, Прекале, Пригода, Берково, Бањица и (заселак) Шиковина, Бограке, Балинце, Бобојевци, Белоцеце, Перчова, Подисалха, Паскалица, Паберакхан, Бабић, Беролић, Јокан, Горње Баране, Доње Баране, Јуџеска, Пиштане, Горњи Петрич, Доњи Петрич, Јошеник, Бело Поље Хас, Павлан, Тучеп, Велики Трбуховац, Мали Трбоховац, Трстеник, Требовић, Црнољак, Црколез, Црница, Чабић, Чопово, Челопек, Црновирлешине и (заселак) Бовоше, Драгонци, Дрење, Дреновчић, Дрсник, Долац, Добри До Шакир, Добовић, Долово, Догнова, Добри Дол, Гарчар, Дреновче и (заселак) Поток, Дубово, Дреново, Дреновче и (заселак) Кабаш, Ракош, Рудник, Радоловци, Рохот, Ресник, Риково, Раошић, Раушић, Радојче, Дамон, Симогарле, Шановци, Шошојце и (заселак) Подгор, Сига, Захаћ, Турјак, Галобовци, Игларево, Гришдефце, Главичица, Галокан, Грабовинче, Грабовац, Грабица, Габриник, Горње и Доње Каминће, Кош, Кашиче, Феличан, Кушерец, Карниче, Крушево, Чаково, Клина и (заселак) Јаша, Клинавац, Кабово, Крушево Паша, Крушевац, Котрадик, Косорић, Кпуз, Клинчина, Велики Ђурђевик, Мали Ђурђевик, Ческово, Курефовци, Локафци, Леочина, Лесковчић, Лозбаце, Локе, Лојане, Љешане, Љевоша, Љутоглава, Лопоље, Лабљане, Липа, Лепбан, Мојовина, Мојстир, Морга, Млечовић, Ново Село Дејч, Некрофче, Накло, Бајрак, Наглавци, Сенболе, Ново Село Заимово, Ново Село, Воћњак, Вирминце, Видање, Волујак, Верић, Горње Бошанице, Јабланица Паша, Јагода, Јалова, Велика Јабланица, Мала Јабланица, Ново Село, Мала и (заселак) Лотва, Велики Штовиљ, Доње Рогово, Ракалага, Стара Ругова, Велики Штевиљ, Бепик, Ругово, Кошутане, Јошаница Руговска, Кућиште, Чечај, Боге, Шкреље (Ѓорѓиев, Шериф 2012: 413–414).

Седиште казе је била варош Пеђ,[2] чији су зачеци још у средњем веку. Путописци из XIX века обавезно бележе ову варош због њеног трговачког карактера. Средином XIX века пећка чаршија је имала преко 960 дућана. По подацима Ами Буеа у Пећи је било 2.000 кућа са 7–8.000 становника, међу којима су знатан део чинили православни. Нешто касније, др Јозеф Милер пише да је у Пећи било 2.400 кућа са око 12.000 становника. Православних домова је имало 130, а било је и 20 римокатоличких породица. Каснији путописци Иван Фрањо Јукић, Гедеон Јосиф Јуришић и Александар Гиљфердинг повећавају број муслиманских домова на 4.000, док је православних било око 800. Сви путописци, почев од Буеа, говоре о Пећи

топографским картама (секције Пеђ и Косовска Митровица), као и именником места који је приредио Ј. М. Овадија 1935. године. И поред тога, поједина села наведена у салнами нисмо успели да разрешимо, па смо их оставили у оном облику како су забележена у штампаном издању.

2 Према Салнами за 1896/97. годину име вароши на српском и албанском језику гласи Пеђ, док је „старо име казе и околине“ без Ругове, било Петшијом. Име је наводно настало тако што је султан Мехмед Освајач упитао војног команданта каква је ово област и добио одговор „Много добра“, што се на тадашњем дијалекту изговарало Петшијом. Временом је име евалуирало у Ипек (Ѓорѓиев, Шериф 2012: 416). Овако тумачење имена вароши Пеђ свакако је здраворазумско и неспојиво је са његовим постанком. Познато је да име Пеђ долази од општесловенског Пешт, што значи пећина и среће се још током средњег века (Динић 1978: 347–353).

као несигурном месту „где су сви били јавни хајдуци“, због чега је путовање овим крајем било изузетно опасно (Костић 1922: 81–82; Стојанчевић 2010: 190–191). Користећи се Милеровим истраживањем Владимир Стојанчевић је израчунао број сеоског становништва у пећком, ђаковичком и призренском округу. Према његовом прорачуну било је укупно 80.150 муслимана и 56.250 хришћана, од чега у пећком округу 22.750 првих и 30.250 других (Стојанчевић 1994: 83).

Варош Пећ је крајем XIX века била подељена на дванаест махала и бројала је око 2.000 кућа. Каза Пећ се делила на четири нахије: Ругово, Подгор, Беране (Баране) и Орта са 192 села. Према Салнами за 1896/1897. годину попис становништва није у потпуности био урађен, пописано је укупно 12.977 житеља, од којих су 7.978 били муслимани, а 4.999 православни и римокатолици, док је Рома било прилично мало. С обзиром на величину казе и села, као и бројност породица, сматра се да је каза Пећ имала нешто мање од 50.000 становника (Ѓорѓиев, Шериф 2012: 416–417).

Број српских домова у Пећкој кази није једноставно израчунати зато што нема поузданих података. По мишљењу Стојана Новаковића „Турска не може или не уме да преброји сама своје царство“. Податке о бројном стању Срба налазимо у *Епархијалнику рашко–призренском* који је настао по доласку митрополита Дионисија на чело те епархије. Иако је сам Новаковић сумњао у потпуну тачност ових података, у недостатку других доносимо их у табели. Пећ и протопрезвитерат пећки је 1899. године имао следеће (Задужбине Косова, 1987: 647–648):

1.	Цркава у којима се служи	8
2.	Црква у селу Истоку, метох манастира Високих Дечана	1
3.	Цркава у којима се не служи	3
4.	Цркава у развалинама	40
5.	Манастира у којима се служи	2
6.	Манастира у развалинама	2
7.	Архимандрита	1
8.	Игумана	1
9.	Јереја	8
10.	Јеромонаха	7
11.	Јерођакона	1
12.	Монаха	1
13.	Парохија	10
14.	Православних домова	1552

Варош Пећ је почетком 1899. године представљала центар окупљања Арбанаса, уједињених око циљева уперених против српског становништва. Бројни Арбанаси из разних крајева су се јануара те године састали и одржали збор, на којем се говорило о противљењу реформама и проширењу племенске самоуправе. Порта је преко утицајних бегова истакла значај јединства и заједничког деловања од могућих напада Србије и Црне Горе (Војводић 1988: 225–226; Микић 1988: 47; Зарковић 2015: 79–92). Договор међу њима је код Срба изазивао забринутост и наговештавао још већу несигурност. На положај српског становништва негативно су се

одражавали арбанашки договори, али и међусобни сукоби. То најбоље илуструје догађај који се збио у селу Верићи у којем је било 12 српских кућа и две арбанашке куле, Сејди Саке и Фетаха Верића. Сукоб двојице арбанашких зулумћара и рањавање Фетаха од стране Сејди Саке утицали су на браћу рањеног да запале кућу Јована Видића, чифчије нападача. Арбанаси се нису зауставили само на паљењу једне, него су запалили укупно десет кућа и 106 кућних зграда. У пуцњави је рањена једна српска жена, док је дојила дете. Овај догађај јасно осликава ситуацију у којој су се налазили Срби Пећке казе и указује на немоћ и незаинтересованост турских власти да спрече насиља. Поред тога, он представља прекретницу код Арбанаса, који су у ранијим обрачунима ретко убијали жене и децу. Од тог времена ниједна од ове две групације није била поштеђена арбанашких зулума.[3]

У сукобу две завађене арбанашке стране, Фетахови припадници су заробили поједине Србе, међу којима су се налазила деца Трифун, Јаков, Јован и Иван и шест жена: Стојна, Неда, Стака, Стојана, Петра и Неда. Без крова над главом је остало 64 мушкараца и 51 жена (Задужбине Косова, 1987: 654). Србима села Верићи је била причињена немерљива штета, коју приказујемо табеларно (Перуничић 1985: 409).

	Поїореоци	мушки	женски	говеда	оваца	коња	штета
1.	Јован Видић	9	8	36	85	5	40.000 гр.
2.	Обрад Степановић	14	11	21	157	6	35.000 гр.
3.	Јосиф Вучић	3	2	4	–	–	3.000 гр.
4.	Милутин Поповић	3	4	12	30	1	20.000 гр.
5.	Вуле Раденковић	5	3	10	–	–	4.000 гр.
6.	Живко Живковић Из ове куће је погинула Стојка.	11	6	16	46	–	6.000 гр.
7.	Трифун Спасић	4	6	11	–	–	4.000 гр.
Ови су сви заробљени:							
8.	Илија Радојковић	5	3	13	–	1	3.000 гр.
9.	Јанићије Петровић	2	1	–	–	–	2.000 гр.

По наредби пећког мутесарифа извршена је процена штете и утврђено да износи 140.437 гроша и 20 пара. Конзул Краљевине Србије у Приштини Светислав Симић је тврдио да су Срби села Верића много више оштећени и да је митрополитов заменик, као учесник у процени био приморан да потпише овакву процену.[4]

Чланови из десет попаљених кућа су након штете и претрпљеног губитка били месец дана смештени по арбанашким кућама и услед Фетахових претњи нису смели да излазе. Касније су размештени по кућама и колибама осталих хришћана

3 Државни архив Србије (=ДАС), Министарство иностраних дела (=МИД) Политичко одељење (=ПО), 1899, ролна 201, А/21, Пов. № 106, конзул С. Симић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Приштина 13/25. април 1899; Перуничић 1985: 400–402.

4 ДАС, МИД ПО, 1899, ролна 201, А/21, Пов. № 128, конзул С. Симић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Приштина 28. април / 1. мај 1899; Перуничић 1985: 428.

(Перуничић 1985: 413). Срби су упућивали притужбе пећком мутесарифу, али нису изазвали његову реакцију. Уместо да предузме одређене мере и спречи даља насиља, мутесариф је о догађајима у Пећкој кази само информисао косовског валију Хафис пашу, који је након десет дана, највероватније на позив локалних бегова Мула Зеке и Зејнел бег Махмудбеговића дошао у Пећ (Јагодић 2009: 57). Према мишљењу конзула из Приштине Светислава Симића, пећки бегови су се одлучили на овај корак јер је постојала опасност да се у збивања укључе и поједине европске државе и да догађај из села Верића поприми шире размере, нарочито након доласка Исе Бољетинца и његових 25 другова из Митровице који су притекли у помоћ Сејди Саки. Веома је карактеристично за збивања у Пећкој кази да је долазак косовског валије са војском утицао да се Арбанаси одмах и пре него што је ишта предузето разиђу, а Фетаховићи, услед страха од хапшења, разбеже. По валијином наређењу, најпре је била порушена кула Фетаховића, а затим још неколицини познатих зулумћара.[5]

Четири дана након валијиног доласка, 7. маја[6] у правцу подгорских села, на југоисточној падини Мокре која дели Колашин од Пећке казе, стигло је ново војно појачање, састављено од табора пешадије, два буљука коњаника, жандарма и полубатерије од два топа, које су предводили Зејнел бег Махмутбеговић и Муртез ага, жандармеријски бимбаша. Муслимани и хришћани су долазак војске и боравак валије у Пећи тумачили као последицу протеста конзула из Приштине, упућивања жалби султану са српске стране и чешћем писању штампе о положају Срба.[7] Војска је за време боравка по подгорским селима запалила девет кула: у селу Верићи три, Фетаху, Максуту и Сејди Саки, у Љубижди две, Мустафа бегу и Адем Шаљи, у Кашици једну, у Дубову једну, због убиства арбанашког детета од стране Арбанаса, у Врелу једну, због међусобног отимања земље и у Старом Дворану једну, због напада Арбанаса на скупљача пореза.[8]

Вести које су из пећког краја долазиле до конзулата Србије у Приштини указивале су на узнемиреност Арбанаса, поготово после сазнања да је валија одлучио да им наплати порез. У жељи да, након гласина о прикупљању пореза, провери расположење, конзул Симић је задужио приштинског свештеника да се приликом путовања у манастир Девич подробније информише од Дреничана, најупорнијих у неиспуњавању обавеза и неплаћању пореза.[9] Иако су валијини поступци у почетку храбрили српско становништво, упућенији су били неповерљиви према турским властима. Један од таквих је био и Хаџи Витко, члан меџлиса више од тридесет година, који је у присуству конзула тврдио: „Упамтите што ћу вам рећи:

5 ДАС, МИД ПО, 1899, ролна 201, А/21, Пов. № 123, конзул С. Симић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Приштина 26. април / 8. мај 1899; Перуничић 1985: 410–411; Недељковић 2019: 117–118.

6 Датуми у тексту су навођени по новом, а у напоменама паралелно, по старом и новом календару.

7 ДАС, МИД ПО, 1899, ролна 201, А/21, Пов. № 130, конзул С. Симић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Приштина 30. април / 12. мај 1899; Перуничић 1985: 431–433.

8 ДАС, МИД ПО, 1899, ролна 201, А/21, Пов. № 134, конзул С. Симић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Приштина 5 /17. мај 1899; Перуничић 1985: 437–438.

9 ДАС, МИД ПО, 1899, ролна 201, А/21, Пов. № 130, конзул С. Симић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Приштина 30. април / 12. мај 1899; Перуничић 1985: 431–433.

Докле год се некажњени могу разметати и радити што хоће муфтија и Сулејман паша у Приштини, Мула Зека у Пећи и још неколико оваких у другим местима, не надајте се никакоме добру. Све је то калај. Хоће да замажу свету очи. Мора бити да има нешто, чега се боје. Чим то прође, све ће поћи по староме".[10] Мудро тумачење овог угледног Србина је најбоље дочарало однос турских власти према арбанашким зулумћарима, јер се валијин рад у суштини свео на прикупљање пореза на земљу и стоку, али не и војницу. Према тврдњи повереника приштинског конзулата порез се прикупљао углавном од оних који су имали мања имања и нису били спремни на пружање отпора. Још једна чињеница која указује на неискрене намере је што су за прикупљање пореза били задужени пећки агалари, а не турски чиновници.[11] Валијин боравак се заснивао на свакодневним састанцима са кључном фигуром у овом крају Мула Зеком и Зејнел бегом Махмутбеговићем и само је привидно учинио ситуацију подношљивом.

Конзул Краљевине Србије у Приштини Светислав Симић је увиђао да власти из Цариграда све више повлађују Арбанасима и предвиђао да ће се такав став негативно одразити на државу. Сматрао је да се политиком повлађивања Османском царству наноси велика штета у финансијском погледу, а њене последице и те како осећају Срби. Као пример је наводио да Мула Зека редовно узима под годишњи закуп десетак у Пећкој кази по цени од 8.000 лира, а много сиромашнија Приштинска каза се издавала за 23.000 лира. Овакаву политику је тумачио као вид богаћења арбанашких првака на рачун државне касе и раје која ће, по њему, на крају резултирати урушавањем Царства.[12]

Сељаци села Верића који су остали без игде ичега су искористили валијин боравак у Пећи и осам пута подносили арзовале (молбе). Обећано им је да ће добити 6.000 ока кукуруза и да ће им се саградити по једна колиба у истом селу, нашта они нису пристали.[13] Са насталом ситуацијом је био упознат и руски конзул у Скопљу Виктор Машков који је обећао да ће се у својој амбасади у Цариграду заложити за помоћ оштећенима. Присутним Србима је поклонио лиру, саветовао их да отпутују у престоницу и да се за помоћ обрате и српском конзулу. Четворица српских сељака су у Скопљу још једном разговарали са валијом и затражили одобрење да отпутују у Цариград. Захтев им је одбијен, понуђено им је као и раније и саветовано да се врате назад у Верић. Међутим, страх је био оправдан и одбијали су сваку понуду док се не уклони Фетах. Предлагали су да се задатак повери Сејди Саки из Сушице, који је на валијин позив дошао у Скопље. Конзул Србије у Приштини је дознао да су оштећени Срби у Пећкој кази испољавали жељу да се зликовац Фетах уклони, да им се надокнади настала штета, поделе оружје и доста муниције, а били су спремни да сами сграде куће. У супротном, сматрали су да им је опстанак немогућ,

10 ДАС, МИД ПО, 1899, ролна, А/21, Пов. № 132, конзул С. Симић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Приштина 26. април / 8. мај 1899; Перуничић 1985: 434–437.

11 ДАС, МИД ПО, 1899, ролна 201, А/21, Пов. № 148, конзул С. Симић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Приштина 19/ 31. мај 1899; Перуничић 1985: 442–445.

12 ДАС, МИД ПО, 1899, ролна 201, А/21, Пов. № 164, конзул С. Симић – С. Лозанићу, заступнику министра иностраних дела, Приштина 2/14. јун 1899; Перуничић 1985: 452–453.

13 ДАС, МИД ПО, 1899, ролна 201, А/21, Пов. № 150, конзул С. Симић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Приштина 24. мај / 5. јун 1899; Перуничић 1985: 446.

па су као једно од решења истицали и пресељење у Србију, јер су били одлучни да обрађују земљу која би им се доделила.[14] Светислав Симић у том тренутку није имао право решење којим би се на најбољи начин решила ситуација и пружила помоћ сељацима. У једном од бројних извештаја које је слао Влади у Београду поводом насталих догађаја као могуће је наводио два решења. У првом је предлагао да се Верићанима омогући пресељење у Србију, а у другом да од валије затраже помоћ и земљу у околини Скопља, под изговором да не желе да напуштају царску државу. Према мишљењу конзула, једноставније је било реализовати први предлог који је уједно могао да послужи као оштар протест на Порти и јак аргумент за планирану конференцију у Хагу.[15] На тај начин би се обелоданиле све слабости турске власти и указало на неуспелу валијину мисију у Пећи.[16]

Срби из шест села у Пећкој кази су по угледу на оне из Верића предали валији тужбе у којима су наводили да су им претњом затражене суме од 50 до 100 лира. Селима Беркову, Кошу, Осојану, Пољану, Дреновчићу и Дрснику је претила иста судбина као и Верићу ако не исплате тражену суму. За разлику од њих, Гораждевцу је била одређена већа глоба, од 150 лира.[17] Након тужби из побројаних шест села, жалили су се и српски сељани из још једанаест села. Иако су њихови представници добили обећања да ће турске власти предузети мере да им се поправи положај, ситуација је и даље остала непромењена, а Пећком казом су овладали арбанашки зликовци.[18] Међу најупорнијим су се налазили браћа Фетаховићи, Цољ Сокол и Јусуф Капитић, који су подељени у три чете обилазили околна села, претили, уцењивали, палили, убијали и остали некажњени за своја недела.[19]

Охрабрени ситуацијом у селу Верићи и Арбанаси осталих крајева Пећке казе су наставили да врше притисак и глобе српске сељане. На удару су се нашли Јован Спасојевић и Коста Мишић из села Беркова. Јусуф Капитић из Жача је најпре са 600 гроша уценио Јована, а када није добио очекивану суму, у току ноћи му је запалио све зграде у дворишту. Уприкос причињеној штети, Јован и Коста су били приморани да исплате по 600 гроша. Међутим, зулумћар се није зауставио на томе него је наставио са уценама и од Милована Лазаревића из истог села захтевао да му преда 2.000 гроша. Бројни зулумћари из Пећке казе су пљачкали и вршили злодела и ван ове територије. Таква судбина је задесила Милоја Петровића из Ђуреновића, у Рожајској кази, којем су Арбанаси из Радевца отели коња и 92 гроша. Поред тога, претукли су га кундацима. Карактеристично за ове и сличне злочине је да су се

14 ДАС, МИД ПО, 1899, ролна 201, А/21 Без броја, Исказ Димитрија Степановића и Јована Живковића, сељака из села Верића из Пећке казе о насиљу и пљевини; Перуничић 1985: 412–414.

15 За ову конференцију је припреман детаљан поименични списак о арбанашким зулимима, штампан у виду Плаве књиге која, нажалост никада није предочена у Хагу (Преписка о арбанаским насиљима у Старој Србији 1898–1899; Војводић 2007: 265–274).

16 ДАС, МИД ПО, 1899, ролна 201, А/21, Пов. № 163, конзул С. Симић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Приштина 31. мај / 12. јун 1899; Перуничић 1985: 449–451.

17 ДАС, МИД ПО, 1899, ролна 201, А/21, Пов. № 163, конзул С. Симић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Приштина 31. мај / 12. јун 1899; Перуничић 1985: 449-451.

18 ДАС, МИД ПО, 1899, ролна 201, А/21, Пов. № 164, конзул С. Симић – С. Лозанићу, заступнику министра иностраних дела, Приштина 2/14. јун 1899; Перуничић 1985: 452–453.

19 ДАС, МИД ПО, 1899, ролна 201, А/21, Пов. № 163, конзул С. Симић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Приштина 31. мај /12. јун 1899; Перуничић 1985: 449–451.

дешавали у време док је валија боравио у Пећи. Милоје је хтео да искористи његово присуство, али уместо да добије заштиту, валија га је упутио на лечење у болницу.[20]

Поменути Јусуф Капитић је у договору са Цоль Соколом наметнуо глобу по 10 лира Теодосију Ђурићу и Сави Остојићу из села Осојана. Своје претње су остварили и Теодосију запили стаје и кошеве.[21]

Арбанаси Пећке казе су свој бес и мржњу испољавали и према православним светињама. Суља Бушати из Церовика је непрекидно ометао рад свештеника и учитеља у селу Долац. Њихова истрајност да и даље обављају службу изазвала је огорчење арбанашког зликовца који је, у жељи да их убије, пуцао најпре на цркву, затим на школу и на крају истукао и истерао ђаке. И овог пута је изостала реакција турских власти које су дозволиле да се затворе црква и школа (Задужбине Косова, 1987: 652).

Острашћеност арбанашких насилника осетили су и Срби у вароши који нису могли да рачунају на заштиту војске и валије. Арбанаси су разрезали глобу од по 30 лира пећким трговцима Матеји Филиповићу, Стеви Рајићу и Василију Димитријевићу, иначе члану идаре мецлиса. Нимало бољи однос није био ни према власницима механа, који разузданим злочинцима нису могли да наплате пиће. Таквој ситуацији доприносила је и валијина одлука да за заптијског бимбашу у Пећи постави Хаџи Метнина, убицу неколико Срба, који није кажњаван за учињена злодела. Уместо да буде ухапшен и осуђен, био је позван у Цариград, одакле се вратио са чином бимбаше. Њега су подржавали Арбанаси из Ругова са којима је глобио Србе у Пећи.[22]

Свакодневни притисци, претње, глобе и убиства српског становништва у Пећкој кази, као и у другим крајевима Косовског вилајета, појачавали су страх. За време валијиног присуства у Пећи дешавали су се зулуми много ширих размера, каквих до тада није било. Конзул у Приштини је такву ситуацију објашњавао чињеницом да је у том крају главну улогу имао Мула Зека, којег је назвао пашом, а валију Хафис пашу, представника државне власти, субашом. Сви зулумћари су имали заштиту, најпре Мула Зеке, а затим валије. За разлику од Срба из села Верића који су остали без својих домова и истрајавали голи и боси, они су били на слободи и настављали са својим старим занатом да уцењују и глобе. Валија је у почетку обећавао да ће расположивом војском завести ред. Међутим, очекивања српског становништва се нису испунила, а бројне жалбе су остале нерешене. Валијин рад се свео на прикупљање пореза, а према тврдњи једног турског чиновника било је прикупљено 1.000 лира. Према процени, радило се о веома малој суми, недовољној да покрије двомесечне трошкове боравка и исхране војске, плате чиновника и потраживања лифераната. Запажање и закључак конзула Симића

20 ДАС, МИД ПО, 1899, ролна 201, А/21, Пов. № 129, конзул С. Симић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Приштина 30. април / 12. мај 1899; Перуничић 1985: 429–431; Задужбине Косова, 1987: 654.

21 ДАС, МИД ПО, 1899, ролна 201, А/21, Пов. № 163, конзул С. Симић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Приштина 31. мај / 12. јун 1899; Перуничић: 1985: 449.

22 ДАС, МИД ПО, 1899, ролна 201, А/21, Пов. № 209, конзул С. Симић – С. Лозанићу, заступнику министра иностраних дела, Приштина 21. јун / 3. јули 1899; Перуничић 1985: 464–465.

је да валијин рад није донео никакве резултате, али је јасно потврдио немоћ турских власти, лош положај Срба у Пећкој кази и мањкавост система на којима се заснивала политика повлађивања Арбанасима.[23]

Валијине одлуке су у знатној мери зависиле од става Мула Зеке, на чији наговор су Сејди Сака и Кадрија Х. Муртез ухапшени. Иако им је на почетку обећана награда због држања приликом страдања села Верића, валија се предомислио и ухапсио их. За време пожара Сејди Сака је у своју кулу примио малолетну српску децу и жене, међу којима је била и једна запрошена девојка. Он је посетио конзулат у Приштини и том приликом на српског конзула оставио утисак непоквареног и поузданог Арбанаса, верног традицији и патријархалном васпитању. Таквим одликама је уливао поверење код српског становништва у подгорским селима. Срби су управо због поменутих особина од валије захтевали његову заштиту. Сматрали су да се стање може поправити ако се Сејди Саки додели чин чауша и стави на располагање 30 аскера којима би командовао. Валијино уверавање да ће им испунити тражено није се реализовало јер је на Сакин наговор одређен за заптију Реџеп Фериз, чија је главна препорука била што је уништио више од десет српских домова и заједно са Фетаховићима учествовао у паљењу села Верића.[24]

Већина војске, осим једног батаљона аскера и два табора буљука старе коњице се, након валијиног одласка 1. јула 1899. године, повукла из Пећи. Задатак да обилазе казу поверен је двојици буљукбаша, Емин Суљи и Ибу Халачу, којима је додељено по двадест нових заптија. Сама чињеница да ниједном од предложених за које су се Срби залагали није додељена било каква улога, него оним са препоруком Мула Зеке, наслућивала је нове невоље. Такав избор је умногоме допринео и поновном организовању његових штићеника Фетаховића који су око себе почели да окупљају остале зулумћаре и плаћају им месечно по четири меџедије да извршавају Зекине наредбе.[25]

Примат у вршењу злочина у самој вароши преузео је Адем Зајим, син заптијског јузбаше у Новом Пазару. На хришћански празник Преображење напао је механџију Глигорија Петровића и отео му 18 белих меџедија. Био је то четврти напад на њега, након којег му је до тада одузео више од 6.000 гроша. Сличну судбину доживели су неки Живко Жуња и бакалин Риста Тимотијевић из чијих руку је отета кеса са преко 1.700 гроша. Упркос несигурности у Пећи, много гора ситуација је била по селима у којима се број српског становништва смањивао и који су осећали последице безвлашћа и међусобних арбанашких трвења. У селу Јошаници трајала је непрестана борба два фиса, Бериша и Хот, која се рефлектовала и на положај Срба.[26]

---

23 ДАС, МИД ПО, 1899, ролна 201, А/21, Пов. № 186, конзул С. Симић – С. Лозанићу, заступнику министра иностраних дела, Приштина 14/26. јун 1899; Перуничић 1985: 460–461.

24 ДАС, МИД ПО, 1899, ролна 201, А/21, Пов. № 201, конзул С. Симић – С. Лозанићу, заступнику министра иностраних дела, Приштина 18/30. јун 1899; Перуничић 1985: 462 –464.

25 ДАС, МИД ПО, 1899, ролна 201, А/21, Пов. № 204, конзул С. Симић – С. Лозанићу, заступнику министра иностраних дела, Приштина 23. јун / 5. јули 1899; Перуничић 1985: 465–466.

26 ДАС, МИД ПО, 1899, ролна 201, А/21, Пов. № 316, конзул С. Симић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Приштина 25. август / 6. септембра 1899; Перуничић 1985: 478–480.

Понашање Адема Зајима и ривалство са Ибрахим Мехмед Рецићем резултирало је убиством овог другог 31. августа. Тај догађај је одјекнуо у Цариграду и могао је да доведе до ширег обрачуна двеју група завађених страна. Убица Адем Зајим је био Пећанац, а убијени Рецић је припадао Руговцима, на које се ослањао Мула Зека. Постојала је могућност да дође до већег сукоба, па је валија више пута телеграфисао Алил паши Махмутбеговићу да иде у Пећ. Он је морао да се повинује депеши из Цариграда и кренуо у узаврелу варош. Био је противник Хаџи Мула Зеке, али своје непријатељство није јавно истицао.[27]

Бесправан положај Срба у Пећкој кази допринео је већем исељавању. Поред многих који су напустили своја имања био је и Ђорђе Н. из села Црколеза, са 20 српских кућа. Он је из другог покушаја са својих 40 чланова породице и стоком пребегао у Србију. Први пут је био безуспешан јер је ухваћен, опљачкан и враћен натраг у Црколез.[28]

Политичка ситуација у целом Косовском вилајету је 1900. и 1901. године била непредвидива, а у нестабилном положају се налазио и валија Хафис паша (Историја српског народа, VI/1 1983: 323). За само те две године дешавали су се злочини апокалиптичних размера над Србима у Косовском вилајету, од којих су највише страдали у Пећкој кази. Разлог лежи у чињеници да су они, поред арбанашког терора били изложени и свакодневним нападима Арбанаса римокатолика (Zarković 2020: 271–289).

У Приштинском, Призренском и Пећком санџаку је завлада права анархија која је била најизраженија у Пећком. Међу Арбанасима су били веома лоши односи и скоро да није било несукобљених фисова и села, до те мере да многи нису смели да долазе до града. Забележено је више сукоба, а један од њих се догодио почетком фебруара 1900. године, у близини Дечана, где је било пет мртвих. Сви заплети и несугласице настајали су због отимања српских имања. Ситуацију су доста отежавали бегови и главнији људи у Пећкој кази које је Аустрија ставила у своју службу. Отворено се говорило да ће песмом дочекати Аустрију, а против Србије ће се борити до последњег метка. Аустријска пропаганда је имала велики уплив на овом простору, а уз помоћ њене дипломатије римокатолици су ферманом добили дозволу да сазидају цркву у Пећи.[29]

Срби су били препуштени самовољи Арбанаса, без икакве заштите. Због немогућности да издрже зулуме почели су да набављају оружје и да сами пружају отпор. О таквој борби је сведочио Живан Арсић из Ђураковца, који је бранећи свој дом убио једног Арбанаса и одлучио да се не предаје. У истој или чак горој ситуацији нашли су се Коста Типулић и Крста Јанковић, који су, упркос тешком рањавању Јанковића, убили једног арбанашког нападача. Терор Арбанаса се из села прелио и у Пећ, где су Србима, али и поштеним Турцима највише претили: Адем Зајим,

27 ДАС, МИД ПО, 1899, ролна 201, А/21, Пов. № 318, конзул С. Симић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Приштина 25. август / 6. септембар 1899; Перуничић 1985: 482–483.

28 ДАС, МИД ПО, 1899, ролна 201, А/21, Пов. № 111, конзул С. Симић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Приштина 15/27. април 1899; Перуничић 1985: 407.

29 Државни архив Србије (=ДАС), Министарство иностраних дела (=МИД) Политичко–просветно одељење (=ПППО), 1900, ред 22 (I), Пов. № 30, конзул С. Симић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Приштина 16/28. фебруар 1900.

Ибрахим Мехмед Рецић, Сума Куртулић и Мица Кариманагић. Они су из српских дућана, без плаћања узимали еспап и слали кукурузна зрна. На тај начин су им поручивали да спреме онолико лира колико су добили зрна. Свакодневни живот додатно је отежавала ситуација због затварања пута Митровица–Пећ и немогућности слободног кретања.[30]

Акције водећег актера Цоље Сокола, уперене против Срба Пећке казе обележиле су лето 1900. године. Он је заробио и мучио времешног Радојка Н. из села Кош од којег је захтевао 50 лира. На већу суму, од 100 лира, најпре је уценио калајџију Панту Х. Шантрића и његовог радника, а затим разоружао и затворио. Поред тога, од заробљеног Панте је тражио да му, уз посредовање познаника, од турских власти издејствује чин заптијског наредника. Ухваћени Срби су петнаест дана били затворени, али су искористили непажњу чувара да побегну и после тродневног тумарања преко шума стигли у Пећ. Мутесариф их није заштитио, већ им је упутио презир и оптужио речима: „Врати Цоље Соколу четири мартине, што си му их при поласку из куле придигао, иначе ћеш пропасти". Угледан и отресит Панта је размишљао о напуштању имања и пресељења у Србију, али га је конзул из Приштине одвратио од намере и предложио да се привремено склони у Митровицу. Арбанашки зулумћари су свакодневно обилазили села и враћали се са пленом. Тако су Недељку Н. из Строшца отели 2 вола и 5 коза, Митру Тијанићу из Црколеза запалили бачевину, а Ивку Ашанину узели 8 лира. Живку Симићу из Бања су са ливаде украли кобилу, краву и јунца, али се није жалио мутесарифу, с обзиром да је већ имао информацију да, услед притиска не напушта хуњумат. Мета зликоваца нису били само појединци, него и читава села. Риста Ракић из Кијева је јављао конзулату у Приштини да су Тафа Лука и Шабан Кајтас, из истог села и Тахир Фазлија из Ђурђевика наредили да се сви Срби иселе. У Кијеву је имало 20 српских кућа са 300 чланова и били су уцењени да ће им се узети имање или да се потурче, нашта нису пристајали. Спокојни нису били ни у вароши, јер је трговцу Живку Попадићу била обијена и опљачкана кућа (Задужбине Косова 1987: 655).

Арбанаси су своје снаге током читаве 1900. године усмерили на уништавање српског становништва. Наруку им је ишло стање у држави у којој је власт све више губила ауторитет, недостајало је новца за текуће управне потребе, а број незадовољних у турској војсци и међу чиновницима се увећавао. Почетак 1901. године обележен је арбанашким покретима широм Косовског вилајета који су захватили и Пећку казу (Војводић 1988: 331; Војводић 2007: 283). Тих дана су се ширили вести о тајном савезу између Србије, Бугарске и Црне Горе, за који су Арбанаси веровали да је склопљен у циљу распарчавања Османског царства. Ови покрети су донекле резултат рада аустријске пропаганде која је нашла упориште у бројним платежницима, подржаних од фратара. Међу њима се налазио и Мула Зека који је арбанашке поглавице позивао на састанак. Поред његовог, арбанашким првацима у Пећи и Ђаковици су стизали и други позиви и апели на слогу и пружање отпора свакој другој сили, осим Аустрији, у случају да крене у правцу Митровице.

30 ДАС, МИД ПО 1900, ред 22 (II), Пов. № 61, конзул С. Симић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Приштина 17/29. март 1900.

То је утицало на Арбанасе пећког краја да се организују и што хитније међусобно вежу бесу, као што су радили у случају када им је предстојала нека борба с непријатељем (Перуничић 1989: 165–168). Мула Зека је био продужена рука Двојне монархије и зато је тежио да међу Арбанасима изазове масовнији покрет и демонстрације против балканских држава. Он је 1. фебруара 1901. године из Пећи упутио телеграм султану и понудио 1.500 Арбанаса, спремних да бране границу. Султан је одбио понуду, бојећи се да би арбанашки добровољци, под изговором да штите границу, вршили разне зулуме над хришћанским становништвом, што је могло да изазове велике нереде у Старој Србији и закомпликује ситуацију са балканским државама (Перуничић 1988: 32–34).

Мула Зека је господарио ситуацијом у целој Пећкој кази, у којој према проценима конзулата у Приштини почетком XX века није било више од 1.500 српских породица. Није му се допадао рад Сулејман паше, постављеног 1900. године за мутесарифа у Пећи, као ни његова одлучност да се обрачуна са зликовцима. Зато је много пута, користећи се својим ауторитетом, интервенисао код новог мутесарифа, али и у Цариграду, да се ухапшени преступници ослободе. Сулејман паша је по доласку за мутесарифа у неколико махова покушавао да спречи арбанашке зулуме, али је наилазио на разне препреке и интриге њихових предводника на Порти и у Јилдизу. Не желећи да себе излаже критикама у Цариграду, мутесариф је своју акцију ограничио само на варош Пећ и донекле завео ред. Војничке патроле су обилазиле сваку махалу, контролисале ситуацију, хапсиле наоружане, а Сулејман паша је свакодневно обилазио град, вршећи полицијску службу. Насупрот мирној ситуацији у вароши, у селима Пећке казе и даље су господарили зликовци који су упућивали претње мутесарифу. Забележен је случај 12. јула 1900. године у селу Јеловцу и протеривање Милована Глигоријевића и Михаила Симића, са имања вредног 70.000 гроша од стране неколико Арбанаса, предвођених Тахиром Фазлијом. Протерани Срби су боравили у Пећи и просили да прехране своје породице. Мутесариф је био упознат са судбином прогнаних, али није предузео мере да отера узурпаторе са српских имања (Перуничић 1988: 34–35).

Сулејман паша, усредсређен на саму варош, није пропустио прилику да се обрачуна са Ибрахимом Мехмед Рецићем, једним од најгорих зликоваца у Пећи, на чији је наговор у чаршији убијен најстарији син Мустафа бега. Рецић је био пореклом Руговац, отресит, богат и веома дрзак, а почињена злодела, уцене, глобе, крађе и отимачине осетили су и Срби и Турци. У његовој кули, у близини Пећи на путу према Патријаршији скривао се убица са још неколико Арбанаса и нису пристајали на предају. Између скривених и војске је дошло до обрачуна у којем су погинула два војника, а по двојица са обе стране су били рањени. Помоћ и подршка Руговаца, на коју је Рецић рачунао је изостала, а затворени су се након паљења куле предали. По команди Сулејман паше прекинута је паљба, а ухапшени су одведени код Бајрамагине чесме, где су убијени. Озлоглашеног Ибрахима су мртвог вукли до хућумата. Акција мутесарифа и убиство једног од најгорих зликоваца одјекнула је Пећком казом и деловала је поражавајуће на Арбанасе, али не и на српско становништво и конзула у Приштини. Он је сматрао да посланику Краљевине Србије у Цариграду овај случај може послужити

као аргумент да од Порте и султана тражи енергичније деловање и осталих представника власти у свим деловима Косовског вилајета (Перуничић 1988: 36–37).

Незадовољство Арбанаса због убиства Ибрахима Мехмед Рецића и рушења куле најпре су испољили Руговци, Арбанаси из Истинића и Реке, у коју спада Вокш, Јуник и Малесија. Они су намеравали да организују напад на Сулејман пашу и у томе су их потајно подржавали Зејнел бег Махмутбеговић и Риза бег из Ђаковице, противници мутесарифа. Због убиства је уследила истрага, након које је Сулејман паша два пута поднео оставку, али у Цариграду није уважена. Као подршка мутесарифу, у Пећ је стигао султанов изасланик Шемси паша, богате војничке каријере коју је градио широм Османског царства.[31] Анализирајући ситуацију у Косовском вилајету закључио је да: „Зла има исувише, не знаш ће је црње. Зликовцима није се на пут стајало, зато су и ницали као печурке. Судови су криви што су им попуштали" (Јагодић 2009: 63). Мислио је да, уз напор, може успоставити ред, па је од Цариграда затражио војно појачање с намером да га употреби против побуњеника из Истинића. Међутим, уместо сагласности добио је наређење да не користи силу, него да их умири мирним путем. Арбанаси су у Цариград упутили бројне телеграме и тужбе против мутесарифа и Шемси паше, захтевајући њихово уклањање из Пећи. Султан и Порта су попустили пред овим захтевима, а у Пећ је стигла наредба да се на име његовог живота и порушене куле породици убијеног Ибрахима Мехмед Рецића исплати већа новчана сума. Оваквом одлуком из Цариграда амнестирани су арбанашки зликовци и омаловажено деловање Сулејман паше.[32]

Поштенији Турци у Пећи су увиђали опасност од смене Сулејман паше, па су упутили султану телеграм с молбом да и даље остане на дужности. Телеграм такве садржине су потписали заједно мухамеданци и хришћани, председник пећке општине, сви еснафи, српска општина, кметови и римокатолици. Иако је први одговор био позитиван, новине су након три дана објавиле вест да је постављен нови мутесариф. Та чињеница изазвала је забринутост Турака и Срба који су иницирали код руског конзула у Призрену да се преко своје амбасаде у Цариграду заложи да Сулејман паша и даље остане у Пећи.[33]

Поступање мутесарифа Сулејман паше према арбанашким зликовцима у Пећкој кази изазвало је нови покрет чији је циљ била његова смена. Султан Абдул Хамид је прихватио захтеве побуњеника, уклонио из Пећи енергичног војника Шемси пашу и на место мутесарифа поставио Алил пашу, дотадашњег комесара на српско–турској граници. Истовремено, вилајетски лист *Косово* је објавио захвалност првог султановог секретара Таксин бега пећким Арбанасима због склапања бесе против оних људи за које су сматрали да организовањем побуне раде супротно интересима државе. Нови мутесариф је окупљеној маси у пећкој касарни прочитао султанов телеграм, на који су арбанашки прваци, предвођени Алил пашом и Мула Зеком

31 О Шемси паши вид. детаљније: Зарковић 2022: 99–120.

32 ДАС, МИД ППО, 1901, ред 203, Пов. № 95, конзул С. Аврамовић – М. Вујићу, министру иностраних дела, Приштина 17/30. април 1901; Перуничић 1988: 59–62.

33 ДАС, МИД ППО, 1901, ред 203, Пов. № 95, конзул С. Аврамовић – М. Вујићу, министру иностраних дела, Приштина 17/30. април 1901; Перуничић 1988: 61.

у име Турака узвратили захвалношћу. Као знак добре воље и сарадње султан је одликовао златном медаљом „Љиахата“ Мула Зеку, Алил пашу и Зејнел бега.[34]

Повлађивање од стране новог мутесарифа Алил паше охрабрило је Арбанасе да почну са претресом пећких села, под изговором прикупљања оружја. Истовремено са овом акцијом, на другом крају, у српским селима Ибарског Колашина вршена је истрага оружја, праћена свирепим злочинима. Ахмед, Мехмед и Шахсивар из Бањске су по угледу наИсу Бољетинца претресали села у Пећкој кази и злостављали српске сељане. Том приликом су коцем претукли неког Перу из Меког Дола, до те мере да није могао да устаје из постеље. Уместо да спречи Арбанасе у својим намерама, султан је одлучио да им додели чинове и одликује их, што је за њих представало подстицај за нове нападе на српско становништво. Међу Арбанасима који су добили чинове заптијског мулазима (жандармеријског потпоручника) налазили су се: Мица Кариман агин, Ешреф Хаџи Мидерисов и тројица браће познатог зликовца Хаџи Мете Нилића. Чин јузбаше (поручника) су добили: Алија Госкић и Џемал бег Махмутбеговић, унук Алил пашин. У чин бимбаше (мајора) је произведен Шабан Госкић, а председник општине Емруш ага и шеф царине Мула Абдулах су били почасне бимбаше. Пашалук су добили аза у идаре меџлису Исреф бег и Емин Махмутбеговић, Алил пашин синовац. Иако овај списак није био коначан, било је и незадовољних што се нису нашли међу одликованим. Један од таквих је био неки Кариман, који је услед незадовољства прекинуо телеграфску жицу код села Радовца и тек након обећања мутесарифа Алил паше да ће из Цариграда добити чин дозволио да се успостави телеграфска веза. Стална попустљивост Арбанасима утицала је на повећање злочина у селима Пећке казе који су се поклопили са доделом чинова. Тих дана је Мехмед Абдул Халиловић у Љубижди убио младог и лепог Раљу Радосављевића.[35]

Неспокојство је било изражено код родитеља, не само у селима, него и у граду. Пред обесним Арбанасима био је немоћан и Васије Циле Митровић, трговац из Пећи чији је шеснаестогодишњи син Никола рањен. Нападач познат под именом Гребац ранио је ножем малолетног српског дечака на сред чаршије.[36] Несрећну судбину доживела је и Ђокина кћер Велика, девојка од петнаест година, када је неки Бахтијар Рказ из Мужевине насилно отео и предао једном мухаџиру. Преплашена девојка је успела да из четвртог пута побегне и захваљујући ангажовању рашко–призренског митрополита Нићифора, уз велики ризик, у арнаутском оделу била пребачена најпре до конзулата у Приштини, а затим уз пратњу тројице српских сељака преко границе у Косанички срез.[37]

Услед оваквих и сличних зулума бројни Срби Пећке казе су током 1901. године напустили своја имања и уточиште пронашли у Топличком округу. Списак пребеглих изгледа овако (Перуничић 1988: 131–132):

34 ДАС, МИД ППО, 1901, ред 28, Пов. № 106, конзул С. Аврамовић – М. Вујићу, министру иностраних дела, Приштина 30. април / 13. мај 1901; Перуничић 1988: 40.

35 ДАС, МИД ППО, 1901, ред 28, Пов. № 250, конзул С. Аврамовић – М. Вујићу, министру иностраних дела, Приштина 13/26. август 1901; Перуничић 1988: 84–87.

36 ДАС, МИД ППО, 1901, ред 28, Пов. № 324, конзул С. Аврамовић – М. Вујићу, министру иностраних дела, Приштина 19. октобар / 1. новембар 1901; Перуничић 1988: 110–111.

37 ДАС, МИД ППО, 1901, ред 28, Поверљиво, начелник Округа топличког Ч. Мутавџић – М. Вујићу, министру иностраних дела, Прокупље 21. новембар / 4. децембар 1901; Перуничић 1988: 116–117.

	Име и презиме	Место
1.	Живан Томић	Крњина
2.	Спасоје Кујунџић	Вача
3.	Мијаило Кујунџић	Вача
4.	Мијаило Караповић	Топа
5.	Михајло Вељковић	Топа
6.	Филип Зувић	Синаје
7.	Димитрије Поповић	Пограђе
8.	Павле Дабижљевић	Дрсник
9.	Славко Арсовић	Долац
10.	Радисав Перовић	Будисавце
11.	Веселин Илић	Луковац
12.	Милован Радисављевић	Црколез
13.	Јосиф Петровић	Буковица
14.	Спасоје Анђелковић	Пећ
15.	Василије Азурић	Исток
16.	Радоња Јанковић	Исток
17.	Видосав Илић	Љубижда
18.	Глиша Радојевић	Бања
19.	Јеротије Арсенијевић	Пакрац
20.	Спасоје Ивановић	Пакрац
21.	Јевђеније Илијић	Пећ
22.	Јордан Томић	Пећ
23.	Максим Томић	Крњина
24.	Илија Петронијевић	Радва
25.	Вукота Ђуровић	Гримица
26.	Радоје Цигерић	Жач
27.	Ђорђе Илијић	Пећ (?)
28.	Димитрије Мирковић	Пограђе
29.	Спасоје Живковић	Пећ
30.	Веселин Тонић	Бања
31.	Петар Белошевић	Црколез
32.	Ђорђе Тијанић	Црколез
33.	Глигорије Јовановић	Бело Поље
34.	Јован Пантић	Пећ
35.	Зарија Ђурић	Осојане
36.	Здравко Филиповић	Суви Грм
37.	Сретко Радовановић	Добри До
38.	Мата Гашовић	Добри До

Многи од њих су пребегли у Србију, а неки су се преселили у друга места на територији Косовског вилајета, где им је судбина и даље била неизвесна. Пећанцима, настањеним у Митровици непосредно су претиле дреничке крене које су митровачком меџлису предлагале меру да се сви насељени најпре протерају, а остали Срби, један по један, убију.[38]

Исељавање се наставило и касније и према процени Срба Пећке казе из 1907. године у претходних двадесет година из тих крајева се у Србију и Црну Гору иселило 20.000 људи, уместо којих је Мула Зека населио 300 арбанашких породица из Малесије (Микић 1977: 154; Косово и Метохија у српској историји, 1989: 237–238).

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Државни архив Србије – Министарство иностраних дела, Политичко–просветно одељење.
Државни архив Србије – Министарство иностраних дела, Политичко одељење.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Ѓорѓиев, Шериф 2012: Драѓи Ѓорѓиев, Ахмет Шериф. *Салнаме на Вилаетот Косово*. Скопје: Матуситеб.

Задужбине Косова, 1987. Призрен–Београд: Епархија Рашко–призренска, Богословски факултет.

Перуничић 1989: Бранко Перуничић. *Зулуми аға и бегова у Косовском вилајету 1878–1913*. Београд: Нова књига.

Перуничић 1985: Бранко Перуничић. *Писма српских конзула из Приштине (1890–1900)*. Београд: Народна књига.

Перуничић 1988: Бранко Перуничић. *Сведочанство о Косову 1901–1913*. Београд: Научна књига.

Преписка о арбанаским насиљима у Старој Србији 1898–1899, 1998. Београд: Никола Пашић.

ЛИТЕРАТУРА

Војводић 2007: Михаило Војводић. „Дипломатска активност Стојана Новаковића у вези са Старом Србијом и Македонијом 1901–1902. године". *Изазови српске спољне политике (1791–1918) огледи и расправе*. Београд: Историјски институт, 275–294.

Војводић 2007: Михаило Војводић. „'Плава књига' о страдањима Срба у Старој Србији". *Изазови српске спољне политике (1791–1918) огледи и расправе*. Београд: Историјски институт, 265–274.

Војводић 1988: Михаило Војводић. *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX* века. Београд: Српска академија наука и уметности.

Динић 1978: Михаило Динић. „Настанак два наша средњовековна града", *Српске земље у средњем веку*. Београд: Српска књижевна задруга, 347–356.

Зарковић 2015: Весна Зарковић. „Збор Арбанаса у Пећи 1899. године и његове последице". *Баштина*, св. 38. Приштина–Лепосавић: Институт за српску културу, 79–92.

Зарковић 2022: Весна Зарковић. „Шемси паша у колашинским збивањима почетком XX века". *Шемси паша Бишевац и Ибарски Колашин*. Зубин Поток: Дом културе „Стари Колашин", 99–120.

38 ДАС, МИД ППО, 1901, ред 28, Пов. № 331, конзул С. Аврамовић – М. Вујићу, министру иностраних дела, Приштина 5/18. октобар 1901; Перуничић 1988: 107.

Zarković 2020: Vesna Zarković. „Fandas and operation of the Austria-Hungary in Prizren and Peć Sanjak (1900–1905)". *Баштина*, св. 50. Приштина–Лепосавић: Институт за српску културу, 271–289.

Историја српског народа VI/1, 1983. Београд: Српска књижевна задруга.

Јагодић 2009: Милош Јагодић. *Српско–албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*. Београд: Завод за уџбенике.

Косово и Метохија у српској историји, 1989. Београд: Српска књижевна задруга.

Костић 1922: Коста Н. Костић. *Наши нови градови на југу*. Београд: Српска књижевна задруга.

Микић 1988: Ђорђе Микић. *Друштвене и економске прилике косовских Срба у XIX и почетком XX века (од чифчијства до банкарства)*. Београд: Српска академија наука и уметности.

Микић 1977: Ђорђе Микић. „Настојање Србије на отварању руског или енглеског конзулата у Пећи 1908. године". *Обележја*, бр. 1. Приштина: НИП „Јединство", 149–167.

Недељковић 2019: Славиша Недељковић. *Дахијска времена на Косову и Метохији (1878–1899)*. Нови Сад: Прометеј–Матица српска.

Овадија 1935: Јаков М. Овадија. *Именик места Краљевине Југославије*. Београд: Штампарија Привредник.

Стојанчевић 1994: Владимир Стојанчевић. „Етничке, конфенсионалне и демографске прилике у Метохији 1830-их година". *Срби и Арбанаси 1804–1912*. Нови Сад: Прометеј, 73–92.

Стојанчевић 2010: Владимир Стојанчевић. „Етно–историјски и демографски процеси на лимитрофном подручју Србије и Албаније. Срби и Арбанаси у XIX и XX веку (до 1912. године)". *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима*, књ. 3. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 189–211.

Vesna S. ZARKOVIĆ

THE SITUATION IN PEĆ KAZA (1899–1901)

Summary

Peć kaza found a place in the works of numerous travel writers such as Ami Boué, Dr. Josef Miller, Ivan Franjo Jukić, Gedeon Josif Jurišić, Aleksandar Giljferding and others who spoke of it as an unsafe territory „where everyone was a public *hajduk*". It was for this reason that they claimed that traveling in this area was extremely dangerous. The city of Peć was the seat of the kaza and at the beginning of 1899 it was the center of gathering of Albanians, united around the goals directed against the Serbian population. In January of that year, numerous Albanians from various regions met and held a meeting, where they spoke about opposition to reforms and the expansion of tribal self-governance. Through influential *beys*, Porta emphasized the importance of unity and joint action against possible attacks from Serbia and Montenegro. The agreement between them caused concern among the Serbs and hinted at even greater insecurity. The position of the Serbian population was negatively affected by the Albanians agreements, but also by mutual conflicts. This is best illustrated by the event that took place in the village of Verići, in which ten out of twelve Serbian houses were set on fire. The injured asked for help from the *vali*, the *mutasarrif*, the consuls of Serbia and Russia as well.

Because of those events, the Kosovo *vali* Hafis Pasha came to Peć in the summer of the same year, but he did not take vigorous measures to prevent further suffering of the Serbs. His stay was mainly limited to daily meetings with Zejnul *bey* Mahmutbegović and the key figure in this area, Mula Zeka, whose views influenced the *vali*'s decisions. During *vali*'s mission in Peć, there happened atrocities on a much wider scale, which had never happened before. It was a very turbulent period of time marked by numerous sufferings, murders, blackmail, fines and expulsions of the Serbian population from those areas. Albanians were always ready to cause new disturbances, disobedience and non-payment of taxes, which affected the weakening of the state.

Among the most persistent were the Fetahović brothers, Colj Sokol, Jusuf, Mula Zeka, Adem Zajim, Ibrahim Mehmed Redžić and others. They contributed to the removal of the energetic officer Šemsi Pasha from Peć and the removal of Peć's *mutesarrif* Suleiman Pasha, who was replaced by Alil Pasha, the former commissioner on the Serbian-Turkish border. Sultan Abdul Hamid and the Porta constantly favored the Albanians and instead of punishing the criminals, numerous decorations and ranks were awarded from Constantinople. The continuous support of the sultan and the Turkish authorities incited the Arbanas of Peć to new acts of violence. In just two years, 1900 and 1901, crimes of apocalyptic proportions took place against the Serbs in the Kosovo *Vilayet*, of which the most victims were in Peć kaza. The reason lies in the fact that, in addition to the Albanians terror, the victims were also exposed to daily attacks by the Roman Catholic Albanians, who were susceptible to Austrian propaganda.

The Albanians leader Mula Zeka, was considered an Austrian mercenary and dominated the situation in the entire Peć kaza, where, according to the estimate of the consulate of the Kingdom of Serbia in Priština, there were no more than 1,500 Serbian families at the beginning of the 20th century. Exposed to terror, the Serbs of Peć kaza fled from their homesteads. Many of them fled to Serbia, and some moved to other places in the territory of the Kosovo Vilayet, where their fate was still uncertain. The emigration continued later and according to the assessment of the Serbs of Peć kaza from 1907, in the previous twenty years, 20,000 people emigrated to Serbia and Montenegro, instead of whom Mula Zeka settled 300 Arbanas families from Malesia.

Key words: Serbs, Albanians, Peć kaza, Ottoman Empire, crimes, Turkish authorities.

Рад је предат 1. марта 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 336.71(497.11)"1918/1941"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-43964

Оригинални научни рад

*Иван М. БЕЦИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

НИШКИ НОВЧАНИ ЗАВОДИ У БАНКАРСКОМ СИСТЕМУ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ**

Апстракт: Банкарски систем у Краљевини СХС/Југославији одликовао се великим бројем локалних новчаних завода. На подручју Ниша пословао је већи број новчаних завода, од којих је највећи број основан пре Првог светског рата. Услед страдања, део ових банака није могао да настави са радом после рата, али је основано и неколико нових банака. У првој послератној деценији чак четири нишка новчана завода отишла су у стечај, што је првенствено била последица дугорочних улагања у индустрију. Банкарска криза 1931. године отежала је рад банака, али је већина нишких завода успела да то преброди без већих трзавица. Ипак, њихова финансијска снага није одговарала потребама једног геостратешког центра и они нису успели да оставе дубљи траг у привредним кретањима тог дела државе. У раду је, првенствено на основу архивске грађе. обрађен рад ових установа и одређен њихов значај у југословенском банкарском систему.

Кључне речи: нишки новчани заводи, млинови, фабрике кожа и обућа, циглане, стечајеви, штедни улози, заштита, ликвидација.

Стицање независности и територијално проширење Кнежевине Србије 1878. године отворили су могућности да се њена привреда укључи у савремене токове. У оквиру „нових крајева", као важно стратешко место, издвајао се Ниш чији је изглед по ослобођењу веома брзо преображен, тако да већ 1880. године у граду није било кривих сокака и настрешница. Већину градских привредника чиниле су, међу којима је највише било терзија, абација, кујунција и казанција. Било је много и земљорадника, ратара баштована и сточара. Индустријска изградња отпочела је после изградње железничких пруга, преко којих је до 1888. године, Ниш повезан са Београдом, Царибродом и Ристовцем (*Enciklopedija Jugoslavije* 1965: 297).

Замајац развоју српске привреде дало је оснивање *Привилеговане Народне банке Краљевине Србије*, која је отпочела са радом 2. јула 1884. године (*Народна банка* 1934: 7). Ова установа омогућила је повећавање броја новчаних завода, тако да је 1888. године у Краљевини Србији пословало 37 новчаних завода, са капиталом од 8,7 милиона динара и укупним обртом од око 251,5 милиона и оствареном добити од 926.000 динара (*Историја српског народа* 1994: 17; Бецић 2019: 317).

* Виши научни сарадник, becic89@ gmail.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-47/2023-01/200020 од 3. 2. 2023. године.

Први новчани завод у Нишу основан је 1885. године под називом *Нишка акционарска штедионица*. Након ње основане су: *Нишка задруга за међусобно помагање и штедњу* (1888), *Српско-јеврејска трговачка задруга* (1889) и *Нишка банка* (1903) (Бецић 2016: 750).

Економска блокада Србије током Царинског рата са Аустро-Угарском приморала је владу у Београду да направи продор у правцу јаче протекционистичке спољне трговине, како би могла да надомести недостатак увоза. Анексиона криза утицала је да ванредне прилике с јесени 1908. године трају и почетком 1909. године. Узрујаност народа достигла је врхунац марта 1909. године када се очекивао рат, тако да је из банака повучен осетан део новчаних улога. Међутим, смиривање ситуације и поверење у солвентност банака утицали су на повратак штедних улога, тако да су послови новчаних завода поново покренути (*Народна банка* 1910: X). Током Анексионе кризе осећала се оскудица новца чиме су створени повољни услови за оснивање нових есконтних банака. Резултат таквих услова био је тај да је у Србији почетком 1912. године радило 187 новчаних завода (Deželić 1920: 40). У Нишу су у овом периоду основана четири новчана завода: *Нишка трговачка банка* (1906), *Окружна банка* (1907), *Нишки кредитни завод* (1908) и *Нишка занатлијска банка* (1911) (Бецић 2019а: 208).

Оснивачи новчаних завода у Србији били су махом трговци, занатлије и ретки индустријалци. Из тих разлога, највећи број новчаних завода бавио се небанкарским пословима и улагао свој и капитал улагача у индустрију и трговину. *Окружна банка* била је у поседу аутоматског млина од 1912. године, *Српско-јеврејска трговачка задруга* располагала је електричном столарском фабриком, *Нишка занатлијска банка* имала је магацине за занатлијску робу, *Нишка трговачка банка* била је власник фабрике коже, а у партнерству са фирмом „Браћа Николић“ и циглане, *Нишка задруга за кредит и штедњу* имала је фабрику цигала, плочица и израђевина од цемента, а бавила се и грађевинарством. *Нишка акционарска штедионица* основала је 1910. године предионицу са 14 влачара која је годишње давала 225 тона памука и млин, основан 1911. године, са капацитетом од 12 тона брашна за 24 сата. *Нишка банка* била је власник воденице у Брзом Броду, а *Нишки кредитни завод* поседовао је фабрику цигала и црепа (Бецић 2016: 757–758).

Попут других новчаних установа у окупираној Краљевини Србији и нишке банке претрпеле су велике материјалне трошкове у Великом рату, чија су постројења искоришћавали прво Бугари, а потом Немци, при чему су Бугари приликом повлачења односили имовину новчаних завода у Бугарску. Осим матријалних губитака, банке су доживеле и губитке у људству. Међу страдалим и интернираним лицима био је сразмерно велики број чланова управних и надзорних одбора банака и њихових службеника. Страдали су: чланови управе *Нишке акционарске штедионице*: Коста Кацика, председник и управник банке, Тодор Митић и Јован Јовановић, као и чиновници: Иван Соколић и Сима Јосифовић; чланови управе *Нишког кредитног завода*: Никола Јовановић, Горча Поповић, Таса Танић и службеници Димитрије Ивковић и Адам Адамовић; чланови управе *Окружне банке*: Владимир Николић и Михаило Палигорић, као и оснивач и директор Тодор Палигорић; председник Управног одбора *Нишке трговачке банке* Илија Гирић (Бецић 2019а: 211).

Страдање у рату и велики материјални губици уназадили су нишке новчане заводе док је послератна инфлација у највећој мери обезвредила њихове, ионако невелике капитале. Уз то, две новчане установе нису биле у могућности да наставе са радом. На ванредном збору акционара *Нишке банке* 1921. године одлучено је да се ова установа споји са *Грађанском банком* из Београда и постане саставни део нишке филијале београдског завода.[1] *Српско-јеврејска трговачка задруга* ликвидирала је своје пословање у потпуности, а одлука о томе донета је на првом послератном ванредном збору акционара 1920. године.[2] Одлука о ликвидацији одобрена је 22. септембра 1920. године, а повериоци су позвани да се јаве у року од шест месеци ради регулисања својих права (*Службене новине* 30. 12. 1920: 7).

Преостали нишки новчани заводи нису располагали са великим капиталом, што је умногоме ограничавало њихово пословање. Са највећим капиталом располагале су *Нишка акционарска штедионица* и *Нишка трговачка банка*, чији је оснивачки капитал износио по 500.000 динара, али је само *Трговачка банка* имала уплаћен капитал у целости док је *Акционарска штедионица* реално располагала са 375.000 динара основног капитала. Да би наставиле са радом, банке су биле принуђене да повећају своје капитале, а могућности за успешно пословање отварале су се тиме што је Ниш био најважнији саобраћајни чвор на истоку земље, те трговачко и привредно седиште јужног дела тадашње Северне Србије. Град је био седиште жупана, команданта дивизије и епархијско седиште. Имао је две гимназије, првостепени и градски суд, као и казнени завод (Станојевић 1928: 94).

Банке које су наставиле пословање после рата своју пажњу управиле су ка обнови рада индустријских предузећа које су поседовале и повећању основног капитала, будући да су предратни били обезвређени инфлацијом и великим потребама становништва и привреде за обновом. *Акционарска штедионица* пустила је млин у погон већ 1919. године и он се показао као исплатива инвестиција у наредним годинама, као и продаја дувана на велико.[3] Далеко више проблема управа *Акционарске штедионице* имала је у покушајима да обнови рад предионице. Осим недостатка финансијских средстава, највећи проблем огледао се у добијању детаљних планова машина из Енглеске и сировина, тако да је предионица отпочела са радом тек 1924. године (Весић, Antić 2022: 65).

Акционарска штедионица у неколико наврата извршила је повећање свог основног капитала. Главница од 500.000 динара у потпуности је уплаћена 1921. године, а 6. новембра 1922. године повећана је на милион динара. Повећање главнице на два милиона динара извршено је од 3. до 5. септембра 1923. године

1 Фузија је извршена на тај начин што је на 4.000 акција *Нишке банке*, *Грађанска банка* дала 5.500 својих акција од по 100 динара номиналних, односно по емисионом курсу од 133 динара. (Архив Југославије (=АЈ), фонд Министарства трговине и индустрије Краљевине Југославије (=65), фасцикла 1339, архивска јединица 2323 (у даљем тексту АЈ, 65-1339-2323), Записник са I ванредног збора акционара Нишке банке одржаног 11. септембра 1921).

2 АЈ, 65–1342–2326, Записник са ванредног збора акционара Српско-јеврејске задруге одржаног 29. августа 1920.

3 АЈ, 65-1342-2326, Извештај Управног одбора Нишке акционарске штедионице поднет на XXXI редовном збору акционара одржаном 20. марта 1921; Извештај Управног одбора Нишке акционарске штедионице поднет на XXXII редовном збору акционара одржаном 12. марта 1922.

(Весић, Antić 2022: 64), у тренутку када су многе банке одустајале од даљих улагања-јер је „новчана криза одиста велика и озбиљна; нема нигде динара, који сви траже“ (*Политика* 11. 2. 1923: 8). Некретнине које су се нашле у поседу банке откупом имовине њених клијената продаване су у одређеном тренутку, а добијени новац улаган је у предионицу.[4]

Нишка задруга за међусобно помагање и штедњу отпочела је са радом 1921. године. Банка се трудила да прикупи добит од завршених предратних радова у корист државе и покушала је да пронађе партнера за своју фабрику обуће. Велики удар на финансијску стабилност ове установе било је повлачење највећег акционара и председника Управног одбора Живка Стојиљковића из свих банчиних пословања 1920. године.[5] Иако није имала довољно средстава за све планиране послове, Банка је уписала 7% Инвестициони зајам у висини од 100.000 динара. Разлоге треба тражити у томе да су овај зајам уписали „сви они који имају љубави и смисла за ову државу, а то су широки слојеви народа, док су у нашим западним крајевима уписали зајам већином они који су то некако морали чинити, или разне државне установе“ (Белин 1922: 23–24).

Од 25. априла 1922. године Банка је пословала под именом *Нишка задруга*.[6] Прва докапитализација извршена је 1921. године, када је главница подигнута на 500.000 динара, а друга крајем наредне године када је достигла милион динара (Antić, Весић 2021: 196–197). Велика улагања у фабрику обуће учинила су да је *Нишка задруга* од1923. године имала веће расходе од прихода. До краја 1924. године уложено је нешто више од пет милиона динара, а на тржиште је пласирана обућа у вредностио до ко 954.000 динара. Друга банчина предузећа, Фабрикацигала и плочицаи кафана „Девет Југовића“ доносила су слаб приход и Банка је желела да их прода.[7]

Већ на првој послератној седници управа *Нишке трговачке банке* донела је одлуку повећању банчине главнице на милион динара.[8] Током периода инфлације главни извор прихода *Нишке трговачке банке* била су њена индустријска постројења, фабрика коже и циглана. Иако су ова постројења доносила солидан приход, потребна обртна средства надмашивала су банчин капитал. Фабрика коже је, без обзира присутне саобраћајне проблеме, радила стабилно и доносила зараду, тако да је управни одбор одлучио да се за њене потребе у што скорије време набаве нове машине и подигну нове зграде.[9] Да би дошла до потребних средстава

4 АЈ, 65-1342-2326, Извештај Управног одбора Нишке акционарске штедионице поднет на XXXV редовном збору акционара одржаном 15. марта 1925.

5 Живко Стојиљковић био је један од најбогатијих људи у јужној Србији. У његовом власништву налазио се и аутоматски млин у Лесковцу, капацитета прераде 5 вагона дневно, који је подигнут 1897, а обновљен 1921. године (*Лесковачки гласник* 7. 1. 1926: 5–7). Стојиљковић је 1925. подигао млин истих капацитета у Куманову, који је пуштен у рад наредне године, а уз који је подигнута и електрична централа (Гавриловић 1931: 60-61).

6 АЈ, 65–1342–2326, Оглас Нишке задруге од 29. маја 1922.

7 АЈ, 65–1342–2326, Извештај Управног дбора Нишке задруге од 29. марта 1925; Извештај Управног дбора Нишке задруг еод 30. марта 1924.

8 АЈ, 65–1340–2324, Извештај Управног одбора Нишке трговачке банке поднет на збору акционара одржаном 24. октобра 1920.

9 АЈ, 65–1340–2324, Извештај Управног одбора Нишке трговачке банке од 19. марта 1922.

Трговачка банка продала је своју половину циглане, задржавши хектар земљишта на коме су проширили фабрику.[10]

Када је у Нишу 1922. године образовано акционарско друштво *Фабрика обуће А. Д*, управа *Трговачке банке* одлучила је да уплати половину акционарског капитала од милион динара и дозволи да се фабрика подигне на банчином имању, у непосредној близини фабрике коже (Бецић 2014: 332). Ова фабрика је већ у првој години пословања постала главна инвестиција *Трговачке банке*. Сви радови у фабрици коже завршени су тек крајем 1923. године, а проширењем капацитета производња је повећана за 100%.[11] Да би покрили инвестиције, акционари *Трговачке банке* у два наврата (1922. и 1923.) повећали су њен основни капитал на 2, односно 3 милиона динара (*Compass* 1929: 340).

Фабрика обуће отпочела је са радом у 1924. години лиферовањем обуће за војску, али је овај посао прекинут наредне године. Банчина управа нашла се у ситуацији да су јој недостајала обртна средства за даље улагање у фабрику која је безуспешно покушала да обезбеди повећањем банчине главнице. Дуг фабрике обуће износио је преко 6 милиона динара и њен стечај условио је и стечај над *Трговачком банком* који је отворен 11. јула 1925. године.[12]

До 1. јула 1920. године *Окружна банка* ускладила је висину главнице са правилима и она је износила 500.000 динара. У периоду од 6. јула до 31. децембра 1922. Године капитал *Окружне банке* повећан је на два милиона динара, што је утицало на делимичну промену власничке структуре јер се од тада 3.000 акција нашло у поседу *Генералне банке*из Београда.[13]

Главно банчино предузеће био је млин, али је недовољна снабдевеност електричном енергијом често доводила до прекида у производњи и онемогућавала ноћни рад.[14] Зато је управа наручила локомобилу јачине 300 кс чиме је удвостручена производња у млину. Подигнути су нови магацини за сировине и робу у којима су оне заштићене од евентуалних непогода.[15] Иако је пословање млина било стабилно, *Окружна банка* учествовала је на конкурсу Моравске дивизијске области за куповину млина и понудила га за суму од 11 милиона динара. Војска је одустала од куповине, вероватно под притиском јавности, која је сматрала да се војсци много више исплатило да се за своје потребе послужи оним приватним млиновима који нису имали довољно посла (*Лесковачки гласник* 28. 3. 1925: 2).

Након неуспешних покушаја фузије, *Нишки кредитни завод* повећао је своју главницу, те обновио и проширио рад у циглани. Од 1921. године овај новчани

10 АЈ, 65–1340–2324, Извештај Управног одбора Нишке трговачке банке од 23. марта 1923.

11 АЈ, 65–1340–2324, Извештај Управног одбора Нишке трговачке банке од 30. марта 1924.

12 АЈ, 65–1340–2324, Извештај Извршног одбора Нишке трговачке банке од 17. јула 1927.

13 АЈ, 65-1339-2323, Допис Окружне банке Министарству трговине и индустрије од 31. октобра 1922.

14 Крајем 1921. године нишка општина располагала је са две електричне централе. Централа „Света Петка" основана је 1909, а дизел централа 1912. године. Након проширења „Свете Петке" 1926. године, она је располагала са три мотора укупне снаге 900 кс, а дизел мотор био је снаге 300 кс. Ови мотори производили су 1000 kw електричне енергије, што није било довољно ни за целодневно осветљење Ниша (*Statistika električnih centrala* 1933: 88).

15 АЈ, 65–1341–2325, Извештај Управног одбора Окружне банке поднесен редовном збору акционара одржаном 5. марта 1922.

завод пословао је под именом *Јужноморавска банка*, а бавио се још и трговином, откупом жита и грађевинарским пословима.[16] Банка је организовала свој житарски конзорцијум, који се, услед различитих услова на тржишту, бавио како извозним тако и увозним пословима.

Болна тачка Банке била је циглана јер се земља показала неподесном за ручну израду, а питање набавке машина није регулисано ни током 1922. године. Да би организовала продају цигала у Београду, *Јужноморавска банка* отворила је филијалу, која се налазила у улици Кнегиње Љубице на броју 14 и није се бавила банкарским пословима већ је служила да се роба пласира у Београду и извезе из земље (Бецић 2022: 359). Од августа до децембра 1923. године дошло је до великог одлива новца положеног по текућим рачунима, а узрок томе налазио се у негативном писању нишке и престоничке штампе о пословању ове установе. Основа ових гласина било је отварање стечајног поступка над *Индустријско-прометном банком* која је *Јужноморавској банци* дуговала 150.000 динара и 60.000 чехословачких круна.[17]

На збору акционара сазваном за 26. април 1925. године (*Službene novine* 25. 3. 1925: 7), расправљано је о стању у коме се Банка налазила. Иако ликвидност ове установе није довођена у питање јер су потраживања била изнад потражње, стабилност банке није била у потпуности сигурна, те је дошло до предлога да се у наредних годину и по дана изврши повећање банчиног основног капитала на 10 милиона динара.[18]

Послератно пословање *Занатлијске банке* углавном је било по есконту, а робно одељење радило је слабо јер су цене артикала биле јако променљиве, па се управа није упуштала у набавку робе. Банка је продавала од раније набављену робу и постепено извлачила новац из робног одељења и пласирала га у кредитирање по меницама.[19] Крајем 1922. године основни капитал повећан је на 500.000 динара, а у циљу даљег развијања послова главница је марта 1924. године повећана на милион динара.[20] У 1924. години почела је исплата предратних меница депонованих код *Ликвидационе банке*, тако да су се у овој години јавили и додатни приходи. Повећана зарада омогућила је да се њен део уложи у оправку банчине зграде и куповину новог намештаја (Антић, Бецић 2021а: 265).[21]

Већ 1919. године покренуто је оснивање *Нишке механско-кафанске задруге*, са циљем да се удруженим акционарским капиталом задругари снабду разним артиклима са којима би и ова установа пословала. Међутим, увидевши да се може више зарадити на банкарским пословима него на трговини, две године касније промењена

16 AJ, 65-1339-2323, Извештај Управног одбора Јужноморавске банке о раду у 1921. години поднесен на Првој редовној скупштини 19. марта 1922.

17 „Пад Нишке прометне банке изазвао је пометње на финансијском тржишту у Нишу. Изгледа да ће овај пад погодити и Јужноморавску банку са којом је је имала пословне везе“ (*Време* 29. 12. 1923: 3).

18 AJ, 65-1339-2323, Извештај Управног одбора Јужноморавске банке поднесен на XXV редовном збору акционара 26. априла 1925.

19 AJ, 65-1341-2325, Извештај Управног одбора Нишке занатлијске банке поднесен збору акционара одржаном 26. марта 1922.

20 AJ, 65-1341-2325, Извештај Управног одбора Нишке занатлијске банке поднесен збору акционара одржаном 11. марта 1923.

21 AJ, 65-1341-2325, Извештај Управног одбора Нишке занатлијске банке поднесен збору акционара одржаном 1. марта 1925.

су правила у смислу да кредитне услуге могу користити и особе које нису чланови ове установе. Главница је са 500.000 динара повећана на милион, а предвиђено је да се њена уплата изврши у периоду од годину дана.[22]

У првим годинама рада *Задруга* је пословала стабилно, пре свега захваљујући вођењу ликвидних послова. Осим банкарских послова, *Задруга* је и даље обављала послове са вином и ракијом, а приходовала је и од кирије коју је наплаћивала за објекат који се налазио на њеном имању.[23] Преовладавање банкарских послова утицало је да овај новчани завод усклади свој назив тако да је од 1927. године он пословао под називом *Нишка кредитна банка*.[24]

Нишка прометна банка основана је 27. маја 1920. године, а своје шалтере отворила је већ 5. јуна исте године. Основни капитал овог новчаног завода износио је милион динара и био је подељен на 5.000 акција од по 200 динара. Први банчини послови били су управљени ка привредним циљевима, па је Банка са партнерима закупила две стругаре и једну штампарију, од које су брзо одустали.[25] Банка је основала и своје робно одељење преко којег је обављала само крупне послове, а које јој је 1921. године донело пристојну зараду.[26]

Банка је убрзо одустала од покренутих послова и посветила се у потпуности оснивању фабрике кожа у непосредној близини Ниша, а да би сепослови развили, одлучено је да се основни капитал повећа на 2 милиона динара.[27] Зидање фабрике у Нишкој Бањи започето је половином марта 1922. године, а већ почетком новембра покренут је рад. Високи трошкови изазвали су повећање главнице на 6 милиона динара, а у ову инвестицију Банка је уложила сав свој капитал, улоге на штедњу и још се задужила код других банака.[28]

У складу са пословном политиком завода, 4. марта 1923. године дошло је до промене његовог назива у *Индустријско-прометна банка А. Д.*[29] Међутим, инвестирање свих средстава са којима је Банка располагала онемогућило јој је не само да се бави банкарским пословима већ је исцрпло сваку могућност за обезбеђивање обртних средстава, тако да фабрика није имала средства да се снабде са довољно сировина да непрестано ради и тиме није била у могућности да врати уложени

22 АЈ, 65-1340-2324, Записник збора акционара Нишке механско-кафанске задруге на дан 9. јуна 1922.

23 АЈ, 65-1340-2324, Извештај Управног одбора Нишке механско-кафанске задруге поднет на V редовном збору акционара одржаном 1. марта 1925.

24 АЈ, 65-1340-2324, Реферат Милорада Тасића, комесара Министарства трговине и индустрије за IV ванредни збор Нишке механско-кафеџијске задруге од 12. јуна 1927.

25 АЈ, 65–1339–2323, Извештај Управног одбора Нишке прометне банке поднесен Првом редовном збору акционара одржаном 20. марта 1921.

26 АЈ, 65–1339–2323, Извештај Управног одбора Нишке прометне банке поднесен Првом редовном збору акционара одржаном 20. марта 1921.

27 АЈ, 65–1339–2323, Извештај Управног одбора Нишке прометне банке поднесен Другом редовном збору акционара одржаном 26. фебруара 1922.

28 *Нишка прометна банка* највише је дуговала нишким новчаним заводима: *Индустријско-привредној банци* 150.000 динара, *Окружној банци* 50.000, *Нишкој трговачкој банци* 60.000, *Нишкој акционарској штедионици* 50.000, *Јужноморавској банци* 140.511,50 динара, а *Јадранској банци* из Београда 83.697,60 и *Извозно-прометној банци* из Скопља 200.000 динара (АЈ, 65–1339–2323, Извештај Индустријско-прометне банке поднет комесару министра трговине и индустрије Ђоки Т. Ђорђевићу 12. фебруара 1925).

29 АЈ, 65–1339–2323, Оглас Нишке прометне банке од 26. априла 1923.

новац у њу. Епилог овакве пословне политике било је покретање ванстечајног равнања *Индустријско-прометне банке* са њеним повериоцима 29. децембра 1923. године (*Службене новине* 26. 4. 1924: 10–11). Над имовином ове банке ипак је отворен стечај 1925. године.

Оснивање *Генералне банке* започето је 1921. године, а банка је отпочела са радом у наредној години. Уплата предвиђеног капитала од 2,5 милиона динара извршена је до 31. марта 1922. године, да би 30. новембра исте године била повећана на 5 милиона динара (Бецић 2015: 187). Како је 1923. године у Београду основан завод са идентичним именом, управа је одлучила да завод понесе назив *Прва генерална банка*.[30] У првим годинама рада, осим банкарских послова, овај завод успешно се бавио извозом пољопривредних производа што је доносило сигурну зараду банчиним акционарима.

Молба за оснивање *Нишке индустријско-привредне банке* поднета је 6. јула 1922. године.[31] Планирани капитал био је милион динара, али је ресорно министарство сматрало да главница треба да буде два милиона динара и да се његова уплата у потпуности изврши у року од две године од оснивања.[32] Иако је сам назив асоцирао на жељу акционара да се инвестира у индустрију, ситуација у привреди утицала је да се у наступајућим годинама овај завод бави стриктно банкарским пословима, обезбеђујући стабилну дивиденду својим акционарима.

Са капиталом од 3 милиона динара 25. октобра 1922. године основана је *Нишка трговинско-индустријска банка*.[33] Већину акционара ове установе чинили су акционари бивше *Нишке банке* тако да не чуди да је новооснована установа купила од филијале *Грађанске банке* из Београда имање некадашње *Нишке банке*, при чему јој је филијала београдске банке препустила и своје послове у Нишу. Пад две нишке банке током 1925. године изазвало је неповерење штедиша и према овом заводу јер је њен назив био сличан називу палих банака, па је од 6. децембра 1925. године овај новчани завод пословао под именом *Нишка банка*.[34]

Нишка есконтна банка основана је 15. јула 1924. године (Бецић 2007: 275). Назив банке дефинисао је и њено пословање, тако да се она бавила чисто банкарским и мењачким пословима, уз давање зајмова на основу залога.[35]

Током 1925. године отпочела је јака привредна криза на простору Краљевине СХС која се огледала у „маказама цена" између индустријских и пољопривредних производа. Градска привреда остала је без најбројнијег купца, сељака, јер су његови производи изгубили на вредности па земљорадник не само да није био у прилици да купује занатску и индустријску робу већ се и задуживао да би одржао производњу. Стога су сва дугорочна улагања, попут оних у индустрију, постала ризична јер већина њих није била вршена сопственим већ туђим средствима.

30 АЈ, 65–1341–2325, Извештај Прве генералне банке Управи полиције од 20. априла 1932.

31 АЈ, 65-1340-2324, Оглас Нишке индустријско-привредне банке од 24. децембра 1922.

32 АЈ, 65-1340-2324, Оглас Нишке индустријско-привредне банке од 24. децембра 1922; АЈ, 65-1340-2324, Мишљење инспектора Мил. Зебића од 15. јула 1922.

33 АЈ, 65-1339-2323, Записник Претходног збора акционара Нишке трговачко-индустријске банке од 31. децембра 1922.

34 АЈ, 65-1339-2323, Измене и допуне правила Нишке трговачко-индустријске банке од 6. децембра 1925.

35 АЈ, 65–1340–2324, Допис Нишке есконтне банке управи полиције од 10. јуна 1932.

Осим два новчана завода чији је пад почео раније, а који су од ове године избрисни са листе финансијских установа које послују, до краја 1929. године над још два нишка завода покренут је стечајни поступак. *Нишка банка* имала је велике проблеме са наплатом кредита, а банчина управа оптужена је за неправилно пословање које је свој епилог добило на суду. Банка је престала са радом 1928. године када је купљена на лицитацији од филијале *Београдске уједињене банке* у Нишу (Бецић 2021: 105). Губици робног одељења, константно неслагање акционара из Ниша и Београда и повлачење штедних улога утицали су на то да је 20. септембра 1927. године покренут поступак ликвидације *Јужноморавске банке*, који је довршен током 1928. и 1929. године (Бецић 2022: 364, 367).

Пад *Трговачке банке* угрозио је пословање *Генералне банке* јер ју је она кредитирала са 820.000 динара.[36] Банчина експозитура у Шапцу укинута је 1928. године услед лоших привредних прилика у том крају, а 9. маја 1929. године канцеларија у Скопљу, која је служила за исплату цереалија за рачун конзорцијума за ликвидације војсци, као и снабдевањем привредника месом и кожом, претворена је у експозитуру (Бецић 2015: 192–194).

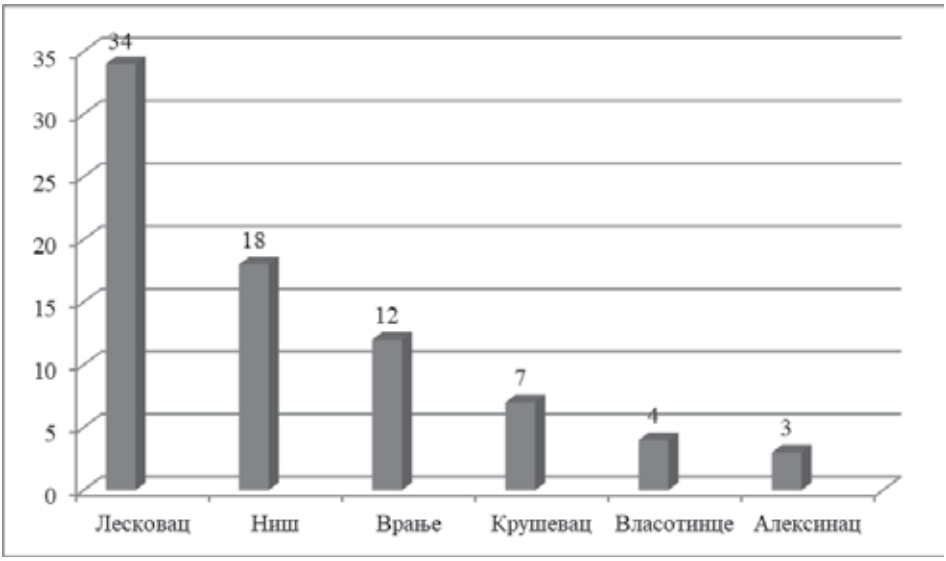
Банке које су имале индустријска постројења трудиле су се да их продају. *Нишка акционарска штедионица* продала је предионицу памука и магазе, тако да је у њеном власништву остао само млин, који је повремено издаван(Весић, Antić 2022: 65–66). До средине 1927. године *Нишка задруга* продала је дућан и фабрику обуће, тако да је у њеном власништву остала само циглана за коју није било интересената. Успешно пословање до краја деценије наставиле су *Окружна банка*, *Нишка занатлијска банка*, *Индустријско-привредна банка* и *Есконтна банка*.

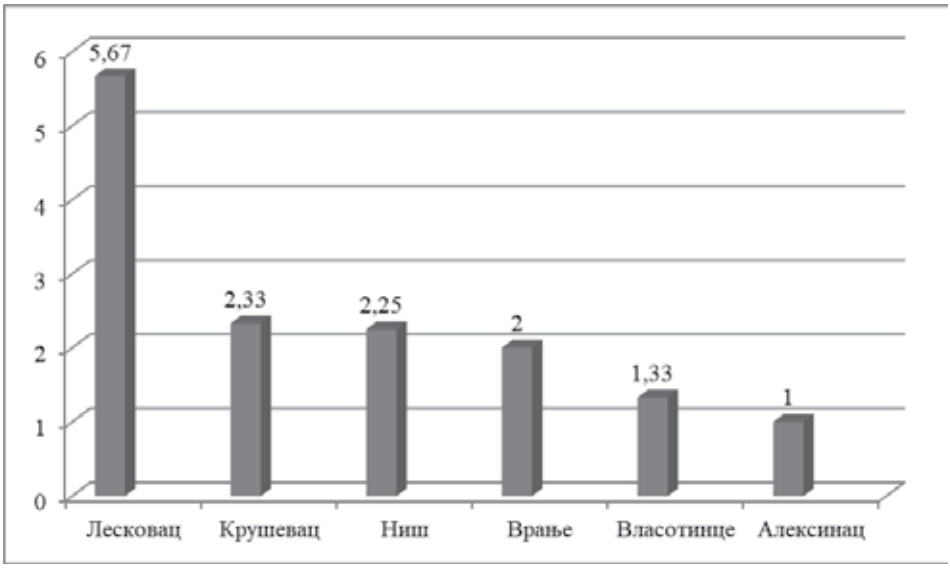
Графикон 1. Учешће нишких банака у укупном уложеном капиталу у граду на крају 1929. године (у милионима динара)

36 АЈ, 65–1340–2324, Решење нишког Првостепеног суда од 30. октобра 1926.

Посрнућа чак четири нишка новчана завода утицала су да се финансијска моћ у граду драстично смањи и иако је Ниш био геополитичи центар источног дела државе, у финансијском смислу није заузимао битније место.

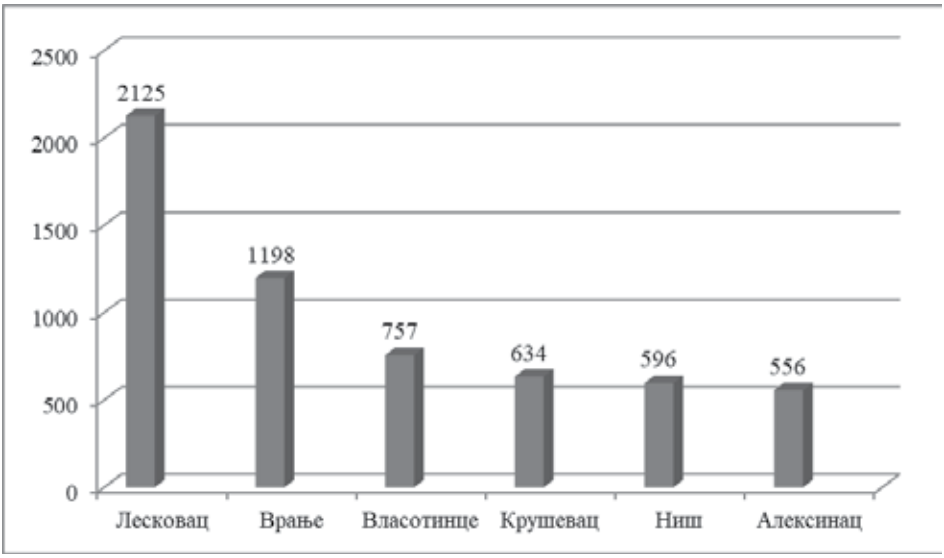

Графикон 2. Основни капитал банака по местима у окружењу Ниша 1930. године (у милионима динара) (Бецић 2015а: 128; Бецић 2018: 238)

Графикон 3. Просечна висина уплаћеног капитала премаброју банака (у милионима динара)[37]

37 Израчунато тако што је уплаћени основни капитал подељен са бројем банака у месту.

Графикон 4. Количина основног капитала по глави становника 1931. године (у динарима)[38]

Последице Велике светске економске кризе осетиле су се у Краљевини Југославији почетком јесени 1931. године у виду пољопривредно-банкарске кризе. Криза поверења учинила је многе новчане заводе несолвентним, а Закон о заштити земљорадника од 19. априла 1932. године жртвовао је приватно банкарство ради заштите есенцијалног слоја у држави.

Многе банке биле су принуђене да и саме потраже заштиту и у тој групи банака нашла се и *Окружна банка*. Услед кризе рад у циглани обустављен је 1930. године, док је млин престао са радом јануара 1932. године.[39] Управа је 25. децембра 1932. године одлучила да се ова установа стави под заштиту јер јој је имовина била озбиљно смањена у односу на период пре кризе. Да би Банку поставила на нешто сигурнију основу, управа је одлучила да смањи њен основни капитал на 1.250.000 динара, а преосталих 750.000 динара пребаци у резервни фонд за покриће губитака, док је резервни фонд отписан у корист сумњивих потраживања.[40] Банка је добила продужење заштите почевши од 3. марта 1934. године.[41] Најважнији посао обављао је бančин млин који је од априла 1940. године до почетка рата радио за Пету армијску област.[42]

38 Израчунато према: *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1931. godine*, II, 64; 71; 73; 102-103; 106.

39 АЈ, 65-1339-2323, Комисијски извештај о прегледу стања и пословања Окружне банке од 14. јануара 1933.

40 АЈ, 65-1339-2323, Допис Окружне банке Министарству трговине и индустрије од 4. октобра 1935.

41 АЈ, 65-1339-2323, Решење министра трговине и индустрије од 2. априла 1936.

42 АЈ, 65-1339-2323, Допис Окружне банке комесару Министра трговине и индустрије од 22. јула 1940.

Од 15. фебруара 1936. године под заштитом се налазила и *Нишка есконтна банка*.[43] Ова установа је од 1. јануара 1934. године смањила свој основни капитал на милион динара, што је донекле олакшало ситуацију у којој се налазила.[44] Од момента стављања под заштиту банчино пословање сведено је на исплату дуговања и штедних улога.

Акционарска штедионица није имала потребу за заштитом, али су њени послови драстично опали тако да је овај новчани завод само преживљавао неповољно стање за пословање и није доносио својим акционарима никакву зараду.

Избијање банкарске кризе *Кредитна банка* дочекала је у стабилном стању са резултатима који су показивали исправну кредитну политику ове установе. Да би наставила успешно пословање, Банка је до краја 1933. године повећала главницу на милион и по динара, а потом расписала упис за још пола милиона динара (*Службене новине* 26. 10. 1933: 8). До повраћаја уложених средстава ова установа долазила је и на тај начин што је излагала на лицитацију залоге појединих клијената које нису биле исплаћене у предвиђеним, и још чешће, задатим роковима (*Службене новине* 9. 6. 1934: 8).

Генерална банка није имала проблеме са исплатом штедних улога иако су јој резерве биле драстично смањене, услед пада бонитета хартија од вредности. Она није имала потребу да се стави под заштиту, али јој је делокруг рада био осетно смањен услед опште економске депресије, док јој је имовина губила на вредности због драстичног пада цена некретнина.

Побољшани услови за пословање од 1936. године омогућили су институцијама са очуваним капиталом улагања у послове који су припадали другим привредним гранама. *Нишка задруга* била је једна од оних установа које су поново почеле да пласирају капитал у небанкарске послове и из тих разлога је њен капитал до краја 1940 године повећан на 4 милиона динара.[45] По овоме је ова установа постала једна од ретких које су то успеле у том периоду, а томе може захвалити и чињеници да је њен председник Управног одбора био и актуелни премијер, Драгиша Цветковић.[46]

Занатлијска банка била је једна од ретких приватних новчаних установа која је успела да исплати дивиденду својим акционарима у другој половини тридесетих година XX века. Колики је то био успех илуструје податак да је на простору Југославије 1938. Године нормално радило само 28,3% новчаних завода.[47] Овај успех постигла је и *Нишка индустријско-привредна банка* која је својим акционарима исплатила дивиденду 1940. године.

Избијање Другог светског рата на подручју Краљевине Југославије прекинуло је готово сваки нормални вид пословања банака.

---

43 AJ, 65–1340–2324, Решење министра трговине и индустрије од 1. фебруара 1936.

44 AJ, 65–1340–2324, Предлог за промену правила Нишке есконтне банке поднет на збору акционара 4. фебруара 1934.

45 AJ, 65–1342–2326, Предлог Управног дбора Нишке задруге од 1. септембра 1940.

46 Драгиша Цветковић постао је премијер 5. фебруара 1939. уз коментар Милана Стојадиновића чија је влада оборена да је избор новог премијера пао „на најгорег и најслабијег члана" његове владе (Stojadinović 1970: 524). Био је један од потписника приступа Југославије Тројном пакту 25. марта 1941. Његова влада оборена је два дана касније.

47 AJ, фонд Централног пресбироа Председништва Министарског савета Краљевине Југославије, AJ, 38–577–744, Zagrebački Lloyd.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Југославије, фонд Министарства трговине и индустрије Краљевине Југославије.
Архив Југославије, фонд Централног пресбироа Председништва Министарског савета Краљевине Југославије

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1931. godine, II, Beograd 1938.
Народна банка 1909, Београд 1910.
Statistika električnih centrala Kraljevine Jugoslavije, stanje u julu 1932. godine, Zagreb 1933.
Compass 1929: *Compass Finanzielles Jahrbuch 1929, Jugoslavien*, Wien 1929.

ШТАМПА

Време, Београд 1923.
Лесковачки гласник, Лесковац 1925–1926.
Политика, Београд 1923.
Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1920–1925.
Службене новине Краљевине Југославије, Београд 1933–1934.

ЛИТЕРАТУРА

Antić, Becić 2021: Dejan D. Antić, Ivan M. Becić. „The Niš Cooperative: 1921–1947", *Istraživanja – Journal of Historical Researches*, 32, 191–205.
Антић, Бецић 2021а: Дејан Д. Антић, Иван М. Бецић. „Нишка занатлијска банка а. д.", *Зборник радова Филозофског факултета*, 4, 255–276.
Белин 1922: Иво Белин. „Око зајмова", *Нова Европа*, 1, 23-24.
Бецић 2007: Иван М. Бецић. „Власотиначка кредитна банке", *Лесковачки зборник*, XLVII, 275–288.
Бецић 2014: Иван М. Бецић. „Нишка трговачка банка", *Расински анали*, 12, 323–338.
Бецић 2015: Иван М. Бецић. „Прва генерална банка – Ниш", *Зборник*, 24, 183–200.
Бецић 2015а: Иван М. Бецић. „Приватни новчани заводи у Алексинцу између два светска рата", *Архив*, 1–2, 118–131.
Бецић 2016: Иван М. Бецић. „Страдање приватних финансијских установа у јужној Србији 1915-1918", у: *Велики рат 1914-1918: Узроци, последице, тумачења*, I, ур. Александар Растовић, Ниш: Филозофски факултет, 749-762.
Бецић 2018: Иван М. Бецић. „Новчани заводи у Бујановцу између два светска рата", у: *Јужни српски крајеви у XIX и XX веку: друштвено-економски и политички аспект*, ур. Дејан Антић, Иван Бецић, Врање: Народни музеј Врање – Народни музеј Лесковац, 227–242.
Бецић 2019: Иван М. Бецић. „Положај краљевачких новчаних завода у банкарском систему Краљевине Југославије", *Баштина*, 47, 319-333.
Бецић 2019а: Иван М. Бецић. „Последице Великог рата по нишке банке", *Лесковачки зборник*, LIX, 207-227.
Бецић 2021: Иван М. Бецић. „Нишка банка а. д. између два светска рата", *Лесковачки зборник*, LXI, 93–108.
Becić, Antić 2022: Ivan M. Becić, Dejan D. Antić. *„Niška akcionarska štedionica 1885-1931"*, *Istorija 20. veka*, 1, 55-72.
Бецић 2022: Иван М. Бецић. „ Јужноморавска банка – Ниш (1894–1929)", *Баштина*, 56, 351–369.
Гавриловић 1931: Мил Р. Гавриловић. *Развитак банкарства и привреде у Јужној Србији*, Скопље: Крајничанац.

Deželić 1920: Stanko Deželić. *Banke i bankarstvo, djelovanje, poslovanje i razvoj banaka*, Zagreb: St. Kugli.
Enciklopedija Jugoslavije 1965: *Enciklopedija Jugoslavije*. 6, Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ.
Исшорија срйскоī народа 1994: *Исшорија срйскоī народа*. VI–1, Београд: Српска књижевна задруга.
Народна банка 1934: *Народна банка 1884–1934*. Београд: Завод за израду новчаница.
Станојевић 1928: Станоје Станојевић. *Народна енциклойедија срйско-хрвашско-словеначка*, III, Загреб: Библиографски завод.
Stojadinović 1970: Milan M. Stojadinović. *Ni rat ni pakt, Jugoslavija između dva rata*, Rijeka: Otokar Keršovani.

Ivan M. BECIĆ

NIS MONEY INSTITUTIONS IN THE BANKING SYSTEM OF THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA

Summary

At the end of the 19th and the beginning of the 20th century, a large number of local financial institutions were established in the Kingdom of Serbia. Nis was the second largest city in Serbia, and at the same time an important traffic and strategic center. By the end of the 19th century, three banks were established in Nis, and by the beginning og the WWI, their number had rise to eight. It was characteristic of almost all these financial institutions that they were the owners of mills, brick factories, textile factories, leather factories, and warehouses.

The beginning of the WWI and the occupation of Serbia caused great material losses to the banks in Nis, especially from the Bulgarian army, which took away all movable property after the retreat. Among the human victims was a relatively large number of shareholders, board members and officials of financial institutions.

With the end of the war, the banks could not immediately resume their operations, and for the first two years mostly collected their assets, and the two Nis banks could not continue their operations due to the high degree of damage. The remaining banks, accustomed to working with non-banking businesses, continued this practice and invested in trade and industry.

The chronic need for capital influenced the establishment of six more banks in Nis after the war. However, by 1925, two banks went bankrupt, and this happened to two more financial institutions by the end of the decade, so that the banking crises in the Kingdom of Yugoslavia was met by eight Nis banks.

Due to the great crisis, business in the 1930s was extremely limited. Two financial institutions in Nis were undet protection, and two managed to operate successfully until the outbreak of the WWII on the territory of Yugoslavia, when all normal work of banks was impossible.

Kay words: Nis financial institutions, mills, leather and footwear factories, brick faktory, bankrupt, savings deposits, protection, liquidation.

Рад је предат 4. марта 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Башшине*, одобрен за штампу.

УДК 271.222(497.11)-56(497.115-89)"18/191"
271.222(497.11)-722.51-36:929 Сава, свети
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-43722

Оригинални научни рад

*Вукашин Д. ДЕДОВИЋ**
ОШ „Светозар Марковић", Краљево

ПРОСЛАВА ДАНА СВЕТОГА САВЕ У СРПСКИМ ШКОЛАМА У СКОПСКОМ САНЏАКУ КРАЈЕМ XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА

Апстракт: У раду је реч о прославама Дана Светога Саве у српским школама у Скопском санџаку крајем XIX и почетком XX века и утицају тих прослава на очување традиције, подизање националне свести и одржавање основних духовних вредности. На основу архивске грађе, извештаја дописника Цариградског гласника и релевантне литературе покушали смо да опишемо програм и начин прослављања овог изузетно значајног датума српске историје. Прославе Дана Светога Саве показивале су да културни живот Срба у Турској није био замро и да је нада постојала. Српски народ је у својој традицији тражио наду која му је са свих страна одузимана. Ове прославе су имале карактер тихог али упорног опирања свим наметнутим недаћама. Из наведених извештаја се може видети „како се освежавала националност код нашега народа, како се србовало и како се тешко спроводила просветна политика." Светосавски култ био је веома јак код српског становништва у Скопском санџаку, као и у целој Старој Србији и Македонији, и поред противљења турских власти и притисака бугарске егзархије успостављене на овој територији. Непризнавање српске народности и притисак са свих страна уједињавало је Србе како би одбранили и сачували своје обичаје. Прослављајући успомену на свог првог просветитеља Светога Саву Срби у Скопљу и околним местима показивали су да су један народ, с истим жељама и тежњама, као и Срби у Србији и другим државама и провинцијама.

Кључне речи: Дан Светога Саве, српске школе, Скопље, литургија, каза, литија, резање колача, водоосвећење.

Подизање националне свести и чување традиције били су приоритетни задаци српских школа и цркава у Старој Србији и Македонији. За остваривање тих задатака од посебне је важности била и прослава Светога Саве у школама.[1] „Сваки народ има своје велике људе, који су својим животом и радом оставили дубока трага

* Доктор историјских наука, v.dedovic@hotmail.com

1 По наређењу књаза Милоша Обреновића од 1823. године 14/27. јануара, у свим српским школама прослављао се просветитељ Свети Сава. Од 1827. године тај дан се, такође по наређењу књаза Милоша, обележава као државни празник Кнежевине Србије. Милош је запретио глобом, затвором и телесном казном онима који на тај дан не долазе у цркву и не затварају своје дућане. Кнез Михаило Обреновић је законом од 26. јануара 1841. године прописао да се обавезно сваке године Дан Светога Саве прославља као слава свих школа у Србији. Тако се, поред Крсне славе, Божића и Ускрса, у Србији свечано прослављао и Дан Светога Саве (Веселиновић 1908: 38-57).

у историји његовој. Исто тако и свака црква има своје светитеље, чију успомену свето чува. Но колико је год народа на свету ниједан нема тако велике личности, која би била подједнако мила свима његовим деловима и колико је год цркава на свету ниједна нема таквог светитеља за кога би сваки члан цркве без разлике знао. Изузетак је народ српски" (*Цариградски гласник*, бр. 3, 16. јануар 1897: 1). Светосавски култ је био развијен не само у Србији и Црној Гори већ и у српским областима које су биле под Турском царевином и Аустроугарском монархијом, као и у другим деловима света. „Њега слави Српска црква, слави га Српска школа, а слави га и српска кућа. Св. Савска слава је – у правом се може рећи – свесрпска слава." (*Цариградски гласник*, бр. 3, 16. јануар 1897: 1).

У јужним областима, Старој Србији и Македонији, у којима је живео српски народ, пре српско-турскога рата 1876–78. године, Свети Сава као школски патрон прослављао се у више градова (Хаџи Васиљевић 1935: 130–142). У Тетову се Свети Сава као школски патрон славио још 1862. године и тада се јавно певала химна „Ускликнимо с љубављу". (Живковић Христић 2009: 191–193). У Призрену, Приштини, Вучитрну, Митровици, Гњилану, Врању, Нишу, Скопљу, Кратову, Кочану се празновало док су радиле српске школе. Школе у овим крајевима прослављале су Светога Саву приближно онако како се он прослављао у пограничним местима слободне Србије. Служена је литургија у цркви, а учитељи нису држали наставу у школама (Хаџи Васиљевић 1935: 130–142; Веселиновић 1908: 66-69; Веселиновић 1897: 5, фн. 2).

Међутим, објавом рата 1876–1878. године све српске школе у Турској нашле су се на удару албанских башибозука, бесних због побуне Срба у Херцеговини, тако да су морале да прекину рад. После тог рата већина српских школа у Старој Србији, нарочито у Македонији, остала је затворена.[2] Рад српским школама био је забрањен и српско се име није смело чути. Такво стање трајало је до српско-бугарског рата (Томић 1936: 11). Турска управна власт је негирала постојање српске народности на тлу Царевине.

После доношења Закона о јавној настави у Турској (1891) Порта је дозволила отварање приватних школа, најпре у Скопљу, а затим и Солуну (децембра 1892.), а од маја 1893. године и у целом македонском делу Косовског вилајета. За Битољски и Солунски вилајет дозвола је добијена тек у априлу 1897. године (Стојанчевић 1999: 48). Међутим, и од тада су српске школе отваране на име мутевелије (реч арапског порекла, значи – управитељ једног вакуфа, заступник школе пред турским властима), а никако као српске народне школе (Дедовић 2022: 348).

Непризнавање српске народности и притисак са свих страна уједињавало је Србе како би одбранили и сачували своје обичаје. Српске школе у Скопљу учествовале су у свим већим догађајима, светковинама и прославама у граду и околини,

2 „Школе у областима јужно од Шарпланине, у велешкој и кратовској области, епархијама Бугарске егзархије, затворене су и пре Велике источне кризе, захваљујући денунцијацијама и притиску бугарских владика, док су у Дебарској, Скопској, Охридској и Пелагонијској епархији, где су поред егзархијских постојали и патријаршијски митрополити, учитељи уживали њихову заштиту. У четири последње епархије, у оним њиховим деловима у којима је централна турска власт била снажнија, учитељи су били у бољем положају, те су у неким местима успели да одрже школе све до краја рата 1878, али и након њега" (Шешум 2020:151).

а у неким случајевима и вани.[3] Срби су празновали све хришћанске празнике: Божић, православну Нову годину (*Цариградски гласник*, бр. 3, 17. јануара 1903: 3), Богојављење (*Цариградски гласник*, бр. 13, 28. марта 1902: 3; *Цариградски гласник*, бр. 4, 24. јануара 1903: 3). Благовести, Дан Света три јерарха,[4] Лазареву суботу, Цвети (*Цариградски гласник*, бр. 14, 4. април 1902: 1; *Цариградски гласник*, бр. 12, 24. март 1906: 1), Ускрс,[5] Ђурђевдан, Дан Светог Ћирила и Методија, Спасовдан, Видовдан, Крсну славу и др. и на тај начин уздизали српски национални дух (*Цариградски гласник*, бр. 6, 5. фебруар 1898: 1). Но највеће свечаности одржаване су у црквама и школама поводом Дана првог српског архиепископа, просветитеља и учитеља Светога Саве. То је био посебан догађај. Светозар Томић,[6] поводом седамстоте годишњице од смрти Светога Саве, 1935. године, написао је текст „Прослава Св. Саве у српским школама у време турско у Старој Србији и Македонији", а који садржи његова сећања на светосавске прославе у српским школама на територији Турске царевине крајем XIX и почетком XX века (Томић 1936: 11–16; Живковић Христић 2009: 199).

У овом тексту Томић наводи да су светосавске прославе у школама припремане од новембра месеца. Сваке године се мењао домаћин славе.[7] Управа школе је пре прославе бирала одбор који је имао задатак да што свечаније припреми светосавску прославу. Програм прославе састојао се из два дела. Пре подне изводио се свечани део програма. „Прво би се ишло у цркву на свечану службу па из цркве цео народ са ђацима и свештеницима у одеждама ишли би у школу где има свечаност да се одржи. Тамо се програм изводио према приликама. Ако су присутне турске власти (а увек су се позивале) онда се изводио одобрени програм, а ако нису онда се изводио национални програм. У овоме случају ставила би се стража испред школе да пази долази ли ко из власти" (Томић 1936: 11–16; Живковић Христић 2009: 197; Веселиновић 1908, 121–123; Ђилас 1969: 168).

Вечерњи део прославе – игранка – било је општенародно весеље. Највећа просторија у школи одредила би се за играње. Ту су смештени свирачи, почевши од зурле, гоча[8] и кларинета па до циганске штрајк музике.[9] „Неки пут, као Скопље

3 АС, МИД, ППО, 1900, Скопље, 12. децембар 1900; АС, МИД, ППО, 1900, Скопље, 25. мај 1901.

4 АСАНУ, Пера Ж. Илић, „На народној моби", 10705.

5 АС, МИД, ППО, 1900, Скопље, 25. мај 1901.

6 Светозар Томић био је значајна личност српске научне, културне, просветне и политичке историје од краја XIX па све до средине XX века. После дипломирања на Великој школи у Београду, на Историјско-географском одсеку, 1898. године, упућен је за професора у Скопље да предаје у Српској мушкој гимназији. Ту је у школској 1904–1905. години био и њен директор. Од 1. октобра 1905. године обављао је улогу директора ниже гимназије у Битољу (видети опширније: Дедовић 2022: 348, ф.н. 1289).

7 Домаћин славе спремао је жито, свећу и колач. Око ове улоге отимали су се први грађани и утркивали се ко ће боље и лепше спремити све за славу. Домаћин за наредну годину одређивао би се на сам Дан Св. Саве. Пошто се колач пресече, свештеник обе половине даје домаћину, а овај новом домаћину предаје половину, пољубе се и стари домаћин честита новом домаћинство па му тада и сви присутни честитају. Дешавало се да се овом приликом међусобно измире два крвно завађена грађанина, што је било на опште задовољство свих присутних (Живковић Христић 2009: 197).

8 Гоч – велики бубањ који се приликом свирања постављао у усправан положај, на посебним ногарама и на коме се ударало бочно, само по десној опни.

9 Мали оркестар од неколико извођача, који је изводио вокалну музику, пратећи се на жичаним инструментима.

и друга пограничка места, доводили би свираче из Србије за Св. Саву и онда, пошто се мало расположе присутне турске власти и склоне у неку побочну собу – свира се, игра и пева србастије и националније но у самој Србији. ...Цео тон прославе био је чисто народски. И песме и декламације биране су простом народу приступачне. Па и говори на Светосавској прослави писани су језиком и стилом лаким и разумљивим" (Живковић Христић 2009: 197).

Године 1893. Дан Светога Саве почео се прослављати у неколико школа у Скопском санџаку, и то: у обновљеној српској школи у граду Кратову, за време учитеља Јована Поповића из Кратова; у граду Кочану за време учитеља Димитрија Марковића из Кочана; у Берову (област Малешево, 12 км до бугарске границе) за време учитеља Јована Кастратовића, родом из села Мезгаља, Васојевићка нахија; у граду Тетову у Доњем Пологу, за време учитеља Андре Гроздановића из Призрена (Веселиновић 1908: 72–73).

У Скопљу се Свети Сава поново почео прослављати као школски патрон од 1895. године, када је био обновљен рад основних школа[10] и основана гимназија.[11] Те године Дан Светога Саве у српским школама у Скопљу свечано је прослављен „иако је тога дана Вардар поплавио већи део Скопља, чак и школско двориште и први спрат, то није спречило да се празнује школска слава". У школи је освештена водица и пресечен славски колач. Обред је служио заступник скопског митрополита Методија и рашко-призренски архимандрит Дионисије Петровић са још тројицом свештеника. Присуствовали су српски и руски конзули са породицама,

10 Уз велико залагање Стојана Новаковића и Владимира Карића српска основна школа у Скопљу свечано је отворена 2. фебруара 1891. године. Школа је била кратког даха – после четири дана рада, 6. фебруара 1891. године валија је забранио рад и школу затворио, захваљујући противницима Срба (АС, МИД, ППО, 1891, ред 104, Цариград, 16. април 1891; Бурковић 1939: 178 –183; Војводић 2003: 122–123). Српска основна школа је отворена децембра 1892. године, у Дечанском метоху. После отварања ове школе нагло је порастао број српских школа у околини. Отворена је засебна женска основна школа у патријаршијском Пећком метоху, на левој обали Вардара. Почела је с радом 2. фебруара 1892. године (АС, МИД, ППО, 1892, ред 95, Скопље, 26. септембар 1893; Веселиновић 1893: 8; Дедовић 2021: 304-313). У Скопљу је с десне обале Вардара 1894. отворена нова мушка основна школа (АС, МИД, ППО, ред 117, Скопље, 14. март 1894). На улазној капији свих школа писало је: „Православна мушка или женска школа српског народа, поданика славне Отоманске царевине" (Веселиновић 1896: 307–308; Дедовић 2021: 313). Школске 1895/96. у Скопљу су постојале три основне школе: две мушке и једна женска. Учитељи су били: Јован Митрановић, Лазар Станимировић, Василија Атанасковић, Магдалена Станимировић, Коча Миновић и Јован Кастратовић. (Новаков 2014:467). Школске 1896/97. у Скопљу је било четири основне школе са три учитеља и четири учитељице, две са леве и две са десне обале Вардара (Весић 1897: 42–45; Дедовић 2021: 313). Школске 1906/07. године било је четири основне школе: у Дечанском метоху, у Гази Махали, у Јени Махали и у Влашкој махали. Из године у годину број српске деце у основним школама је растао. Тако је школске 1909/10. године у Скопљу и околини радило 16 школа са 25 учитеља (Лешњаревић 1910: 317).

11 Дозвола да се отвори „гимназијска школа српског народа, поданика високе Отоманске царевине у Скопљу" добијена је марта 1894. године (АС, МИД, ППО, ред 117, Скопље, 14. март 1894). Прве школске 1894/95. године отворен је само први разред. Уписано је 40 ученика, 37 дечака и три девојчице. Школска година почела је с радом 19. новембра у Дечанском метоху, где су биле смештене учионице, уз основну школу. Од оснивања па све до 1904. године Српска мушка гимназија је радила у туђим кућама и стално се сељакала. Била је принуђена да се задовољи простором и размештајем зграда какве се нађу у Скопљу (АС, МИД, ППО, ред 117, Скопље, 30. август 1894; Зафировић 1934: 45–47; Зафировић 1929: 49 – 58; Новаков 2014: 467–471, 534).

аустроугарски конзул са драгоманом и вилајетски тумач. После обредног дела мешовити хор ученика гимназије и ученица основних школа отпевао је химну Светом Сави „Ускликнимо с љубављу“, а привремени директор гимназије Сима Поповић говорио је о животу и раду Светог Саве. Ученици су рецитовали песме о Светом Сави и на крају отпевали химну султану. О реду при целој прослави старао се трговац П. Лекић „који се својски заузео да буде све као што треба и доликује“. За домаћина славе за следећу годину добровољно се пријавио свештеник Јован Бурковић, на чему су му сви присутни од срца честитали (*Цариῖрадски īласник*, бр. 4, 4. фебруар 1895: 5).

Прослава Дана Светога Саве 1895. године одржана је и у српским школама у Куманову. После службе у цркви ишла је литија од цркве кроз варош до мушке школе. На челу литије ишле су две девојчице које су носиле султанову слику окићену цвећем, а после два ђака која носила икону светога Саве. Ученици и ученице ишли су у колони по двоје у реду, а затим око 400 окупљеног народа, мушкараца и жена. Након доласка у школу приступило се светим обредима водосвећењу и сечењу колача. Управитељ школе Јевта Цуковић одржао је беседу, а затим су ученици извели припремљени програм. После тога почело је народно весеље које је трајало до мрака. И програму у школи и народном весељу присуствовао је велики број народа из читаве нахије. Тога дана је у Куманову био пазарни дан па се окупио велики број људи из различитих крајева нахије. Многи од њих дошли су у школу да честитају Славу и присуствују свечаности (*Цариῖрадски īласник*, бр. 4, 4. фебруар 1895: 6).

Дан првог српског архиепископа, просветитеља и учитеља Светога Саве прослављен је 1895. године и у Кратову на „особито торжанствен начин“. У очи славе, по старом обичају, спремљени су колач и славско жито (кољиво). Од раног јутра српска црква Св. Николе у Цариној-махали била је препуна побожних Срба и Српкиња, а током службе било је и гостију. После Божије службе кренуло се литијом у школу. На челу литије ишла су два ђака која су лупала у клепала, а за њима два младића који су носили црквена знамења, а затим два ђака који су носили слику Светитеља Саве окићену природним венцем од бршљана. После ових, један ђак је носио кољиво, а други колач: затим су ишли „ученици и ученице одевени у најсвечаније рухо, и упарађени све по два у ред: за њима ђаци с чирацима, рипидима и крстом, а за овима свештенство певајући црквене песме, а на послетку народ.“ После кратког хода литија је стигла у школу, где је све било припремљено за водосвећење и резање колаче, што су обавили овдашњи поп Михаило заједно са попом Ђорђем. Након обављене Божије службе говорио је наставник ове школе Давид Поповић, а затим су ђаци отпевали Светосавску песму „Ускликнимо с љубављу“. После тога послужени су гости а онда се наставило са складним певањем других песама и декламовањем, што је изазвало велико задовољство код присутног народа. После подне одржано је опште народно весеље које је уз одобрење турских власти и управитеља школе с навећим одушевљењем трајало до раних јутарњих сати. Музика је свирала и коло се водило. Школа и школско двориште били су пуни људи. У прилог прослави ишло је и изузетно лепо време за овај период године, и ако је само два дана пре Дана Светога Саве било потпуно дргачије (*Цариῖрадски īласник*, бр. 7,

25. фебруар 1895: 6). Те 1895. године Дан Светог Саве прослављен је као и претходних година и у Тетову (*Цариградски гласник*, бр. 6, 18. фебруар 1895: 5) а почео се славити и у кривопаланачким селима Ранковцу и Станчу, кочанским селима Бели и Нивичану, у Малешкој кази у селу Ратеву (Веселиновић 1908: 71-73) и Берову (*Цариградски гласник*, бр. 6, 18. фебруар 1895: 5-6).

Светосавска прослава у Скопљу 1896. године одржана је у гимназији у присуству скопског митрополита Методија и свештеника Јована Бурковића. Директор Илија Вучетић је беседио о Светом Сави. Ђаци су отпевали химну Светом Сави „Ускликнимо с љубављу", као и царску химну „Хамидију". Присуствовао је и руски конзул Теодосије Лисевич. Биле су изложене слике Абдула Хамида и Светог Саве.[12]

Прослава Дана Светог Саве 1896. године одржана је и у Тетову. Божију службу у цркви служио је протојереј Симеон Протић са месним свештенством. Након обављене службе он је одржао говор у којем је изнео заслуге Светога Саве и као Србина, хришћанина, учитеља и свештеника. После овог говора из цркве је кренула литија ка митрополији. У митрополији је обављено водоосвећење и сечење колача. Затим је узео реч управитељ школе В. Јововић, који је захвалио присутнима „што су тако многобројно дошли и тиме дали доказа, да им српска школа и њен напредак на срцу лежи". Потом је говорио о важности рада Светога Саве за српску школу, цркву и просвету и значају школске и народне славе. Нарочито је присутне дирнуо речима: „Св. Сава није нас заборавио. Он нас је пред његов дан обрадовао једном новом радошћу – митрополитом Србином у Призрену". За митрополита Рашко-призренске епархије изабран је архимандрит Дионисије Петровић, дотадашњи секретар Скопске епархије, што је у Тетову изазвало велико народно одушевљење. На крају говора позвао је све присутне „да следују делима Светога Саву, да подижу школе и цркве, да потпомажу просвету и да воле свој народ, јер их на то упућује Свети Сава својим примером". Након говора управника школе, ученици са учитељом Ј. Цуковићем и учитељицом Ј. Јововићком извели су богати и одабран песама и декламација. Након завршеног програма реч је поново узео управитељ школе В. Јововић, који се захвалио присутнима на пажњи и пожелео да следеће године Дан Светог Саве прославе још боље и веселије. Домаћин Славе Ташко Костић потрудио се да сви гости буду услужени и почашћени. Велики број присутних дао је новчани прилог за школу (*Цариградски гласник*, бр. 4, 25. јануар 1896: 14–15). Дан Светог Саве 1896. године у Скопском санџаку прослављен је и у Куманову (*Цариградски гласник*, бр. 4, 25. јануар 1896: 15), Кочану (центар Кочанске казе), у селу Побужју (Скопска Црна Гора) (*Цариградски гласник*, бр. 5, 1. фебруар 1896: 20), Ратеву (Малешка каза), Берову (Малешка каза) (*Цариградски гласник*, бр. 6, 8. фебруар 1896: 23). Први пут Дан Светог Саве је прослављен 1896. године у српској школи у Кривој Паланци (*Цариградски гласник*, бр. 5, 1. фебруар 1896: 19).

Прослава Дана Светог Саве у Скопљу 1897. године обављена је у једној украшеној учионици српске гимназије. Домаћин славе био је Атанасије Зафировић, овдашњи трговац, који није жалио труда и новаца само да би свечаност испала што величанственија, а за следећу годину домаћинства се прихватио Ставра Ђорђевић, овдашњи часовничар. У 9 сати ујутру почела је свечаност водоосвећењем и сечењем

12 АС, МИД, ППО, 1896, ред 471, Скопље, 14. јануар 1896.

колача на којој су чинодејствовали скопски свештеници: Јован Бурковић, Тодор Николић и Петар Поповић. На јектаније је одговарао хор гимназијалаца под руководством Трајка Ковачевића, секретара Скопске митрополије и предавача црквеног певања у Српској гимназији. Свечаности су присуствовали српски и руски конзул и изасланик валије Косовског вилајета. Директор Иларион Весић говорио је беседу о „Утицају хришћанства на морал, просвету и културу човечанства уопште". Ученици су након тога отпевали химну султану и рецитовали разне песме. Када је завршен припремљени свечани програм послужени су и почашћени гости, а онда је омладина повела коло у дворишту школе и игранка је трајала до касно у ноћ (*Цариīрадски īласник*, бр. 5, 30. јануар 1897: 2).

Дан Светог Саве 1897. године прослављен је и у Тетову, селу Побужју (Скопска Црна Гора) (*Цариīрадски īласник*, бр. 5, 30. јануар 1897: 2-3) и Кратову (*Цариīрадски īласник*, бр. 6, 6. фебруар 1897: 2). Те године Дан Светога Саве почео се прослављати и у српским школама у Кучевишту (Скопска Црна Гора) (*Цариīрадски īласник*, бр. 6, 6. фебруар 1897: 2-3), у селима скопске казе Крушевици, Табановцу, Четирцу, Никуљану, Алгуњи, Драгоманцу, Клечовцу, Јачицу и Кшану (Веселиновић 1908: 71), као и у неколико села у околини Тетова (Брезну, Одри, Беловишту, Вратници, Рогочеву, Сиринићу, Туденцу, Галати, Маврову, Дуфу (Тетовска каза) и Јарекитима) (*Цариīрадски īласник*, бр. 7, 13. фебруар 1897: 2).

Прослава Дана Светог Саве у Скопљу 1898. године одржана је уз већу свечаност. Томе је допринео администратор Фирмилијан, а и сам живот међу скопским Србима одвијао се у много већој слободи него до тада. Срби су били поносни што имају такву институцију као што је средња школа. Прослава је била уприличена у згради основне школе, која је за ту прилику била најкомотнија. Зграда је била лепо украшена, Срби су се такмичили ко ће од њих из својих кућа и трговачких радњи донети лепше предмете за украшавање. На врху сале била је слика Светог Саве, с десне стране султанова слика и царски грб. Уочи Дана Светог Саве у цркви је служио литургију администратор Фирмилијан, уз помоћ два свештеника: Јована Бурковића и проте из Тетова Симеона Протића и уз присуство великог броја грађана. Фирмилијан је одржао беседу. Након вечерње, ученици, наставници, свештенство и многобројни грађани упутили су се ка згради основне школе, где је освештана водица и резан колач. Програм је настављен декламацијом песме и говором који је одржао Фирмилијан. Ученице Више женске школе отпевале су химну Светом Сави под руководством Јованке Крњичекове, предавачице. Управитељица Милева Петровић говорила је о раду Светог Саве. Прикупљен је и значајан прилог за сиромашне ученике и ученице. Домаћин школске славе био је Ставра Чешмеџијевић, члан великога вилајетског суда, а за домаћина славе за следећу годину изабран је Димитрије Гаљевић (*Цариīрадски īласник*, бр. 6, 5. фебруар 1898: 3).

Прослава Дана Светога Саве 1898. године на врло свечан начин обављена је и у: Тетову, Куманову, Кочану, Њивичану (Кочанска каза) (*Цариīрадски īласник*, бр. 7, 12. фебруар 1898: 3), српским школама у Малешкој кази (Берову, Пешчеву, Ратову, Смомигрову и Петрову) (*Цариīрадски īласник*, бр. 8, 19. фебруар 1898, 3), у селу Мирковци (Скопска Црна Гора) (*Цариīрадски īласник*, бр. 10, 5. март 1898: 3). Дан Светога Саве почео се прослављати 1898. године и у касније обновљеним

српским школама у селима Гостиварске казе: у селу Кунову, за време учитеља Милована Кастратовића, који је премештен из села Дуфа (Тетовска каза); у селу Железној Реци за време учитеља Василија Ђурића из Сјенице (Веселиновић 1908: 75).

У Скопљу је и 1899. године изузетно свечано прослављен је Дан Светог Саве. Приређена је вечерња забава у корист сиромашних ученика и ученица основне школе. Сакупљен је добар приход. Изабран је посебан одбор од значајних скопских Срба. Од наставника школе у Одбор је ушао Влада Петковић. Вече пре 27. јануара одржана је вечерња у Цркви Светог Спаса. Служио је архимандрит Фирмилијан, а на јектанија су одговарали ученици мушке и женске гимназије. Архимандрит је беседио. Након вечерње, прослава се наставила у Дечанском метоху, где се у сали окупио велики број гостију. Међу присутнима били су српски вицеконзул С. Матијашевић, заступник руског конзулата, аустријски конзул, грчки конзул и представници турских власти. На Дан Светог Саве прослава је започета освештењем водице, резањем славског колача и светосавском химном. Професор Милан Гајић одржао је беседу, након чега је отпевана химна султану. Ученици су декламовали песме. Дечаци и девојчице из забавишта у народној ношњи изазвали су одушевљење присутних. Школска сала била је богато украшена ћилимима и свилама. Окачене су слике Светог Саве, султана и других турских великодостојника, као и слика васељенског патријарха Константина V, али и фотографија Фирмилијана, администратора. Увече у 20 часова почела је забава. Поздравно слово одржао је директор Коста Ф. Ковачевић. Ученице девојачке школе отпевале су химну султану. Након песама и декламација почела је игранка која је дуго трајала. Домаћин школске славе био је Димитрије Гаљевић, а за домаћина школске славе за следећу годину изабран је Тома Јовановић, члан фирме „Браћа Јовановић“ (*Цариградски гласник*, бр. 7, 11. фебруар 1899, додатак седмом броју). Приход од забаве био је намењен фонду сиромашних ученика.

Прослава Дана Светога Саве 1899. године на врло свечан начин обављена је и у: Кочану, Побужју (Скопска Црна Гора), Ратеву (Малешка каза) (*Цариградски гласник*, бр. 5, 28. јануара 1899: 3), у селу Мирковци (Скопска Црна Гора) (*Цариградски гласник*, бр. 6, 4. фебрара 1899: 4), Куманову, у Биљачу (Прешевска каза), Стајевцу (Прешевска каза), Кучевишту (Скопска Црна Гора), Бањану (Скопска Црна Гора), Булачану (Скопска Црна Гора), Јачинцу (Кумановска каза) и Довезенцу (Кумановска каза) (*Цариградски гласник*, бр. 7: 11. фебруар 1899, додатак седмом броју).

Дан Светог Саве се почео славити 1899. године у кочанском селу Панталеју за време учитеља Луке Рајковића, родом из Бања Луке, који је ту дошао из Нивичана (Кочанска каза); у селу Смојмирову (Малешка каза) за време учитеља Васе Серафимовића; у новоотвореним школама у тетовским селима Рогачеву, за време учитеља Трпка Петровића из Вратнице (Тетовска каза), и у селу Труденцу, за време учитеља Атанаса Петровића из Беловишта (Тетовска каза) (Веселиновић 1908: 74).

Као и претходних година, тако је и 1900. године Дан Светог Саве прослављен на величансвен начин у Српској гимназији у Скопљу. Више од месец дана раније формиран је одбор коме је био задатак да припреми и организује прославу. Виђеније госте позивала је нарочито формирана депутација а осталима су слате позивнице.

Ујутру у 7,30 часова почела је свечана литургија у Цркви Св. Спаса на којој су чинодејствовали новоизабрани митрополит скопљанске епархије Фирмилијан, протојерej Симеон Протић и свештеник Јован Бурковић. Црква је била препуна народа. На литургији одговарали су наизменице хор ђака мушке гимназије и хор више девојачке школе. У 9 сати маса народа са упарађеним ђацима из свих српских школа у Скопљу кренула је из цркве ка мушкој гимназији. Иако је било лоше време било је толико народа да су све просторије мушке гимназије биле препуне. Велики део народа остао је у дворишту школе и ако је све време киша падала. Прослави су присуствовали муавим, комесар полиције, драгоман косовског валије и сви страни конзули у Скопљу, осим руског. Водоосвећење и резање колача је извршено у лепо окићеној и декорисаној сали. Домаћин прославе је био обућар Деша Цветковић, а за домаћина у следећој години изабран је трговац Коста Сидовић. После завршеног верског обреда хор ученика гимназије је отпевао султанову химну Хамидију, а затим је професор гимназије Светозар Томић поздравио присутне и говорио о значају прославе дана Светог Саве за српски народ. Након тога изведен је припремљени програм који се састојао од рецитација и певања српских песама што је изазвало велико одушевљење код присутних. По завршетку програма госте је поздравио митрополит Фирмилијан, пожелевши им добродошлицу. Гости су почашћени а у дворишту школе кретало се српско коло и певале српске песме. После подне у мушком и женском пансионату (дому ученика) организовано је ђачко весеље на коме су присутвовали и ђаци српских основних школа. У просторијама женског пансионата организовано је забавно вече а приход од улазница ишао је у корист сиромашних ученика. Око 250 присутних поздравио је митрополит Скопљанске епархије Фирмилијан. Међу присутнима су били и драгоман косоовског валије, комесар полиције, погранични комесар потпуковник Али Бej и многи други (*Цариīрадски īласник*, бр. 6, 3. фебруар 1900, додатак шестом броју).

Дан Светог Саве 1900. године прослављен је и у Велесу, Башином Селу (Велешка каза) (*Цариīрадски īласник*, бр. 6, 3. фебруар 1900, додатак шестом броју), Глуву (Скопљанска Црна Гора) (*Цариīрадски īласник*, бр. 7, 10. фебруар 1900: 3), Кочану, Челопеку (Тетовска каза), Кокошињу (Овче Поље, Кумановска каза), Куманову, Јачинцу (Кумановска каза), Дуфу (Тетовска каза) (*Цариīрадски īласник*,, бр. 8, 17. фебруар 1900, додатак осмом броју), Ораховцу (Велешка каза), Кратову, Злетову (Кратовска каза) и Церову (Тетовска каза) (*Цариīрадски īласник*, бр. 9, 25. фебруар 1900, додатак деветом броју).

Светосавска прослава у Скопљу 1901. године протекла је свечано. Суплент Пејатовић говорио је у дворишту мушке гимназије „О песми и певању". Тога дана био је приказан Трифковићев „Школски надзорник". Били су присутни митрополит Фирмилијан, Милош Цветић[13] и други гости (Агатоновић 1904: 40). „Међу њима доста турских виших чиновника и официра и скоро сви виђенији странци уз представнике овдашњих консулата, уз српског генералног консула и свега његова особља", писао је београдски лист *Нова искра* у извештају о светосавској прослави

13 Милош Цветић, глумац и редитељ, драмски писац, члан Народног позоришта из Београда, који је тада гостовао са београдским тамбурашким оркестром „Вила", али није познато да ли је и на који уметнички начин и сам учествовао на изведеним концертима.

у Скопској гимназији 1901. године (Цветић 1901: 3; Јовановић 2004: 187–188). На иницијативу директора Радослава Агатоновића школске 1900/01. основано је „Српско коло", дружина гимназије у којој су ђаци имали прилике да развијају засебно интересовање. Агатоновић је написао устав и правила дружине. Свечано отварање друштва организовано је на Дан Светог Саве 1901. године (Новаков 2014: 485, 540).

Дан Светог Саве 1901. године прослављен је и у српским школама у: Куманову, Мирковцима (Скопска Црна Гора) (*Цариградски гласник*, бр. 5, 25. јануара 1901: 3), Табановцу (Кумановска каза), Старом Нагоричану (Кумановска каза), Бањаковском Манастиру (Кумановска каза), Клечевцу (Кумановска каза) (*Цариградски гласник*, бр. 6, 1. фебруара 1901, додатак 6. броју), Кривој Паланци, Нивичанима (Кочанска каза), Башином Селу (Велешка каза) (*Цариградски гласник*, бр. 7, 8. фебруара 1901: 3), Јачинцу (Кумановска каза) (*Цариградски гласник*, бр. 8, 15. фебруара 1901: 3), Кокошињу (Овче Поље) и Кратову (*Цариградски гласник*, бр. 9, 22. фебруара 1901: 3).

Дан Светог Саве 1902. године прослављен је у Скопљу у мушкој српској гимназији „скромно, али свечано". Након јутарње службе у цркви Св. Спаса, свечаност је настављена у просторијама мушке гимназије и одвијала се „по утврђеном програму и испала је на опште задовољство. Света је било доста иако је владала неизвесност до самог почетка. У пансиону мушке гимназије организован је заједнички ручак. На ручку су били присутни митрополит скопске епархије Фирмилијан са свештенством, виђенији грађани и наставници са ученицима. Домаћин прославе био је трговац Неша Младеновић, а за следећу годину изабран је трговац Пера Лекић. Након ручка па до вечерњих сати одвијало се народно весеље. У вече је у „Hotel Turati" организована народна забава. Улазница је била добровољан прилог у корист потпомагања сиромашних ученика српских основних школа у Скопљу. Звате су само српске породице. Забава је била врло лепо посећена тако да се прикупио добар прилог. Те 1902. године српски народ у Скопском санџаку одао је заслужено поштовање првом српском просветитељу и учитељу Светоме Сави и у следећим школама, и то у: Алгуњи (Кумановска каза), Јачинцу (Кумановска каза) (*Цариградски гласник*, бр. 4: 24. јануара 1902: 4), селу Мирковцу (Скопска Црна Гора), Довезенцу (Кумановска каза), Кратову (*Цариградски гласник*, бр. 6, 7. фебруара 1902: 3), Злетову (Кратовска каза), Шталковици (Кратовска каза) (*Цариградски гласник*, бр. 7, 14. фебруара 1902: 4), Берову (Малешка каза), Горњем Кратову, Бродацу (Скопска Црна Гора) (*Цариградски гласник*, бр. 9, 28. фебруар 1902: 4), Глуву (Скопска Црна Гора) (*Цариградски гласник*, бр. 11, 14. марта 1902: 4), Куманову, Кривој Паланки и Горњем Кратову (*Цариградски гласник*, бр. 12, 21. марта 1902: 4).

Дан Светог Саве 1903. године у Скопљу су прославиле све српске школе заједно. У Цркви Светог Спаса одржана је литургија у присуству ученика, учитеља и наставника свих српских школа, као и персонала српског конзулата. Божију службу служио је митрополит Фирмилијан уз асистенцију двојице ђакона, двојице прота, Ђ. Чемерића и Јована Бурковића и више свештеника. Ђаци гимназије су одговарали на јектанија. Високопросвећени митрополит Фирмилијан одржао је дивну беседу „сходну Светитељу, о школи као расадници знања, тога нашег аманета Светога Саве".

Након завршетка литургије митрополит Фирмилијан је обавио водоосвештење и резање колача. Из цркве су ученици са наставницима отишли у Мушку гимназију, прешли мост преко Вардара и певали „Ускликнимо с љубављу". У школи је одржано благодарење, присуствовали су митрополит Фирмилијан, српски конзул Куртовић, Иван Иванић, вицеконзул, са госпођом, цео конзулат и грађанство. Професор Косовић говорио је о животу Светог Саве и о важности просвете. Фирмилијан је први пут био присутан као митрополит. Ученици гимназије и основне школе наизменично су декламовали песме, певали су у хору „Венац српских песама", а „Хамидију" по најновијој Мокрањчевој композицији. За лепо хорско певање заслужан је био наставник музике Милош Јулијус Брож. Након ручка прослава је настављена игранком, певањем српских песама и играњем српских кола. Домаћини школске славе били су Протојерej Петар Локић, за средње школе, и Неша Младеновић, за основне школе, а за домаћине славе за следећу школску годину изабрани су П. Мурганић, за основне школе, и Коста Васић, за средње школе (*Цариīрадски īласник*, бр. 6, 7. фебруар 1903: 4).

Дан Светога Саве 1903. године свечано је прослављен и у српским школама у: Бродцу (Скопска Црна Гора) (*Цариīрадски īласник*, бр. 4, 24. јануара 1903: 3), Никуљану (Скопска каза) (*Цариīрадски īласник*, бр. 6, 7. фебруар 1903: 3), Куманову (*Цариīрадски īласник*, бр. 7, 14. фебруар 1903: 2),[14] Старом Нагоричану, Табановцу (Скопска каза) (*Цариīрадски īласник*, бр. 7, 14. фебруар 1903: 3), Тетову (*Цариīрадски īласник*, бр. 8: 21. фебруар 1903: 3), Чучеру (Скопска Црна Гора), Горњем Кратову, Богумили (Велешка каза) (*Цариīрадски īласник*, бр. 10. 7. март 1903: 2-3), Кратову (*Цариīрадски īласник*, бр. 11. 14. март 1903: 3) и Рудару (Кратовска каза) (*Цариīрадски īласник*, бр. 12. 21. март 1903: 3).

Српска гимназија у Скопљу се дуго припремала за прославу Савиндана 1904. године. На сам дан зграда је била окићена и све је било припремљено. У Цркви Светог Спаса службу је служио архимандит Сава Протић, а на јектанија су одговарали ученици гимназије и учитељске школе. Служби су присуствовали директори, наставници, учитељи свих српских школа и многи грађани Срби. У цркву се није могло ући, многи грађани стајали су испред цркве. Свечаност је настављена у Мушкој српској гимназији. После верског обреда отпевана је химна Светом Сави и „Хамидија". Сава Рабреновић је одржао говор. Ученици су рецитовали и певали песме. Милан Драгосављевић је управљао хором који је био одлично припремљен. Било је много значајних гостију, како месних власти, тако и представника конзулата других земаља. После заједничког ручка настављено је весеље (*Цариīрадски īласник*, бр. 5, 30. јануар 1904: 3).

Дан Светога Саве 1904. године свечано је прослављен и у српским школама у: Тетову (*Цариīрадски īласник*, бр. 5, 30. јануар 1904: 4), Куманову (*Цариīрадски īласник*, бр. 8, 20. фебруар 1904: 4), Кратову (*Цариīрадски īласник*, бр. 9, 27. фебруар 1904: 4), Берову (Малешка каза), Кочану (*Цариīрадски īласник*, бр. 10,

14 Црквено школски одбор у Куманову организаовао је током прославе Дана Светог Саве прикупљање добровољног прилога за сиромашне ученике основних школа у овом месту. Одбор се јавно захвалио приложницима а Цариградски гласник доноси њихова имена и износ прилога (*Цариīрадски īласник*, бр. 7, 14. фебруар 1903: 4).

5. март 1904: 4), Премки (Кичевска каза), Старом Нагоричану (Кумановска каза) (*Цариградски гласник*, бр. 11, 12. март 1904: 4) и Никуљану (Кумановска каза) (*Цариградски гласник*, бр. 12, 19. март 1904: 4).

Прослава Дана Светог Саве 1905. године у Скопљу била је одржана у новој згради.[15] Након службе у Цркви Светог Спаса сви присутни су дошли у гимназијску зграду. Свечани говор одржао је директор Стева Димитријевић (Пелеш 2010: 137-150). Један од ученика поздравио је госте и на турском језику. Ученици су извели два позоришна комада: *Лажа и паралажа* и *Школски надзорник*. Наставник музике Милан Драгосављевић је веома добро припремио хор женске и мушке гимназије, који је изазвао велико задовољство публике. На игранци су свирали Старосрбијански свирачи (*Цариградски гласник*, бр. 6, 4. фебруар 1905: 3).

Дан Светога Саве 1905. године свечано је прослављен и у српским школама у: Кратову, Тетову (*Цариградски гласник*, бр. 8, 18. фебруар 1905: 3), Никодину (Велешка каза), Новом Селу (Пчиња), Вратници (Тетовска каза) (*Цариградски гласник*, бр. 9: 25. фебруар 1905, 3), Никодину (Велешка каза), Злетову (Кратовска каза), Берову (Малешево), Богумили (Велешка каза) (*Цариградски гласник*, бр. 10, 4. март 1905: 3) и Сиричину (Тетовска каза) (*Цариградски гласник*, бр. 11, 11. март 1905: 3).

Цариградски гласник од 27. јануара 1906. године на првој страни доноси извештаје о прослави Светога Саве у Скопљу (*Цариградски гласник*, бр. 4, 27. јануар 1906: 1). Према овом извештају види се да је Савиндан 1906. године у Скопљу свечано прослављен. У Цркви Светог Спаса служио је нови митрополит Вићентије[16] са месним свештенством, који је у Скопље стигао 28. новембра 1905. године. Прослава је настављена у згради гимназије и учитељске школе, где је освештана водица и резан колач. Те године домаћин је била Даница Шушкаловић, ћерка лекара Шушкаловића, а за следећу годину изабран је угледни овдашњи Србин и трговац Коча Јовановић. Сем ученика и наставника школе, било је присутно много света, сви знаменити Срби Скопљанци, валија Махмуд Шефкет-паша, конзули српски Михаило Ристић, руски Бељајев, грчки Сактурас и представник аустроугарског конзулата

15 Све до школске 1904/5. године гимназија је радила у неадекватним стамбеним просторијама. Стално се селила јер није могла да нађе подесну зграду за школу и интернат. Једно време школа и интернат били су смештени у шест различитих зграда. На самом почетку оснивања гимназије помишљало се на подизање једне праве школске зграде. Српске власти су одлучиле 1898. године да у Скопљу, на десној обали Вардара испод Душановог моста, подигну нову школску зграду за гимназију. Освештан је камен темељац врло помпезно и свечано, али када је зграда изашла из темеља Турци су забранили даље зидање (Раденић 1991: 980–984). Тек је септембра 1903. стигла дозвола да се зидање зграде може наставити (АСАНУ, Заоставштина Михаила Ристића (МР), 14243/2294, Скопље, 2. септембар 1903). За зидање зграде у буџету је било предвиђено 50.000 динара. Када је пуномоћ добијена, зграда је била завршена за непуних пет месеци. Изградња је коштала 2.000 наполеона (АСАНУ, МР, 14243/511, Скопље, 21. април 1904). Зграда гимназије била је по свом изгледу украс тадашњег Скопља. АСАНУ, МР, 14243/798, Скопље 1905, АСАНУ, МР, 14243/2294, Скопље, 2. септембар 1903; АСАНУ, МР, 14243/511, Скопље, 21. април 1904; Зафировић 1934: 74–77; Зафировић 1929).

16 Викентије Крџић (Василије), митрополит скопски (Ушће код Краљева, 11. II 1853 – код Урошевца, ? XI 1915). Васељенска патријаршија га је изабрала за митрополита скопског у октобру 1905, а у децембру исте године стигао је у Скопље (видети опширније: *Цариградски гласник*, бр. 52, 23. децембар 1905, 1; *Цариградски гласник*, бр. 1, 3. јануар 1906: 1; Хаџи Васиљевић 1930: 493–494; *Споменица* 1938: 30; Дедовић 2022: 137, ф.н. 449).

Хофленер са супругом, месни представник жандармерије Рихтер, али и неки Бугари, егзархисти. Тома Бурковић одржао је прикладну беседу. Мешовити гимназијски хор отпевао је химну султану „Хамидију" коју су присутни стојећи саслушали. Како ни те године није било наставника певања, хор је припремио наставник Александар Марић. Затим су се наизменично рећале песме и декламације ученика припремљене за овај програм, што је изазвало опште задовољство присутних. Када је планирани програм завршен, послужени су и почашћени гости по српском обичају. Пошто су испраћени гости, организован је ручак за присутне ученике, учитеље и професоре српских школа у Скопљу. После подне у школској згради прослава је почела представом *Покондирена ѣиква*, а настављена је општенародним весељем са националним играма и песмама (*Цариїрадски їласник*, бр. 4, 27. јануар 1906: 1).

Дан Светога Саве 1906. године свечано је прослављен и у српским школама у: Тетову (*Цариїрадски їласник*, бр. 5, 3. фебруар 1906, 3), Сиричину (Тетовска каза), Богумили (Велешка каза), Табановцу (Скопска каза) (*Цариїрадски їласник*, бр. 6, 10. фебруар 1906: 3), Кратову, Берову (Малешка каза), Злетову (Кратовска каза), Одри (Тетовска каза) (*Цариїрадски їласник*, бр. 7, 17. фебруар 1906: 4), Кочану (*Цариїрадски їласник*, бр. 10, 10. март 1906, 2) и Куманову (*Цариїрадски їласник*, бр. 8, 24. фебруар 1906: 3).

Због нереда у гимназији у Скопљу школска 1906/1907. година је често прекидана. Привремени директор Вучетић није имао довољно ауторитета, па у школи није било неопходног реда идисциплине. Јануара 1907. године избила је ђачка побуна, због чега је школа била затворена, а сви ученици били послати кући до априла 1907. године (Максимовић 2005: 207). Тако да Дан Светога Саве 1907. године није званично прослављен у српским школама у Скопљу.

Свети Сава је и 1908. године у српским школама у Скопљу прослављен у отежаним околностима (*Цариїрадски їласник*, бр. 4, 25. јануар 1908: 1), у једној малој соби у интернату, где су били смештени ученици. Домаћин славе био је драгоман руског конзула Александар Буквић, а за следећу годину изабран је Ђорђе Хаџи Костић. Соба је била украшена ћилимима, зеленилом и сликама, како би се последице пожара мање примећивале. Упркос недостатку простора, гости су са свих страна долазили. Међу њима били су скопски митрополит Вићентије Крцић, косовски валија Махмут Шефкет-паша, комесар на бугарској граници Хамди-паша, као и српски, руски, грчки, аустријски и француски конзули. Заступник директора Обрадовић је у кратком говору изнео значај Светог Саве у просвећивању српског народа. Упркос недостатку простора, изведени програм прославе изазвао је велико задовољство посетилаца и гостију, иако су неке тачке изостављене (*Цариїрадски їласник*, бр. 4, 25. јануар 1908: 1). Појединe планиране декламације биле су забрањене: „Остајте овде", „Пећина на руднику", „Малена сам". То је било необично, будући да су се све те песме налазиле у збирци Ристе Огњановића, која је била дозвољена у Османском царству.[17] На позив Одбора за прикупљање прилога за зидање нове зграде гимназије[18]

17 АС, МИД, ПО, 1908, 208, Скопље, 15. I 1908.

18 Митрополит Вићентије био је председник Одбора за изградњу нове школске зграде, чије је зидање одобрио Хилми-паша. Најпре је на темељу изгореле зграде сазидано приземље у којем су

на Дан Светог Саве 1908. године у Скопљу, у Галати у гостионици Ристе Јовановића, окупио се већи број Срба и том приликом прикупљено је 570 гроша (шест наполеона или 120 динара) (*Цариградски гласник*, бр. 3, 18. јануар 1908: 1). Домаћин школске славе био је Александар Буквић, драгоман руског конзулата, који се трудио да се покаже што љубазнији према гостима, те да и у том погледу гости буду задовољни. За домаћина славе за следећу школску годину изабран Ђорђе Хаџи Костић, коме је Буквић пожелео „да славу прослави у новој згради" (*Цариградски гласник*, бр. 4, 25. јануар 1908: 1).

Дан Светога Саве 1908. године свечано је прослављен и у српским школама у: Куманову, Горњем Селу (Велешка каза), Башином Селу (Велешка каза), Кочану, (*Цариградски гласник*, бр. 5, 1. фебруар 1908: 3-4), Злетову (Кратовска каза), Кратову (*Цариградски гласник*, бр. 6, 8. фебруар 1908: 3-4), Тетову, Кучевишту (Скопска Црна Гора), Кочану, Мушкову (Кумановска каза) (*Цариградски гласник*, бр. 7, 15. фебруар 1908: 4), Богомили (Велешка каза) (*Цариградски гласник*, бр. 8, 22. фебруар 1908: 4).

Прослава Савиндана 1909. године одржана је у згради мушког пансиона. Учествовале су све српске школе, а присуствовали су митрополит, заступник валије, мearиф, директор гимназије, конзули Србије, Русије, Француске и Грчке. Након освећења водице и резања колача говор је одржао професор Алекса Станишић. Ђачки оркестар свирао је „Хамидију". Уследиле су декламације и песме (Кањански, „Тужна Босна", „Пред иконом Светог Саве"; Стеван Мокрањац, руковет „Из моје домовине"; мешовити хор је певао „Смешну српску игру" од Јосифа Маринковића). Био је уприличен заједнички ручак и забава у хотелу „Слобода". Игранка је трајала до после поноћи.[19]

Прославу Дана Светога Саве у Скопљу 1910. године заједнички су организовале све српске школе у дворани мушке гимназије, која је била испуњена до последњег места.[20] Ученици су певали и вежбали гимнастику, за шта су били заслужни наставници Илић и Караклајић. На светосавској прослави говорио је професор Александар Марић („О унутарњем смислу светосавске прославе"). Између осталог рекао је: „Ми данас уско схваћамо просветну радњу Светог Саве кад га славимо само као патрона школе, јер његова просветна радња није исцрпена његовим

ученици почели рад 18. новембра 1908. године. На Дан Светог Стефана Дечанског 24. новембра 1910. године освећен је темељ нове зграде српске гимназије у дворишту привремене зграде (*Српска школа* 1910, бр. 8: 381; Новаков 2014:515–516).

19 АС, МИД, ППО, 1909, ред 275, Скопље, 20. I 1909.

20 Одлуком Просветног одељења Министарства иностраних дела 13. октобра 1909. нижа гимназија у Скопљу била је претворена у вишу, а Учитељска школа постала је четвороразредна, као и у Србији. Истовремено донета је одлука да се из Солуна преместе у Скопље сви виши разреди гимназије „Дом науке". Са ученицима солунске гимназије прешло је и културно друштво „Дојчин" које је основано у Солуну новембра 1900. године. Самим тим Скопље је постало највише школско средиште (Новаков 2014: 519). Турске просветне власти су одобриле отварање више гимназије у Скопљу, 22. маја 1910. године. Меарифат је о томе известио Митрополију и добијено је уверење да је скопска гимназија подигнута на степен идадије. Тако је од школске 1910/1911. године гимназија у Скопљу подигнута на осморазредну и није било више течајног испита, а Учитељска школа у Скопљу је претворена у четвороразредну и није било учитељског испита (*Српска школа* бр. 1, 1910: 11; Новаков 2014: 562).

заузимањем за ширење просвећености путем школе. Напротив, његова је радња била многострука, универзална и она је обухватала све правце народне радиности". Био је присутан и митрополит (*Српска школа* 1910, бр. 1: 28–37, 46). Славље је било настављено у хотелу „Слобода" у присуству страних конзула и Вали-паше (Новаков 2014:520).

Савиндан 1911. године прославиле су заједнички све српске школе у Скопљу у згради гимназије. После литургије у цркви прослава је настављена у згради гимназије. Говор је држао професор Стеван Симић, након чега је изведен припремљени програм. Ученици су приредили представу *Ђидо*, а програм је завршен гимнастичким играма у организацији Ристе Карљиковића. Увече је била приређена забава у хотелу „Слобода" (*Вардар* 16. јануар 1911).

И 1912. године Дан Светог Саве свечано су прославиле заједнички све српске школе у Скопљу у згради гимназије. Говор је држао професор Стеван Симић, након чега је изведен концертни део, који је завршен гимнастичким играма. Поподне је било општенародно весеље, а увече је била приређена забава у хотелу „Слобода".[21]

Извештаји дописника Цариградског гласника о прославама Дана Светога Саве у српским школама у Турској, који представљају аутентична сведочења активних учесника догађања о једном периоду из живота Срба на просторима Старе Србије и Македоније, говоре нам о националном, социјалном и верском положају српског народа под турском влашћу, о просветним приликама које су из тога произилазиле и разноврсним начинима борбе које су Срби користили у односу на турску управу, како би пронашли одговарајућа решења за одређене наметнуте социјалне, верске и националне проблеме. Та разноврсност у решавању проблема показује духовну снагу српског становништва, његову виталност и након вишевековног боравка под турском влашћу. „С колена на колено прелазила су предања о великим делима, која је Св. Сава починио за свој род, с појаса на појас прелазила су предања о неизмерним пожртвовањима, које је он поднео за своје племе. Одржавањем тих предања, која су се низала све до наших дана, наш народ није се само дивио величини његова духа, него је црпао и поуке" (*Цариградски гласник*, бр. 3, 16. јануар 1897. 1). Неговање и очување светосавске традиције снажило је дух српског народа и омогућило очување основних духовних вредности. Прославе Дана Светога Саве у Скопском санџаку представљају потврду свести српског становништва о својим коренима и постојању. У том смислу треба посматрати напор Срба да се овај празник достојно обележи.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Србије, Министарство иностраних дела, Политичко-просветно одељење (АС, МИД, ППО)

Архв Српске академије наука и уметности, Заоставштина Михаила Ристића (АСАНУ, МР, 14243)

Архв Српске академије наука и уметности (АСАНУ, Пера Ж. Илић, На народној моби, 10705)

21 АСАНУ, Пера Ж. Илић, *На народној моби*, 10705; Новаков 2014: 580.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Раденић, 1991: Андрија Раденић, *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, 1/1, Београд: САНУ.

ЛИТЕРАТУРА:

Агатоновић, 1904: Радослав Агатоновић, *Манастирско питање,* Сремски Карловци.

Бурковић, 1939: Јован Т. Бурковић, „Обнова српске школе у Скопљу 1890–1891. године" *Братство*, XXX, Београд, 178–183.

Веселиновић, 1893: Милојко В. Веселиновић, *Статистика српских школа у Турском царству за 1891/1892. школску годину*, Београд.

Веселиновић, 1897: Милојко В. Веселиновић, *Статистика српских школа у Турској (у Старој Србији и Маћедонији) за 1895/1896. школску годину,* Београд.

Веселиновић, 1908: Милојко В. Веселиновић, „Свети Сава. Школски заштитник у Срба", *Братство* (Београд), бр. XII–XIII, Београд, 21–133.

Веселиновић, 1896: Милојко В. Веселиновић, „Школе у Скопљу", *Братство*, VII, Београд, 306–319.

Весић, 1897: Иларион Весић, *Православне школе српског народа царских поданика у вароши Скопљу*, Скопље.

Војводић, 2003: Михаило Војводић, *Стојан Новаковић и Владимир Карић*, Београд.

Дедовић, 2021: Вукашин Д. Дедовић, Рад Србије на заштити српских државних и националних интереса у Македонији од 1885. до 1912. године, књ. I, Архив Краљево, Краљево.

Дедовић, 2021: Вукашин Д. Дедовић, *Рад Србије на заштити српских државних и националних интереса у Македонији од 1885. до 1912. године*, књ. III, Архив Краљево, Краљево.

Ђилас, 1969: Ј. Ђилас, *Српске школе на Косову од 1856. до 1912. године,* Приштина.

Христић, 2009: З. Живковић Христић, „Сећања Светозара Томића на Светосавске прославе у Старој Србији и Маћедонији крајем 19. и почетком 20. века", *Братство* XIII, 191–200.

Зафировић, 1934: Стојан Зафировић, „Српске гимназије у Цариграду, Солуну и Скопљу, Историјски преглед њихова живота и рада (1892–1894)", у: *Споменица четрдесетогодишњице Државне мушке гимназије у Скопљу 1894–1934,* уредио Стојан Зафировић, Скопље, 74–77.

Зафировић, 1929: Стојан Зафировић, *Мушка гимназија у Скопљу, Извештај за године 1894–1929,* Скопље.

Зафировић, 1929: С. Зафировић, „Скопска гимназија", *Јужни преглед,* бр. 2, фебруар, 49–58.

Иванишевић, 2011: Петар Иванишевић, *Доживљаји и успомене,* Београд-Нови Сад.

Јовановић, 2004: Зоран Т. Јовановић, „Гостовање Народног позоришта у Скопљу 1909. године", *Вардарски зборник*, 3, 187–198.

Лешњаревић, 1910: Петар Лешњаревић, „Просветне прилике у Турској", *Босанска вила,* бр. 20–22, 317.

Максимовић, 2005: Горан Максимовић, *Свијет и прича Петра Кочића*, Бања Лука – Београд.

Новаков, 2014: Александра Ж. Новаков, *Средње српске школе у Османском царству (1878–1912),* докторска дисертација одбрањена на Филозофском Факултету у Новом Саду.

Пелеш, 2010: Зорица Пелеш, „Говор проте Стевана Димитријевића на Дан Св. Саве у Српској гимназији у Скопљу 1905. године", *Братство*, XIV, Београд, 137–150.

Стојанчевић, 1999: Владимир Стојанчевић, „Политичке и црквено–школске прилике код становништва српске националности у Битољском вилајету почетком 20. века", *Вардарски зборник* 1, Београд, 48.

Томић, 1936: Светозар Томић, „Прослава Св. Саве у српским школама у време Турско у Старој Србији и Македонији", *Јужни преглед* (Скопље), бр. I/1936, 11.

Хаџи Васиљевић, 1935: Јован Хаџи Васиљевић, „Свети Сава", *Календар Вардар,* за 1936, год. XXIV, Београд, 130–142;

Хаџи Васиљевић, 1930: Јован Хаџи Васиљевић, *Скопље и његова околина: историјска, етнографска и културно-политичка излагања,* Београд.
Цветић, 1901: Милош Цветић, „Уметност", *Нова искра*, 16. јануар 1901, 3
Шешум, 2020: Урош Шешум, *Српске школе и учитељи у Старој Србији и Македонији у Великој источној кризи,* Зборник радова са научног скупа одржаног 28. новембра 1918. године у Крагујевцу, Историјски архив Шумадије, Крагујевац.

ШТАМПА

Српска школа (Скоље), 1910.
Вардар (Скопље), 1911, 16. јануар.
Цариградски гласник (Цариград), 1895-1909.

Vukašin D. DEDOVIĆ

THE CELEBRATION OF THE DAY OF SAINT SAVA IN SERBIAN SCHOOLS IN SAND'ZAK OF SKOPJE AT THE END OF THE XIX AND THE BEGINNING OF XX CENTURY

Summary

At the end of the XIX and beginning of XX century The Saint Sava's cult was developed not just in Serbia and Montenegro but also in other Serbian areas which were under Turkish Empire and Austro – Hungarian Monarchy. In Old Serbia and Macedonia where Serbian people lived, before Serbian – Turkish war from 1876 – 78., The Day of Saint Sava was celebrated in cities like:Tetovo, Prizren, Priština, Vučitrn, Mitrovica, Gnjilane, Vranje, Niš, Skoplje, Kratovo, Kočan.

However, as Serbian – Turkish war was proclaimed 1876 – 1878. All Serbian schools in Turkey had to stop working. After the war, most Serbian schools in Old Serbia, especially in Macedonia, remained closed. The work of Serbian schools was forbidden and Serbian name must not be spoken out loud. After passing the law of public schooling in Turkey (1891) Porta allowed opening of private schools, primarily in Skoplje, and then in Thessaloniki (December 1892), and since May 1893 in the whole Macedonian part of Kosovo vilayet. For Bitola and Thessaloniki's vilayet permission was obtained in April 1897.

Serbian schools in Skoplje took part in all bigger events, holy days and celebrations in city itself as well as in entourage, and in some cases outwards. The Serbs celebrated all Christian holidays and in this way they raised Serbian national spirit. However, the greatest holy days are kept on the Day of the First Serbian Archbishop, educator and teacher, Saint Sava.

In the year 1893. began the celebration of the Day of Saint Sava in Serbian schools in several places of Sandzak of Skoplje (Kratovo, Kočan, Berovo, Tetovo), and in the year of 1895. In Skoplje, when work of primary schools was renewed and Gymnasium was established, as well as in Kumanovo, in villages of Kriva Palanka – Rankovac i Stanco, villages of Kočan – Beli and Nivičani, and in Maleška area in villages like Ratevo and Berovo. The Day of Saint Sava was celebrated for the first time in the year of 1896. in Serbian schools in Kriva Palanka, Gostivar and in village of Pobužje (Montenegro of Skoplje), and in year of 1897. In Serbian schools in Kućevište (Montenegro of Skoplje), Leunovo (Mavrovo), as well as in villages of Skoplje area in villages (Kruševica, Tabanovci, Cetirći, Nikuljan, Algunja, Dragomanac, Klecovac, Jačica и Kusan), and in several villages around Tetovo (Brezno, Odra, Belovište, Vratnince, Rogočevo, Sirinić, Tudenc, Galat, Mavrovo, Dufa, Jarekitim and Tajmiste). Since the year of 1899. The Day of Saint Sava was celebrated in the village of Pantalej in Kočan, as well as the village of Smojmirov (Maleška area), and in newly opened schools in Rogačevo and Trudenc in Tetovo.

The celebration of the Day of Saint Sava in Serbian schools in Sandžak of Skoplje was a special event. Administration of school chose the board more than a month before the celebration which had to prepare and more solemnly organize Saint Sava's celebration. Shortly before the Day of Saint Sava, according to the old custom, slav stake and Slavonic wheat were prepared, the hall is properly decorated, and general rehearsal of the program was held. Celebration started the night before the holiday by the evening liturgy in the church and there were also students and teachers. On the Day of Saint Sava, morning liturgy was held in honour of the Saint. After the morning liturgy priests, people and students went for litia from the churchyard towards school with the humming of church bells and the song „Ускликнимо с љубављу". In school, water consecration and cutting the bread are done, and then the host for the next celebration is chosen. After that, the administrator or some of the teachers adress to gathered people with convenient speech in which they describe the life of Saint Sava briefly and his merits for Serbian people. At the end of the speech one would ask gathered for donations in order to help poor students and people would do so.

After the speech solemn program was held which included recitation and Serbian songs. In the afternoonin the school yard, folk festival, dance was held and it lasted until dark. In the evening there was a dinner party which was used to collect donations for poor students.

Key words: Celebration, The Day of Saint Sava, Serbian schools, Skoplje, liturgy, kaza, litia, cutting the bread, water consecration, recitation, songs.

Рад је предат 1. марта 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

УДК 75(497.115)"1949/..."
37.091.3::75(497.115)"1949/..."
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-43030

Оригинални научни рад

*Звездана М. ЕЛЕЗОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ПОЧЕЦИ САВРЕМЕНОГ СРПСКОГ ЛИКОВНОГ ОБРАЗОВАЊА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ**

Апстракт: Почеци савременог српског ликовног стваралаштва на Косову и Метохији у вези су са оснивањем првих образовних установа на овом простору, у којима су се образовале генерације ученика и студената уметничких усмерења. Преглед развоја савремене ликовне уметности на Косову и Метохији може се пратити од 1949. године, када је у Пећи основана Средња уметничка школа. Ова школа постаје расадник талената и центар уметничког развоја, усавршавања и обликовања ликовне стварности на Косову и Метохији. Након тога, на развој ликовног образовања утиче оснивање Више педагошке школе у Приштини 1962. године. Концепција ове образовне установе подразумевала је формирање Групе за ликовну уметност, на којој су успешно школовани млади уметници. Академија уметности у Приштини одновна је 1973. године и на њој су постојали следећи образовни смерови: сликарство, вајарство, графика и графички дизајн. Академија је имала кључну улогу у развоју ликовне сцене у покрајини, образујући младе уметнике и будуће предаваче ликовне уметности у школама. Од школске 1986/87. године, Академија је реорганизована и наставила је да ради као Факултет уметности у Приштини. Најтежи период у историји универзитетског ликовног образовања у покрајини је наступио услед ратних дешавања 1999. године, када су протерани професори и студенти ове високошколске установе. Инфраструктура факултета, наставни простор и атељеи су узурпирани а већина уметничких дела која се у њима налазила опљачкана је и уништена. Факултет уметности је потом измештен најпре у централну Србију, а од 2001. године ради у Звечану, односно Косовској Митровици.

Кључне речи: Косово и Метохија, Срби, савремена ликовна уметност, школа, образовање.

Када је реч о почецима ликовног образовања и присуства ликовних уметника на Косову и Метохији, треба истаћи да се почетком XX века формирају прве гимназије и учитељске школе, у које долазе професори цртања, како би покренули ликовну културу. Један од најзаслужнијих је, свакако, сликар и ликовни педагог Влада Новосел (1874), који је код ученика Пећке гимназије оставио велики траг и непосредно утицао на доајена сликарства на Косову и Метохији Владу Радовића (1901-1986),

* Научни сарадник, zvezdana.el@gmail.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-47/2023-01/200020 од 3. 2. 2023. године.

на сликара Луку Станковића, вајара Цветка Радовића и на Глигорија Савовића, познатог архитекту. Поред Новосела, у ширењу и развоју ликовне културе учествује и Јосиф Петауер – Скица, сликар и ликовни педагог, који је у Пећкој гимназији дао велики допринос популаризацији ликовног стваралаштва (Павличић 2007: 81). У Косовској Митровици радио је и стварао Светислав Страла (1891), минхенски ђак и познати представник академског сликарства, члан групе Облик и универзитетски професор (Пекић 2013: 319-332). Страла је, за време рада у Косовској Митровици, извршио фазу акварела „Поглед са Звечана" и „Звечан", а имао је и запажену изложбу у овом граду 1919. године. Исто тако, у Косовској Митровици је урадио и идејно решење насловне стране часописа *Српско Косово*, са представама Грачанице, Звечана и Муратовог Турбета (Гугољ, Зајми Милентијевић 2018: 288-289). У овом граду осим њега су стварали Јефта Ванчетовић (1894), Александар Перић (1904) и бечки ђак Љубомир Видек (1902), док је у Приштини живео и стварао запажени сликар и ликовни педагог Бранко Дочић, а у Призрену Милан Рајић (Павличић 2007: 81-82).

Репрезентативни пример за приказивање дијахронијског развоја ликовног образовања у јужној српској покрајини јесте интервју, који је Божа Продановић дао приштинском листу *Јединство*, 27. децембра 1973. године. Интервју је имао пригодну намену, а повод за његово настајање јесте оснивање Академије уметности у Приштини. Из садржине интервјуа може се уочити да је Продановић, говорећи о нивоу развијености ликовног образовања, велики нагласак стављао на допринос Средње школе за примењену уметност у Пећи и Више педагошке школе у Приштини, које су међу првим установама културе омогућиле настанак Академије уметности у Приштини (Марковић 2015). Такође, познато је да је Продановић 1951. године у Пећи насликао и своје познато дело *Ђаци у Пећи* (Продановић 2000).

У Пећи се 1949. године, формирала прва примењена уметничка школа на Косову и Метохији, која постаје ликовни расадник талената и матица уметничког развоја, усавршавања и обликовања ликовне стварности на Косову и Метохији (Muharremi 1986: 29). Радило се о времену како истиче Драган Ђаловић, у којем је уметност схваћена као снажно средство за обликовање свести грађана, био јој је наметнут задатак да подржи државну идеологију. Посматрана је као одраз, објашњење и документ савремене стварности. Требало је да буде прилагођена свима, а уметник је морао да делује васпитно, подижући друштвено-политичку свест (Ćalović 2011: 322). У таквим околностима је школа почела да ради, а интересантно је да се, приликом формирања првог одељења, није уписао ниједан ученик. Милан Бесарабић, директор школе, покреће својеврсну просветитељску мисију и на територији Косова ученике усмерава на значај Средње уметничке школе, док је руководилац истог процеса у Метохији био Владо Радовић. Према Радовићевој тврдњи, нагли пораст интересовања за „нову школу" настао је у тренутку када је уписао своје две кћерке, након чега је на првом пријемном испиту уписано двадесетак ученика. Рад школе био је од круцијалне важности за развој ликовног образовања у јужној српској покрајини, јер је требало формирати темеље, односно одшколовати талентоване појединце, који би представљали наставни кадар за извођење наставе ликовне културе у покрајинским школама. Предложак школских

курикулума у Средњој уметничкој школи у Пећи био је наставни програм бивше Државне уметничке школе у Београду, а наставу су изводили гостујући професори из Београда. Школа је убрзо стекла висок углед и њени полазници настављали су са успехом своје школовање на студијама уметности у Београду. Многи ученици Средње уметничке школе остварили су запажену каријеру и значајан допринос у области ликовне уметности, што потврђује да је знање које су стекли у средњошколским данима својим квалитетом створило чврсту полазну тачку за њихов даљи развој и професионално усавршавање (Muharremi 1986: 29).

Од оснивања Средње уметничке школе наставни предмет вајарство предавао је један од родоначелника српске скулптуре на Косову и Метохији – Радосав Муса Микетић. Известан временски период у школи је као наставник радио Божа Продановић, касније професор Академије ликовних уметности у Београду. Након њега, педесетих и шездесетих година двадесетог века из београдских ликовних академија у пећку школу стижу: Светозар Каменовић, предавач цртања, сликања и технологије сликарства; Драган Вукосављевић и Вељко Радовић – сликање и Слободан Михајловић – графика (Marković 2015: 15).

Виша уметничка школа у Пећи одиграла је значајну улогу у ширењу и популаризацији ликовне културе на територији Косова и Метохије. Оснивањем Академије, која ће касније добити статус факултета у Приштини, стекли су се услови за континуирани развој ликовног стваралаштва у покрајини.

Моменат који је био од непроцењиве важности за развој ликовне уметности на Косову и Метохији представљало је оснивање Више педагошке школе у Приштини 1962. године. У оквиру ове установе формирана је Група за ликовну уметност, на којој су успешно школовани млади уметници, од којих ће многи бити окосница полета ликовне уметности у покрајини (Bužančić 1988: 34). Према мишљењу Петра Ђузе, изузетан догађај у развоју ликовне уметности на Косову и Метохији представљало је оснивање Академије уметности у Приштини. Била је то четврта академија уметности у ондашњој држави, након београдске, љубљанске и загребачке. Њено оснивање и почетак рада представљало је у покрајини, али и ширем простору, важан културни догађај (Ђуза 2013: 2). Предуслов за оснивање сваке образовне институције јесте јасан правни и законски оквир, о којем је потребно издвојити неколико важних података. Скупштина Аутономне покрајине Косова и Метохије усвојила је Закон о оснивању Академије ликовних уметности у Приштини, 31. јула 1973. године. Након тога је Савет Универзитета у Приштини одобрио Одлуку о почетку рада Академије, 21. септембра 1973. године. Званичан датум почетка рада Академије је 25. децембар, у школској 1973/74. години.[1] На Академији су постојали следећи образовни смерови: сликарство, вајарство, графика и графички дизајн. С почетком рада ове високошколске установе створени су основни предуслови за даљи квалитетнији развој ликовног стваралаштва

1 У раду смо користили податке из монографије коју је издао Универзитет у Приштини који ради на албанском језику. Монографија је објављена двојезично, на албанском и енглеском језику. Подаци који се односе на историјат универзитета пре деведесетих, углавном су коректно наведени. Међутим, подаци који се односе на универзитет од почетка деведесетих година, пристрасни су и не одговарају објективној слици развоја ове високошколске установе (The University of Prishtina 1970-2005. Prishtina: University of Prishtina, 2005, 186-187).

на Косову и Метохији. Одмах после оснивања, на академији су постојали само студијски програми који негују ликовну уметност, док је у школској 1975/76. години отворен Одсек за музичке уметности, а 1989/90. Одсек за драмску уметност. Академија је имала пресудан утицај на развој ликовне сцене у покрајини, школујући младе уметнике и будуће предаваче ликовне уметности у школама. Школске 1986/87. године, Академија је наставила да ради реорганизована, под називом Факултет уметности у Приштини (Bužančić 1988: 34).

Када је у питању наставни кадар на Академији ликовних уметности у Приштини, њега су одмах по оснивању чинили српски и албански предавачи. Сликарство су предавали: Воја Тодорић, Муслим Мулићи, Нусрет Салихамицић, Хилмија Ћатовић, Халил Мухаџери, Есат Вала, Џевдет Џафа, а касније Рецеп Фери и Тахир Емра. Предавачи вајарства били су Светомир Арсић Басара и Агим Чавардбаша. На наставном предмету графика били су ангажовани професори: Бошко Карановић, Зоран Јовановић Добротин, Фатмир Крипа, а у каснијем периоду и Масар Цака. Акт су предавали: Небих Цака и Алије Вокши. Сликарску анатомију предавао је професор Београдске академије Рудолф Габерц, а након извесног времена Масар Цака. Сликарску технологију предавао је Антон Гласновић. Наставни предмет Методика наставе ликовне културе предавао је Есат Вала, а касније Митар Алексић. Одсек за графички дизајн формиран је на приштинској Академији ликовних уметности школске 1977/78. године. Индустријски дизајн на овом одсеку предавао је Матеј Родић; писмо са типографијом Стјепан Филеки (професор са Београдске академије); графику Божидар Џимерковић (професор са Академије за примењену уметност у Београду). Опрему књиге предавао је Шуђри Нимани, а дизајн ентеријера и теорију простора Агуш Бећири. На Академији предавач историје уметности најпре је био професор Филозофског факултета у Београду Гојко Суботић. Један од важнијих тренутака у квалитативном развоју наставе на Академији представљало је ангажовање београдског професора Лазара Трифуновића, на месту предавача предмета историја уметности. Након Лазара Трифуновића, историју уметности предавао је Војислав Девић, до почетка деведесетих година XX века (Марковић 2015: 19-20).

Првобитна Академија уметности доживела је развој у организационом смислу и од 1986. године ова установа је добила назив Факултет уметности, да би школске 1989/1990, био у оквиру ње отворен Одсек драмске уметности. Најтежи период у историји факултета наступио је услед ратних дешавања 1999. године, када су протерани професори и студенти ове високошколске установе. Зграда факултета и атељеи професора узурпирани су, а већина уметничких дела која се у њима налазила опљачкана је и уништена. Факултет је потом премештен најпре у Варварин, где је остао две године. Затим је 2001. године, факултет пресељен на простор Косова и Метохије у Звечан, где и данас ради. Побољшањем услова рада факултета, од 2007. године део наставе се одвија у новим просторијама у згради у Косовској Митровици. Тако је ова установа наставила традицију образовања и уметничког стварања у Косовској Митровици, седишту измештеног Универзитета у Приштини.[2]

2 Из филма о историјату Факултета уметности у Приштини – Звечану који је снимљен поводом четрдесет година постојања. Филм Факултет уметности Косовска Митровица: www.youtube.com/watch?v=gnZWyucikk4[приступљено, 16.02.2023.]

Говорећи на јубилеју обележавања четрдесет година од оснивања Академије уметности у Приштини 2013. године, Петар Ђуза је истакао да се ради о четвртој ликовној академији (након београдске, љубљанске и загребачке), у ондашњој земљи. Након бурних времена деведесетих факултет је опстао и потврдио свој углед и у данашњем времену са три департмана (ликовним, музичким и драмским), изводи се настава у складу са Болоњским процесом. Ђуза је нагласио да је јубилеј Факултета „[...] значајнији јер обележава историјску прошлост и актуелну садашњост." Ради се о времену које је факултет обележио кроз посебно неговање савременог српског стваралаштва креативним радом на стручном уздизању младих и талентованих уметника (Ђуза 2013: 2-3).

У изложеном представљен је развој савременог српског ликовног образовања на Косову и Метохији, од средње уметничке школе у Пећи до универзитетског нивоа на Факултету уметности. Тај процес је афирмисао развој интересовања за ликовну културу, формирао угледну ликовну сцену у покрајини и изнедрио многа позната имена у укупној српској уметности.

ЛИТЕРАТУРА

Bužančić 1988: Vlado Bužančić. *Savremena umetnost Kosova*. Priština: Galerija umetnosti.

Гугољ, Бранка. Зајми Милентијевић, Естер. "Светислав (Оскар) Страла: о једном моделу прикупљања грађе и презентације српског културног наслеђа." *Наука без īраница*, Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 2018, стр. 287-302.

Ђуза 2013: Петар Ђуза. „Предговор". У: Милачић, С., Фуруновић, З., *Каūалоī изложбе: 40 īодина Факулūеūа умеūносūи Универзиūеūа у Пришūини*. Косовска Митровица: Универзитет у Приштини, Факултет уметности, 2-3.

Марковић 2013: Срђан Марковић. *Факулūеū умеūносūи у Пришūини - Звечану: 1973-2013.: ликовни одсек*. Приштина: Факултет уметности.

Muharremi 1986: Hivzi Muharremi. *Vlada Radović*. Priština: Galerija savremene umetnosti.

Павличић 2007: Звонко Павличић. „Осврт на сликаре Косова и Метохије краја XIX до средине XX века". У Раичевић, С. *Умеūносū Косова и Меūохије*. Косовска Митровица: Филозофски факултет, 80-82.

Пекић 2013: МиленкоПекић. „Светислав Страла, сликар и професор на Косову и Метохији". У: Шуваковић, У., *Културно наслеђе Косова и Меūохије. Исūоријске ūековине Србије на Косову и Меūохији и изазови будућносūи*. Београд, К. Митровица: Канцеларија за Косово и Метохију, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, 319-332.

Продановић 2000: Божидар Продановић. *Слике, акварели, цūежи 2000: реūроūекūивна изложба*. Београд: Уметнички Павиљон Цвијета Зузорић, 8-30. март.

The University of Prishtina 2005: *The University of Prishtina 1970-2005*. Prishtina: University of Prishtina.

Ћаловић 2011: Драган Ћаловић. „Srpska kulturna baština i socijalistički realizam". *Megatrend revija*, No. 8, 2, 321-336.

Ћаловић 2011: Драган Ћаловић. *Увод у ūеорију модерне и ūосūмодерне ликовне умеūносūи*. Београд: Мегатренд универзитет.

Филм Факултет уметности Косовска Митровица 2016: www.youtube.com/watch?v=gnZWyucikk4 [приступљено, 3.02.2023.]

Zvezdana M. ELEZOVIĆ

THE BEGINNINGS OF MODERN SERBIAN ART EDUCATION IN KOSOVO AND METOHIJA

Summary

The beginnings of contemporary Serbian art in Kosovo and Metohija are related to the establishment of the first educational institutions in this area, where generations of students and art students were educated. And overview of the development of contemporary art in Kosovo and Metohija can be traced back to 1949, when the High School of Art was founded in Peć. This school becomes a nursery of talents and a center of artistic development, improvement and shaping of artistic reality and Kosovo and Metohija. After that, the development of art education was infuenced by the establishment of the Higher Pedagogical School in Pristina in 1962. The conception of this educational institution included the formation of the Fine Arts Group, where young artists were successfully trained. The Academy of Arts in Pristina was re – established in 1973 an it had the following educational courses painting, sculpture, graphics and graphic design. The Academy played a key role in the development of the art scene in the province, educating young artists and future art teachers. Since the school year 1986/87, the Academy was reorganized and continued to work as the Faculty of Arts in Pristina. The most difficult period in the history of university art education in the province ocurred due to the war events in 1999, when the professors and students of this higher education institution were expelled. The faculties infrastructure, teaching space and studios were usurped, and most of works of art were looted and destroyed. The Faculty of Arts was then moved first to central Serbia, and since 2001. It has been working in Zvečan, i.e Kosovska Mitrovica.

Key words: Kosovo and Metohija, Serbs, contemporary art, school, education.

Рад је предат 23. фебруара 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА КУЛТУРЕ

УДК 271.222(497.11)-565(497.115)
398.332(=163.41)(497.115)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-42999

Оригинални научни рад

*Владан П. СТАНКОВИЋ**
Институт за политичке студије у Београду

*Бојан Н. ШЕВО***
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ПРАВОСЛАВНИ ПРАЗНИЦИ: БАШТИНА СРПСКЕ КУЛТУРЕ***

Апстракт: Сведоци смо јачања присуства верских празника у свакодневном животу српског народа. Стога смо за *тему* и *предмет истраживања* овог научног рада одабрали управо православне празнике. Масовна, сада већ и јавна, па и државна прослава верских, православних празника: Божића, Ускрса, слава.., сведочи о *актуелности* теме. *Предметни оквир* истраживања дотиче: социологију религије (социологију православља), социологију културе, етнологију и историју. Аутор је у раду користио читав спектар *метода* из друштвених и хуманистичких наука: метод посматрања, анализу садржаја, развојни метод, упоредни приступ и метод унакрсних култура... *Научни значај* истраживања своди се на продубљивање сазнајних увида о: месту, улози и значају верских празника у друштвеном животу српског народа. *Друштвени допринос*: у популаризацији традиционалне културе, у указивању на значај верских празника у васпитању, културизацији и социјализацији појединаца и друштвених група, у очувању и унапређењу културне баштине српског народа.

Кључне речи: верски празници, православље, баштина, српска култура, славе.

УВОД

Иницијатива да српске славе буду кандидоване при УНЕСКО као део светске нематријалне културне баштине, побудила је интересовање о месту, улози и значају слава у српској култури. У образложењу је наведено да: славе поседују јак интегративни потенцијал у окупљању међусобно блиских људи, посебно крвних сродника у породично окружење, и да су веома важан чувар традиције и свеукупне баштине српског народа (*RTV* 2013).

Па ипак, кохезивни чинилац није одлика само слава. Сличну функцију, у већој или мањој мери, поседују и други празници православног верског календара. Њихова често очигледна синтеза са (пра)старим обичајима, ритуалима, и понашањима,

* Виши научни сарадник, vladan.p.stankovic@gmail.com
** Научни сарадник, bojansevo78@gmail.com
*** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-47/2023-01/200020 од 3. 2. 2023. године.

и њихов просветитељски значај за најшире друштвене слојеве, сврставају православне празнике у благо духовне баштине српске културе.

Посебну улогу у етаблирању верских празника има православно хришћанство чији су приступи вери у великој мери остварили својеврсну симбиозу предхришћанских наратива и хришћанског предања. Овде ће, ради оправдања симбиозе предхришћанске и хришћанске традиције, бити, најпре, истражена логика православног приступа вери, и њен однос према духовном и материјалном наслеђу. То је од изузетног значаја како би се схватио смисао верских празника у животу православне заједнице у којој је хришћанско предање само надограђивано на предхришћанске навике, обичаје и ритуале.

ЛОГИКА ПРАВОСЛАВНЕ РИТМИЧНОСТИ

Логика православља приказује нам се појавно. Православље је уроњено у појавни свет и из његове перспективе трага за надприродним. Православље се најављује као „жива вера", вера самог господа Исуса Христа: вера коју је сам господ Исус живео и коју је упражњавао.[1] Православље је, дакле, више Христова него хришћанска вера. Стога су и захтеви који произилазе из православног начина исповедања вере окренути практичном подвижништву, „богозрењу душа на путу сусрета са творцем, Богом-оцем" (Платонов 2010: 485). Отуда и не тако претерано ревносна заинтерсованост православља за спољни свет...[2] Па ипак, у одређеним, по православље, кључним питањима овај приступ вери се пројавио, определио и опредметио.

Опредмећење православља се остварује кроз одређене верско-ритуалне радње и понашања која имају за циљ да утелове духовно-православне подстицаје у свакодневни живот. Ритмичност понављања ових дидактичких радњи и понашања опредмећује васпитну улогу у процесу богозрења, односно обожења. У ритуалне радње спадају и молитве, певања, једење или пост одређене хране (уздржавање од хране неколико дана) итд (Лазарева 2017). Згушћавање верске праксе посебно се сабија око верских празника. Сваки дан у години немењен је неком догађају из православног, верског календара. Стога се празници одкривају у својој ритмичности. Свест о ритмичности празника стиче се са животним искуством, и са годинама. Циклично надирање празника ствара ритам у животној композицији линеарних облика. Истовремено, празници поседују и метрику. Пошто је метрика запис који упућује на ритам (Hermann, Schmidt 1878: 3), она обележава раздаљину између појединих празника. Тако је метрика постала орјентир за утврђивање празника.

Сваки празник има, дакле, своје место у распореду светковања. У паганско доба празници су везани за годишње циклусе: за распоред звезда на небу, за временске или елементарне непогоде... Касније, празници добијају спиритуалнија значења. Празновање паганских богова испрва је имало натуралистичко обележје. Били су то богови који су носили извесна природна својства. Временом богови

1 „Бог је постао човек, да би човека уздигао до Бога. То је почетак и завршетак, између којих се креће православна, светосавска култура" (Поповић 1953: 64).

2 „(...) православна култура плитко захвата поље друштвености" (Станковић 2014: 322).

губе ова анимистичке особине и све више освајају подручја антропоморфног. Са јачањем хришћанске вере стари пагански обичаји светковања добијају хришћанска значења и форму.

Православна црква, дакле, никада „није кренула путем потпуног искорењивања паганских обичаја већ путем њихове адаптације, обезвређивања" (Литаврин 2017: 201). Православље се определило за метод калемљења хришћанских симбола и значења на паганску основу. Без амбиција да укине или забрани обичаје, који су се до тог времена упражњавали, православне су реформе увреженим натуралистичким светковинама и паганским празницима додавали ново хришћанско рухо.[3] Тако се хришћанско Предање (из Светог писма, Свете предаје и историјских датума повезаних са највећим и најзначајнијим светитељима православља) надовезивало на паганске обичаје и рустичне празнике који су величали и подржавали неумољиве природне законитости везане за: смене годишњих доба, животне процесе: клијања, раста, бујања, сазревања.., као и за све друге подражаје из спољног света (Bandić 2010: 63).

ПРАВОСЛАВНИ ПРАЗНИЦИ И ЊИХОВА ЗНАЧЕЊА

У календару словенских народа почетак године је у непосредној вези са крајем владавине „Потонућа" или краткодневнице. Традиционални Јулијански календар, који и данас слави највећи број православних верника, смешта Бадњи дан не у најкраћи, већ у онај дан у години у коме је Земља најудаљенија од Сунца, што према Грегоријанском календару пада 6. јануара. Распоред звезда на небу наговестио је појаву „Света три мудраца" који су са Истока дошла да се поклоне тек рођеном Исусу.[4] Тако су православни народи заменили прославу најдуже ноћи у години паганског солстиција, испраћајем најхладнијег дана у години слављењем Бадње вечери и Божићног јутра рођења Христовог.[5] Уместо колективне светковине паљења ломаче, тог „симбола светлости и сунца", којом се прослављa наговештај дужих дана, током Бадње ноћи, а са Божићним јутром, пали се суво, жуто грање храстовог дрвета – *бадњак*, и најављује обнова живота надолазећим пролећем (Самарская губернская Дума 2010: 12). Прослава није, дакле, обележавала један дан у години, већ низ значајних догађаја, тзв. *календе*: од краткодневице до првог видљивог трага преображаја природе ка топлијем периоду.[6] Ако се узму у обзир и брумалије, слављене посебно у римско-византијском свету, које су почињале прославом Бахуса

3 Услед јаких верских убеђења и склоности ка митском, они су „хришћанизовали" „паганске" божанске фигуре и митове, који су одолели искорењивању и дали им ново значење.

4 Занимљив је мит о „Три Мудраца" који долазе са средњег Истока, из Персије. Многи аутори у овом миту виде утицаје зороастризма на нову блискоисточну религију хришћана у настанку (ди Брej 1995: 332).

5 Занимљиво је да се Божић слави тек од IV или V века. „Није слављено зато што хришћански поглед на човека и човечји живот нија давао значај телесном рођењу и телесном животу, колико духовном рођењу (крштењу) и телесној смрти као рођењу за вечни духовни живот, и смрт мученика звала се рођендан" (Мирковић 1961: 84).

6 „У почетку су календе слављење од 1. до 5. јануара, Божић 25. децембра и календе су трајале читавих 12 дана" (Литаврин 2017: 201).

након винског врења и трајале све до краткодневнице, онда су се славља, данашње славе, и светковине растезале од новембра до средине јануара (до Богојављања, и првих наговештаја зимског Преображења природе) (Graf 2015: 208-209). Ипак, брумалије су у православном календару брзо изгубиле снагу управо због порочности и непримерености. Установљен је строг божићни пост: припрема за очишћење тела и душе од телесних страсти разузданих нагона. Традиција обележавања помена на дух упокојеног домаћина обједињеља породице, укопаног неретко испод трпезаријског стола или испод кућног прага,[7] у средњем веку је хришћанизована.[8] Сахране су се од тада спроводиле на гробљима, а помен на породичног старешину замењује обележавање одређеног хришћанског свеца, па се слава преноси са колена на колено. Славе се код Срба углавном прослављају у јесен, после Задушница. У том периоду почиње божићни пост, па је јело посно.[9] Нема музике, већ се воде разговори међу гостима.

Први наговештаји малаксавања зимског циклуса ледених дана најављују се након зимског Крстовдана: преко Богојављања и Јовандана (Ивановић-Баришић 2007: 116). Крстовданом се прославља крштење Исусово у реци Јордан од стране Јована Крститеља (Јована Претече), док се на Богојављање освећује вода и ван цркве (Melton 2011: 854). Симбиоза Крстовдана и Богојављања, када се освештава вода, међу многим православним народима: Русима, Србима, Бугарима.., увела је обичај пливачког такмичења у леденој води за Часни или Богојављански крст. Свештеник освешта ледену воду, а потом и пливаче-такмичаре који пливају за освештани крст који се потапа у какву реку, језеро или море. Улазак у воду и борба за Часни крст има симболику поновног крштења у реци Јордан, а подвижничка борба за освештани крст исказује спремност да се поднесе жртва Христова (ур. Crump 2013: 374). Најхрабрији, најспретнији и најбржи такмичар-подвижник постаје не само победник у пливачкој борби, већ и „најјачи у вери" који завређује Крст часни.

Сретење је празник који се слави на издисају зиме. То је празник радости и великих очекивања после тешких дана зимске поспаности и исцрпљујућег поста. Сретење пада тачно четрдесет дана по рођењу Христовом, и обележава увођења Исуса Христа у Храм. У Храму је Симеон Богопримац прорекао спаситељску улогу

7 Домаћин куће сахрањивао се у самој кући. Још и данас у неким деловима Србије, попут села ваљевског краја, укућани се сахрањују у дворишту. „Из података које смо навели види се да је *обичај сахрањивања у кући* постојао у разним временима и код разних народа, и према томе могућно је да је он, у далекој прошлости, био – код народа који нису номади – ако не општи, а оно бар врло добро познат. То нас, уосталом, не изненађује, јер тај обичај лепо одговара анимистичким схватањима..." (Чајкановић 1973: 52).

8 „Први поуздани историјски подаци, које данас имамо о Крсној слави у старим црквеним књигама и записима уопште, означују тај савремени прворазредни национални празник наш као *Памет светом* и везују га одмах уз помен мртвима – *за Покој*. Ти су подаци из првих времена самосталности Српске цркве и имају јасну тенденцију да регулишу прослављање *светог* или *свеца* у духу што чистијег хришћанског схватања – елиминишући прастару, дохришћанску, Крвну жртву гозбама и пировањем..." (Грујић 1930: 36).

9 „Пошто је гозба битан елемент славе, постоје тзв. *посне* и *мрсне* славе. Уколико слава пада у среду или петак и у време божићног поста, црква прописује посну славску трпезу (без меса, млечних производа и јаја)" (Павковић 2015: 125).

тек рођеном дечаку Исусу Христу (Мирковић 1961: 134-135). Најава спасења кроз Христа празник је наде и радости. Обичај ношења великих свећа својствен је овом празнику још од најранијих дана Римског царства...

Пре Ускрса славе се *Благовести*. То је пролећни празник. Сматра се да зима траје до Благовести, када из земље излазе змије, из јазбина глодари, а из пећина медведи. Благовести прослављају радосну вест коју је Девица Марија примила од арханђела Гаврила да ће родити Исуса, сина Божијег (ур. Crump 2016: 76). Благовести су празник најаве утеловљења Исуса Христа. У симболичном смислу Благовести су, такође, празник наде и радости.

Средишњи празник православних верника је Васкрс или Ускрс. Ускршњи празник за православне хришћане има метафизичко значење. Васкрс потврђује веру православних да је Христова победа над смрћу осведочена. Стога се православци за овај дан дуго припремају у посту и молитви. Припреме трају пуних 40 дана. Пред крај поста озваничава се победа очишћене природе подвижника у Великој или „Часној недељи" током које се прати јеванђељски помен на Страдање Исуса Христа.[10] „Страдална недеља" почиње са „Лазаревом суботом", када је Исус подигао из мртвих Лазара,[11] потом прати улазак Исуса у Јерусалим на Цвети (Мирковић 1961: 297-298), продужава се „Великим четвртком" када се обележава „Тајна вечера" (Benc 2004: 34), током које је Исус са својим ученицима последњи пут делио трпезу.[12] Врхунац прославе почиње Великим петком. То је најтужнији дан у православној години. Он се обележава у домовима, скрушено. За разлику од католичких обичаја који Великом петку придају посебан значај: велики и помпезан празник победе мученишта над тамама зла; православни Велики петак обележавају са извесном: скрушеношћу, тугом и самовањем. И док су процесије у католичким метрополитанским средиштима грандиозне, и све је испуњено дубоком побожношћу и молитвом за страдања Христа, дотле су срца православних верника испуњена извесним стидом због неправди које су Исусу учињене од стране смртних људи. На Велики петак се не ради, нити се једе, чак се не узима ни вода све до касног послеподнева. Верници одлазе у цркву. У цркву се улази у послеподневним сатима: стоји се, а молитве су стидљиво упућене распетом Христу. Иза три сата послеподне свештенство уноси плаштаницу, свети покров Исусов. Покрову се исказује посебно поштовање. У вечерњим сатима обавља се *литаније*, процесија око цркве.[13] Литија не напушта црквени посед. По повратку из цркве спрема се строго посна вечера на води, без уља и зачина. На Велики петак, баш као и на Велику суботу, не оглашавају се црквена звона. Све је мирно и тихо, и спремно за Велику недељу. На Велику недељу радосну вест Васкрсења најављују управо црквена звона.

10 „Због тога је улазак Христов у Јерусалим нераздвојан од свега онога што се до самога васкрсења збило, и зато се пред сваки ускршњи дан хришћани опомињу на све те догађаје од уласка Христова у Јерусалим до самога васкрса" (Станојевић 1908: 3).

11 Лазарево васкресење је симбол будућег васкрсења људског рода (Trifu 2013: 30).

12 „Црква Божја од овог тренутка до данас, није ништа друго до једна непрестана Тајна вечера. Приликом Тајне вечере Господ је прорекао својим ученицима да ће га један од њих издати, знајући да ће то бити Јуда" (Илић 2017).

13 „В Пятницу, в день Распятия, днем совершается вынос Плащаницы на середину храма, а вечером – погребение с крестным ходом" (Емельянов 2020: 6).

Цркве су пуне верника, одржава се литургија.[14] У литургији сви постају једна велика молитвена заједница која учествује у Христу, и у најрадоснијем празнику. Верници се исповедају, и потом причешћују најмистичнијим даром намењеним верницима: хлебом и вином, телом и крвљу Христовом (Перић 1997: 128-129). Прочишћени верник спреман је да прослави најрадоснији хришћански празник у кругу своје породице и пријатеља. Спрема се богата трпеза. У неким деловима православног света служе се тврдо кувана обојена јаја. Чак постоји надметање у лупању јаја.[15] Јаје симболише поновно рођење: победу вечног живота над смрћу.[16] И овде исијава симболизам ранијих предхришћанских епоха. Јаја се боје у црвено; у боју: радости, среће и живота.[17] Након дугог утонућа природе у зиму и мировање, Вечни живот поново се: буди, клија, мења и развија. Јаје постаје симбол новог животног циклуса.

На четрдесети дан након Ускрса, православни верници славе Спасовдан. „Црква Спасовдан прославља у спомен на Вазнесење Господње, то јест на Вазнесење Исуса Христа“ (Ивановић-Баришић 2007: 192). Четрдесети дан од Васкрса Христос се појавио пред трпезом где су његови ученици, апостоли обедовали. Потом их је одвео на Маслинову гору и посаветовао их да сачекају Дух свети који ће се ускоро међу њих појавити. Предсказао им је да ће их Свети Дух водити, и да са јаком вером треба да сведоче свуда по свету. Потом се Христос узнео на небо. На Спасовдан се Исус, дакле, појавио међу апостолима, ободрио их је. На овај велики празник Христос је осведочио своје постојање, ободрио апостоле и послао их у мисију.

У Ромејском царству славиле су се „Русалије, пролећни празник цвећа... после Ускрса уочи Тројице...“ (Литаврин 2017: 203). Овај је празник дуго опстајао у народу. Пред почетак лета најзначајнији празник који се слави је *Св. Тројица*, „Духови“, „Тројчидан“ или „Педесетица“. Према предању педесет дана од Васкрса на Христове ученике, апостоле, сишао је у Јерусалиму Свети дух, и пошто се то догодило педесет дана од Исусовог васкрсења овај се празник обележава и као: „Педесетица“. Свети дух је, на тај дан, нашао плодно тло у душама апостола, сручио се на њих, и даривао их је милошћу/побожношћу, па апостоли „испуњени духом Светим почеше говорити разним језицима“ (Мирковић 1961: 227). Празник пада пред само лето, и наговештава богатство, плодност и изобиље уочи почетка жетве. Међу хришћанима то је Дан рођења цркве: од тада је Свети дух постао присутан:

14 „За црквени празник парохијани су били обавезни да присуствују служби у цркви, а често да учествују у свечаној литургији“ (Литаврин 2017: 203).

15 Понегде се тврдоћа кувано-обојених јаја испробава зубима, као у Грузији. „Then follows an egg--cracking game, in which people first lightly tap their blood-red, hard-boiled eggs against their teeth; the eggs making a clear sound are the strongest“ (ур. Crump 2021: 104).

16 „Яйцо является традиционным символом плодородия и возрождения. В христианстве пасхальное яйцо символизирует Гроб Господень. Напоминая по форме камень, которым в древности обычно заваливали гробницу, оно в то же время дает начало новой жизни. Таким образом, для христиан это напоминание о воскресении Исуса Христа, о спасении и вечной жизни для истинно верующих“ (Солодянкина 2014: 79).

17 „Централно место има, разуме се, обичај бојадисања јаја, туцање јајима, поклањање и ритуално једење“ (Чајкановић 1973: 112).

протеже се кроз време преко цркве, са генерације на генерацију.[18] Од Педесетице црква је постала видљива, она се пројавила свима.

Један од најзначајнијих празника на издисају лета је Преображење Господње или просто: (летње) Преображење.[19] Према предању Исус се пред својим ученицима: Јаковом, Петром и Јованом на планини Тавор преобратио у светлост. Бог тада Христовим ученицима са небеса посла снажну поруку: да никада не губе веру у Исуса, сина његовог. На овај дан хришћани обележавају божанску природу Исуса Христа која је тада, по први пут, постала видљива (Мирковић 1961: 251). Преображење је, дакле, празник који указује на снагу вере, и потребу снажења властитог духа.

С' почетка јесени, 14. септембра по јулијанском а 27. септембра по грегоријанском календару, прославља се Уздизање (Воздвижение) Часног крста, или једноставније: „Крстовдан". Према предању, на овај дан је царица Јелена, мајка цара Константина, пронашла Часни крст у Јерусалиму, а на исти дан се прославља и повратак Часног крста из Персије у Јерусалим („Крстовдан" 2019). Проналазак Часног крста празник је победе хришћанства над безбожним царством, и покрштавање моћне Римске империје: победа Исуса, чија је вера овладала срцима и душама поданика царства (Шмеман 1996: 14-15).

У православном свету посебну пажњу завређују тзв. *Богородичини ӣразници*. Чак три од 12 празника посвећени су „Пресветој Дјеви Марији". Забележено је да је византијска Нова година почињала на заласку лета, у најплоднији део године. Последњи празник старе календарске године, који је долазио одмах иза летњег Преображења, био је „Успење Пресвете Богородице", или „Велика Госпојина" који се слави 28. августа по Грегоријанском, односно 15. августа по Јулијанском календару. „Велика Госпојина" слави дан када се Богородица „вазнела" на небо, и предала свој дух „у руке Спаситеља". Стога се овај празник назива и Успење пресвете Богородице. „Велика Госпојина" је празник наде и праштања: потврда да посвећеност Христу омогућава Небеску правду и вечни спокој. Празник се усталио до VI века,[20] када је као посебан издвојен из дотадашњег здруженог празника „Сабора пресвете Богородице", који се слави као други дан Божића – у част мајке која је родила Богочовека. Читав један период године, између Велике и Мале Госпојине, посвећен је Дјеви Марији и назива се „Међудневница". У сваком смислу, то је најстабилнији

18 „(...) на апостолов сошел Святой Дух, и с этого момента простые рыбаки, ремесленники и, как сейчас бы их назвали, мелкие предприниматели, окончательно преображаются внутренне и становятся проповедниками Евангелия. Собравшиеся в Сионской горнице ученики Иисуса, приняв божественную благодать, получают все необходимые дары, чтобы создать на земле святую Церковь – ту самую Церковь, в которой происходит восстановление некогда разорванной связи Бога и человека" (Курбатова 2021).

19 Постоје озбиљне индиције да се Преображење Господње збило у рано пролеће, 40 дана пре Страдања и Васкрса, и да је оно тек касније премештено у средиште посусталог лета, у 6. односно 19. август по Грегоријанском календару: „Итак, по мнению Болотова, праздник Преображения 6 августа – армяно-каппадокийского происхождения и установлен в Армении в противовес языческому празднику роз" (Лисовой 1995: 219).

20 „Gregory may still have been in Constantinople or have just departed for Rome when in 587 or 588 the emperor Maurice introduced the feast of the Assumption of the Virgin Mary (*Κοίμησις της Θεοτόκου*) into the ecclesiatical calendar..." (Ekonomou 2007: 36).

и најплоднији део године, када се излази на брање плодова, када се људи посвећују здрављу: скупља се лековито биље, проналазе се нови извори воде и ужива у бањању... Првог септембра по јулијанском календару обележава се „малаксавање природе“ и почиње Нова година. „Међудневница“ се завршава „Малом Госпојином“ празником који прославља рођење непорочне Дјеве Марије. Њеним рођењем омогућено је остварење Божијег промисла: Бог је нашао тело у коме ће се зачети Свети дух (Скабалланович 1915). И овај је празник због значаја издвојен из дотадашњег здруженог празника „Сабора пресвете Богородице“. У неким православним земљама „Мала Госпојина“ је празник сусретања, па се уговарају свадбе, јер се сматра да бракови склопљени на овај празник дуговечни и стабилни. Коначно, међу Велике празнике сврстава се и „Ваведење“, које слави увођење Богородице у Храм, и њену припрему да се обистини Божији наум. По предању Дјеву Марију је у храм увео Захарија, отац светог Јована Претече. Она је у храму провела пуних девет година. Након смрти родитеља предали су је сроднику Јосифу на чување (Љешковић 2017: 17). Са њим је живела у девичности, што није био обичај у народу из кога је потицала. Празник се прославља на издисају јесени, 4. децембра по Грегоријанском, или 21. новембра по Јулијанском календару. Пада у време слава и божићног поста. Празник се посебно намењује родитељима и нероткињама.

Осим Великих празника православни народи прослављају и *Свештељске празнике*, који нису ништа мање значајни.[21] Подвижништво, мученштво, и страдалништво у православном вредносном систему имају изузетну улогу. Стога се посебно славе одређене историјске личности које су за веру неретко положиле и живот. Постоји читава „Хијерархија мученика“ која почиње са преподобнима (онима који су живели побожним и подвижничким животом), наставља се са исповедницима (мученим преподобницима), мученицима (преподобницима који су и страдали за веру), преподобномученицима (монасима-страдалницима), великомученицима (који су претрпели највећа страдања за веру), свештеномученицима (епископима, свештеницима и патријарсима који су страдали за хришћанство) и Светима (свима који су исповедали хришћанство и страдали за веру). Међу светитељским празницима разликује се празновање универзалних светитеља од светаца из појединих народа. По достојанству сви православни народи славе: рођење Јована Крститеља, свете апостоле Петра и Павла и Усековење главе Јована Крститеља. Славе се и арханђели, попут Светог Михајла, или Светог Гаврила, а међу свецима посебно место заузимају: Свети Ђорђе (Св. Ђурђе или Св. Георгије), Свети Никола, Свети Алимпије Столпник, апостол Марко, апостол Лука, свети Димитрије... (Литаврин 2017: 203). Уз то поједини народи славе и одређене светитеље чија је мисија била усредређена на народ из кога потичу. Тако се код Срба посебно прославља Велики жупан Симеон Мироточиви, Свети Сава, Стефан Дечански, Света Петка... (Yanich, Hankey 2017: 23-30). Код Руса се славе: Свети Андрија Првозвани (кога славе и неки други словенски народи), потом: Свети Јован Кронштатски, Свети Тихон, Свети Серафим Саровски, али и владари, попут: Светог кнеза Владимира, Светог Александра Невског... (Ульянов 2010: 191, 51-54). У Грузији је посебно

21 „Број заповедних празника временом се мењао и повећавао давањем већег значаја неким празницима, као и увођењем празника посвећених националним светитељима“ (Точанац-Радовић 2015: 9).

изграђен култ Свете Нине.[22] За бугарски народ нарочито место имају свеци: свети Иван Рилски, свети Прохор Пчињски, свети Пимен Зографски... (Старева 2021: 373). Међу Румунима прослављају се: Свети војвода Стефан Велики, свети отац Арсеније, света мати Параскева... (Baltaceanu, Brosteanu 2019). Грчка црква такође прославља многобројне свеце и изказује им посебно поштовање: Свети Пајсије са Атоса, Свети Нектарије из Егине, Свети Пахомије Велики, Света Пелагија Тиношка... и многи други (Poulos 2005).

Допремање моштију светаца – непобитан доказ победе Вечног живота над трулежи осмрћене природе – има нарочити значај у православном верском календару. „Свечани дочеци на путу у престоницу приређивани су и моштима познатог или новопроглашеног светитеља" (Литаврин 2017: 205). У српским земљама култ Василија Острошког толико је распрострањен да дочек његових моштију изазива незапамћену пажњу код верујућих маса. Нетрулежно тело, доказ победе вечног живота над смрћу, међу православним народима, изазива посебну пажњу и интересовање верника (Баева 2018).

И породичне свечаности прате логику црквеног ритуала, и неретко имају верско обележје. Прихват Светих тајни, попут крштења или венчања, те опело и помен за покој душе, прати и извесна свечарска атмосфера. Ово су кућни празници, догађаји из живота који заврећују пажњу да буду окруњени верским, православним ритуалом. Значај ових празника установљен је још из најранијих времена апостолске цркве. У православљу деца се крштавају још као сасвим мала.[23] Црква сведочи и о светој тајни брака, током црквеног венчања. Сви су ови празници личног карактера (Литаврин 2017: 206).

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

У православној Култури преображаја празник има специфичну улогу најаве и опредмећења. Он је помен на један важан аспект људског постојања у божијој историји. Пројава црквених празника у цикличној структури годишњих доба има за циљ да укаже да је живот више од бескрајних понављања. Преко празника вера се опредмећује у свакодневни живот. Празници представљају помен на Јеванђељски живот и опомињу како треба живети. Верски, православни празници указују на потребу упражњавања богобојажљивог живота. Празницима се вера уводи у живот заједнице, посведочава се победа Вечног живота над пролазношћу.[24] Праћење верских празника, који се паралелно збивају са природним циклусима, имају функцију освештавања живота: сталног присуства верског елемента у животу

22 Света Нина се прославља у грузијском календару 14. јануара. Њене изцелитељске способности биле су познате и ван закавкаске Иверије (Србуљ 2007: 9-14).

23 „На основу верске нормативне основе православних обреда он се обавља након рођења али је дозвољено и крштење одраслих" (Радуловић 2002: 77).

24 Победа вечног над пролазним, духовног над материјалним, линеарног над цикличним усађена је у суштину хришћанског велеобрта: „(...) време је у исти мах и онај најочигледнији и необориви доказ ропства и смртности човека и свега у свету. Од времена се не може побећи: оно – откуцавајући равномерно своје часове – носи све што постоји ка неизбежној смрти" (Шмеман 1996: 8).

заједнице и појединца, чиме се обезбеђује трајан помен на обавезу завређивања Вечног. Преко празника човек се уходава у православни начин живота, уподобљава се „живој вери Исусовој".

У српској колективној свести верски празници су имали снажну васпитну функцију: прихватања, очувања и преношења културалних вредности. Веза рустичне предхришћанске традиције и охристовљених предања овде је толико јака, да представља снажну и нераскидиву спрегу. Постоје озбиљна истраживања која сведоче да празновање светаца-заштитника дома, своје порекло има од предхришћанског прослављања култа предака, домаћина куће (Bandić 1980: 164. и даље). Ови су празници представљали помен на дух предка, на непрекинути ланац његових наследника, на настојање да се прослави безконачност кроз лозу коначних предака: да се умакне временитом и да му се прида Вечни смисао.[25] Православна култура појавног настоји да ухвати смисао безконачног у ововременом свету. Стога православни празници сведоче о ововременим наративима којима се придаје охристовљена димензија Вечног. Кроз православне празника ишчитава се и православни приступ култури као преради људског духа, и његовог постојања. Укрштање Ововременог и Вечног оправдава смисао и значај Православних празника: они су постали део колективног духа српске нације (Шљивић 2021: 337), те су стога неки аутентични празници, попут нпр. слава, сада и званично прерасли у светску нематеријалну културну баштину (RTS 2014).

ЛИТЕРАТУРА

Baltaceanu, Brosteanu 2019: Francisca Baltaceanu, Monica Brosteanu. *Martori ai fericirii – Sapte vieti de sfinti romani*. Bucureşti: Humanitas.

Bandić 1980: Dušan Bandić. *Tabu u tradicionalnoj kulturi Srba*. Beograd: BIGZ.

Bandić 2010: Dušan Bandić. *Narodno pravoslavlje*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Benc 2004: Ernst Benc. *Duh i život Pravoslavne crkve*. Beograd: Čigoja štampa.

Crump 2013: yp. William Crump. *The Christmas Encyclopedia*. 3-th edition. McFarland.

Crump 2021: yp. William Crump. „Georgia". *Encyclopedia of Easter Celebrations Worldwide*. McFarland.

Ekonomou 2007: Andrew Ekonomou. *Byzantine Rome and the Greek Popes* – Eastern Influences on Rome and the Papacy from Gregory the Great to Zacharias, A.D. 590-752. Lexington Books.

Graf 2015: Fritz Graf. *Roman Festivals in the Greek East – From the Early Empire to the Middle Byzantine Era*. Cambridge University Press.

Hermann, Schmidt 1878: Johann Hermann, Heinrich Schmidt. *An introduction to the rhythmic and metric of the classical languages*. Ginn and Heath.

RTS 2014: Radio televizija Srbije. „Srpska slava na UNESKO-voj listi", 27. novembar 2014. *https://www.rts.rs/page/magazine/sr/story/511/zanimljivosti/1763580/srpska-slava-na-uneskovoj-listi.html* (приступљено 08.02.2023)

Melton 2011: Gordon Melton. *Religious Celebrations* – An Encyclopedia of Holidays, Festivals, Solemn Observances, and Spiritual Commemorations. ABC Clio.

Poulos 2005: George Poulos. *Orthodox Saints*. 2nd edition. Holy Cross Orthodox Press.

25 О улози православних празника, посебно слава, Димитрије Богдановић бележи: „Слава је, дакле, један вид мисионарске делатности Светосавске цркве, један облик њене борбе против паганизма, за потпуну евангелизацију средњевековне Србије" (Богдановић 1985: 150).

RTV 2013: Radio televizija Vojvodine. „Srpske slave pod zaštitom UNESKA?“, 18. decembar 2013. https://rtv.rs/sr_lat/zivot/drustvo/srpske-slave-pod-zastitom-uneska_446757.html. (приступљено 08.02.2023)

Trifu 2013: Anca Trifu. „Tradiţii şi obiceiuri de Paşti în Bucovina“. *Tradiţii şi obiceiuri de Paşti*, 30-31. Sibiu: Casa Corpului Didactic.

Yanich, Hankey 2017: Voyislav Yanich, Patrick Hankey. *Lives of the Serbian Saints*. Independently published.

Баева 2018: Вихра Баева. „Православие и местни култове: Свети места, реликви, и ритуали в Българската столица“. Зборник радова: *Савремена српска фоклористика*, бр. 6, 191-223. Тршић, Београд: Удружење фолклориста Србије.

Богдановић 1985: Димитрије Богдановић. *Крсна слава као светосавски култ*. „О крсном имену“. Београд: Просвета.

Грујић 1930: Радослав Грујић. „Црквени елементи Крсне славе – Реформе Светог Саве“. *Гласник Скопског Научног друштва*. № VII-VIII, 35-75. Скопље.

Ди Брej 1995: Пол ди Брej. *Заратустра и преображење света*. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка кућа Зорана Стојановића

Емельянов 2020: Николай Емельянов. *Страстная седмица – день за днем*. Москва: Коллекция журнала „Фома“.

Ивановић-Баришић 2007: Милина Ивановић-Баришић. *Календарски празници и обичајима у подавалским селима*. Београд: Етнографски институт САНУ.

Илић 2017: Бранислав Илић. „Свети и Велики четвртак“. *Ризница литургијског богословља и живота*, 13. април 2017.

Крстовдан 2019: „Крстовдан“. *Светосавље*. Београд, 27.09.2019.

Курбатова 2021: Жанна Курбатова. „Иконография праздника Пятидесятница: Как сошествие Святого Духа на апостолов изображалось в разные эпохи“. *Фома*. Москва: Православный журнал для сомневающихся.

Лазарева 2017: Людмила Николаевна Лазарева. *История и теория праздников*: учебное пособие. Челябинск: Челябинская государственная академия культуры и искусств.

Лисовой 1995: Николай Николаевич Лисовой. „Преображение Господне – иконография и смысл праздника.“ *Синергия* – Проблемы аскетики и мистики православия. Москва: РАН – Центр гуманитарных исследования и программ „Путь“.

Литаврин 2017: Генадиј Литаврин, *Како су живели Византинци?* Нови Сад: Академска књига.

Љешковић 2017: Павле Љешковић, „О химнографији Богородичиних празника“, *Светигора*, бр. 265, Цетиње: Митрополија црногорско-приморска СПЦ.

Мирковић 1961: Лазар Мирковић, *Хеортологија* – историјски развитак и богослужење празника православне источне цркве. Београд.

Павковић 2015: Никола Павковић. „Слава или Крсно име код Срба“. *Гласник етнографског института САНУ*, LXIII (1), 123-145. Београд: Српска академија наука и уметности.

Перић 1997: Димшо Перић. *Црквено право*. Београд: Правни факултет Универзитет у Београду.

Платонов 2010: Олег Платонов. *Русские святые и подвижники православия: историческая энциклопедия*. Москва: Институт русской цивилизации.

Поповић 1953: Јустин Поповић. *Светосавље као философија живота*. Минхен: Српска религиозна библиотека „Свечаник“.

Радуловић 2002: Лидија Радулови. „Црквени ритуали животног циклуса: крштење и венчање“. *Обичаји животног циклуса у градској средини*, књига 48, 77-94. Београд: Етнографски институт САНУ.

Самарская губернская Дума 2010: Самарская губернская Дума. *Государственные праздники России*. Самара.

Скабалланович 1915: Михаил Скабалланович. *Христианские праздники – Рождество Пресвятой Богородицы*. Кіевъ: Проповѣническій Листокъ.

Солодянкина 2014: Елена Солодянкина. „Яйцо – символ пасхи“. *Птица и птицепродукты*, бр. 19 (2), 70-80. Яичный мир. Москва: РАН.

Србуљ 2007: ур. Јован Србуљ. *Земља близу неба – Православна Грузија 15 векова са Христом*, Београд: Православна мисионарска школа „Александар Невски".
Станковић 2014: Владан Станковић. *Православно друштво* – култура, установе, развој. Београд: Институт за политичке студије.
Станојевић 1908: Ђорђе Станојевић. *Нетачно празновање Васкрсења у Православној цркви и реформа календара*. Београд: Штампарија Андре Петровића.
Старева 2021: Лилия Старева. *Български светци и празници* (допълнено издание). София: Труд.
Точанац-Радовић 2015: Исидора Точанац-Радовић. „Српски календар верских празника и Терезијанска реформа". *Зборник Матице српске за историју*, бр. 15, 7-38. Нови Сад: Матица српска.
Ульянов 2010: Олег Ульянов. *Русские святые и подвижники Православия – Историческая энциклопедия*. Москва: Институт русской цивилизации.
Чајкановић 1973: Веселин Чајкановић. *Мит и религија у Срба*. Београд: Српска књижевна задруга.
Шљивић 2021: Милена Шљивић. „Улога религије у формирању националног идентитета Срба са Косова и Метохије". *Баштина*, бр. 53, 329-340. Приштина-Лепосавић: Институт за српску културу.
Шмеман 1996: Александар Шмеман. *Тајне празника – Празници православне црквене године*. Цетиње: Светигора.

Vladan P. STANKOVIĆ
Bojan N. ŠEVO

ORTHODOX CHRISTIANITY HOLIDAYS: HERITAGE OF SERBIAN CULTURE

Summary

This scientific paper deals with religious Orthodox holidays and their significance within Serbian culture. The facts that celebration of religious holidays has been very widespread in recent years and that they have been receiving extensive media coverage are indicative of their considerable social importance and topicality. Religious holidays are an inalienable part of the Serbian national heritage, and the UNESCO has even declared slavas to be part of global immaterial cultural heritage. Religious holidays have always had the mission of socializing social groups, as well as individuals. The Orthodox approach to religion has never pretended to abolish or replace before-Christian holidays and rituals with Christian ones. It merely enriched them, drawing on them and endowing them with novel, Christian raiment. This is the very reason why the Orthodox tradition is exceptionally rich in symbiotic layers of the rustic and the Christian. Many old, before-Christian holidays have been preserved thus, acquiring new functions, while the Orthodox Christianity introduced elements of the Eternal, without interfering much with the ingrained habits of community life of earlier eras.

Key words: Religious holidays, Orthodox Christianity, Heritage, Serbian culture, Patron Saint Day.

Рад је предат 22. фебруара 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 316.73(497.11:4-672EU)"200/..."
351.85(497.11)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-43293

Прегледни рад

*Бобан С. ДАШИЋ**

*Радмила Р. ТРКЉА***
Академија струковних студија косовско метохијска – Лепосавић

УЛОГА КУЛТУРЕ У ЕВРОИНТЕГРАЦИЈАМА СРБИЈЕ

Апстракт: У процесу европских интеграција, културна интеграција као друштвени процес све више добија на значају. Предмет овог рада се односи на улогу културе у евроинтеграцијама Србије. У раду ће бити испитан приступ који је усредсређен на културну интеграцију ка процесу европских интеграција, управо из разлога неизбежности потребе разматрања културе у оквиру међународних интеграција. Културна различитост земаља чланица Европске уније и кандидата за чланство указује на чињеницу да је најважнији проблем европских интеграција сазнати како се носити са културним разликама. Ове разлике чине Европску унију јединственом организацијом у свету. Управо и поштовање културне разноликости чини Европску унију отвореном за нове чланице - садашње кандидате за чланство. Циљ овога рада је указати на велики значај и улогу културе у европским интеграцијама.

Кључне речи: култура, европске интеграције, различитост, кандидати за чланство.

УВОД

Европска унија је по својим карактеристикама мање од државе а више од међународне организације. Олакшава економску размену, има наднационалну карактеристику која користи политичку власт над својим грађанима и има систем управљања на више нивоа (Hooghe, Marks 2005: 436). Чланице Уније су у појединим областима задржале своје надлежности док су у осталим пренеле своје надлежности на институције Европске уније. „Државе чланице су у привилегованом положају унутар Европске уније, јер управо оне (или боље речено њихове владе) могу да промене општи институционални оквир Уније кроз реформу уговора" (Cini, Borragan 2022: 4).

Процес стварања Европске уније је почео након Другог светског рата. Формално-правно је Уговором у Мастрихту 1992. године формирана Европска унија. Коначан процес и заокружење стварања Европске уније још увек није завршен и не назире се крај.

* Професор струковних студија, bobandasickg@gmail.com
** Професор струковних студија, radatrklja@gmail.com

Процес европских интеграције је веома компликован и „представља почетак политичких и економских реформи, трансформације друштва и консолидације владавине права“ (Гајић 2015: 119). Од самог почетка педесетих година прошлог века процес европских интеграција је повезан са економским и политичким оквирима. Међутим, „Европа је пре свега културна целина“ (Jehan 2011: 85). Културна интеграција се најмање помиње као део процеса европских интеграција. Како се процес европских интеграција све више захуктавао, културни аспекти постају све важнији. „Под културом подразумевамо скуп свих веровања, правила, техника, институција и предмета који карактеришу људску популацију“ (Радевић, Стојадиновић Јовановић и др. 2016: 90). Култура с једне стране даје значајан допринос одрживом развоју, економији и социјалној инклузији, јачању територијалне кохезије. С друге стране култура има потенцијал да промовише једнакост и међусобно поштовање и да се бори против свих облика насиља, дискриминације, нетолеранције и предрасуда.

„Кроз процесе проширења Европска унија је добила више традиција, религија и више језика, што стварање европског идентитета чини тежим и сложенијим“ (Ultan 2016: 146). Иако државе чланице не желе да изгубе свој културни идентитет, културна кохезија у Европској унији је прихваћена као најважнији социолошки део европских интеграција. Стварање европског културног идентитета је дуг пороцес јер се заједничка култура и заједничка веровања граде годинама. „Неопходна је заједничка култура да би се обезбедило заједничко разумевање кључних појмова као што су демократија, владавина права, људска права“ (Dosenrode 2010: 18). Европска унија је добровољна заједница грађана и држава које деле заједничке циљеве - благостање, просперитет и безбедност. Ово је остваривo само ако националне државе очувају своје културе, идентитете и интересовања.

Gielen (2020: 22) наводи да „оснивање заједнице људи искључиво на слободној тржишној економији је као градња куће на живом песку“. Можемо рећи да култура управо чини тај везивни материјал где „живи песак“ постаје „чврста подлога“ на којој се гради процес европских интеграција. „Из тог разлога, културни програми су уведени како би се нагласило заједничко културно наслеђе и осећај припадности културном идентитету који је инструмент европских интеграција“ (Ceccarelli 2021: 7).

КУЛТУРНА ИНТЕГРАЦИЈА

Римским уговором из 1957. године којим је успостављена Европска економска заједница ни једном речје се не помиње „култура“, ни њене компоненте као што су образовање или уметност. „Култура“ је тек политички задобила пажњу и институционализована када је Уговор из Мастрихта потписан 1992. године. Она се користи као начин за подстицање, подршку и допуну деловања држава чланица.

Уговором из Мастрихта, Европска унија је по први пут додала члан о култури својој правној структури. Због овог Уговора, „култура“ је постала фокус

„трећег таласа" европских интеграција, како би се ојачао европски идентитет и повећао легитимитет институција Европске уније промовисањем „заједничких вредности" и заједничког наслеђа као темеља Уније (Akaliyski, Weizel et al. 2022: 569). Култура до тада није била призната као европска надлежност. Члан 128 наведеног Уговора регулише културне активности на европском нивоу и представља основу за покретање културних иницијатива (European Union 1992).

Унија доприноси процвату култура држава чланица, уважавајући њихову националну и регионалну разноликост и истовремено стављајући заједничко културно наслеђе у први план. Овде се помирује идеја „заједничке културне арене" која је изграђена на заједничкој историји и наслеђу са намером да се подстакне „европски културни идентитет" с једне стране, и концепт њене разноликости коју треба чувати, с друге стране (https://cultureactioneurope.org/files/2015/02/CAE-ADVOCACY-GLOSSARY-13.pdf). Ова одредба и даље важи и види се у члану 167 Лисабонског уговора (European Union 2007).

Деловање Уније усмерено је на подстицање сарадње између држава чланица и, по потреби, на подршку и допуњавање њиховог деловања у следећим областима:

- побољшање познавања и ширења културе и историје европских народа;
- очување и заштита културне баштине од европског значаја;
- некомерцијалне културне размене;
- уметничко и књижевно стваралаштво, укључујући и аудио-визуелни сектор (European Union 1992: Article 128 Paragraph 2).

Овде се говори само о „култури и историји" европских народа, и тиме искључује многе људе који живе у Европи или културне елементе неевропског порекла који су утицали или су се укрштали са европским културним пољем. Ово ограничење је превазиђено подстицањем сарадње са трећим земљама и релевантним међународним културним организацијама.

С обзиром да културна сарадња представља веома ограничено поље активности, то се мора успоставити формални однос између културе и других сегмената европске политике. Док је културна политика углавном у надлежности држава чланица, улога Уније је да „подржава и допуњује акције држава чланица у следећим областима: унапређење знања и ширење културе и историје европских народа, конзервација и очување европске културне баштине, некомерцијалне културне размене, уметничко и књижевно стваралаштво, укључујући и аудиовизуелни сектор" (Bacain 2022: 1).

И поред тога што Унија нема директну надлежност у области културе, снажно је посвећена промоцији, обезбеђивању заштите културног наслеђа и културне разноликости (минимални зеједнички стандарди). „Промоција европске културне баштине је систематски повезана са концептом културне разноликости" (Calligaro 2014: 61). С обзиром да се ради о нецентрализованој политици, која је инструмент у рукама различитих актера (држава чланица), сама културна политика Европске уније поред јачања европског идентитета има за циљ и одбрану

локалне културе и економских интереса. „Европски идентитет није изменио националне идентитете у Европској унији, али, за значајан део грађана Европске уније, европски идентитет постоји поред националног идентитета“ (Fligstein, Polyakova et al. 2012: 106). Европску унију карактерише културна разноликост, као један од извора из којих друштва могу имати економске и културне користи, кроз учење и размену идеја и иновација.

Тренутни оквир за сарадњу Европске уније у културној политици поставља Европска комисија у стратешким документима – агендама о култури. Европска комисија је институција Европске уније која се највише бави културном политиком. Комисија је покретач сарадње у области културе од 1992. године (има моћ покретања политике). У оквиру Европске комисије постоји Генерални директорат за образовање и културу (https://commission.europa.eu/about-european-commission/departments-and-executive-agencies/education-youth-sport-and-culture_ene). То је тело које има административну функцију, развија и спроводи политике Комисије о култури и медијима, спорту, образовању и обуци.

Европска комисија изричито сматра културну разноликост репрезентацијом гесла Европске уније „Уједињени у различитости“ (Baaij 2018: 18). То значи да у Европској унији коегзистира широк спектар различитих култура, које истовремено доприносе формирању заједничке европске културне позадине.

Агенде о култури покривају широк спектар приоритета у области културне политике. До сада су усвојене две агенде. Прва је Европска агенда за културу у свету глобализације усвојена 2007. године, док је друга Нова европска агенда за културу, усвојена 2018. године.

Европска агенда за културу у свету глобализације поставила је три стратешка циља, а то су (Commission of the European Communities 2007):

- промоција културне разноликости и интеркултуралног дијалога,
- промоција културе као катализатора креативности и
- промоција културе као виталног елемента у међународним односима Уније.

Нова европска агенда за културу обухвата три стратешке димензије (European Commission 2018):

- друштвена димензија – искоришћавање моћи културе и културне разноликости за друштвену кохезију и благостање;
- економска димензија – подршка креативности заснованој на култури у образовању и иновацијама, као и за радна места и раст;
- спољна димензија – јачање међународних културних односа.

Циљ Нове агенда за културу је очување, проширење и ширење живописне и разноврсне културне сцене, обезбеђујући приступ за све и подстичући учешће.

Савет Европске уније је 2022. године донео Резолуцију о плану рада Европске уније за културу у периоду од 2023-2026. године (Council of the European Union 2022) у којој се разматра предлагање стратешког оквира Европске уније

за културу који ће имати за циљ да стратешки уведе перспективу културне политике и културно добро у све релевантне политике Уније, програме и иницијативе. У плану су наведени приоритети за решавање главних изазова са којима се данас суочавају културни и креативни сектори и акције за њихово решавање.

СТАТУС КУЛТУРЕ У ПРОЦЕСУ ЕВРОИНТЕГРАЦИЈА СРБИЈЕ

Европска унија данас има 27 држава чланица. Процес проширења је стална тачка дневног реда Европске уније. Унија изражава своју недвосмислену подршку европској перспективи земаља Западног Балкана. Ово из разлога јер услед све већих глобалних изазова и подела, перспектива пуноправног чланства у Европску унију за Западни Балкан је у сопственом политичком, безбедносном и економском интересу Уније. Ово проширење остаје више него икада геостратешка инвестиција у стабилну, јаку и уједињену Европу.

Иако је са аспекта европских интеграција, координација политике проширења и Заједничке спољне и безбедносне политике неопходна, преплитање ове две политике постаје све очигледније, тако да се „може приметити постепено стављање политике проширења у службу Заједничке спољне и безбедносне политике, чиме она добија доминантно геополитички карактер" (Станковић 2021: 187). Тренутно је темпо проширења успорен, сходно измењеним међународним околностима, али није прекинут. Брзина тог процеса треба да се заснива на заслугама и да зависи од саме земље кандидата за чланство.

Приступање Републике Србије Европској унији је њен стратешки приоритет од 2000. године. Србија се данас као кандидат за чланство налази на путу евроинтеграција. „У процесу евроинтеграција, Србија углавном прати препоруке које промовише Европска унија, што има одјеке и у домену културе" (Михаљинац, Ђорђевић 2018: 219). Измењен карактер политике проширења, изложене дејству великог броја фактора, нарочито су осетиле државе Западног Балкана. Ово је резултирало и новим преговарачким приступом Европске уније за државе овог региона. Од 2020. године на предлог Француске утврђен је начин измене постојеће методологије проширења, која је раније спровођена путем 35 преговарачких поглавља. Након усвајања овог предлога, државама кандидатима за чланство остављена је могућност да саме одлуче да ли ће приступне преговоре наставити да воде по старом систему или ће прихватити прелазак на нову методологију.

Србија је прихватила да процес приступања Европској унији настави по новој методологији. Она предвиђа тематску поделу досадашњих 35 поглавља (осим два) на шест кластера. Поглавље 34 – „Институције" и поглавље 35 – „Остала питања", остала су изван ове поделе. О првом ће се разговарати на крају преговарачког процеса, а у оквиру другог, са Србијом отвореног, обухваћен је целокупан процес нормализације односа са Приштином. До сада је Србија отворила два кластера и то Кластер 1 – „Основе" и Кластер 4 – „Зелена агенда и одржива повезаност". У осталим кластерима су отворена само поједина поглавља.

Табела 1: Статус кластера преговарачких поглавља Републике Србије

Кластер	Поглавља	Статус
1. Основе	Поглавље 5 – јавне набавке	отворено
	Поглавље 18 – статистика	отворено
	Поглавље 23 – правосуђе и основна права	отворено
	Поглавље 24 – правда, слобода и безбедност	отворено
	Поглавље 32 – финансијска контрола	отворено
2. Унутрашње тржиште	Поглавље 1 – слободно кретање робе	/
	Поглавље 2 – слободно кретање радника	/
	Поглавље 3 – право оснивања предузећа и слобода пружања услуга	/
	Поглавље 4 – слободно кретање капитала	отворено
	Поглавље 6 – право привредних друштава	отворено
	Поглавље 7 – право интелектуалне својине	отворено
	Поглавље 8 – политика конкуренције	/
	Поглавље 9 – финансијске услуге	отворено
	Поглавље 28 – заштита потрошача и заштита здравља	/
3. Конкурентност и инклузивни раст	Поглавље 10 – информационо друштво и медији	/
	Поглавље 16 – опорезивање	/
	Поглавље 17 – економска и монетарна политика	отворено
	Поглавље 19 – социјална политика и запошљавање	/
	Поглавље 20 – предузетништво и индустријска политика	отворено
	Поглавље 25 – наука и истраживање	затворено
	Поглавље 26 – образовање и култура	затворено
	Поглавље 29 – царинска унија	отворено
4. Зелена агенда и одржива повезаност	Поглавље 14 – транспортна политика	отворено
	Поглавље 15 – енергетика	отворено
	Поглавље 21 – транс-европске мреже	отворено
	Поглавље 27 – животна средина	отворено
5. Ресурси, пољопривреда и кохезија	Поглавље 11 – пољопривреда и рурални развој	/
	Поглавље 12 – безбедност хране, ветеринарска и фитосанитарна политика	/ отворено
	Поглавље 13 – рибарство	
	Поглавље 22 – регионална политика и координација структурних инструмената	/
	Поглавље 33 – финансијске и буџетске одредбе	отворено
6. Спољни односи	Поглавље 31 – спољна, безбедносна и одбрамбена политика	/
	Поглавље 30 – спољни односи	отворено
	34 – институције (поглавље без скрининга)	
	35 – остала питања	

Извор: https://www.mei.gov.rs/srp/dokumenta/eu-dokumenta/pristupni-pregovori-sa-eu/pregovaracki-klasteri/

Разлог прихватања нове методологије јесте споро отварање преговарачких поглавља. Сви до сада понуђени предлози реформе процеса приступања, полазе од става да садашњи процес не даје жељене резултате. Приступни процес је до сада био ригидан, са становишта да бенефити чланства следе тек када се испуне сви критеријуми за чланство. Са новом методологијом која подразумева модел фазног приступања, омогућава се већ током приступних преговора да државе које остварују напредак уживају у институционалним и финансијским бенефитима. На тај начин идеја је не само да се „одобровоље" доносиоци одлука, већ и да се Европска унија приближи обичним грађанима с обзиром да су горепоменути бенефити нешто што би на позитиван начин могло да утиче на њихове животе.

Од почетка преговора Србије са Европском унијом, по старој методологији отворена су 22 поглавља. Једина два поглавља која су истог дана отворена и затворена су поглавље 25 – „Наука и истраживање" и поглавље 26 – „Образовање и култура". У овим областима готово да и не постоје заједничка правила Европске уније, јер у њима државе чланице имају широку аутономију.

„Република Србија прихвата правне тековине Европске уније обухваћене поглављем 26 „Образовање и култура" које су на снази 1. јануара 2016. године и не очекује потешкоће у спровођењу европског законодавства у оквиру овог поглавља. Република Србија ће спровести и преостале правне тековине Европске уније, посебно оне усвојене након 1. јануара 2016. године, до дана приступања, у складу са исходом преговора у оквиру овог поглавља. Република Србија у целини има законодавни и институционални оквир неопходан за наставак спровођења правних тековина Европске уније у овом поглављу и поседује капацитет да учествује у програмима за образовање, обуку, омладину, спорт и културу. Република Србија не захтева специфична прилагођавања у оквиру овог поглавља" (Влада Републике Србије 2016: 1). На основу напред наведеног „Европска унија констатује да Србија прихвата правне тековине Европске уније у оквиру поглавља 26 које су на снази од 1. јануара 2016. године, те да Србија изјављује да ће бити спремна да исте спроведе до дана приступања Европској унији" (https://www.mei.gov.rs/upload/documents/pristupni_pregovori/pregovaracke_pozicije/pg_26_eu_pozicija.pdf), чиме је ово поглавље истог дана и затворено.

Циљеви Србије у области културе су у великој мери у складу са циљевима Европске уније. До сада у Републици Србији није израђен и усвојен ниједан свеобухватан стратешки документ у области културе. Анализа садашњег стања у култури показује да је такав документ неопходан, у циљу планског и систематског регулисања јавне политике у овој области.

Влада Србије је усвојила националну стратегију развоја културе 2020-2029, са *Акционим īланом (Влада Реīублике Србије 2020)*, чији је нацрт предложило Министарство културе и информисања након дораде првобитног предлога тог стратешког документа, који је био дефинисан за период 2017-2027. Наведена стратегија још увек није усвојена у Скупштини Републике Србије (Портал за културу Југоисточне Европе 2020). Србија је до сада ратификовала осам међународних конвенција и један манифест Савета Европе и седам УНЕСКО међународних конвенција.

Потребно је што више напора уложити на спровођењу разних акција и манифестација које за циљ имају очување културе и културног наслеђа Србије.

Европска унија је развила разне иницијативе за олакшавање процеса приступања земаља кадидата за чланство, које се поред области права, економије и политике односе и на културу. Програм Креативна Европа је најзначајнији европски фонд за остваривање подршке у култури. Овај програм представља одличну прилику за организације из културног и креативног сектора. Учешће у програму Креативна Европа представља најзначанији сегмент европских интеграција Србије у области културе.

Улагањем у сектор културе стимулише се транснационална сарадња, економски раст, запошљавање, социјална кохезија и идентификација са Европском унијом, чиме се користи улагање у културу као допринос проширењу. Самим тим, култура „значајно доприноси друштвеном и економском благостању" (Дашић, Савић 2020: 253). Улагањем у културни сектор замаља кандидата за чланство, европске интеграције подржавају мултикултурализам.

ЗАКЉУЧАК

Данашње време карактерише процес глобализације и брзих технолошких промена. Просто је несхватљиво да у ери глобализације, непознавање начина живота и обичаја народа и даље представља препреку не само интеграцијама, него и пријатељству међу народима, мирној сарадњи и напретку човечанства. Од самог почетка европских интеграција, култура и културна разноликост представљају неизоставни део тог процеса. Управо из тог разлога европску културу формира разноликост националних и регионалних култура, језика и идентитета. Култура има суштинску вредност и доприноси јачању европског идентитета па је зато треба поштовати, промовисати и унапређивати.

Европску унију карактерише културна разноликост, плурализам, културна хетерогеност и мултикултурализам. Позитивна страна европске културне интеграције јесте да се људи не морају одрећи своје културе. У Миленијумској декларацији Европског савета из 1999. године (Helsinki European Council 1999) наведено је да стварање европског идентитета подразумева заједничке вредности као што су слобода, толеранција, једнакост, солидарност и културна разноликост. То је веома тежак посао јер је процес европских интеграција веома компликован и још увек није завршен. Сваки процес проширења доноси Европској унији више традиција, више религија и више језика, што чини формирање европског идентитета тежим и сложенијим. То не значи да се европски идентитет не може створити, али за то треба доста времена. Када сами грађани Европске уније прихвате заједничке вредности наведене у Миленијумској декларацији Европског савета и исте ставе изнад вредности националног идентитета тада ће бити формиран и европски идентитет.

Србија, као и остале земље кандидати за чланство у Европској унији, мора у процесу европских интеграција да пронађе сопствена интеграциона решења у складу са сопственим традицијама и институцијама, уз очувње своје и уважавање различитости других култура.

ЛИТЕРАТУРА

Akaliyski, Welzel et al. 2022: Plamen Akaliyski, Christian Welzel, Josef Hien. „A community of shared values? Dimensions and dynamics of cultural integration in the European Union". *Journal of European Integration*, 44 (4), 569–590.

Baaij 2018: Cornelis JW Baaij. *Legal integration and language diversity: the case of source-oriented EU lawmaking*. New York: Oxford University Press.

Bacain 2022: Izabela Bacain. *Implementation of the European agenda for culture and of the EU strategy for international cultural relations*. Brussels: European Parliamentary Research Service.

Влада Републике Србије 2016: Преговарачка позиција Републике Србије за Међувладину конференцију о приступању Републике Србије Европској унији за Поглавље 26 „Образовање и култура". (https://eupregovori.bos.rs/progovori-o-pregovorima/uploaded/pregovaracka_pozicija_srbije_pg_26.pdf) [18.02.2023].

Влада Републике Србије 2020: Стратегије, програми, планови – Предлог Стратегије развоја културе Републике Србије за период од 2020 до 2029 године, (https://www.srbija.gov.rs/dokument/45678/strategije-programi-planovi-.php) [23.02.2023].

Гајић 2015: Тамара Гајић. „Улазак Србије у ЕУ, цивилно друштво и политичка култура". *Политикон*, 10, 119-131.

Gielen 2020: Pascal Gielen. „Culturing Commoning Culture. Creative Europe: 0.14% for Democracy Commons." *Commons. Between dreams and reality*. Ed. Maria Francesca De Tullio. Košice: Creative Industry, 20-37.

Дашић, Савић 2020: Дејан Дашић, Марко Савић. „Утицај културно-историјске баштине на атрактивност туристичке дестинације". *Баштина*, 30/52, 247-260.

Dosenrode 2010: Søren Dosenrode. „Federalism Theory and Neo-Functionalism: Elents for al analytican framework". *Perspectives on Federalism*, 2 (3), 1-28.

European Commission 2018: A New European Agenda for Culture. (https://culture.ec.europa.eu/document/a-new-european-agenda-for-culture-swd2018-267-final) [11.02.2023].

European Union 1992: Treaty on European Union. *Official Journal of the European Communities*, C 191, Vol. 35.

European Union 2007: Treaty of Lisbon. *Official Journal of the European Communities*. C 306, Vol. 50.

Jehan 2011: Aude Jehan: „Culture as a Key Factor within Western Societies and a Political Tool for the European Union". *EU-topias*, 1-2, 85-94.

Михаљинац, Ђорђевић 2018: Нина Михаљинац, Милан Ђорђевић. „Од чувања јавног интереса до развоја предузетништва – Србија и дилеме културне политике у процесу евроинтеграција". *Култура*, 160, 218-233.

Портал за културу Југоисточне Европе (13.02.2020.) Влада Србије усвојила Стратегију развоја културе 2020-2029. (http://www.seecult.org/vest/vlada-srbije-usvojila-strategiju-razvoja-kulture-2020-2029) [24.02.2023].

Радевић, Стојадиновић Јовановић и др. 2016: Борислав Радевић, Сандра Стојадиновић Јовановић, Бобан Дашић. *Међународно пословање и финансирање*, Краљево: Интерпринт.

Станковић 2021: Невена Станковић. „Европске интеграције Републике Србије – између политике проширења и заједничке спољне и безбедносне политике". *Национални интерес*, XVII, 40 (3), 187-211.

Ultan 2016: Mehlika Özlem Ultan. „European Cultural Integration: Theories and Practices". *International Journal of Culture and History*, 2 (4), 146-149.

Fligstein-Polyakova et al. 2012: Neil Fligstein, Alina Polyakova, Wayne Sandholtz. „European Integration, Nationalism and European Identity". *Journal Commom Market Studies*, 50 (1), 106-122.

Helsinki European Council 1999: Millennium Declaration. (https://www.europarl.europa.eu/summits/hel2_en.htm) [26.02.2023.].

Hooghe, Marks 2005: Liesbet Hooghe, Gary Marks. „Calculation, Community and Cues Public Opinion on European Integration". *European Union Politics*, 6 (4), 419-443.

Calligaro 2014: Oriane Calligaro. „From 'European cultural heritage' to 'cultural diversity'? The changing core values of European cultural policy". *Politique européenne*, 3 (45), 60-85.
Ceccarelli 2021: Serena Ceccarelli. *Culture as a means of European integration and cross-border cooperation. An analysis of the cooperation between Italy and Austria*. Thesis. Salzburg: LUISS Department of Political Science Chair of Comparative Politics Double Degree with Universität Salzburg.
Cini, Boraggán 2022: Michelle Cini, Nieves Pérez-Solórzano Borragán. *European Union Politics*. Oxford: Oxford University Press.
Commission of the European Communities 2007: A European agenda for culture in a globalizing world. (https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52007DC0242) [10.02.2023].
Council of the European Union 2022: Council Resolution on the EU Work Plan for Culture 2023–2026. *Official Journal of the European Union*, C 466/01.
https://www.mei.gov.rs/srp/dokumenta/eu-dokumenta/pristupni-pregovori-sa-eu/pregovaracki--klasteri/ [16.02.2023].
https://www.mei.gov.rs/upload/documents/pristupni_pregovori/pregovaracke_pozicije/pg_26_eu_pozicija.pdf [20.02.2023].
https://commission.europa.eu/about-european-commission/departments-and-executive-agencies/education-youth-sport-and-culture_en [08.02.2023].
https://cultureactioneurope.org/files/2015/02/CAE-ADVOCACY-GLOSSARY-13.pdf [03.02.2023].

Boban S. DAŠIĆ
Radmila R. TRKLJA

THE ROLE OF CULTURE IN SERBIA'S EUROINTEGRATION PROCESS

Summary

In the process of European integration, cultural integration as a social process is gaining more and more importance. The subject of this paper refers to the role of culture in the European integration of Serbia. The paper will examine the approach that is focused on cultural integration towards the process of European integration, precisely because of the inevitability of the need to consider culture within the framework of international integration. The cultural diversity of European Union member countries and candidates for membership points to the fact that the most important problem of European integration is to find out how to deal with cultural differences. It is precisely these differences that make the European Union a unique organization in the world. It is precisely the respect for cultural diversity that makes the European Union open to new members - current candidates for membership. The aim of this paper is to point out the great importance and role of culture in European integration.

Key words: culture, European integration, diversity, candidates for membership.

Рад је предат 27. фебруара 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ПЕДАГОГИЈА

УДК 316.644-057.874:502/504(497.115)"2021"
37.015.31::502/504(497.115)"2021"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-43137

Оригинални научни рад

*Ивана Б. СИМИЈОНОВИЋ**

*Слађана Т. ВИДОСАВЉЕВИЋ***
Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици,
Учитељски факултет Призрен у Лепосавићу

УТИЦАЈ ЧИНИЛАЦА ЕКОЛОШКОГ ВАСПИТАЊА И ОБРАЗОВАЊА НА РАЗВОЈ ЕКОЛОШКЕ СВЕСТИ КРОЗ НАСТАВУ ПРИРОДЕ И ДРУШТВА

Апстракт: Еколошка свест као саставни део еколошке културе, односно део опште културе подложна је утицају различитих фактора и различити чинилаца који доводе до њеног развоја. Стога се предмет овог истраживања огледа у утврђивању доминантних чинилаца који доводе до стицања еколошких знања, а самим тим и до развоја еколошке свести.

Представљено истраживање спроведено је на узорку од 170 ученика четвртог разреда са подручја Косова и Метохије. Добијени подаци потврђују трећу истраживачку хипотезу, док остале две хипотезе нису потврђене. Живот у природи, односно садејство са природом, статистички значајно се може предвиђати на основу вртића, школе, породице и вршњачке групе као доминантних чинилаца који утичу на развој еколошке свести. Рефлексија спроведеног истраживања може се огледати у покушајима практичара да вршњачку групу „придобију" на своју страну, имајући сазнање о утицају на развој еколошке свести.

Кључне речи: еколошка свест, чиниоци еколошке свести, животна средина, школа, породица, вртић, вршњачка група, настава природе и друштва.

УВОД

Стицање еколошких знања деце млађег школског узраста зависи од многих фактора, различитих дидактичко – методичких приступа у раду, као и чинилаца који доприносе стицању знања. Када су у питању еколошка неформална знања ученици их стичу најпре у породици, преко медија, у оквиру вршњачких група итд. Тек поласком у предшколском, па онда и у школу ученици стичу прва формална еколошка знања. О еколошким садржајима ученици у највећој мери стичу знања на часовима Упознавања околине у предшколском и у оквиру предмета Свет око нас и Природа и друштва (од првог до четвртог разреда).

* Асистент, ivana.simijonovic@pr.ac.rs
** Ванредни професор, sladjana.vidosavljevic@pr.ac.rs

У периоду од првог до четвртог разреда млађи школски узраст стиче елементарна еколошка знања. А управо та елементарна еколошка знања која ученици стичу од првог до четвртог разреда су „важан темељ за изграђивање еколошке свести, а касније за формирање еколошке свести“ (Симијоновић, Круљ 2022: 488).

„Као најзначајнији чиниоци еколошког васпитања и образовања који делују у периоду детињства поред непосредног окружења, су пре свега породица, предшколска установа, школа и ваншколски облици активности, вршњачка група“ (Видосављевић 2014: 73). Сви поменути чиниоци доприносе стицању еколошких знања, неки у већој, а неки у мањој мери.

У оквиру породице деца стичу прва неформална знања о природи и окружењу. Развијају прве вредности, навике и однос према природи. На том путу највећу улогу имају лични примери родитеља. „Еколошки освешћена или еколошки осећајна породица проводи време у природи и својим примером показује деци како се треба односити према њој“ (Симијоновић 2022: 31). Дакле, еколошки освешћени родитељи ће то показати и на личним примерима. Јер на тај начин „деца васпитана да разумеју и да пре свега поштују односе који у природи постоје, имаће тако темељ за формирање еколошке свести, али и за развој еколошке савести“ (Видосављевић 2021: 42).

У оквиру предшколског деца стичу знања о природи кроз игру. Па с тим у вези знања која стичу на овом узрасту су специфична. Потребно их је темељити на „универзалним вредностима, као што је љубав према животу, заједници, одговоран однос према другим живим бићима уз уважавање њихових потреба, а што укључује, хуманост, алтруизам, емпатију, солидарност, толеранцију, једнакост и сл.“ (Lipovac, Sakač at al. 2017: 138).

Школа има посебан значај у стицању еколошких знања и развијање еколошке свести у млађим разредима основне школе, До четвртог разреда ученици усвоје елементарна еколошка знања о животној средини и односима између живе и неживе природе. У овом периоду ученици се зближавају са природом и разумеју како она функционише и која је улога човека у њеном очувању.

Још један, између осталих, битан чиниоц еколошког васпитања и образовања су и вршњачке групе. С обзиром да их одређује између осталог приближно исти узраст, они своје ставове и уверења преносе једни на друге. Па с тога утицај еколошки освешћених појединаца у оквиру вршњачке групе доприноси позитивном утицају на остале појединце када је еколошка освешћеност у питању, али и супротно.

Будући да нас је занимало који су доминантни чиниоци који доприносе развоју еколошке свести ученика млађег школског узраста, одлучили смо да истраживање спроведемо са ученицима четвртог разреда основне школе. Сматрамо да ученици четвртог разреда, када је реч о млађем школском узрасту, у највећој мери могу да оцене чиниоце који доприносе стицању еколошких знања, као и развоју еколошке свести ученика. Такође, пре истраживања објашњено је ученицима да приликом попуњавања упитника користе знања која су стекли у оквиру наставног предмета Природа и друштво, имајући у виду да су у оквиру поменутог предмета најзаступљенији еколошки садржаји.

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Циљ истраживања

Циљ реализованог истраживања огледа се у утврђивању доминантних чинилаца који у највећој мери доприносе стицању еколошких знања и развоју еколошке свести ученика четвртог разреда основних школа са подручја Косова и Метохије.

Задаци истраживања

Испитати да ли су вртић, школа, вршњачка група и породица доминантни чиниоци који утичу на развијености еколошке свести код ученика четвртог разреда са подручја Косова и Метохије.

Испитати да ли су вртић, школа, вршњачка група и породица доминантни чиниоци који утичу на придавање значаја чистој животној средини, уживања у провођењу времена у природи и личног ангажовања у очувању чисте животне средине.

ХИПОТЕЗЕ ИСТРАЖИВАЊА

Општа хипотеза истраживања

Вртић, школа, вршњачка група и породица су статистички значајни предиктори развијености еколошке свести код ученика четвртог разреда са подручја Косова и Метохије.

Подхипотезе истраживања

Х1: Вртић, школа, вршњачка група и породица су статистички значајни предиктори придавања значаја чистој животној средини код ученика четвртог разреда основних школа са подручја Косова и Метохије.

Х2 Вртић, школа, вршњачка група и породица су статистички значајни предиктори уживања провођења времена у природи, код ученика четвртог разреда основних школа са подручја Косова и Метохије.

Х3: Вртић, школа, вршњачка група и породица су статистички значајни предиктори личног ангажовања ученика четвртог разреда, са подручја Косова и Метохије,у очувању чисте животне средине.

ДЕФИНИСАЊЕ УЗОРКА

Истраживање је спроведено на узорку од 170 ученика основних школа са Косова и Метохије. Узорак је био хомоген у односу на разред (учествовали су само ученици четвртог разреда). Када је расподела по полу у питању дечаци у односу на девојчице незнатно предњаче (дечака је било 89 (52,4%), док је девојчица било 81, што чини 47,6% узорка)). Ученици који су учествовали у истраживању су доминантно из града (103; 60,6%). Иако 2 (1,2%) ученика имају јединицу из Природе и друштва и 9 двојку (5,3%), највећи број ученика има петицу (106; 62,4%), четворку (30; 17,6%). Тројку има нешто мањи број ученика (23; 13,5%). Расподела школског успеха ученика

из истраживања је слична расподели оцене из предмета Природа и друштво: 115 (67,6%) одличних, 41 (24,1%) врлодобрих, 10 (5,9%) добрих и 4 (2,4%) довољна.

Истраживање је спроведено новембра месеца 2021. године. Наставници разредне наставе су ученицима поделили упитнике. Упитник је решаван техником папир-оловка.

Табела 1 Структура узорка

	N	%
Пол		
мушко	89	52.4%
женско	91	47.6%
Место становања		
сеоско подручје	67	39.4%
град	103	60.6%
Школски успех		
одличан	115	67.6%
врлодобар	41	24.1%
добар	10	5.9%
довољан	4	2.4%
Природа и друштво – оцена		
5	106	62.4%
4	30	17.6%
3	23	13.5%
2	9	5.3%
1	2	1.2%
УКУПНО	170	100%

N - приказ фреквеницијa

ОПИС ТОКА ИСТРАЖИВАЊА

Опис инструмента

Инструмент који је у употреби у реализованом истраживању коришћен је у једној од ранијих студија (Симијоновић, Круљ 2022). Упитник је на укупној скали и свим субскалама показао задовољавајући ниво поузданости (Кронбах алфа > 0,07). Састоји се од 20 питања, док је за приказано истраживање искоришћена скраћена верзија скале од 19 (без питања о томе шта под екологијом подразумевају). Осамнаест питања распоређено је у 3 субскале (Свесност о чистој и здравој животној

средини; Живот у природи и Лично ангажовање у корист животне средине). Скала и субскале овог упитника коришћене су као критеријумске варијабле (условно зависне варијабле), док су предикторске варијабле (условно независне) начини на које ученици стичу знања о екологији (доминантни чиниоци) - вртић, школа, вршњачка група и породица.

Добијени подаци обрађени су уз помоћ статистичког програма за обраду података (SPSS23), а од техника је коришћена линеарна регресиона анализа.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Изведеним истраживањем испитани су доминантни чиниоци који утичу на то да ученици на себи својствен начин доживе животну средину.

Добијено је да ученици на испитиваним скалама имају високо развијену еколошку свест (АС=2,68; СД = 0,20). Одговори и на субскалама то указују, јер су изнад вредности теоријске аритметичке средине (>1,5).

У Табели 2. су приказани резултати доминантних чинилаца развоја еколошке свести ученика у односу на место становања. Ученици су имали могућност да заокруже само један одговор. Резултати показују да не постоји утицај места становања на одабир доминантног облика преко кога ученик учи о екологији (доминантног чиниоца) (4,03; p>0,05). Посматрајући само фреквенце уочава се да је у скоро 95% случаја (94,1%) одабрана школа, док само 7 ученика (4,1%) бирају породицу, 3 (1,8%) вртић и нико не бира вршњачку групу.

Табела 2 Приказ доминантних чинилаца еколошке свести ученика (један одговор)

χ^2 = 4,03 p = 0,13			Место становања		Укупно
			село	град	
Чиниоци	вртић	N	0	3	3
		%	0.0%	1.8%	1.8%
	школа	N	66	94	160
		%	38.8%	55.3%	94.1%
	породица	N	1	6	7
		%	0.6%	3.5%	4.1%
	вршњачка група	N	0	0	0
		%	0%	0%	0%

N - приказ фреквеницја

У Табели 3. су приказани доминантни чиниоци еколошке свести ученика. Ученици су могли заокружити више одговора. Највећи број ученика је о животној средини сазнао преко школе (163; 95,88%), након тога је то породица (125; 73,53%), затим вртић (43; 25,29%) и најмањи број ученика наводе вршњачку групу (23; 13,53).

Табела 3 Приказ доминантних чинилаца еколошке свести ученика (више одговора)

	N	%
Вртић	43	25,29%
Школа	163	95,88%
Вршњачка група	23	13,53%
Породица	125	73,53%

N - приказ фреквенција

Табела 4 представља приказ предиктивног модела у коме је као критеријум коришћена субскала Еколоше свести – Живот у природи.

Подаци у Табели 3. указују да се субскала Еколошке свести може статистички значајно предвиђати (0,26; p<0,05) на основу сета варијабли који чине вртић, школа, вршњачка група и породица, чиме је објашњено 9% критеријума.

Парцијални допринос са критеријумом остварује предиктор Вршњачка група (-0,24; p<0,01). Смер регресионог коефицијента указује да постоји негативни утицај вршњачке групе на изградњу позитивног става о сегменту еколошке свести која се односи на живот и садејство са природом.

Овде приказани подаци потврђују другу истраживачку хипотезу (Х2), док су прва (Х1) и трећа (Х3) непотврђене. Сет варијабли који чине вртић, школа, вршњачка група и породица не предвиђају статистички значајно Еколошку свест ученика (0,14; p>0,05), Придавање значаја чистој животној средини (0,08; p>0,05) и Лично ангажовање у очувању животне средине (0,16; p>0,05).

Табела 4 Приказ регресионог модела – као критерију: Живот у природи

R = 0.26 R^2 = 0.09 **p = 0.04**	Стандардизовани бета коефицијент	P
Вртић	0,06	0,41
Школа	–0,03	0,72
Вршњачка група	**–0,24**	**0,00**
Породица	0,11	0,16

R – коефицијент корелације; R^2 – коефицијент детерминације; p –статистичка значајнност

АНАЛИЗА И ДИСКУСИЈА

Еколошка култура, односно еколошка свест се састоји од стечених навика и вредности, онога што се сматра здравим и исправним. Развој еколошке свести у раном узрастном периоду представља битан фактор утицаја одржања здраве животне средине (Šušnjić 1988). Такође, раније истраживање (Симијоновић, Круљ 2022) показало је да је еколошка свест ученика четвртог разреда основне школе високо развијена. Стога се предмет представљеног истраживања огледа у утврђивању доминантних чинилаца који доводи до развоја еколошке свести.

Истраживање спроведено на узорку од 170 ученика показало је да се Еколошка свест, осим у случају субскале Живот у природи, не може предвиђати на основу сета варијабли које чине вртић, школа, вршњачка група и породица.

Субскала еколошке свести, Живот у природи, може се предвиђати на основу наведених предиктора, што значни да на развој компоненте еколошке свести, Уживање у природи утичу вртић, школа, породица и вршњачка група, али је проценат који је тим утицајем обухваћен само 9%. Парцијалне везе предиктора из модела показују да се једино статистички значајна веза остварује са предикором вршњачка група и то тако да што је већи утицај вршњачке групе, ученици мање свог времена желе да проводе и у природи. Добијени резултати нису у складу са ранијим налазима (Andevski 1997; Kundačina 2006), међутим како се наведени предиктори јављају као извори преко којих ученици стичу знања о екологији, може се претпоставити да се у модел могу укључити још неки од спољних чинилаца развоја еколошке свести, што може бити предмет неких наредних студија.

Иако статистички значајна веза између предиктора и критетријума није добијена, ученици наводе горе представљене чиниоце као изворе из којих стичу знања о екологији. Када је избор чинилаца био први и једини уочава се да је у скоро 95% случаја (94,1%) одабрана школа, такође када су ученици имали избора да заокруже више одговора на првом месту се поново налази школа и то опет у око 95% случајева. Добијени податак је очекиван, јер главна сазнања о екологији ученици стичу кроз наставни садржај, ипак ранија истраживања (Brun 2001; Kundačina 2006; Mišković 2007) су показала да школа само задовољава образовну компоненту, док је афективно-васпитна занемарена, а она јесте битна у креирању једног става. Скоро идентичан одабир школе показује, дакле, да ти ученици који су се одлучили за школу када су имали једини избор, то поново учинили и у случају вишеструког избора. Након школе ученици у преко 70% наводе породицу, док је у првом одабиру проценат ученика који је бирају испод 5. Породица представља важан фактор социјализације, али није довољно емпиријски истражена, када је формирање еколошке свести у питању (Andevski 1997; Mišković 1997; Kilibarda 1998), на крају ученици најмање наводе вртић у оба одабира, па вршњачку групу у случају вишеструког одабира, док је у првом случају и не бирају. Вртић и вршњачка група јесу, такође, важни чиниоци социјализације, па и развијања еколошке свести, пре свега јер се у вртићу уче прве навике, а у вршњачкој групи исте преиспитују. Утицај места становања на одабир чинилаца преко којих ученици сазнају о екологији није забележен.

На основу изнетих тврдњи може се уочити да нека од наредних истраживања мора обухватати широку спектар чинилаца, али и све разреде млађих разреда основне школе, како би се стекла шира слика о чиниоцима који у овом периоду моделирају став.

ЛИТЕРАТУРА

Andevski, 1997: Milica Andevski. Uvod u ekološko obrazovanje, Filozofski fakultet, Novi Sad.

Brun, 2001: Gordana Brun. Obrazovanje i vaspitanje za opstanak, Zadužbina Andrejević, Beograd.

Видосављевић, 2010: Слађана Видосављевић. Садржаји из области заштите и унапређења животне средине у настави природе и друштва, докторска дисертација. Лепосавић: Учитељски факултет у Призрену – Лепосавић, Универзитет у Приштини – Косовској Митровици.

Видосављевић, 2021: Слађана Видосављевић. Еколошко васпитање у предшколским установама. Лепосавић: Учитељски факултет у Призрену – Лепосавић.
Kilibarda, 1998: Krsto Kilibarda. Moralno-ekološka kultura, Draganić, Beograd.
Kundačina, 2006: Milan Kundačina. Činioci ekološkog vaspitanja i obrazovanja učenika, Učiteljski fakultet, Beograd.
Lipovac, Sakač et al. 2017: Vlasta Lipovac, Marija D. Sakač, Aleksandar Janković i Jelena Raičević. Didaktičko metodički pristup razvitku ekološke svijesti dijece u pripremnom predškolskom kurikulumu. Socijalna ekologija, vol. 26, No.3.
Mišković, 1997: Milan Mišković. Ekološka kriza i ekološka svest omladine, Viša škola za obrazovanje vaspitača, Šabac i Eko centar, Beograd.
Симијоновић, 2022: Ивана Симијоновић. Интегративни приступ реализацији еколошких садржаја у настави природе и друштва, докторска дисертација. Бијељина: Педагошки факултет у Бијељини, Универзитет у Источном Сарајеву.
Симијоновић – Круљ, 2022: Ивана Симијоновић – Јелена Круљ. Настава природе и друштва у функцији развоја еколошке свести ученика четвртог разреда основне школе. Баштина, св. 58, 487–496.
Šušnjić, 1998: Đuro Šušnjić. Religija, Čigoja, Beograd 1998.

Ivana B. SIMIJONOVIĆ
Slađana T. VIDOSAVLJEVIĆ

THE INFLUENCE OF FACTORS OF ENVIRONMENTAL EDUCATION ON THE DEVELOPMENT OF ENVIRONMENTAL AWARENESS THROUGH THE TEACHING OF SCIENCE

Summary

Environmental awareness as an integral part of ecological culture, i.e. part of general culture, is subject to the influence of various factors that lead to its development. Therefore, the subject of this research is reflected in determining the dominant factors that lead to the acquisition of ecological knowledge, and therefore to the development of ecological awareness.

The presented research was conducted on a sample of 170 fourth-grade pupils from the Kosovo and Metohija area. The obtained data confirm the third research hypothesis, while the other two hypotheses are not confirmed. Life in nature, that is, cooperation with nature, can be significantly statistically predicted based on kindergarten, school, family and peer group as dominant factors influencing the development of environmental awareness. The reflection of the conducted research can be reflected in the attempts of practitioners to „win" the peer group on their side, having knowledge of the impact on the development of environmental awareness.

Key words: environmental awareness, factors of environmental awareness, environment, school, family, kindergarten, peer group, science teaching.

Рад је предат 30. јануара 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

UDK 796.853.23.012-053.5(497.11)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-43439

Originalni naučni rad

*Miloš D. POPOVIĆ**

*Jasna D. POPOVIĆ***
Faculty of Sports and Physical Education, University of Priština
(with temporary seat in Leposavić, Republic of Serbia)

DEGREE AND QUALITY OF THE CONNECTION OF MOTOR SKILLS AND JUDO TECHNIQUES

Abstract: The research was conducted with the aim of determining the degree and quality of the connection between judo techniques and motor skills defined as manifest and latent dimensions. Therefore, 237 male respondents aged 11 to 12 years were tested. This sample can be considered representative of judokas of the same age. 20 motor tests were used to assess motor skills. They were chosen for the structural analysis to be performed at the level of second-order factors according to the structural model. For the evaluation of the technical competence of judokas, 7 representatives of certain major groups of techniques were taken. The groups of judo techniques are taken to cover: hand techniques, side techniques, leg techniques, sacrifice techniques, ground hold techniques, chokes and leverage techniques. All variables used in previous research were subjected to thorough validation. Canonical analysis of latent motor dimensions and judo techniques indicated a significant correlation. However, apart from the fact that this method is currently considered the optimal research procedure, numerous further researches are needed that would continuously supplement knowledge about the methods and laws of the relationship between motor skills and judo techniques.

Key words: Canonical analysis, judokas, method, structure, reliability.

INTRODUCTION

The influence of motor dimensions on the judo-techniques performance efficacy certainly depends on the correctness of process orientation, the selection of judokas, the training process efficacy and therefore on the achieving the top results.

The researches directed towards the determination of the connectivity between motor dimensions with judo-techniques, at least in our country, are very scarce (Popovic 1993). The 1reasons should be probably looked for in insufficiently reliably determined existence of primary motor factors and in almost not defined space of variables criteria. At motor variables there are more objective means of assessment, while at criteria variables there are not still enough reliable methods for their determination.

* Assistant Professor, milos.popovic@pr.ac.rs
** Assistant Professor, jasna.popovic@pr.ac.rs

Specific character of activities at achieving judo results practically shut the door on standardization of monitoring of competition conditions. There should be always the same rival, who should always react in the same way, to react during certain practices by the same reaction…, which is in practice impossible.

Nowadays due to these facts a level of special training of judokas is valued only by quantity methods which, understandably, are under the influence of subjective influences.

From the mentioned reasons a goal of this research stems: to determine the size and the direction of motor dimensions connectivity with judo techniques.

MATERIAL AND METHODS

Respondents' Sample

Among others, the choice of respondents is conditioned by organizational and financial possibilities required for conducting of the research procedure. It was necessary to ensure a sufficient number of qualified and trained measurers, necessary intrumentarium and standardized conditions in which a certain research was to be organized.

Limited financial funds and organizational possibilities influenced on the fact that the measuring wasn't done on a randomly chosen sample which would be representative for the whole population.

The measuring was conducted in judo clubs in Krusevac and Novi Sad regions.

In order for the research to be done correctly and the results stable enough in terms of sample error, it was necessary to take satisfactory number of respondents for this research. The size of the sample, for such a research, is conditioned by the research goals and tasks, by the size of the population and by the variability degree of applied parameters system.

Besides these, the number of the respondents in the research depends also on the level of statistical inference as well as on the choice of mathematical and statistical model.

Regions of Kruševac and Novi Sad which along with their athletes were chosen for this research were conditioned by:

- a region must have pioneer judo school;
- a region must have relatively balanced work programs;
- judo club administrations and coaches must be ready to cooperate(to enable realization of scheduled research program with adequate participants, with necessary premises and requisites).

On the bases of the chosen statistical and mathematical model and program, goals and tasks, we decided to include minimally 200 respondents, that is 100 from each region. But, for the final statistical data processing 120 respondents from Kruševac region were taken. From Novi Sad region, 117 respondents were taken. The size of such a sample should have met the following criteria:

- the effectiveness of the sample should be planned in such a manner as to enable so many degrees of freedom, so that any coefficient in the matrix of the frame, or any coefficient of the correlation is either equal or higher than 0.18 in order to be considered different from the zero with a mistake of inference lower than 0.01,
- in order to successfully apply adequate statistical measures, according to the latest convictions a number of subjects in a sample must be five times larger than a number of applied variables (Popovic 1990).

During all the factor procedures one should always bear in mind that the results of the analyze depend on three main systems which determine the choice and the transformations of the information: on sample of variables, the sample of the respondents and the chosen extract, that is, rotational method (Popovic 1993).

Having in mind these criteria, and on the basis from the previous researches, we considered that the figure of 237 respondents was sufficient for this research.

Besides already mentioned, the respondents had to fill in the special conditions also:

- the respondents had to be of a male gender;
- the respondents' age was defined on the basis of chronological age so that the respondents could be old between 11 and 12 years;
- the respondents had to have finished judo school(one-year-long) and at least to be a yellow belt holder (V KYU);
- the respondents had to attend training classes regularly, which was checked in the paper records held by the coaches;
- that every respondent at least once took part in an official regional championship;
- the respondents had to be somatically healthy- no somatic deformities and aberrations, and they had to be both mentally and physically healthy.

When defining the population from which the respondents' sample was taken, besides the previously mentioned, no other restrictions were imposed and also no stratific variables.

The sample of motor variables

With this research it was impossible to cover the whole space of mobility. Due to this fact, a certain reduction of the tests was done. The segments which would offer the adequate information were considered, and which were significant for this research.

As it was already said, when choosing tests which define motor space, it was taken into consideration that they were, in the previous researches on the Yugoslav population, verified as relevant for this age. The battery of tests was constructed so as to meet, in the first place, the needs which stem from the subject, goals, tasks and the purpose of this research. The final forming of this battery of tests was largely influenced by the intention that the given results could be compared with the results which were found by the group of our authors:[4,5] 20 motor tests were used for the assessment of motor skills.

They were chosen in order for structure analysis to be done on the level of second-order factor (according to the structural model of (Gredelj et al. 1075);(Blazevic et al. 2005) defined as: structuring of movements, tonus regulation and synergistic regulation, regulation of excitation intensity and regulation of duration of excitation.

For this measurement program, significant motor dimensions were assessed by using the following measurement instruments:

a) the mechanism for movement structuring

1. agility on the ground
2. hand tapping
3. foot tapping
4. coordination with a stick
5. hand and foot drumming

b) the mechanism for functional synergies and regulation of muscle tone)

1. deep forward bend)
2. standing sideways on a balance beam
3. shoulder flexion with exercise bar
4. darts
5. horizontal target shooting

c) the mechanism for regulation of excitation intensity

1. standing long jump
2. 20m run from a standing start
3. lying medicine ball throw
4. standing high jump
5. hand dynamometry

d) the mechanism for regulation of excitation duration

1. flexed arm hang
2. chin-up hang
3. 60-second trunk lift
4. lying straight leg raise
5. straight-leg hanging leg raise for leg muscle endurance

The sample of criteria variables

A large number of technical elements and their complexity make it impossible to overcome all judo techniques but in the same quality. Because of this, in practice, we often meet quality competitors on a high technical level who learnt only those techniques which they efficiently perform in a fight and which are in accordance with their morphological, motor and other characteristics.

For the technical assessment of judokas, seven representatives of certain larger groups of judo techniques were chosen. They were chosen as to cover: hand techniques, hip techniques, foot techniques, sacrifice techniques, pinning techniques, chocking techniques and joint-locking techniques.

Criteria variables

a) For assessment of hand techniques	Ipon seoi - nage
b) For assessment of hip techniques	Tsuri - komi - goshi
c) For assessment of foot techniques	O - soto- gari
d) For assessment of sacrifice techniques	Tomoe - nage
e) For assessment of holding techniques	Kesa - gatame
f) For assessment of chocking techniques	Kata - juji - jime
g) For assessment of lever techniques	Ude - hishigi - juji - gatame

Statistical data processing

Data in this research were processed on an electronic computer by the help of NUCLEIN algorithm[6]. This algorithm analysis canonical relation between two sets of latent dimensions, and they are isolated in accordance with PB criterion and sets of original variables. Firstly, the algorithm performs componential analysis of variables' set and transforms latent dimensions into orthoblique position thus determining the componential variances of variables and latent dimensions, and also the reliability of latent dimensions within both solutions. After that, the algorithm performs canonical correlative analysis of the main standardized components and determines canonical factors within the space of the original variables of the main components, orthoblique factors and ante image variables. In the end, the algorithm performs not orthogonal parsimonic transformation of canonical factors, defined in the space of variables by direct procedure (Momirović, Popović 2003); (Popovic et al. 2016) determines the relations of such transformed canonical dimensions and compares found canonical latent dimensions with latent dimensions defined by the orhoblique factors.

But, in this research only those tables which are related to canonical correlative analysis will be presented and interpreted, and which the algorithm explicitly processes in its second part.

RESULTS

The connection between motor dimensions and judo techniques is to be explained only with one pair of canonical factors whose mutual connection may be considered moderately high(.58).

The canonical factor in space of latent motor dimensions (table 1) is best defined by the factor in whose base lies the mechanism for the structuring of movement, and then by the second and the third factor in whose base is a mechanism for energetic regulation.

Table 1. Canonical orthoblique factors of motor set

	K1
OBQ1	-.96
OBQ2	.59
OBQ3	.40
KAN. KOR = .58	Q = .00

Mapped factors in space of original variables show that the canonical dimension is, before all, defined by the factor of coordination, then by the frequency of movement, by balance, by flexibility and by explosive and repetitive strength. From the table 2 it is obvious that the primary motor factors do not equally participate in the forming of structure of canonical factor. Therefore, it is obvious that this canonical dimension is to some extent different from a general motor factor. It may be said that larger number of motor factors influence on the efficient performance of judo techniques, but their influence is various and, it seems, characteristic for judo.

Table 2. Canonical factors of motor variables (the first set)

	K1
Agility on the ground	-.58
Hand tapping	-.53
Foot tapping	.40
Coordination with a stick	.67
Deep forward bend	.63
Standing sideways on a balance beam	.69
Shoulder flexion with exercise bar	.57
Darts	-.44
Horizontal target shooting	.66
Standing long jump	.83
20m run from a standing start	-.47
lying medicine ball throw	.32
Standing high jump	.48
Hand dynamometry	.38
Flexed arm hang	.71
Chin-up hang	.67
60-second trunk lift	.14
Lying straight leg raise	.52
Straight-leg hanging leg raise for leg muscle endurance	.38

Canonical dimension isolated from judo techniques represents, without any doubt, a general factor of technical qualification (table 3). Only a technique of holding Kesa gatame and a technique Tomoe-nage contribute less to forming of this factor.

Such statement is a consequence of homogenous structure of all variables defining the dimension. Although this canonical dimension does not represent the whole space of success of criteria dimensions in judo (since it is obvious that that system is not one-dimensional) yet relatively moderate canonical connectivity between judo techniques and motor abilities may be considered satisfying.

Table 3. Canonical factors of Judo Techniques set (the second set)

	K1
Ipon-seoi-nage	.83
Tsuri-komi-goshi	.83
O-soto-gari	.82
Tomoe - nage	.75
Kesa-gatame	.63
Kata-juji-jime	.82
Ude-hishigi-juji-gatame	.86

DISCUSSION

With the parallel analysis of canonical factors in both sets it may be concluded that the efficient performance of judo techniques is primarily under the influence of those motor regulating mechanisms which are, in the first place, responsible for the structuring, control and movement regulation, with a permanent balance control and controlled force exercise.

It is obvious, that efficient judo technique performance depends, in the first place, on the most complex motor regulating mechanisms which simultaneously include those mechanisms which are cortically and sub cortically located where those mechanisms necessarily have to act in a synchronized manner. Thereby, a certain level of some mechanisms for energetic regulation is probably required though the performance of judo techniques at the examination did not require great engagement of these very mechanisms. So, the overall energetic load was on such a level that, without difficulty, any judoka could have overcome[8].

Yet, the mechanisms which are responsible for the duration of physical labor significantly participate in the forming of the first canonical dimension within the motor space. Probably, the present relations are the consequence of the transformational effects of training process, and partly of the preparation of the examination for the degrees which require knowledge of great number of judo elements. As the process of learning judo techniques requires extremely great number of repetitions, judokas, with over average level of mechanisms which are responsible for the duration of work, have a significant advantage because they can realize a larger number of repetitions during the whole training process (Popovic, Mitić 2018).

Such treatment at the same time contributes also to the transformation of those dimensions. So, the significant relations of repetitive strength with the first canonical factor, in the space of the motor dimensions, are the consequence of the significant influences of these dimensions on the efficacy of exam preparation, and also on the transformational effects of the training process (Popovic et al. 2018).

CONCLUSION

The research was conducted with the aim to establish the degree and the quality of connectivity between judo techniques and motor abilities defined as manifest and latent dimensions.

The purpose was to determine the relation between judo techniques and manifest and latent motor dimensions, and therefore, 237 respondents of male gender aged 11 to 12 were tested. This sample may be considered representative for the judokas of the same age.

For the assessment of motor abilities 20 motor tests were used. They were chosen for structure analyzing to be done on the level of the factor of the second order according to the structural model of (Gredelj et all 1975), and they were defined as: movement structuring, tonus regulation and synergetic regulation, regulation of intensity of excitation, regulation of duration of excitation.

For the assessment of judokas' technical qualification, 7 representatives of certain larger groups of judo techniques were taken in order to cover: hand techniques, hip techniques, foot techniques, sacrifice techniques, hold techniques in parter chocking techniques in parter and joint-locking techniques. All the used variables in the frame of the previous researches were subdued to thorough validation. It may be claimed that almost all have more than satisfactory metric characteristics.

All the data in this research were processed on an electronic computer by the help of canonical correlative analysis.

Canonical analysis of latent motor dimensions and judo techniques resulted in only one significantly connected pair of the canonical factors. With the parallel analysis of canonical factors, in both sets, it may be concluded that efficient performance of judo techniques under the influence of those motor regulating mechanisms which, in the first place, is responsible for the structuring, the control and movement regulation, with the permanent balance control and controlled force exercise.

REFERENCES

Blaževic et al. 2005: Stipe Blazevic, Ratko Katic, Dragan Popovic. „The effect of motor abilities on karate performance". Collegium antropologicum ; 30 (2), 327-333. In Croatia.

Gredelj et al. 1975: Marjan Gredelj, Dušan Metikoš, Ankica Hošek, Konstantin Momirovic „A model of hierarchical structure of motor abilities". *Kinesiology*, 5;(1- 2), 7-81. In Croatia.

Momirovic & Popovic 2003: Konstantin Momirovic & Dragan Popovic, *Construction and application of taxonomic neural networks.* (Monography) Multidisciplinary Research Center, Faculty of Physical Education, Leposavic, In Serbian.

Popovic 1993: Dragan Popovic, *Determination of the structure of psychosomatic dimensions in combats and and development of methods for their evaluation and monitoring* (monography). University of Priština, Faculty of Physical Education, Pristina. In Serbian.

Popovic 1990: Dragan Popovic, *Research methodology in Physical education*, University of Nis. In Serbian.

Popovc 1993: Dragan Popovic, *Programs and subprograms for the analysis of quantitative modifications.* (Monograph) Multidisciplinary Research Center, Faculty of Physical Education, Pristina, In Serbian.

Popovoc et al. 2016; Dragan Popovic, Evagelia Boli, Milos Popovic, Vladimir Savic, Jasna Popovic. and Milica Bojovic, „Determination of Differences in Motor Dimensions between Judo and Karate Athletes", *Journal of Sports Science*. p.p. 170-174. In USA.

Popovic & Mitic 2018: Dragan Popoovic & Dragana Mitic, *Judo and Jiu-Jitsu*, Scholars' Press In USA.

Popovic et al. 2018: Dragan Popovic, Dragana Mitic, Jasna Popovic, Evagelia Boli, „Factor analysis as optimal method in determining motoric abilities of perspective judokas". *Facta Universitatis*, Series Physi al Education and Sport, 16 (1).

Милош Д. ПОПОВИЋ
Јасна Д. ПОПОВИЋ

СТЕПЕН И КВАЛИТЕТ ПОВЕЗАНОСТИ МОТОРИЧКИХ СПОСОБНОСТИ И ЏУДО ТЕХНИКА

Резиме

Истраживање је спроведено са циљем да се утврди степен и квалитет повезаности џудо техника и моторичких способности дефинисаних као манифестне и латентне димензије. Дакле, тестирано је 237 испитаника мушког пола узраста од 11 до 12 година. Овај узорак се може сматрати репрезентативним за џудисте истог узраста. За процену моторичких способности коришћено је 20 моторичких тестова. Одабрани су да се структурна анализа врши на нивоу фактора другог реда по структурном моделу. За оцену техничке оспособљености џудиста, узето је 7 представника појединих већих група техника. Групе џудо техника су узете у циљу да покрију: ручне технике, бочне технике, ножне технике, пожртвоване технике, технике држања у партеру, гушења и технике полуга. Све варијабле коришћене у оквиру претходних истраживања подвргнуте су темељној валидацији. Канончка анализа латентних моторичких димензија и џудо техника указала је на значајну повезаност. Међутим, осим што се овај метод у овом тренутку сматра оптималним истраживачким поступком, потребна су и бројна даља истраживања која би континуирано допуњавала сазнања о методама и законитостима односа моторичких способности и џудо техника.

Кључне речи: Канонička анализа, џудисти, метод, структура, поузданост.

Рад је предат 27. фебруара 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 316.644:376-053.26/.36-057.874(497.11)"2019/2021"
364-787-053.26/.36-057.874(497.11)"2019/2021"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-43993

Оригинални научни рад

*Светлана Р. ГЛАВИНИЋ**
ОШ „Милинко Кушић" Ивањица, Србија, Удружење за церебралну парализу, Ивањица

*Ивана Д. РИСТИЋ***
Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Учитељски факултет

КВАЛИТЕТ ЖИВОТА УЧЕНИКА СА СМЕТЊАМА У РАЗВОЈУ У ИНКЛУЗИВНОМ ОБРАЗОВАЊУ

Апстракт: Циљ рада је био да се испита квалитета живота из домена физичког, емоционалног, социјалног и школског функционисања ученика са сметњама у развоју који похађају инклузивне разреде. Узорак је чинило 80 испитаника који похађају редовне школе на територији Републике Србије. Структуру узорка чинили су ученици са сметњама у развоју (Н-40) и ученици уредног развоја (Н-40) оба пола, старосног узраста од 11 до 16 година. За потребе истраживања коришћен је Педијатријски инвентар квалитета живота који се користи за самопроцену деце, адолесцената и родитељске извештаје за старосни узраст од 2 до 18 година (ThePedsQLTM 4.0 GenericCoreScale). Добијени резултати су показали да се квалите живота свих учника обухваћених узорком налази на средњем нивоу. Добијени резултати су потврдили позитивне ефекте инклузивног образовања, посебно у домену социјалног функционисања ученика са сметњама у развоју. Међутим, резултати указују да школско окружење и концепт образовања захтва перманентно унапређивање како би се квалитет живота свих ученика подигао на виши ниво.

Кључне речи: квалитет живота, ученици са сметњама у развоју, инклузивно образовање, емоционално функционисање, социјално функционисање, школско функционисање, физичко здравље.

УВОД

Образовање подразумева стицање широког дијапазона вештина, како академских, тако и животних које особи омогућавају да се што ефикасније прилагоди променама у свом окружењу (Brooks, Gunn, Denner, Klebanov 1994, према: Čolin 2005). Образовање је главни покретач технолошких иновација и високе продуктивности, али и основна детерминанта квалитета живота појединаца (Ковачевић 2020). Образовање побољшава разумевање људи о свету у којем живе, а самим тим и перцепцију њихових способности (Хасанбеговић, Ковачевић 2014). Најорганизованије стицање знања, које чини саставни део образовања, остварује се путем

* Магистар дефектолошких наука, dcsunceivanjica@gmail.com
** Доцент, ivana.ristic@pr.ac.rs

учења у школи. Школско учење је плански, систематски и организован процес који ученицима омогућава да стичу знања, али и изграђују ставове, социјалне односе и уравнотежују емоционалне реакције. Зато се учење и посматра са когнитивно-сазнајног аспекта, афективно-емоционалног и конативног (Kovacevic–Macesic, Petrovic 2012). Савремено друштво истиче обавезу квалитетног образовања за сву децу. Квалитет се постиже превасходно ако су сва деце, укључујући и маргинализовану децу, као и децу са развојним сметњама, обухваћена школским системом који ће им пружити могућност да се развијају сходно својим потенцијалима. Модел који подржава индивидуални развој ученика представља инклузивно образовање. Инклузивно образовања подразумева прилагођавање школа потребама ученика, уз стварање таквог окружења које ће свима пружити једнаке шансе за учење (Gordon, 2013). Истраживања су показала да је инклузивно образовање повезано са позитивним личним исходима свих ученика, јер укључује методологију прилагођену захтевима сваког ученика и, између осталих позитивних ефеката, доприноси стицању одређених друштвених вештина као што су уважавање и вредновање различитости (Llabr´es, Muntaner de la Iglesia 2019). У односу на ученике са сметњама у развоју, студије потврђују да инклузивно образовање промовише позитивне личне резултате у различитим областима њиховог живота, превасходно у когнитивној и друштвеној сфери (Hehir et al. 2016). Доприноси стицању знања и академских вештина (Kurth, Mastergeorge 2010; Lee et al. 2009), подстиче бољу комуникацију и друштвену интеракцију (Carter, Hughes 2005; Fisher, Meyer 2002), као и осећај припадности, посебно школској заједници (Радовановић, Ковачевић 2021).

Заснована на уважавању и поштовању различитости, инклузија је омогућила померање образовног фокуса ка свеукупном развоју ученика као критеријума за дефинисање програма и вредновање резултата, превазилазећи визију образовања као курикуларног учења (Amor et al. 2020; Llabres et al. 2019; Sanchez, Gomez, Lopez, Amor, Verdugo 2020). Концепт образовања који је утемељен на личном развоју представља значајан фактор унапређења квалитета живота. Многобројне студије потврђују да на квалитет живота, поред задовољства собом и односима са другима, материјалном ситуацијом, условима становања, послом, као и слободним временом, у великој мери утиче и задовољство постигнутим квалитетом образовања (Ryffetal 1999). Недостатак вештина и компетенција ограничава пуно учешће у учењу, остваривање одговарајућег школског успеха, приступ добрим пословима, као инеадекватно позиционирање у друштву што повећава ризик од социјалне искључености и сиромаштва.

Квалитет живота се најчешће посматра са аспекта одсуства болести те с тога обухвата физички, психички и социјални домен здравља, који је под утицајем људских искустава, веровања, очекивања иперцепција (Tasta, Simoson 1996). Светска здравствена организација квалитет живота одређује као „индивидуалну перцепцију сопственог положаја у животу у контексту културолошког и вредносног система по ком појединац живи, повезану са циљевима, очекивањима, стандардима и интересима (WHOQOL Group 1995). То је стање комплетног физичког, менталног и социјалног благостања и представља мултидимензионални концепт који обухвата физичке и психосоцијалне аспекте (Jovanović 2013). Квалитет живота је део човековог

менталног стања, одраз је његовог развоја, друштвеног и физичког окружења и његовог властитог положаја у том окружењу – (WHOQOL Group 1998; Murphyetal 2000). Процена сопственог квалитета живота је основни предуслов и први корак при креирању стратегије побољшања кроз идентификацију тешкоћа, прављење акционих планова и спровођење најадекватнијих могућих активности за побољшање квалитета живота (Damnjanović 2012). Из перспективе таквог одређења, квалитет живота је концептуализован као пожељено стање личног благостања које укључује објективне и субјективне елементе, на које утичу лични фактори и фактори животне средине те се с тога најчешће посматра кроз осам домена живота (Schalock, Verdugo 2002): материјално благостање, физичко благостање, емоционално благостање, лични развој, самоопредељење, међуљудске односе, социјалну инклузију и права појединца. Дакле, квалитет живота настаје као резултат индивидуалних остварења појединца у одређеним условима који га окружују, те зато обухвата индивидуалну и друштвену димензију, субјективна мерила, као и објективне показатеље (Lučev, Tadinac 2008). Квалитет живота, схваћен као ниво испуњења извесних захтева и очекивања, како од себе, тако и од околине (Pejatović 2006), на индивидуалном плану је у директној вези са задовољством животом појединца, док су сама очекивања и захтеви које постављамо, као и приоритети њиховог остварења, у великој мери одређени вредносним системом – личним и оним који преовладава у друштвеној средини (Milivojević i sar. 2007).

Начин живота, оствареност потенцијала којима индивидуа располаже, као и околности у којима се живи, битно утичу на опште задовољство животом. Међутим, између квалитета живота и задовољства животом, постоји двосмерна веза, што говори о томе да на јављање задовољства утиче не само доживљај животног квалитета, већ и осећај испуњености и задовољства, што битно усмерава особу и обогаћује њен живота, првенствено, на тај начин што подстиче индивиду ка даљим напорима у остварењу будућих циљева и реализацији сопствених потенцијала (Marić 2012; Pejović 2004).

Ученици највећи део дана проводе у школи, тако да у добро креираном окружењу и подстицајној атмосфери, могу да остваре своје индивидуалне потребе и да личне циљеве усмере ка просперитетном и здравом животу (Coster 1998).

МЕТОД

Како је у нашој земљи, инклузивно образовање добило правни оквир кроз законску регулативу (2009) и тако „отворило врата“ већем броју ученика са сметњама у развоју да се више од десет година образују заједно са својим вршњацима у редовним школама, циљ ове студије је био да испита квалитета живота са аспекта физичког, емоционалног, социјалног и школског функционисања ученика са сметњама у развоју који похађају инклузивне разреде.

Узорак је чинило 80 испитаника који похађају редовне школе на територији Републике Србије (општина Ивањица, Ариље, Лучани и град Чачак). Узорак је био подељен на два подузорка. Први подузорак чинили су испитаници са сметњама у развоју старосног узраста од 11 до 16 година, оба пола (Н-40). Други подузорак чинили су испитаници уредног развоја истог, оба пола (Н-40). У односу на врсту сметње

у развоју у првом подузорку је било 8 испитаника са специфичним тешкоћама у учењу, 3 испитаника са моторичким сметњама, 8 испитаника са говорно-језичком патологијом, 7 испитаника са поремећајима понашања, 11 испитаника са поремећајима у интелектуалном развоју и 3 испитаника са сензорним сметњама.

За потребе истраживања коришћен је Педијатријски инвентар квалитета живота који се користи за самопроцену деце, адолесцената и родитељске извештаје за старосни узраст од 2 до 18 година (ThePeds QLTM 4.0 GenericCoreScale). У психометријском погледу скала за процену квалитета живота је са високим степеном поузданости, валидности и сензитивности мерења. У оквиру овог истраживања коришћена је Скала са 23 питања која су подељена у четири домена квалитета живота: Физичко функционисање (8 питања), Емоционално функционисање (5 питања), Социјално функционисање (5 питања) и Школско функционисање (5 питања). Одговори су вредновани од 1 до 5, при чему је најбољи одговор носио вредност један, док је најслабији одговор вреднован петицом. Скорови скале су дескриптивно обрађени за подузорак ученикаса сметњама у развоју и подузорак ученика типичног развоја и приказани су кроз проценат, фреквенцију и средњу вредност за сваку област и питање у оквиру испитиване области.

Истраживање је реолизовано у периоду 2019-2021.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Обрадом прикупљених података добијени су резултати за четири домена квалитета живота: Емоционално, Социјално и Школско функционисање и Физичко здравље. Вредност одговора на питања из прве три скале представљала квалитет психосоцијалног здравља, док се четврта скала односи на квалитет физичког здравља.

Резултати квалитета психосоцијалног здравља ученика са сметњама у развоју и ученика уредног развоја

Табела 1. Емоционално функционисање ученика са сметњама у развоју и ученика уредног развоја

О мојим осећањима	Никада		Скоро никад		Понекад		Често		Скоро увек	
	Са сметњама	Уредан развој	Са сметњама	Уредан развој	Са сметњама	Уредан развој	Са сметњама	Уредан развој	Са сметњама	Уредан развој
Осећам се уплашено	10 25%	19 47,5%	9 22,5%	8 20%	15 37,5%	9 22,5%	2 5%	4 10%	4 10%	/
Тужан/а сам	9 22,5%	16 40%	7 17,5%	6 15%	14 35%	10 25%	7 17,5%	5 12,5%	3 7,5%	3 7,55
Љут/а сам	13 32,5%	12 30%	8 20%	9 22,5%	10 25%	12 30%	6 15%	3 7,5	3 7,5%	4 10%
Лоше спавам	12 30%	16 40%	5 12,5%	7 17,5%	14 35%	7 17,5%	5 12,5%	5 12,5%	4 10%	5 12,5%
Брине ме оно што ће ми се догодити	12 30%	10 25%	6 15%	9 22,5%	15 37,5%	13 32,5%	3 7,5%	4 10%	4 10%	4 10%

Табела 2. Скална вредност емоционалног функционисања

О мојим осећањима	Са сметњама	Уредан развој
Осећам се уплашено	2,52	1,95
Тужан/а сам	2,67	2,32
Љут/а сам	2,45	2,45
Лоше спавам	2,60	2,40
Брине ме оно што ће ми се догодити	2,52	2,57
Просечна скаларна вредност	2,55	2,34

Добијени резултати о емоционалном функционисању показују да се највећи проценат ученика са сметњама у развоју никада не љути (32,5%), док се понекада осећа уплашено (37,5%), тужно (35%) и испољава бригу о ономе што ће се догодити (47,5%). Ученици уредног развоја у највећем проценту се никада не осећају уплашеним (47,5%) и тужним (40%). Никада немају проблем са сном 40% ученика, док 32,5% повремено брине о ономе што ће се догодити (Табела 2.).

Скаларне вредности ајтема показују да у највећем проценту ученици са сметњама у развоју не испољавају љутњу према другим особама (2,45), али је зато присутно осећање туге (2,67), док се ученици уредног развоја у највећем проценту не осећају уплашеним (1,95), али зато брину о оном што ће им се догодити (2,57) (Табела 2.).

Табела 3. Социјално функционисање ученика са сметњама у развоју и ученика уредног развоја

Како се слажем са другима	Никада		Скоро никад		Понекад		Често		Скоро увек	
	Са сметњама	Уредан развој	Са сметњама	Уредан развој	Са сметњама	Уредан развој	Са сметњама	Уредан развој	Са сметњама	Уредан развој
Лоше се слажем са другом децом	19 47,5%	18 45%	5 12,5%	5 12,5%	9 22,5%	10 25%	2 5%	7 17,5%	5 12,5%	/
Друга деца не желе да се друже са мном	18 45%	19 47,5%	5 12,5%	7 17,5%	10 25%	5 12,5%	4 10%	4 10%	3 7,5%	5 12,5%
Друга деца ме задиркују	15 37,5%	12 30%	5 12,5%	4 10%	12 30%	15 37,5%	5 12,5%	7 17,5%	3 7,5%	2 5%
Не могу да радим ствари које раде друга деца	17 42,5%	17 42,5%	8 20%	6 15%	8 20%	9 22,5%	2 5%	4 10%	5 12,5%	4 10%
Тешко ми је да пратим игру са другом децом	17 42,5%	15 37,5%	6 15%	5 12,5%	7 17,5%	9 22,5%	6 15%	5 12,5%	4 10%	6 15%

У односу на домен социјалног функционисања резултати су показали да се у највећем проценту ученици са сметњамау развоју углавном добро слажу са другом децом (47,5%), могу да испрате њихову игру (42,5%), друга деца их прихатају за другове (45%) и не задиркују их (37,5%). Ученици уредног развоја се такође у највећем проценту добро слажу са другом децом (45%) и друга деца их прихватају за другове (47,5%), али за разлику од ученика са сметњама у развоју у већем проценту их друга деца понекада задиркују (37,5) (Табела 3.).

Табела 4. Скална вредност социјалног функционисања

Како се слажем са другима	Са сметњама	Уредан развој
Лоше се слажем са другом децом	2,22	2,15
Друга деца не желе да се друже са мном	2,22	2,22
Друга деца ме задиркују	2,40	2,57
Не могу да радим ствари које раде друга деца	2,25	2,30
Тешко ми је да пратим игру са другом децом	2,35	2,55
Просечна скаларна вредност	2,29	2,36

Скаларне вредности ајтема показују да су најбоље позиционирани ајтеми који показују да ученици са сметњама у развоју немају проблема са прихватањем од стране вршњака (2,22), док је најниже позициониран ајтем који се односи на праћење игара друге деце (2,35). Ученици уредног развоја најбољи ранг су остварили на ајтему који се односи на слагање са другом децом (2,15), док је се најнижи односио на задиркивање од стране друге деце (2,57) (Табела 4.).

Резултати школског функционисања показују да ученици са сметњама у развоју, као и ученици уредног развоја имају сличне проблеме. Ученици са сметњама у развоју понекада заборављају школски прибор и своје ствари, изостају из школе због одласка код лекара или у болницу и имају потешкоћа са концентрацијом на часу и израдом домаћих задатака. Ученици уредног развоја такође понекада имају потешкоћа у изради домаћих задатака, као и са изостанцима због болести, али никада немају проблема са концентрацијом на часу и са заборављањем школског прибора и личних ствари (Табела 5.). Просечне скаларне вредности показују виши квалитет школског функционисања ученика уредног развоја (2,44) у односу на ученике са сметњама у развоју (2,93) (Табела 6.).

Табела 5. Школско функционисање ученика са сметњама у развоју и ученика уредног развоја

О проблемима у школи	Никада		Скоро никад		Понекад		Често		Скоро увек	
	Са сметњама	Уредан развој	Са сметњама	Уредан развој	Са сметњама	Уредан развој	Са сметњама	Уредан развој	Са сметњама	Уредан развој
Тешко ми је да се концентришем на часу	8 20%	14 35%	7 17,5	10 25%	15 37,5%	9 22,5%	5 12,5%	4 10%	5 12,5%	3 7,5%
Лако заборављам ствари	6 15%	16 40%	2 5%	7 17,5%	17 42,5%	8 20%	9 22,5%	6 15%	6 15%	3 7,5%
Имам потешкоћа у писању домаћих задатака	4 10%	11 27,5%	8 20%	3 7,5%	16 40%	18 45%	8 20%	5 12,5%	4 10%	3 7,5%
Не идем у школу јер се не осећам добро	10 25%	12 30%	4 10%	6 15%	12 30%	14 35%	9 22,5%	5 12,5%	5 12,5%	3 7,5%
Не идем у школу да бих отишао код лекара или у болницу	7 17,5%	15 37,5%	6 15%	8 20%	18 45%	7 17,5%	6 15%	6 15%	3 7,5%	4 10%

Табела 6. Скална вредност школског функционисања

О проблемима у школи	Са сметњама	Уредан развој
Тешко ми је да се концентришем на часу	2,80	2,30
Лако заборављам ствари	3,17	2,32
Имам потешкоћа у писању домаћих задатака	3,00	2,65
Не идем у школу јер се не осећам добро	2,87	2,52
Не идем у школу да бих отишао код доктора или у болницу	2,80	2,40
Просечна скаларна вредност	2,93	2,44

Физичко здравље

Табела 7. Здравље и активност ученика са сметњама у развоју и ученика уредног развоја

О мом здрављу и активностима	Никада		Скоро никад		Понекад		Често		Скоро увек	
	Са сметњама	Уредан развој	Са сметњама	Уредан развој	Са сметњама	Уредан развој	Са сметњама	Уредан развој	Са сметњама	Уредан развој
Тешко ми је да пешачим више од неколико улица	22 55%	16 40%	/	4 10%	11 27,5%	5 12,5%	3 7,5%	/	4 10%	5 12,50%
Тешко ми је да трчим	19 47,5%	13 32,5%	6 15%	9 22,5%	8 20%	8 20%	4 10%	6 15%	3 7,5%	4 10%
Тешко ми је да се бавим спортом или дарадим вежбе	21 52,5%	17 42,5%	5 12,5%	7 17,5%	7 17,5%	6 15%	3 7,5%	3 7,5%	4 10%	7 17,5
Тешко ми је да подижем неки тежак терет	9 22,5%	9 22,5%	7 17,5%	7 17,5%	17 42,5%	15 37,5%	3 7,5%	4 10%	4 10%	5 12,5%
Тешко ми је да се туширам или купам	22 55%	24 60%	6 15%	3 7,5%	2 5%	3 7,5%	2 5%	6 15%	8 20%	4 10%
Тешко ми је да обављам кућне послове	17 42,5%	20 50%	6 15%	2 5%	9 22,5%	9 22,5%	5 12,5%	5 12,5%	3 7,5%	4 10%
Имам болове	14 35%	16 40%	5 12,5%	3 7,5%	13 32,5%	12 30%	5 12,50%	5 12,5%	3 7,5%	4 10%
Немам снаге	15 37,5%	14 35%	7 17,5%	8 20%	10 25%	10 25%	4 10%	5 12,5%	4 10%	3 7,5%

Табела 8. Скална вредност физичког здравља

О мом здрављу и активностима	Са сметњама	Уредан развој
Тешко ми је да пешачим више од неколико улица	2,17	1,60
Тешко ми је да трчим	2,15	2,47
Тешко ми је да се бавим спортом или дарадим вежбе	2,10	2,40
Тешко ми је да подижем неки тежак терет	2,65	2,72
Тешко ми је да се туширам или купам	2,20	2,07
Тешко ми је да обављам кућне послове	2,27	2,27
Имам болове	2,45	2,45
Немам снаге	2,37	2,37
Просечна скаларна вредност	2,29	2,29

У домену физичког функционисања ученици са сметњама у развоју и ученици уредног развоја су постигли уједначене резултате. У највећем проценту није им тешко да пешаче више од неколико улица, такође није им тешко да раде вежбе и да се баве спортом, као и да обављају кућне послове. Међутим, ученицима уредног развоја је понекада тешко да подижу неки терет у 42,5%, док је ученицима са сметњама у развоју понекада тешко у 37,5% (Табела 7.). Просечна скаларна вреност и за све ајтеме и ученика са сметњама у развоју и ученика уредног разреда износила је 2,29. Најбоље позиционирани ајтеми ученика са сметњама у развоју показују да им није тешко да трче (2,15) и пешаче више од неколико улица (2,17), док најслабије позиционирани ајтем показују да им је тешко да подижу неки тежак терет (2,65). Најбоље позиционирани ајтем ученика уредног развоја показује да им није тешко да се купају и обављају личну хигијену (2,07), док је најслабије позиционирани ајтем показао да имају болове (2,37) (Табела 8.).

ДИСКУСИЈА РЕЗУЛТАТА

Квалитет живота у погледу психосоцијалног здравља, детерминишу многобројни фактори међу којима се посебно истичу задовољство здрављем и енергијом потребном за свакодневни живот, задовољство собом и односима са другима, као и задовољство постигнутим успехом у процесу образовања (Milošević 2009). Резултати квалитета живота из домена емоционалног фунционисања показују да су одговори ученика са сметњама у развоју у највећем проценту сконцентрисани око тврдње *понекада* за све ајтеме, осим ајтема *љут/а сам* за који је највећи проценат одговора био на тврдњи *никада*, што показује да је код ученика са сметњама у развоју најмање присутна љутња. Резултати одговора ученика уредног развоја у највећем проценту су били сконцентрисани око тврдње *никада* што указује на виши степен благостања, осим на ајтему *брине ме оно што ће ми се догодити* за који је највећи проценат одговора означен тврдњом *понекада*. У прилог овим резултатима говоре и скаларне вредности на скали од 1 до 5 код ученика са сметњама у развоју кретале у распону од 2,52 до 2,67, док су се код ученика уредног развоја кретале од 1,95 до 2,57. У односу на домен социјалног функционисања, резултати су показали да су одговори ученика са сметњама у развоју, као и ученика уредног развоја у највећем проценту били сконцентрисани око тврдње *никада* осим на ајтему *друга деца ме задиркују* на коме су код ученика уредног развоја у односу на ученике са сметњама у развоју у највећем проценту одговори сконцентрисани на тврдњи *понекада* док су код ученика са сметњама у развоју у односу на ученике уредног развоја највећем проценту одговори на ајтему *друга деца не желе да се друже са мном* били сконцентрисани око тврдње *понекада*. Добијени резултати показују да су социјалне интеракције до којих је долазило у инклузивном окружењу допринеле развоју пријатељстава, одређених социјалних вештина и бољој комуникацији између ученика са сметњама у развоју и ученика уредног развоја. На сличне резултате упућују и студије других аутора (Ристић, Ковачевић 2022; Stainback, Stainback 1990; Snell, Eichner 1989). У односу на скаларну вредност, ученици са сметњама у развоју су остварили најбољи резултат на ајтему који указује на позитивну интеракцију

и слагање са вршњацима уредног развоја, као и прихваћеност од стране вршњака уредног развоја, што потврђује и истраживање Радовановић, Ковачевић (2021). Ученици уредног развоја су најбољи резултат остварили такође на ајтему који указује на добро слагање са свим ученицима, док су најлошији резултат остварили на ајтему који показује да постоји проблем задиркивања од стране друге деце. Резултати квалитета живота у домену школског функционисања показују да су ученици са сметњама у развоју у односу на ученике уредног развоја остварили ниже резултате. Највише проблема ученицима са сметњама у развоју представљало је повремено заборављање школског прибора и ствари, израда домаћих задатака и изостанци због одласка код лекара или у болницу, док су ученицима уредног развоја *понекада* проблем представљали изостанци из школе због болести и израда домаћих задатака. Скаларна вредност на скали од 1 до 5 у односу на све ајтеме код ученика са сметњама у развоју кретала се од 2,80 до 3,00, док се код ученика уредног развоја кретала у распону од 2,30 до 2,65.

Редовна физичка активност је од великог значаја за здравље, али и за правилан раст и развој (Strong et. al. 2005; Зрнзевић, Лакушић 2018), психо-физичко благостање (Steptoe, Butler, 1996) и когнитивне способности (Sibley, Etnier 2003). Адекватна физичка активност у детињству представља важну одредницу здравља у одраслом добу (Twisk 2001). Поједини аутори често истичу да су одређени фактори ризика повезани са недовољном и неадекватном физичком активношћу у детињству (Brage et. al. 2003; Nassis et. al. 2005; Andersen et. al. 2006). Добијени резултати квалитета живота у домену физичког здравља показују да су ученици са сметњама у развоју и ученици уредног развоја остварили готово идентичне резултате. Ученици са сметњама у развоју су у односу на ученике уредног развоја најбољи резултат остварили на ајтему који показује да им није тешко да раде вежбе и баве се спортом (скаларна вредност 2,10), док су ученици уредног развоја најбољи резултат остварили на ајтему који се односи на *пешачење више од неколико улица* (скаларна вредност 1,60).

ЗАКЉУЧАК

Процена квалитета живота ученика у школи пружа значајне информације у вези са позитивним и негативан утицајем развоја и имплементације образовне политике. Свеобухватним приступом усмереним на све домене живота ученика, можемо да разумемо њихове тежње и потребе, али и да политику образовања усмеримо на адекватне програме и подршку који би допринели побољшању њихових академских резултата, али и свих осталих аспеката живота. Досадашња истраживања су показала да је квалитет живота деце са сметњама у развоју нижи од квалитета живота деце уредног развоја (Watson, Keith 2002) што је потврдило и наше истраживање. Међутим, резултати добијени техником скалирања показали су да се квалитет живота свих учника обухваћених узорком налази на средњем нивоу. Такви резултати иду у прилог инклузивном образовању, посебно у домену социјалног функционисања ученика са сметњама у развоју, али и упућују на закључак да школско окружење и концепт образовања захтева перманентно унапређивање како би се квалитет живота свих ученика подигао на виши ниво.

ЛИТЕРАТУРА

Amor et al. 2020: Antonio M. Amor, Miguel A. Verdugo, Benito Arias, María Fernández, Alba Az(2020). Shaping the faces of the prism: Rights, supports, and quality of life for enhancing inclusive education opportunities in students with intellectual disability. *Czlowiek, Niepelnosprawnosc, Spoleczenstwo,* 49(3), 5–33.

Andersen et. al. 2006: Lars Bo Andersen, Maarike Harro, Luis B Sardinha, Karsten Froberg, Ulf Ekelund, Søren Brage, Sigmund Alfred Anderssen S.A. (2006). Physical activity and clustered cardiovascular risk in children: a cross-sectional study (the European youth heart study). *Lancet, 368*, 299-304.

Brage et al. 2003: Brage S, Wedderkopp N, Ekelund U, Franks, P.W, Wareham N.J, Andersen L.B, Shaw J.E. (2003). Overweight and obesity in Australia: the 1999-2000 Australian diabetes, obesity and lifestyle Study. *The Medical Journal of Australia, 178*, 427-432.

Coster, 1998: Coster W. (1998). Occupation-centered assessment of children. *Am J Occup Ther*. 52, 337–44

Зрнзевић, Лакушић, 2018: Зрнзевић Невенка, Лакушић Вуко (2018). Проблеми реализације наставних садржаја у физичком васпитању. *Зборник радова Учитељског факултета Призрен – Лепосавић,* 12, 93-110.371.3:796.

Damnjanović, 2012: Damnjanović Maja (2012). Karakteristike kvaliteta života i mentalnog zdravlja dece i adolescenata koji su u sistemu socijalne zaštite (Doktorska disertacija) Beograd, Univerzitet u Beogradu-Medicinski fakultet.

Carter, Hughes, 2005: Carter, Erik. W, Hughes Carolyn (2005). Increasing social interaction among adolescents with intellectual disabilities and their general education peers: Effective interventions. *Research and Practice for Persons With Severe Disabilities*, 30(4), 179–193. https://doi.org/10.2511/2Frpsd.30.4.179

Fisher, Meyer, 2002: Fisher Mary, Meyer Luanna H. (2002). Development and social competence after two years for students enrolled in inclusive and self-contained educational programs. *Research and Practice for Persons With Severe Disabilities*, 27(3), 165–174. https://doi.org/10.2511/2Frpsd.27.3.165

Хасанбеговић, Ковачевић 2014: Hasanbegović Husnija, Kovačević Jasmina. (2014). *Sistemi komunikacije u edukacijskoj rehabilitaciji*, Institut za humanu rehabilitaciju, Tuzla.

Hehir et al. 2016: Hehir Tomas, Grindal Tood, Freeman Brian, Lamorea, Renee, Borquaye, Yolanda,
Burke Samantha (2016). *A summary of the evidence on inclusive education. Instituto Alana*. https://alana.org.br/wp-content/ uploads/2016/12/A_Summary_of_the_evidence_on_inclusive_education.pdf

Jovanović, 2013: Jovanović Milica (2013). *Socijalni aspekt kvaliteta života osoba sa telesnim invaliditetom*. Gradska biblioteka „Anastasija Stojković" Ruma, EDICIJA „ Posebna izdanja" Beograd.

Ковачевић, 2020: Ковачевић, Јасмина.(2020). *Модели орīанизације наст̄аве īлувих и наīлувих*, Универзитет у Београду-Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију, Београд

Kovacevic–Macesic Petrovic, 2012: Kovacevic Jasmina, Macesic-Petrovic Dragana. (2012.) Inclusive education-Empirical experience from Serbia, *Intertational Journal of Educational Development*, 32 (3), 463-470, http://www.sciencedirect.com.proxy.kobson.nb.rs:2048/science/article/pii/S0738059311001659

Kurth, Mastergeorge 2010: Kurt Jennifer, Mastergeorge Ann M. (2010b). Individual education plan goals and services for adolescents with autism: Impact of age and educational setting. *The Journal of Special Education,* 44(3), 146–160. https://doi.org/10.1177/0022466908329825

Lee et al. 2009: Suk Hyang Lee, Jane H. Soukup, Todd D. Little, Michael L. Wehmeyer (2009). Student and teacher variables contributing to access to the general education curriculum for students with intellectual and developmental disabilities. *The Journal of Special Education*, 43(1), 29–44. https://doi.org/10.1177/2F0022466907313449

Llabres et al. 2019: Llabres Joana Muntaner Joan, Jordi–Begona De la Iglesia, (2019). Aprender Juntos en la Escuela: Un Derecho Inexcusable y un Beneficio Social. *Revista Internacional de Educacion para la Justicia Social*, 8(2), 147–164. https://doi.org/10.15366/riejs2019.8.2.008

Lučev, Tadinac, 2008: Lučev Ivan, Tadinac Meri (2008). Kvaliteta života u Hrvatskoj – povezanost subjektivnih i objektivnih indikatora te temperamenta i demografskih varijabli s osvrtom na manjinski status. *Migracijske i etničke teme*, 24 (1–2), 67–89.

Marić, 2012: Marić Mia (2012). Permanentno obrazovanje, opšte zadovoljstvo životom i psihičko blagostanje. *Andragoške studije*, *Institut za pedagogiju i andragogiju*, 1,81–98.

Milivojević i sar. 2007: Milivojević Jovan, Kokić-Arsić Aleksandra, Kanjevac-Milovanović Katarina (2007). Kvalitet života – put ka ekselentnosti življenja, Festival kvaliteta, *2. nacionalna konferencija o kvalitetu života*, Kragujevac, 8–11. maj, Asocijacija za kvalitet i standardizaciju Srbije.

Milošević, 2009: Milošević Lela (2009). Obrazovanje za treće doba u funkciji očuvanja i unapređenja kvaliteta života u starosti. *Godišnjak za sociologiju*, 5, 207–217.

Murphy et al. 2000: Murphy Barbara, Herrman Helen, Hawthorne G, Pinzone T, Evert Helen (2000). *Australian WHOQoL instruments: User's manual and interpretation guide. Australian WHOQoL Field Study Centre*, Melbourne, Australia.

Nassis et al., 2005: George P Nassis, Katerina Papantakou, Katerina Skenderi, Maria Triandafillopoulou, Stavros A Kavouras, Mary Yannakoulia, George P Chrousos, Labros S Sidossis(2005). Aerobic exercise training improves insulin sensitivity without changes inbody weight, body fat, adiponectin, and inflammatory markers in overweight and obese girls. *Metabolism: Clinical and experimental*, 54, 1472-1479.

Pejatović, 2004: Pejatović Aleksandra (2004). Pogled na obrazovanje kroz kvalitet života. *Andragoške studije*, 1–2, 51–63.

Pejatović, 2006: Pejatović Aleksandra (2006). *Obrazovanje i kvalitet života*. Beograd: Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta.

Радовановић, Ковачевић, 2021: Радовановић Besna, Ковачевић Jasmina (2021). Припадност школи гледана из угла ученика са сметњама у развоју. *Иновације у наставу, 34*(2), 44-56. doi:10.5937/inovacije2102044R

Ryffet al. 1999: Ryff, Carol. D, Magee William J, Kling Kristen, Cing Edgar. H. (1999). Forging macro-micro linkages in the study of psychological well-being. In: C. D. Ryff and V. W. Marshall (eds.). *The self and society in aging processes*. (247–278) New York: Springer.

Ристић, Ковачевић, 2022. Ристић Ивана, Ковачевић Јасмина (2022). Кооперативно учење у образовању глувих и наглувих ученика. *Баштина, 32(57), 463-475.*

Sanchez, Gomez, Lopez Amor, Verdugo 2020: Sanchez, Gomez Victoria, Mauricio Lópe., Antonio Manuel Amor, Miguel Ángel Verdugo (2020). Apoyos para la Calidad de Vida de Escolares con y sin Discapacidad: Revision ´ de Literatura. *Revista Internacional para la Justicia Social,* 9(2), 327–349. https://doi.org/10.15366/riejs2020.9.2.016

Schalock, Verdugo, 2002: Schalock Robert L, Verdugo Miquel A. (2002). *Handbook on quality of life for human service practitioners. Washington,* DC, USA: American Association on Mental Retardation.

Sible, Etnier, 2003: Sibley Benjamin A, Etnier Jennifer L. (2003). The relationship between physical activity and cognition in children: a meta-analysis. *Pediatric Exercise Science, 15*, 243-256.

Snell, Eichner 1989: Snell Martha E, Eichner Samantha (1989). Integration for students with profound disabilities. In F. Brown & D.H. Lehr (Eds.). *Persons with profound disabilities: Issues and practices* (109-138). Baltimore: Paul H. Brookes.

Stainback, Stainback, 1990: Stainback Willian, Stainback Susan (Eds.). (1990). Support networks for inclusive schooling: Interdependent integrated education. Baltimore: Paul H. Brookes Publishing Co.

Steptoe &–Butler, 1996: Steptoe, Andrew.,& Butler, Neville. (1996). Sports participation and emotional wellbeing in adolescents. *Lancet, 347*(9018), 1789-92. pmid:8667922.

Stewart, Gordon, 2013: Stewart Gordon John. (2013). Is inclusive education a human right? *The Journal of Law, Medicine &Ethics.41* (4), 754-767.

Strong et al. 2005: Strong W.B, Malina R.M, Blimkie C.J, Daniels S.R, Dishman R.K, Gutin B, Trudeau F. (2005). Evidence based physical activity for school-age youth. *The Journal of pediatrics, 146*, 732-737.

Tasta, Simoson, 1996: Tasta MA, Simoson DC (1996). Assessing quality-of-life outcomes. *New England Journal of Medicine*. 334,834-45.

Twisk, 2001: Twisk Jos W.R. (2001). Physical Activity Guidelines for Children and Adolescents. *Sports Medicine, 31*(8), 617-627.

Watson, Keith, 2002: Watson Silvana, Keith Kenneth. (2002). Comparing quality of life of schoolage children with and without disability. *Ment Retard,* 40 (4), 304-12.

World Health Organization Quality of Life, 1995:The World Health Organization Quality of Life (WHOQOL) Group. Measuring quality of life 1995 http://www. who.int/mental_health/media/68.pdf

WHOQOL Group, 1998: The WHOQOL Group. (1998). WHOQOL User manual.WHO, Geneva.

Čolin, 2005: Čolin, T. (2005). Obrazovanje netipične dece u tipičnom okruženju: Američko iskustvo. *Korak ka,* bilten za ljude bez predrasuda, br. 3, str. 20, Beograd, Srbija.

Svetlana R. GLAVINIĆ
Ivana D. RISTIĆ

QUALITY OF LIFE OF STUDENTS WITH DEVELOPMENTAL DISABILITIES IN INCLUSIVE EDUCATION

Summary

The aim of the work was to examine the quality of life in the domain of physical, emotional, social and school functioning of students with developmental disabilities who attend inclusive classes. The sample consisted of 80 respondents attending regular schools in the territory of the Republic of Serbia. The structure of the sample consisted of students with developmental disabilities (N-40) and students with regular development (N-40) of both sexes, aged 11 to 16 years. It was used for research purposes The PedsQLTM 4.0 Generic Core Scale. The obtained results showed that the quality of life of all students included in the sample is at an average level. The results confirmed the positive effects of inclusive education, especially in the domain of social functioning of students with disabilities. However, the results indicate that the school environment and the concept of education require permanent improvement in order to raise the quality of life of all students to a higher level.

Key words: quality of life, students with developmental disabilities, inclusive education, emotional functioning, social functioning, school functioning, physical health.

Рад је предат 5. марта 2023. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ПРИКАЗИ

DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-42316

СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО У НОВОМ ВЕКУ

(Драган Симеуновић, *Историја српске политичке мисли: нови век*. Нови Сад: Православна реч, 2019, 587 стр.)

Издавачка кућа Православна реч из Новог Сада је у претходних неколико година објавила више капиталних издања од значаја за српску историју, књижевност, уметност и културу. Међу њима се издвајају сабрана дела српских историчара и академика, Милорада Екмечића и Василија Крестића, а посебно место заузима и студија професора Факултета политичких наука у Београду Драгана Симеуновића, *Историја српске политичке мисли: нови век*. Рецензенти овог капиталног политиколошког дела су чак три академика Српске академије наука и уметности - Славенко Терзић, Љубодраг Димић, Никола Поповић и др Живојин Ђурић, научни саветник и директор Института за политичке студије из Београда.

Драган Симеуновић је редовни професор Факултета политичких наука Универзитета у Београду, вршилац дужности директора Академије за националну безбедност и иностран члан Академије наука и умјетности Републике Српске. На Факултету политичких наука предаје теорију политике на основним, а предмете из области односа политичког насиља и државе, борбе против тероризма и организованог криминала на постдипломским академским и специјалистичким студијама. Историја српских политичких идеја представља универзитетски испит на Факултету политичких наука чији је Симеуновић предавач и испитивач, али професор Симеуновић је надасве утемељитељ српске политичке мисли као посебне научне дисциплине у оквиру корпуса политичких наука.

Поред низа научних чланака, уџбеника и монографија, Драган Симеуновић је до сада објавио више књига из области српске политичке мисли: *Из ризнице отаџбинских идеја: слободарски мењаши наше политичке мисли 19. века* (Београд: Војска, Верзал прес, 2000.), *Нововековне политичке идеје у Срба* (Београд: Институт за политичке студије, Историјски архив Београда, 2000.) и *Српска државотворна мисао: нови век* (од 17. века до Другог светског рата) (Београд: Удружење „Наука и

друштво", 2015.). Професор Симеуновић је дао допринос и у популарисању српске политичке мисли кроз серијал научно-образовног серијала РТС-а „Политичке идеје у Срба". *Историја српске политичке мисли: нови век* је његова двадесет трећа књига.

Студиј политичке мисли обухвата историјску, политиколошку и социолошку анализу политичких идеја, политичких теорија, мисли о нацији и држави, основних поставки филозофских школа и друштвених кругова којима су припадали мислиоци и социјални делатници, практичног утицаја теоријских промишљања на поступање различитих друштвених субјеката и њихових промена у зависности од окружења у ком су практично примењивани. Српска политичка мисао једним делом прати ток европске политичке теорије, али с одређеним специфичностима и прилагођавањима у народу у периоду од пада Смедерева 1459. године, до почетка Првог српског устанка провео под турском влашћу и етноса који је променом вере подељен у три конфесије, две хришћанске и ислама. Српски народ је два устанка у првим деценијама XIX века искористио за ослобођење и укидање феудалних односа, али је изостало национално уједињење које је постало предмет промишљања и деловања низа српских владара, политичара и јавних радника у читавом деветнаестом и првим деценијама двадесетог века.

Књига *Историја српске политичке мисли: нови век* представља логични наставак раније објављене књиге професора Симеуновића *Нововековне политичке идеје у Срба*. У новој књизи Симеуновић наставља проучавање првих нововековних концепата државе, представља идеје „светоандрејских" и Ристићевих либерала, али и првих српских социјалиста Светозара Марковића и Мите Ценића, излаже политичку мисао и делање најдуговечнијег српског политичара Николе Пашића, концепт ослобођења и националног уједињења Илије Гарашанина, борбу Хусеина Градашчевића који је предводио босанске хришћане и муслимане против турске војске у бици на Косову 1831. године, али их допуњује и новим теоријско-политиколошким анализама и историјским упориштима практичног деловања.

Драган Симеуновић је књигу *Историја српске политичке мисли: нови век* поделио у 37 поглавља, обухватајући размишљања о држави и нацији мање или више познатих, али и у историји српског народа потпуно заборављених мислилаца и друштвених делатника. На готово шест стотина страница аутор је успео да сабере политичко и шире друштвено размишљање и поступање племића као што је био Ђорђе Бранковић, војника и војсковођа -самозваног цара Јована Ненада, генерала Јована Мишковића и Драгутина Димитријевића - Аписа, „хероја или терористе" Гаврила Принципа, просветитељски рад „првог српског политиколога" Вука Караџића и Доситеја (Димитрија) Обрадовића, али и делање свештених лица архимандрита Јована Рајића и владара и владике Петра II Петровића Његоша. Професор Симеуновић анализира борбу за национално ослобођење вођа Првог и Другог српског устанка Ђорђа Петровића - Карађорђа и Милоша Обреновића, описује рад у циљу заштите народних права првих интелектуалаца у још увек аутономној Кнежевини Србији, деловање некадашњих српских студената у иностранству који су се по повратку у отаџбину посветили политичким и националним подухватима, као и интелектуално прегнуће научника који су се борили да допринесу националној ствари, међу којима су се истицали Јован Цвијић, Јован Скерлић и Никола Тесла.

На први поглед чини се да војсковође, владари, теоретичари, политичари, црквена лица, научници немају чврсту повезницу размишљања и делања, али борба за остварење државних и националних идеја чини нит која повезује њихове временски и друштвеним приликама удаљене биографије. Самозвани цар Јован Ненад је у XVI веку успео да ослободи територију Јужне Угарске од Срема до Темишвара и прогласи је за независну српску државу, чија се престоница првобитно налазила у Суботици, а касније је премештена у Сегедин. Ипак, Јован Ненад је убијен у атентату 26. јула 1527. године, тако да није успео да своју краткотрајну власт институционализује. За разлику од Јована Ненада који је сам себе прогласио царем, Ђорђе Бранковић је од аустријских власти добио титулу грофа. Међутим, његов покушај оснивање српске државе на тлу Аустрије био је у супротности с интересима владајуће куће Хабзбурга, што је водило не само ка пропасти такве идеје, већ и ка двадестогодишњем, доживотном заточеништву грофа Ђорђа Бранковића.

Гаврила Стефановића Венцловића, Јована Рајића и Доситеја Обрадовића, Симеуновић убраја у зачетнике српског просветитељства. Доситеј Обрадовић и Вук Караџић су чинили узак интелектуални слој у монолитној друштвеној структури прегалаца националног ослобођења. Рођени у различитим царствима, аустријском и турском, знања о науци и друштву су стицали у манастирима. Млади Димитрије је у манастиру Хопову добио и монашко име Доситеј, по ком ће га српски народ памтити, а Вук је у манастиру Троноши научио да чита и пише, јер других школа у тадашњим српским селима није ни било.

Професор Драган Симеуновић друштвено-политичко деловање Доситеја Обрадовића дели у две фазе. У првој Доситеј се политиком бави само узгред, а једина политичка мисао која га је у том периоду заокупљала била је о просвећеном владару и владању. Друга мисао, која надилази политику и прераста у ширу друштвену раван, подразумевала је ослобађање друштва од незнања и модернизацију свеукупних социјалних односа. Ослобађање од стега незнања прераста у другој фази друштвеног делања Доситеја Обрадовића у практично политички рад на остварењу националног ослобођења „од поробљености као претпоставци изградње модерног политичког уређења у ослобођеној Србији“ (стр. 57).

Док Доситеј у устаничку Србију долази већ као зрео човек, Вук Караџић се Првом српском устанку прикључује као седамнаестогодишњак. Вук је био судија, председник суда, бавио се и тајном дипломатијом, али је и описивао српске институције, анализирао понашање политичких актера и објашњавао политичке појаве и процесе. „Ван Србије је без конкуренције био у том времену најбољи српски политички агитатор, пропагандиста и лобиста.“ (стр. 118).

Карађорђе и Милош Обреновић су тежили ослобођењу српског народа од турске власти, али су се начини њихове борбе разликовали. Тако је први део српске револуције обележен бојевима, а други је ослоњен на почетне војне победе, настављен дуготрајним дипломатским борбама и завршен проглашењем аутономије.

Млада српска држава у настајању је, услед вишевековне турске поробљености, заостајала за модерном Европом. Тако су и прве политичке идеологије у Србију стигле тек с првим студентима, „отачаственим синовима“, које је Кнежевина Србија слала на школовање у земље Средње и Западне Европе. Конзервативине,

либералне и социјалистичке идеје се у деветнаестовековној Србији нису схватале дословно, већ су се прилагођавале друштвеним околностима, култури и традицији. Српски либерализам у деветнаестом веку подразумева поштовање права појединаца, али су „светоандрејски" либерали Владимир Јовановић, Милован Јанковић и Јеврем Грујић, ослонивши се на традицију, тежили националном ослобођењу српског народа који се још увек налазио под турском и аустријском влашћу. Насупрот либералном схватању, први српски социјалиста Светозар Марковић је, у недостатку радништва, прилагодио социјалистичку идеологију средини залажући се за побољшање положаја доминантног друштвеног слоја, сељака. Ипак, ако су идеолошке поставке служиле за идентификацију одређених политичких ставова, национално ослобођење и уједињење је била заједничка нит свих идеолошких породица у деветнаестовековној Србији.

Поред великог броја личности које су обележиле историју српског народа, професор Симеуновић је у својој књизи посветио простор и једном од вођа Топличког устанка из 1917. године, комити Димитрију Беговићу. Не могавши да га на бојном пољу победе, бугарски окупатори су заробили Беговићеву трудну супругу Милосаву и четворо деце (синове Миодрага, Милутина, Милована и кћерку Ковиљку) претећи да ће их побити уколико се Беговићева комитска чета на преда. Међутим, Димитрије Беговић је био сигуран да бугарски пуковник Тодоров неће одржати реч и да ће и у случају предаје побити његову породицу. Зато је жртвовао свој живот, а за слободу је дао и „више од живота". Његову трудну супругу и децу бугарски окупатори су зверски мучили и живе спалили у једној појати, у селу Гајтан.

Историја српске политичке мисли: нови век професора Драгана Симеуновића представља синтезу различитих концепата политике, приказа начина ослобођења и уједињења српског народа, идеологија прилагођених друштвеним околностима руралне Србије у деветнаестом веку, али и примера храбрости српских војсковођа и јунака који су се борили за остварење националних идеја. Иако су слободу схватали на различите начине, као одсуство страног окупатора, кроз остварење политичких и других права и слобода или као економско ослобођење малобројних радника и већинског сеоског становништва, заједничко за све теоретичаре и јавне делатнике у *Историји српске политичке мисли* је да су се борили за слободу.

*Предраг ТЕРЗИЋ**

* Институт за политичке студије, Београд; виши научни сарадник, predragterzic@yahoo.com

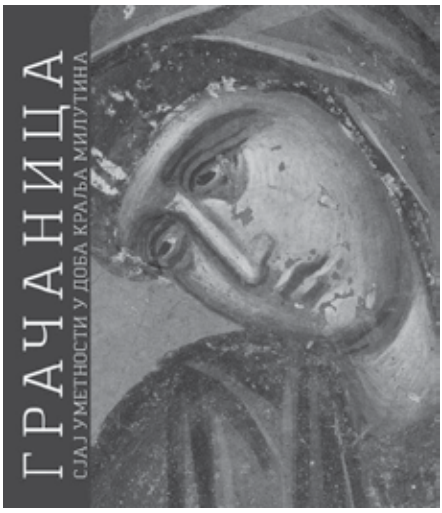
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-43026

ГРАЧАНИЦА, СЈАЈ УМЕТНОСТИ У ДОБА КРАЉА МИЛУТИНА

(Изложба: Галерија САНУ, 21. децембар 2022 до 26. фебруар 2023. Аутор изложбе и каталога: Александра Давидов Темерински)

Плакат изложбе

Корице каталога

Два значајна јубилеја повод су организовању изложбе: „Грачаница, Сјај уметности у доба краља Милутина“, чији је аутор Александра Давидов Темерински, историчар уметности, саветник у Републичком заводу за заштиту споменика културе. Први – обележавање седам векова од завршетка осликавања цркве манастира Грачанице 1321. године, и упокојења њеног ктитора краља Милутина, због епидемилошких разлога одложен за годину дана, поклопио се са обележавањем 75 година рада Републичког завода за заштиту споменика културе, чији стручњаци деценијама раде на споменичкој баштини на простору Косова и Метохије, примењујући савремене конзерваторске методе.

Немогућност приказивања оригиналног уметничког дела надомештена је принтовима архитектуре и сликарства великих димензија и мултимедијалним презентацијама. Принтови су настали на основу дигиталних фотографија рађених за потребе изложбе. Фотографије су снимили Зоран Мирчетић за Републички завод

за заштиту споменика културе, а Бранко Јовановић и Ненад Вукићевић за америчко-српску фондацију *Благо*. Снимљени материјал чини и саставни део пројекта САНУ: *Историја и културно наслеђе српског народа на Косову и Метохији*.

Поставка је замишљена тако да се посетиоцима што више приближи осећај самог присуства у грачаничкој цркви, да осете сакралност простора. Уласком у галеријски простор улази се у манастирску порту. У првој сали галерије на огромним принтовима приказана је изузетно сложена архитектура Грачанице, чија стилска обележја указују на солунско порекло протомајстора. Изложена је и дрвена макета храма која се чува у Републичком заводу за заштиту споменика културе – на чијој конзервацији је радила Милодарка Коцев. Изванредна дигитална анимација чији аутори су архитекте Лука Стојичић и Вид Савић, у функцији је бољег сагледавања цркве и фаза њене изградње.

Касније дозидана спољна припрата са звоником заступљена је на изложби са два музејска артефакта. То су икона са представом апостола Матеја из 16. века, која је стајала на иконостасу и једина штампана књига у грачаничкој штампарији – Октоих петогласник из 1538/1539 године, са графичком представом спољне припрате која је у то време имала звоник. На једном принту приказан је живопис на њеном источном зиду – Деизис са попрсјима Христа, Богородице и Јована Претече са херувимима и у лунети Богородица на престолу са Христом и арханђелима Михаилом и Гаврилом. Северно и јужно од улаза насликани су апостоли Петар и Павле, а на северном пиластру Богородица Заступница.

У пространој галерији аутор поставке архитекта Борјана Шуваковић и аутор изложбе историчар уметности Александра Давидов Темерински вешто су „византијском" плавом бојом зидова, одговарајућим осветљењем, музиком и распоредом принтова са зидним сликарством световни простор галерије уподобиле сакралној функцији приказаног ликовног материјала. Сликарство се прати од улаза у храм до олтарског простора, такође и од најнижих зона до купола. Акценат је стављен на композиције и појединачне представе или њихове делове које на најбољи начин показују сјај сликарства уметности ренесансе Палеолога, којој припада грачанички живопис. Извео га је солунски сликар Михаило Евтихијев из породице Астрапа – са својим сарадницима.

Највећи део зидних површина уске припрате чини представа Страшног суда. Од низа епизода и детаља посебно се издваја цртеж херувима – чувара на вратима раја – насликан само црвеном бојом. Иконографски програм припрате чини вертикална династичка Лоза Немањића која је на овај начин први пут приказана управо у Грачаници. Историјским портретима припадају и представе краљице Јелене и краља Уроша, у монашкој одори. Између њих видљиве су контуре две касније досликане клечеће фигуре за које се претпоставља да представљају краља Стефана Дечанског и младог краља Душана. На потрбушју лука који одваја припрату од наоса изведен је ктиторски портрет владарског пара који укључује божанску инвеституру. Краљ Милутин је титулисан натписом: „Стефан Урош, Христу Богу веран, милошћу Божјом краљ, самодржац свих српских земаља и поморских и ктитор, а његова супруга: „Симонида, краљица Палеологина, кћи цара Андроника Палеолога".

На свим зидовима храма у најнижој зони приказане су појединачне фигуре светитеља, а у наредној зони попрсја светитеља. Класицизам ренесансе Палеолога заснован на античким узорима посебно је видљив на представама лица светитеља. Из тог разлога једну целину изложбе чини „галерија портрета" на којима се може видети прецизност у обради светитељских глава. У низ су укључени и портрети владарског пара.

Уласком у следећу салу галерије посетилац се упознаје са сликарством наоса. Из стандардног иконографског програма који чине Велики празници, посебно се издваја монументална композиција Успења Богородице на западном зиду, са великим бројем учесника, међу којима су и три епископа. Живопис наоса чине и циклуси: Христових поука, парабола и чуда, његова страдања и посмртна јављања. Опширно илустрован Менолог приказан је на ступцима који носе куполу, на западном делу зидова бочних бродова и у припрати. Међу одабраним композицијама приказаним на изложби садржане су и оне које чине део иконографског програма олтарског простора и свих пет грачаничких купола.

Опширне легенде допуњују сазнања о приказаном материјалу. У циљу бољег сагледавања значаја Грачанице у времену у коме је настала на неколико места на изложби као и у пратећем каталогу истакнути су цитати истакнутих медијевиста. Посебно је упечатљиво запажање Војислава Ј. Ђурића који је записао: „... најлепша Милутинова грађевина добила је најраскошније и богословски најуздигнутије сликарство".

Изложбу прати обиман каталог у коме су обрађени сви сегменти дуге историје настанка и трајања манастира, а пре свега манастирске цркве посвећене Успењу Богородице. Писан научном акрибичношћу да упућене подсети, а шири аудиторијум упозна не само са архитектуром и сликарством Грачанице, већ да им речју укаже и на њено место у византијској уметности из које је потекла. Каталог исписан на више од 250 страна, структуриран је по монографском моделу. Након кратког предговора и увода следи поглавље о историји манастира. Прати се заснивање насеља и историја Грачанице као култног места са кратким осртом на цркве које претходе здању чији је ктитор краљ Милутин. Истакнуте су личности заслужне за живот и обнове манастира: епископ Игњатије који је вероватно узео учешће у доношењу одлука о изгледу цркве и сликаном програму, митрополит (грачанички и новобрдски) Никанор чијим залагањем је у Грачаници основана штампарија, патријарх Макарије Соколовић чијим трудом је извршена темељна обнова спољне припрате. Наведене су и бројне интервенције на цркви изведене током деветнаестог и првих деценија двадесетог века, већином уклоњене након што се после Другог светског рата институционално приступило истраживању и конзерваторским радовима. Следи поглавље о архитектури. Детаљно су анализирани: наос, олтарски простор, припрата са катихуменом, бочни бродови с капелама, спољашњи изглед цркве, горња конструкција и техника зидања. Стилска обележја посматрана су у односу на сродност са решењима остварeним на црквама Цариграда, Солуна и Епира. Нису изостала ни поређења са црквама које је краљ Милутин обновио: Богородицом Љевишком у Призрену и Старим Нагоричином. Последње и најобимније поглавље посвећено је сликарству. Изузетно богат иконографски репертоар обрађен

је у монографији објављеној пре неколико деценија. У каталогу се прате просторне целине од олтарског простора до припрате, уз издвајање оних тема за које су аутори програма издвојили више простора или су их представили на посебан начин. Како би се указало на изузетне естетске вредности грачаничког сликарства управо те теме приказане су и на великим принтовима на самој изложби. На последњим странама наведени су извори и изабрана литература. Рецензенти каталога су академик Миодраг Марковић и дописни члан САНУ Драган Војводић. За сјајно графичко решење каталога заслужан је Мирослав Лазић, а за графички дизајн изложбе Зоран Бореновић.

У немогућности да се Грачаница посматра искључиво уживо као материјални историјски извор првог реда, њена архитектура и живопис се управо на изложби попут ове захваљујући дигиталној технологији могу у извесној мери сагледати боље како у целини тако и у појединим деловима. Публика има могућност да из непосредне близине види композиције великих формата, недавно очишћеног и конзервираног живописа. Поједине од њих дате су у размери 1:1. Конзервација фресака током протекле три деценије представљена је видео филмом Љубише Тешића „Грачаница – хроника конзервације живописа“, на основу материјала Мирослава Станојловића, одговорног стручњака на конзерваторским радовима и аутора опширног прилога у каталогу.

На званичном сајту Галерије САНУ налазе се основне информације о изложби као и два документарна видео прилога: *Грачаница, хроника конзервација живоūиса* и *Виртуелна тура* (https://www.sanu.ac.rs/jedinice/galerija-sanu/tekuce-izlozbe/), Љубише Тешића, на основу материјала фондације *Благо*. Изненађујуће је да се на сајту Републичког завода за заштиту споменика културе, као једног од организатора изложбе *Грачаница: сјај умеūности у доба краља Милуūина* среће само информација о датуму отварања изложбе, наведена међу манифестацијама којима се обележава 75 година рада ове установе. Изложба о Грачаници, споменику културе од изузетног значаја који се налази на UNESCO-овој Листи Светске баштине и Листи светске баштине у опасности, заврећује мало више пажње од стране установе у чијој надлежности је њена заштита и која је коорганизатор изложбе у Галерију САНУ. Тим пре што аутор ове изложбе и каталога, Александра Давидов Темерински, долази управо из Републичког завода за заштиту споменика културе.

Имајући у виду едукативни карактер и изузетну заинтересованост јавности, ово је изложба која заслужује да буде приказана и у другим галеријским и музејским просторима у земљи, али и ван њених граница.

*Бранка ГУГОЉ**

* Факултет уметности, Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици

Рецензенти овог броја:

Академик, проф. др Славенко Терзић, редовни професор, академик, САНУ, Одељење историјских наука;

Проф. др Небојша Лазић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Др Јасмина Ахметагић, научни саветник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Проф. др Весна Балтезаревић, редовни професор, Мегатренд универзитет, Правни факултет;

Проф. др Миодраг Гордић, редовни професор, Универзитет „Унион – Никола Тесла“, Факултет за пословн студије и право, Београд;

Проф. др Божидар Зарковић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Др Драгана Јањић, научни саветник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Петар Рајчевић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Учитељски факултет у Призрену Лепосавићу;

Проф. др Милан Палевић, редовни професор, Универзитет у Крагујевцу, Правни факултет;

Проф. др Зоран Јеротијевић, редовни професор Пословног и Правног факултета МБ Универзитет у Београду;

Проф. др Милијанка Ратковић, редовни професор, Универзитет у Београду, Факултет за спорт;

Проф. др Оља Арсенијевић, редовни професор, Универзитет „Унион – Никола Тесла“, Факултет за пословне студије и право, Београд;

Проф. др Евагелиа Боли редовни професор, Универзитет у Приштини, Факултет спорта и физичког васпитања Лепосавић;

Проф. др Раде Стефановић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Факултет спорта и физичког васпитања Лепосавић;

Проф. др Жана Врућинић, ванредни професор, Универзитет у Бањој Луци, Факултет безбједносних наука Бања Лука;

Проф. др Велибор Лалић, ванредни професор, Универзитет у Бањој Луци, Факултет безбједносних наука Бања Лука;

Проф. др Светислав Лутовац, ванредни професор, Мегатренд универзитет, Правни факултет;

Проф. др Ђорђе Ђекић, ванредни професор, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет;

Проф. др Сања Савчић, ванредни професор, Универзитет у Новом Саду, Правни факултет;

Проф. др Драгана Радивојевић, ванредни професор, Универзитет у Источном Сарајеву, Педагошки факултет Бјељина;

Проф. др Бранка Гугољ, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Факултет уметности Косовска Митровица;

Проф. др Огњен Вујовић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Правни факултет Косовска Митровица;

Проф. др Оливера Радовић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Тамара Јеврић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Јелена Антић Бабић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Горан Ђоковић, ванредни професор, Висока школа модерног бизниса Београд;

Др Марија Јефтимијевић Михајловић, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Мирјана Бечејски, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Ана Мумовућ, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Ивана Женарју Рајевић, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Проф. др Саша Станојевић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Милош Марсенић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Дејан Антић, ванредни професор, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет;

Др Миљана Павићевић, доцент, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, Косовска Митровица;

Др Данијела Тешић Радовановић, доцент, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, Косовска Митровица;

Др Ана Сентов, доцент, Факултет за правне и пословне студије др Лазар Вркатић, Нови Сад;

Др Јелена Круљ, доцент, Универзитет у Приштини, Учитељски факултет у Призрену, Лепосавићу;

Др Ана Стишовић Миловановић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Јелена Витомир, доцент, Мегатренд универзитет, Правни факултет;

Др Ратомир Антоновић, доцент, Холдинг компанија за финансијски инжењеринг, трговину и услуге Фонд Инекс Интерекспорт АД, Београд;

Др Јован Симијановић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Далибор Велојић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Бранка Спасојевић, проф.с.с., Академија косовско метохијска, Одсек Пећ – Лепосавић;

Др Гордана Јовановић, проф.с.с, Академија косовско метохијска, Одсек Пећ – Лепосавић;

Мр Горан Јанићијевић, Православни центар за младе Свети Петар Сарајевски, Источно Ново Сарајево.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

008(497.115)

БАШТИНА : гласник / главни и одговорни уредник Јасмина Ахметагић. - 1991, св. 1- .
- Приштина–Лепосавић : Институт за српску културу, 1991- (Пирот : Pi-Press). - 24 cm

Три пута годишње. - Друго издање на другом медијуму: Баштина (Online) = ISSN 2683-5797
ISSN 0353-9008 = Баштина (Приштина)
COBISS.SR-ID 512015372